

Жаҳон

АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Alisher Navoiy Xose Ortega i Gasset **Janni Rodari** Anna Axmatova **Jeyms Joys** Jonatan Svift **Jorj Bayron** Ryunoske Akutagava **Fransua Rable** Edgar Allan Po **Vilyam Shekspir** Frans **Tomas Eliot** **Martti Larni** **Artur Rembo** **Gi de Mopassan** **Ivan Bunin** **Aflotun Dante Aligeri** **Chan Chhol** **Roa Bastos** **Mario Vargas Losa** **Isay Kalashnikov** **Anton Chexov** **Taduesh Dolenga Mostovich** **Andreys Pumpurs** **Fridrix Nitshe** **Fyodor Dostoyevskiy** **Viktor Gyugo** Ivo Andrich **Marsel Prust** **Mo Yan** **Aleksandr Veselovskiy** Ann Fillip **Abdulla Qodiriy** Roxelio Sinan **Andres Mata** **Moris Meterlink** Hermann Hesse **Oktavio Pas** Migel Otero Silva **Onora de Balzak** **Rikardo Miro** **Arastu** Tomas Mann **Ernest Heminguey** **G'afur G'ulom** **Gabriela Mistral** **Zahiriddin Muhammad Bobur** **Tetsuo Miura** **Erkin Vohidov** **Aleksandr Pushkin** Boris Pasternak **Premchand** Uolter de la Mer **Toni Morrison** **Miguel de Servantes** **Emil Zolya** **Muxtor Avezov** **Abdulla Oripov** **Iohann Gyote** Mixail Bulgakov **Mark Toutant** **Yan Parandovskiy** **Nelli Zaks** Bernard Shou **Chingiz Aytmatov** **Oskar Uayld** **Li Munyol** **Xose Marti** Patrik Modiano **Semben Usmon** **Homer** **Jaloliddin Rumi** **Grem Grin** **Emili Dikinson** **Oybek** **Lev Tolstoy** Migel de Karron **Herta Myuller** **Avetik Isaakyan** **Jan-Mari Leklezio** **Gabriel Garsia Markes** **Sharlotta Bronte** **Grant Motevosyan** **Lesya Ukrainka** **Rabindranat Tagor** **Sofokl** **Aka-uka Grimmlar**

Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммаджон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТЎЛАХУЖАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:
РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Жалолиддин САФОЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алишер ОТАБОЕВ
Жамила АСҚАРОВА
Даврон РАЖАБОВ
Шаҳноза НАЗАРОВА

МУНДАРИЖА

МУҲАРРИР МИНБАРИ

- 3** Ш.РИЗАЕВ. Шахс ва ижодкор.

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- 6** А.НАВОИЙ. Сарви озодимни боғ ичра... (Рус ва инглиз тилларига Е.Аксельрод, А.Буматова тарж.)

НАСР

- 10** А.ДОМБРОВСКИЙ. Афлотун ва Арасту. Роман. (Рус тилидан А.Файзулла, М.МАҲМУД тарж.)
125 Н.КАРАМЗИН. Бечора Лиза. Қисса. (Рус тилидан Қ.Носиров тарж.)
143 Ж.-Д.БОБИ. Скафандр ва капалак. Қисса. (Рус тилидан Н.Усмонова тарж.)
185 А.ВАЛЬДЕЛОМОР. Кабальеро Кармело. Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отахон тарж.)

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

- 67** Г.Г.МАРКЕС. Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди. Қисса. (Рус тилидан В.Файзуллоҳ тарж.)

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- 61** Осмон янада мовий. Япон мумтоз шеъриятдан. (Рус тилидан Ф.Афрӯз тарж.)
137 Х.К.АНДРАДЕ. Шеърлар. (Рус тилидан Ф.Мирзо тарж.)

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА.

- 110** Л.МАССИНЬОН. Мансур Ҳаллож. Рисола. (Форс тилидан О.Давлатов тарж.)
194 А.ҚОСИМОВ, Н.ТОИРОВА. Сурат ва кўзгу тилсими.
197 Ш.НАЗАРОВА. Йўл қаердан ўтади?

ЭССЕ

- 163** Я.ПАРАНДОВСКИЙ. Сўз кимёси (Рус тилидан М.Акбаров тарж.)

- 202** Муқовамизда
203 Тақвим
206 Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни

ШАХС ВА ИЖОДКОР

Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов ҳақида унинг 100 йиллик таваллуд санасини нишонлаш муносабати билан анчагина фикрлар айтиляпти. Бир пайтлар, унинг ўзи ҳаётлиги даврида, ёзувчилиги билан боғлиқ фаолиятига доир кўплаб мақолалар ва ҳатто китоб, рисоалар чоп этилган эди. Афсуски, уларнинг аксарияти шу пайтлар Ўзбекистон Компартиясининг биринчи секретари бўлиб ишлаб турган юқори лавозимли шахсга хушомад ва лаганбардорлик воситалари эканки, кейинчалик, у зот оламдан ўтгач, у ҳақда ёзган "...шунос"лардан тортиб, неча-неча олимлару адиблар бари йўқлик қаърига сингиб кетди. Бугун гоҳи эски газета, журнал тахламларини варақлай туриб, ногаҳон кўзинг ўша ғаразли битикларга тушиб қолса, ўша ёзарлар учун ҳатто хижолатлар туясан. Хўш, аслида-чи, аслида Шароф Рашидов ва адабиёт мавзусида, унинг ижодкор зиёлилар билан муносабатлари хусусида сўз юритишга арзирли гаплар борми, ўзи?! Ҳарқалай ёзувчи Шароф Рашидовдан беш жилд асарлар тўплами мерос қолган. Шулардан тўрт жилди бевосита бадиий ижод намуналари бўлиб, бадиий ижоднинг турли жанрларида яратилган асарлар экан, нима учун улар ҳақида бугуннинг кўзи билан қараб, муносабат билдириш мумкин эмас?! Хуллас, шу мулоҳазаларда Рашидов номи билан боғлиқ қўл остимизда мавжуд ғарибгина манбалар ва материалларни ўрганиб, ўз даври учун ҳам, ҳозирги кунларимиз учун ҳам ғоят мураккаб, зиддиятли, айни пайтда ҳалол ва тўғри, юрти учун фидойилик намуналарини кўрсата олган йирик бир шахс ҳақида мушоҳада юритиш, фикрлашиш ва ёзиш мумкин деган хулосага келдик.

Шароф Рашидов адабий фаолиятини ўтган асрнинг ўттизинчи йиллари охириларидан бошлаган. У талабалик йилларида ёшлик завқи ва забти билан эҳтиросли шеърлар ёзиб, "Самарқанд куйлари" номи остида тўплам тузган. Бу пайтлар унинг ҳам ҳаваси ва, маълум маънода, ижодий тақлиди учун асосий тимсол юртдоши Ҳамид Олимжон шахси ва унинг ўтли шеърляти эди.

*Ёруғ экан, қуёш ўлкам,
Мудом баҳор ўтар йиллар.
Боғи кўркам, тоғи бўстон,
Ўсар райҳону жамбиллар.
Умрбод роҳатда эллар,
Завқу шавқнинг лаззатини
Куйлар, армони йўқ диллар.*

Қизиқ, қатағон машинаси авжи ҳаракатга келиб, шўролар мамлакатида юрт-ватан деган зиёлики бор, бари жисман йўқ қилинаётган бир пайтда, талаба шоир бу гаплардан гўёки беҳабардек, қаттол мамлакатни "қуёш ўлкаси" деб турса. Бу ҳам асли Ҳамид Олимжонга тақлиднинг айни

кўриниши эди. Шароф Рашидовнинг кейинги “Қаҳрим” деб номланган китоби 1945 йилда чиқади. Бу энди уруш жангоҳларига бориб, ажал билан юзма-юз бўлган, ҳаёт тажрибасига эга шоирнинг шеърлари эди.

*Бош устида ўқлар ёмғири,
Кўз олдимида ажал кўраман.*

Уруш ва урушдан кейинги йиллар Шароф Рашидов ижодида очерк ва ҳикоя жанридаги илк машқлари туфайли бадиий насрга мойиллик кузатила бошлади. У дастлаб Республика матбуотида қишлоқ ҳаёти билан боғлиқ “Меҳнатчи қизлар” очеркни ва “Кўриқда” деб номланган ҳикоясини эълон қилади. Мана шу кичик насрий жанрлардаги илк тажрибалар аста-секин йирик насрга ўтиш учун ижодий эскизлар вазифасини ўтайди. Шу тариқа 1951 йили “Ғолиблар” қиссаси эълон қилинади. “Ғолиблар”дан кейин 1958 йили “Бўрондан кучли” романи, ундан сўнг эса, 1964 йилда “Қудратли тўлқин” романлари дунё юзини кўради. Ҳаётининг сўнгги йилларида у “Дил амри” номли яна бир қисса чоп эттиради. “Ғолиблар” қиссасини қайта ишлаб 1972 йилда романга айлантиради. “Ғолиблар” билан “Бўрондан кучли”, адабиётшунослар таърифича, адабий дилогия дейиш мумкин бўлган асарлардир.

атоқли адабиётшунос, академик Матёкуб Қўшжонов “Ҳаёт билан ҳамнафас ижод” номли адабий портретида Шароф Рашидов прозаси ҳақида ўз кузатишларини батафсил баён қилган. Шунга кўра зикр этилган романлар ва қиссалар бари шўро даври қишлоқ ҳаёти, турмуши ҳақидаги коммунистик мафкура ва социалистик реализм методи талаб этган мезонлар доирасида, албатта. Лекин бу асарларда ҳаракат қилувчи барча персонажлар ҳам ҳаққоният ва жозибадан маҳрум эмас. Айниқса, “Ғолиблар” асари Шароф Рашидов ижодий тамойиллари ва қарашларининг ўзига хос кредоси ҳисобланишга арзигулик. Ундаги Ойқиз, Олимжон образлари ёзувчи ҳаёли ва хоҳишларининг маҳсули албатта. Аммо таъкидлаганимиздек, бу ҳаёл ва хоҳишлар иллюстративлик кайфиятини берса-да, ҳаётийлик жозибасидан бегона эмас. Каминани бу асардаги бошқа бир жиҳат кўпроқ ўйлантириб қўйди. Ойқизнинг фронтда ҳалок бўладиган икки акасидан бирининг исми Алишер бўлса, иккинчисиники Темур эди. Қизиқ, бу асар ёзилган қирқинчи йиллар охири, эллагинчи йиллар бошларида ҳали қатағон машинасининг ғилдираги тўхтаган эмас, аксинча, яна авж нукталарга кўтарилаётган паллалар эди. Мана шу даврда Ўзбекистон ҳаётида Алишер ва Темур номлари фақатгина икки буюк тарихий зот номи билан боғлиқ ҳолда маълум бўлиб, исм сифатида халқ ўртасида оммалашмаган эди. Боз устига мана шундай пайтда чекка бир қишлоқ жойларда, тахминан ўтган аср йигирманчи йиллари туғилган икки ўғил фарзандга Алишер ва Темур исмларини қўйиш, каминага оддий бир тасодифий ҳол бўлиб туюлмади. Назаримда, мана шу икки номни эслатиш, Шароф Рашидовнинг қалб хилқатларида чуқур жойлашган ватанпарварлик туйғуларининг илк чўғланиши эмасмикин, деган фикр пайдо бўлади. Қарангки, романда қўлланган бу номлар шу давр реал воқелигига мутаносиб эмас. Бинобарин, ёзувчининг ҳаёли маҳсули ўлароқ бу икки ном қалбдаги орзу ва армонларининг илк ёлқинидир балки.

Шароф Рашидов 1956 йили “Кашмир кўшиғи” лирик қиссасини эълон қилади. 1959 йили эса Бедилнинг “Комде ва Мудан” номли достони асосида сценарий яратади. Уни батамом қайта ишлаб, ўз қараш ва кайфиятларини сингдиради.

Бу асарлар Ҳиндистон воқелиги билан боғлиқ битиклар. Асосан, адибнинг эндиликда давлат арбоби сифатида Ҳиндистонга ва бошқа Шарқ мамлакатларига қилган сафарларининг махсули ўлароқ қоғозга тушган. Ҳозирда, айрим адабиётшуносларимизнинг фикрича, бу асарлар ҳам Шароф аканинг Озодлик, Хурлик, Мустақиллик ҳақидаги ватанпарварона туйғу ва кайфиятларининг рамзий ифодасидек. Мазкур асарлар бадиий жиҳатдан анча юксак пардаларга кўтарилганлигини қайд этган ҳолда, юқоридагича талқинларга ҳам асос борлигини тушуниш ва қабул қилиш мумкин. Булар ўз навбатида Рашидов шахси ва ижодкорлигининг яқраг эмаслигини яна бир бор исботлайдиган далиллар. Модомики, шундай экан, бу табаррук зотнинг ҳаёт кечмишлари ва ҳаёл изтиробларини тушунишга интилиш биз авлодларига жоиздир.

Шароф Рашидовнинг ёзувчи, шоир, санъаткор ва умуман ижодкор зиёлиларга муносабати масаласида ҳам турлича талқин ва мулоҳазалар бор. Аксарияти албатта жуда ижобий. Булар энг аввало муайян ижодкорлар ижодий тақдирида хайрихоҳлик кўрсатган, ҳалол ва покиза зотнинг тимсолини кўз олдингизда гавдалантиради. Неча-неча зиёлининг бошини силаган, улуғ ёшлиларининг қаддини тиклаб, ёшларини равон йўлларга солиб юборганидан салкам ривоятнамо нақллар айтилади. Эмишки, Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим”и хавфсизлик идораларининг алоҳида эътиборига тушганида, уни қалқон бўлиб ҳимоя қилган, Абдулла Ориповдан то Ҳалима Худойбердиевагача маънавий падарлик мурувватини аямаган, Зулфия ва Ҳамид Олимжондан тортиб, Ойбеғу Ғафур Ғуломгача барчаларига чўнг эҳтиромини муттасил намоиш этган ва ҳоказо ҳоказо сифатлар, фазилатлар Шароф акани энг юксак маъволарда тасаввур қилиш имконини беради. Ўйлаб қоласан киши, гарчи Абдулла Қодирий 1956 йилларда оқланиб, 1958 йилда “Ўткан кунлар” нашр этилган бўлса-да, унинг асарларини 60-70 йилларда бадиий фильмларга айлантириш саъй-ҳаракатлари, Амир Темур шахсига бўлган илк кизиқишлар, Усмон Носир шеър, дostonларининг адабий эстетик оламимизга қайтиб келиши, Абдулла Авлоний, Сиддиқий Ажзий, Сидқий Хондайлиқий, Мирмуҳсин ва Мирмулла Шермуҳаммедовлар ва бошқа шулар каби қатор жаид зиёлиларига оид тадқиқотлар учун йўл очилиши – булар ҳам Шароф Рашидов раҳбарлиги пайтидаги адолат эпкинлари ўлароқ, у одам ҳақидаги тасаввурларингни яна рангин бўёқларга бўййди.

Ҳа, айтмоқчи, Абдулла Қаҳҳор билан муносабатларига доир ҳикояларда ҳам ҳақиқатдан кўра уйдирма кўпроқ. Ҳатто айтиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳорнинг қаҳр ва аччиқ киноялари зиддига Шароф Рашидовнинг вазмин, босиқ, мулоҳазакорликлари тарози палласини босиб кетадигандек, таассурот уйғотади. Бильякс, Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллик таваллудини ўтказишдан тортиб то уни қабрга узатгунча бўлган даврда Шароф ака бир меҳрибон инсондек эҳтиром кўрсата билгани кўпчиликка аён ҳақиқат. Бундан қандай қилиб ёмонлик излаш мумкинлигини тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Хуллас, демоқчимизки, Шароф Рашидов Ўзбекистонни ҳам, ўзбек зиёлиларини ҳам тоза кўнгил билан суйган, ҳурматлаган ва уларга ҳамиша не бир яхшилиқни соғинган шахс бўлиб гавдаланаверади. Шунинг учун ҳам бугун бу инсонга нисбатан кўрсатилаётган катта эҳтиром табиий ва қонуний ҳол, албатта.

Шухрат РИЗАЕВ

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

САРВИ ОЗОДИМНИ БОҒ ИЧРА...

*Сарви озодимни боғ ичра хиромон истарам,
Сабзасин сарсабзу гулбаргини хандон истарам.*

*Дард жононимда, балким юз алам жонимдадур,
Йўқки, жононимга, бал жонимга дармон истарам.*

*Тийрадур вайроним онсиз, ваҳ, яна бир қатла ҳам
Ул қуёшни байтул-эхзонимда меҳмон истарам.*

*Нафъ этар бўлса хино янглиғ кафи пойингга қон,
Чок этиб кўксум ани бағримда пинҳон истарам.*

*Эй Хизр, ҳайвон суйи тут дам-бадамким ёр учун,
Садқа қилмоқлиқ учун ҳар лаҳза бир жон истарам.*

*Муждае бергил мизожи сиҳҳатидин, эй табиб
Ким, бу пайғоминг учун жонимни қурбон истарам.*

*Ўқ киби қаддин кўруб афтода чун кўр ўлмадинг,
Эй Навоий, кўзларингда нўғи пайкон истарам.*

“Наводир уш- шабоб”, 427-газал

ЛУҒАТ

Сарви озо – хушқомат, чиройли ёр

Хиромон – ноз билан юрувчи

Сабза – 1) яшиллик, майса; 2) ёрнинг қоши ёки зулфи

Сарсабз – яшнаган, кўкарган; хурсанд, шод

Гулбарг – 1) гул япроғи; 2) гўзал юз; 3) маъшуқа

Тийра – қора, қоронғи

Байтул-эхзон – ғамлар уйи

Ҳайвон суйи – обиҳаёт, тириклик суви
Мужда – хушхабар
Пайғом – хабар, дарак
Афтода – дармонсиз, мажолсиз; нотавон, заиф
Нўги пайкон – тиканнинг ўткир учи; киприк

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Хушқомат ёримнинг боғ ичида ноз билан юришини истайман, унинг зулфини яшнаган, юзини эса хандон кўришни истайман.
2. Жононимга ёпишган дард (хасталик)дан менинг жоним юз ғаму алам ичидадир, шундан жононимга, йўқ, жонимга дармон истайман.
3. Усиз менинг вайрона кулбам қоронғидир, э воҳ, бир марта бўлса ҳам ул қуёшнинг ғам маскан тутган уйимда меҳмон бўлишини истайман.
4. Агар қон хино янглиғ товонингга фойда етказадиган бўлса, кўксимни чок этиб, уни бағрим қонига ботиришингни истайман.
5. Эй Хизр, менга дам-бадам тириклик суви – обиҳаётдан тутгил, зеро, ёрим учун ҳар лаҳзада бир жонни садқа қилишни истайман (ёки қанча жон керак бўлса, шунчасини нисор қилишга тайёрман).
6. Эй табиб, унинг жисми сиҳат топаётганлигидан бир хушхабар етказки, мен бу хабаринг учун жонимни қурбон қилишни истайман.
7. Унинг ўқдай тик қоматини дармонсиз, мажолсиз кўриб, қандай кўзинг кўр бўлмади? Эй Навоий, энди сенинг кўзларингда тиканнинг ўткир учини кўришни истайман.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоийнинг ушбу ғазали ошиқона мавзуда бўлиб, ҳасби ҳол характериға эға. Ғазалда ёрининг бетоблигидан изтироб чеккан ва унинг сиҳат топиши учун жонини ҳам беришға тайёр лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинма ва изтироблари қаламға олинган. Агар ғазалнинг дастлаб биринчи расмий девон – “Бадойиъ ул-бидоя”ға ҳам киритилганлигини ҳисобға олсақ, унинг ёшлик даври лирикасиға мансублиги маълум бўлади.

Аввалги шарҳларимизда ҳам таъкидлаганимиздек, Навоий шеър-иятида “ёр” аксарият ҳолларда умумлашма характерға эға. Тор маънода маъшуқа, севгили маъноларини ифодалаб келувчи бу тушунча кенг маънода дўст, рафик, биродар, устоз, пир, Пайғамбар (с.а.в.), Аллоҳға нисбатан ҳам ишлатилади. Ушбу ғазалда эса таърифи келтирилган ёр маъшуқа тимсолини ифодалаш билан бирға шоирнинг бирор яқин кишиси ёки дўсти маъносини ҳам ўзида мужассамлаштиради.

Ғазал бир вақтлар соғ-саломат ва шоду хуррам юрган ёрини яна шу ҳолатда кўришни истаган лирик қаҳрамоннинг кечинмалари изҳори билан бошланади. Матлаъда ёр тасвири, асосан, истиора воситасида баён қилинади: биз унда конкрет маъшуқа тасвирини эмас, балки *боғ, сарв, сабза, сарсабз, гулбарг* сўзлари орқали ёр гўзаллиги ва унинг ҳолати бади-

ий талқин қилинганлигини кўрамиз. Кейинги байтлардан бошлаб рухий кечинмалар тасвири кучайиб боради: лирик қаҳрамон ёрини хастаҳол қилган дард унинг жонига юз ғаму алам билан озор бераётганлигини, шундай экан, ўз жонига дармон исташ орқали жононига сиҳат тилашини айтар экан, байтда *жон* ва *жонон* сўзлари воситасида уларнинг бир ўзакдан ясалганлигига ва бинобарин шу боғлиқлик орқали улар ўзаро уйғунликда, яхлитликдаги тушунчалар эканлигига ишора қилади. Учинчи байтда шоир ёр хасталиги туфайли ташриф буюрмай кўйган ўз кулбасини қоронғи вайронага, байтул эҳзон (ғамлар уйи)га ўхшатади. Мумтоз адабиётимизда “байтул эҳзон” бирикмаси, асосан, Яъқуб пайғамбарнинг Юсуфдан айрилганидан сўнг маскан тутган кичик бир кулбага нисбатан ишлатилган. Навоий бу ўринда ўз ҳолатини Яъқуб (а.)га ўхшатиб, қоронғи кулбасини куёшдек ёритувчи ёри яна тузалиб, унинг уйида меҳмон бўлишига умид билдиради. Тўртинчи байтдан бошлаб ғазалнинг таъсир кучи янада ортиб боради. Ёри учун жонини мамнуният билан фидо қилишга тайёр лирик қаҳрамоннинг ўтли ноласи китобхон қалбига кўчиб ўтади, уни ошиқ билан бирга дард чекишга ундайди. Байтда лирик қаҳрамон ўз ёрининг шифо топиши учун кўксини ёриб, ўз қонидан унга малҳам боғлаш истагини билдирар экан, бу орқали шоир халқ табобатидаги бир ҳодисага ишора қилади: Шарқ халқларининг қадимги одатларига кўра, кўл ёки оёқ оғриганда, оғриқларни камайтириш учун кафт ёки товонга хина боғланган ва оғриган аъзо ўраб кўйилган. Навоий байтда ана шу тиббий удумни ёдга олади, ошиқ чок-чок бўлган кўксига ёри оёқ кўйишини, кўксидан оққан қон ёрининг оёқларига хино янглиғ малҳам бўлишини истайди. Бешинчи байтда *Хизр* ва *обиҳаёт* сўзлари орқали машҳур ривоятга ишора қилинган. Унга кўра, ер остида зулмат дунёси мавжуд бўлиб, унинг тубидан оби ҳаёт булоғи (тириклик суви) жой олган экан. Ушбу булоқдан ичган одам абадий ҳаётга муяссар бўлар экан. *Хизр* эса ер остига тушиб, ушбу булоқ сувидан ичади ва абадий ҳаётга мушарраф бўлади. Навоий *Хизрга* мурожаат қилиб, унга *обиҳаёт* сувидан дам-бадам тутмоқликни сўрайди, зеро у қанча жон керак бўлса, унинг барчасини ёрига садқа қилишга тайёр.

Кейинги байтда ушбу фикр давом эттирилиб, лирик қаҳрамон ёрининг сиҳат топаётганлиги ҳақида хушхабар айтган табибга жонини қурбон қилишга ҳам тайёр эканлигини айтади. Мақтаъдаги таъсирчан фикр унинг *хусни мақтаъ* даражасига кўтарилишини таъминлаган: Навоий ўзига мурожаат қилиб, “Ёрнинг ўқдай тик қоматини дармонсиз, мажолсиз кўриб, қандай қилиб кўзинг кўр бўлмади? Энди сенинг кўзларингда тиканнинг ўтқир учини кўришни истайман (кўзларингни ўйиб, кўр қилиши учун), зеро, бу ҳолинг ҳақиқий ошиққа муносиб эмас, чунки ошиқ ёрининг хаста ҳолини очиқ кўз билан кўришга дош беролмайди” дер экан, фидойилик ва футувват (олийжаноблик)нинг бетакрор тимсолини яратади.

Ғазал рус тилига мутаржим Елена Аксельрод томонидан аслиятдаги каби 7 байт ҳажмида амалга оширилган. Таржимада негадир 4- ва 5-байтларнинг ўрни алмашган. Таржимон ғазал мазмунини беришда ҳам тўлиқ муваффақиятга эриша олмаган: байтлардаги кўп ўринларда аслиятдан четга чиқиш кўзга ташланади. Масалан, матлаъдаги “*сарви озод*” жумласи “свежая трава” шаклида, иккинчи байтнинг иккинчи мисрасидаги “*жонимга дармон истарам*” бирикмаси “быть врачом хочу я” тарзида ўгирилган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Елена Аксельрод

*Чтоб свежей ты травой была в саду моем, хочу я,
Чтоб ты смеюшимся цветком сияла в нем, хочу я.*

*Моя любимая больна, и дух мой с нею страждет.
Чьи муки горше, не узнать. Но быть врачом хочу я.*

*Без милой хижина моя – пристанище печалей,
Что снова солнцем ты вошла в мой темный дом, хочу я.*

*Живую воду подноси, о Хызр! Зачем ты медлишь?
Отдать ей душу, быть вовек ее рабом хочу я.*

*И если кровь, как хна, нужна ее ногам, ладоням,
Чтоб крови дать ей, грудь мою пробить мечом хочу я.*

*О лекарь! Сообщи скорей, что милая здорова.
За весть такую жизнь отдать, забыться сном хочу я.*

*О Навои! Ты стан ее видал, стреле подобный,
Чтоб был твой глаз навек пронзен стрелы концом, хочу я.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аидахон БУМАТОВА

*For my lovely cypress in the garden blithe seeing I long,
For her eternal youth and on her bud smile seeing I long.*

*Since her ill being is nothing but hundred pains to my soul,
For soul it's, not for my beloved cure meanwhile seeing I long.*

*My slum is drown into darkness sans her, oh, how much it is,
For that Sun in my house of sadness reconcile seeing I long.*

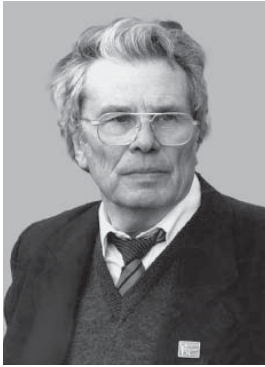
*Should your palm and heel benefit from the blood as from henna,
For my chest to fling open and your limbs there warm seeing I long.*

*Oh, Hizr, you pour me water of life all time, as a life –
For her sake devoting each moment worthwhile seeing I long.*

*Let me know about her recovery soon, oh healer,
For this news sacrificed my own life servile seeing I long.*

*Since her arrow-like body seeing ill – have not made you blind,
Oh Navoi, in thy eyes arrowhead vile seeing I long.*

Анатолий ДОМБРОВСКИЙ

(1934–2001)

АФЛОТУН ВА АРАСТУ

Қисса

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Маҳкам МАҲМУД
таржимаси*

Милоддан аввалги 349-346 йилларда Мақдуния (Македония) подшоҳи Филипп II (Александр Мақдунийнинг отаси) Афина иттифоқи давлатларини бирин-кетин босиб ола бошлади. Ҳақ вақтда, хусусан, Перикл ва Сукрот, ҳайкалтарош Фидий даврида Афина ҳар соҳада кудратли давлат эди. Аммо Артаксеркс (Кайхусрав), Афросиёб даврида Эрон салтанати билан юз йилча давом этган куруқлик ва денгиздаги жангларда Греция гоҳ енгилиб, гоҳ енгиб ҳолдан тойган эди. Мақдуния подшоҳи Филипп бундан усталик билан фойдаланди.

Ёш Арастунинг отаси, шифокор Никомах ҳали Греция ва Мақдуния уруши бошланмаган вақтларда Филиппнинг отаси Аминта саройида хизматда эди. Никомахнинг ўғли Арастунинг Афлотун академиясида буюк донишманд бўлиб етишаётганини билган Мақдуния подшоҳи Филипп II ўз ўғли Александрни унга шогирдликка берди. Арасту бу вақтда Мақдуния пойтахти Пеллада яшар эди.

Арасту шогирди Искандарни адолат ва ҳақиқат учун курашувчи, турли илм-фан ва санъатларни қадрловчи, мард ва олийжаноб подшоҳ бўлиши учун куч-ғайрат сарфлади. Филипп II суиқасдда ўлиб, Александр Мақдуния подшоҳи бўлганида Арасту Афинага қайтди ва устози Афлотун вафотидан сўнг Академияга 20 йил раҳбарлик қилди. Барча илм-фанларни саралаш, тавсифлаш, асосларини, қонуниятларини кашф этиш билан шуғулланди. Арасту Шарқда порлоқ ғалабаларга эришаётган Александр билан доимо хат ёзишиб турди, у мактубларида шогирдига олий инсоний идеалларга, олижаноблик, бағрикенглик, яхшилик, эзгуликка содиқ қолиш ҳақида маслаҳатлар берар эди. Арастунинг Александрга насиҳатлари чет элларда, шу қаторда Эронда ҳам нашр этилган. Аммо чексиз ҳокимият кўпинча инсонни олимпикдан золимга айлантиради. Александр 5-6 йил аввал, Шарққа энди юриш бошлаётганида уни ўлимдан қутқариб қолган сафдоши саркарда Клитни, устози Арастунинг жияни, тарихнавис, воиз Каллисфенни ваҳшийларча қатл этади. Бундай воқеалардан сўнг бошқа саркардалар ҳам ҳадиксираб қолади. Охири яширин йўл билан эндигина 33 ёшга тўлган жаҳон фотиҳи Александрни Бобилда заҳарлаб ўлдирадилар. Қадимги

* Манба: А. Домбровский. Великий Стагирит. – М., “Детская литература”, 1981 г.

тарихчилар бу заҳарни Арасту топиб, саркарда Антипатр орқали юборган деб ёзадилар. Аммо бу муаммо минг йиллар давомида турли баҳсларни келтириб чиқармоқда. Антик давр фалсафасини чуқур билувчи арастушунослардан А.Ф.Лосев ва А.А.Тахо-Годи “Аристотель” монографиясида Перикл, Суқрот, Афлотун замонида зolim ҳукмдорларни, мустабидларни ўлдирганларни халқ миллий қаҳрамон даражасига кўтарганлигини эслатиб, Александр Мақдунийнинг бевақт ўлимида Арастунинг кўли ҳам бўлиши мумкинлигини айтади. Охиросибат буюк донишманд афиналикларнинг ҳам, Мақдуния босқинчиларининг ҳам таъйиқига учраб, қариган чоғида Афинадан бош олиб кетади.

Василий Ян каби ярим поляк, ярим рус адиби Анатолий Домбровский қадимги Греция тарихини, маданиятини, умумхалқ байрамларини, таълим тизимини, Афина Академияси ва Ликей фаолиятини чуқур ўрганиб, ҳозирги авлод ўқувчиларига бундан 2500 йил аввалги ҳаёт манзараларини жонлантириб, тасвирлаб беради. Ёзувчи Афлотунга нисбатан Арасту ноҳақ, такаббуруна муносабатда бўлган деган қарашларни рад этади. У Арастунинг устози Афлотунга буюк иззат-ҳурматини, меҳрини, миннатдорлигини кўрсатади.

Таржимонлардан

БИРИНЧИ БОБ

Арастунинг ёшлиги

Тақдирига кўра ёш Арасту Академияга еттинчи таргелионда¹ борган куни шогирдлар устозлари, донолар доноси, Афлотун лақабли Аристоклнинг туғилган кунини, барча афиналиклар эса Дельфа Аполлони болалари бир вақтлар Гметт тоғи гулларидан тўплаган асал билан бола Аристоклнинг оғзини тўлдириб, шу тариқа уни ширин-шакар суҳандонлик неъматини билан сарафроз этган кунни нишонламоқда.

Афлотуннинг ўзи Академияда йўқ эди.

– У яна Сиракузада, – деди Арастуга дарбон. – Айни вақтда мустабид Дионисий билан суҳбат курмоқда. Афлотунни кўрмоқчи бўлсанг, Сицилияга йўл ол.

– Унда мени Афлотун ўрнига қолдирган одам хузурига олиб бор, – ўтинди Арасту. – Мен ажнабийман. Стагирадан келганман. Модомики, Афлотун йўқ экан, унинг шогирди кўлида ўқишга розиман.

– Сўзларингни Эвдоксга етказаман, сен эса кутиб тур, – деди бадқовок дарбон ва эшикни ёпиб, дарахтлар ортидан ҳовлининг тўридаги Афлотун уйининг деворлари оқариб турган томонга шошмай юриб кетди.

Арасту аввалига Мақдуния проксени² Никанорни қидириб топиши керак эди, албатта, ёнида опаси Аримнестадан мактуб бор эди.

– Никанорнинг уйи Ички Керамикада, Тимолитнинг емакхонаси ёнида, ўнг томонда жойлашган, – деган эди Аримнеста укасига хайрлаша туриб, – эсингдан чиқмасин, турар жой топишда у сенга ёрдам беради, пулларингни Афина пулларига алмаштиради.

Арасту опасини жонидан ортиқ яхши кўрарди. Энди эса уни эслаб, жилмайди. Кўп йиллар у Эвбеяда дафн этилган марҳум онасининг ўрнини билдирмади. Арасту Стагирадан Пирейга сузиб келган кема Эвбея соҳиллари

¹ Еттинчи таргелион – 21 май (изоҳлар таржимонларники).

² Проксен – элчи.

ёқалаб сузиб борар экан, у онасини ўйлаб, йиғлаб юборди. Ўшанда бу кўз ёшлари фақат онасининг қабри билан эмас, балки ватани, ёшлиги – бутун ўтган ҳаёти-ю, уни тўлдириб турган ҳамма нарса билан видолашув ёшлари экани унинг ҳаёлига келувди.

Аримнеста унга ҳамроҳликка педагог¹ Нелейни ва ошпаз Тиманфни тайин қилиб берганди. Педагогга ўз хожасини бир зум ҳам ёлғиз қолдирмасликни, ошпазга эса ўз ўғлидай ош-овқатидан бохабар бўлиб туришини қаттиқ уқтирганди.

Арасту дарбон билан гаплашиб турганида, Нелей ва Тиманф елкаларидаги юкни ерга қўйишди, кийим-кечак ва керакли лаш-лушлар солинган сандиқчалар эди булар; сўнг бугун эрталабдан, улар Аттика ерига кадам қўйган чоғдан қийнаб келаётган жазирамадан яшириниб, дарахт тагига чўзилишди. Таргелион ойи – Стагирада ям-яшил кўкатлар, тонгги туманлар, илиқ ёмғирни бетиним тўкадиган серсув булутлар ойи, муздек денгиз шамоллари ойи. Пирей эса уларни жазирама ва чанг-тўзон билан кутиб олди. Пирейдан Афинагача чўзилган йўл эса аслидагидан уч баравар узундек туюлди: ер тандирдай қизиган, тошларга оёқ қўйиб бўлмасди – жазиллатиб куйдирарди, пашшалар терли баданга ёпишиб қоларди. Гарчи Арасту аравакашга икки обол² тўлаб, улов ёллаган бўлса-да, бу уларнинг жонларига оро кирмаганди: арава тошлоқ йўлда қаттиқ-қаттиқ силкинар ва бу силкинишлардан Арастунинг бел ва кўкраклари ҳамон қақшаб оғримокда эди; хўкизлар думлари билан ҳайдаган чивинлар одамларга қўниб, азбаройи қаттиқ чакқанидан йўловчиларнинг қўл-оёқлари чидаб бўлмас даражада қичишарди.

– Бир чўмилиб, баданга мой суриб олсак бўлармиди, – хўрсинди Нелей чивинлар чақишидан зада бўлиб. – Дархол проксенга боришимиз зарур эди. Унинг ҳаммоми бўлиши керак. Ёки дарёга бориш керак эди. Бу жаҳаннамда ўзи дарё бормикан? Кўзим етмаяпти...

Фракиялик Нелей қирқ ёшлардаги йирик гавдали киши бўлиб, овози паст ва чийиллаб чиқарди; унга кўзи тушиши ва овози қулоғига чалиниши ҳаманоқ одамлар ҳар доим четга чиқиб, унга йўл бўшатар эдилар. Бола-бақралар эса Нелей борлигида Арастуга ҳеч қачон хиралик қилиб, жонига тегишмасди. Катталар ҳам ундан чўчирди. Унинг мана шу савлати ва вазоҳатли кўринишини ҳисобга олиб, Аримнеста Нелейни укаси билан Афинага жўнатганди. Гарчи Нелей – Арасту бунга яхши биларди – аслида очикқўнгил ва ҳатто беозор одам бўлса-да, аммо ўзгариб қолиш ҳам қўлидан келарди.

Ошпаз Тиманф ичимдагини топ дейдиганлар хилидан эди. Уни камданкам кўрадиган одамлар ҳатто Тиманфни гунг дер эдилар. Кейин эса бирдан унинг оғзидан чиққан сўзни эшитиб, аввалига мўъжизадан ҳайрон қолар эдилар – “Гунг Тиманф тилга кирди!” – сўнгра Тиманфнинг ғалатилиги, уларни чалғитган камгаплигидан баттар ажабланишарди.

Кема Пирей бандаргоҳига кириб келиб, Конфарнинг шарқий соҳили, турли мамлакатлардан келган кемаларга тўла, гавжум ва шовқинли бош савдо бандаргоҳида лангар ташланганида Нелей Арастуга кўрганлари ҳақида тинимсиз жаврар эди. Ростдан ҳам бандаргоҳда кўрганлари ҳар

¹ Педагог – қадимги юнон тилида “тарбиячи” маъносини англатади.

² Обол – IX-Х асрларда Византия ва Қадимги Юнонистонда 1,6 драхмали мис танга.

қандай одамни ҳам ҳайратга соларди. Арасту ҳатто овозини сал баландла-тиб, “Кўзим ҳали кўради, Нелей! Тилингни тийсанг-чи!” дейишга мажбур бўлди.

Арасту бунчалик кўп дон-дунли қопларни ҳали бирор марта кўрмагани – улар тоғ-тоғ бўлиб ётарди. Катта майдонга тузлама балиқли пифослар¹ тахлаб ташланганди. Эвбеядан улар билан изма-из етиб келган кема сурув-сурув қўйларни келтирганди, бандаргоҳга йўлаклардан ҳайдаб тушири-лаётган қўйлар тинимсиз маърарди. Ҳаммоллар бошқа кемалардан ҳўкиз нимталарини, парус матоси тойларини, Карфаген гиламларини, шароб ва ёғли пифосларни туширмоқда эдилар. Шу ерда қирғоқдан сал нарида Сицилия пишлоғи, Родос майизи, хурмо ва туршаклари, Миср ва Мидия ширинликлари, Финикия буғдой уни ва Суриянинг хушбўй сақичлари савдоси қизиқ кетганди.

– Финикиядан нима олиб келишаркан-а? – дея Тиманфни ҳол-жонига қўймасди Нелей. – Пирейга Фракиядан нималар олиб келишларини биласанми?

– Қашлағич, – жавоб берди Тиманф. Бугун унинг оғзидан чиққан ягона сўз шу эди.

Дарбон қайтиб келди. Эшикни очиб, деди:

– Схоларх² Эвдокс ухлаб ётибди. Уни уйғотишга ҳаддим сиғмади, у тун бўйи юлдузларни кузатибди. Мени уйғотманглар, деган эмиш.

– Ахир мен ким биландир кўришмасам бўлмайди. Наҳотки мени ҳеч ким қабул қилолмаса?

– Кимсан ўзинг? – сўради дарбон. – Сенинг кимлигингни сўрашяпти.

– Мен Арастуман. Мақдуния шоҳи Аминтанинг табиби Асклепиад Никомахнинг ўғлиман. Отам Никомах ўлиб кетган. Онам Фестида Эвбеядаги Халкидадан. У ҳам оламдан ўтган. Ёшим ўн саккизда. Ватаним Стагирадан сузиб келдим. Афлотунга шогирд тушмоқчиман...

– Сўзларингни Спевсипга етказаман, – деди дарбон, – кутиб тур.

– Спевсип ким бўлди? – дарбонни тўхтатди Арасту. – Ўзим ҳақимда унга ўзим гапирсам бўлмайдим?

– Спевсип кимлигини билмайсанми ҳали?! – дарбон Арастуга изтехзоли жилмайиб қаради. – Эфеб³, нодонлар ҳақида Афлотун нима деганини биласанми: “Нодон – ер юзидаги барча мавжудотларнинг энг ёввойиси”.

Шунда Нелей дик этиб ўрнидан турди-да, эшик олдида келди ва дар-бонга деди:

– Меҳмонни ўз уйида ҳақорат қилган одам – чўчка. Уни уйининг остонасида ҳақорат қилган эса – чўчка баданида яшаётган курт. Қўйиб юбор ичкарига менинг хожамни! – таҳдид билан ўшқирди у, овозини эшитиб йўловчилар ўзларини четга олдилар.

Аммо дарбон ўзига етганча юракли эди. У эшикни қарсиллатиб ёпди-да, лўкидонни суриб қўйди.

– Ана шунақа, – деди у бир кўзи билан тирқишдан қараб. – Қўполларга донишманднинг уйида жой йўқ.

Нелей болғани олди-да, бор кучи билан эшикка ура бошлади.

– Мендан бошқа ҳеч ким сизларга эшик очмайди, – деди дарбон узоқлашаркан.

¹ Пифос – хум.

² Схоларх – фалсафа мактаби раҳбари.

³ Эфеб – саводсиз, кўча безориси.

– Ҳаммасини расво қилдинг, – Нелейни койиди Арасту.

– Сенинг олдингда дарбон ким бўлибди ўзи, – Нелей ўзини оқлай бошлади. – Сени нодон деб атаб, ҳақорат қилди, менга шунақа туюлди, ҳарқалай.

– Фақат доно одам ўзининг нодонлигини тан олади, Нелей. Аҳмоқ эса ўзини ҳаммадан ақлли деб билади. Аммо иложимиз қанча – шаҳарга кирамиз, проксен Никанорнинг уйини қидириб топайлик.

Буюк Афина дарвозалари – Дипилонга учта йўл олиб борарди. Йўллар Пирейдан, Беотиядан ва мана шу Академия хиёбонидан ўтганди. Қонун чиқарувчилар, дохийлар, халқ оталари Солон, Клисфен, Эфиальт, Перикллар ётган қадимги қабристон, Ташқи Керамикани ҳам шу уч йўл кесиб ўтарди. Сал олдин Пирейдан чиқиб келганларида, Арасту аравакашдан унга Сукрот ва Еврипиднинг қабрларини кўрсатишни илтимос қилди. Аравакаш унинг илтимосини бажо келтирди ва Арасту буюк устозларнинг қабрларини зиёрат қилди.

Энди улар хиёбоннинг серсоя томонидан яёв борар эдилар. Ўнг ва сўл томондаги дарахтлар ортидан оппоқ мрамрлари ялтираб, дам-бадам табаррук афиналикларнинг даҳмалари кўриниб қоларди.

“Бу ерда мен ётибман, алвидо, йўловчи!” – тош тахталарга ўйиб ёзилган бу сўзлар муттасил Арастунинг диққатини ўзига тортар эди. Мана шу “Алвидо!” сўзини талаффуз этган жўр овозлар унинг қулоғи остида янграган мўъжизали онлар ҳам бўларди. Тугмагулнинг беш қиррали япроқлари инсон кафтига шунақанги ўхшаб кетардики...

Дипилон дарвозалари нарёғида барча лаззатлар, қувонч, умид, шовқинсурон, ғала-ғовурли ҳаёт ташвишлари ҳукм сурарди.

Бу ерда қоида бор эди: бу шаҳарга қадам қўйганингда Ташқи Керамика арвоқлари жамоаси ичига кириб қолганингни унутма. Ўшанда тирикларга мурожаат қилишинг мумкин бўлган барча сўзлардан фақат мана бу сўзлар: “Бу ерда мен ётибман, алвидо, йўловчи!” – юз йил, икки юз йил, минг йил ўтар – фақат шу сўзлар қолади. Ҳа, ачинарли, албатта...

“Дарвоқе, Тиманфга бунинг даҳли йўқ, – ўйлади Арасту ва жилмайиб қўйди, – унга бу сўзлар ҳам кўплик қилади”.

– Дам олсанг бўлармиди, хожам, – деди Нелей, унинг юзидан тер қуйиларди.

– Ҳеч қанақа дам-пам йўқ! – қувноқ оҳангда жавоб берди Арасту. – Ҳаёт, Нелей, бу йўқлик ва мангу дам олиш ўртасидаги қисқа меҳнатдир. Шундай эмасми?

– Дам олмасдан меҳнат қилган одам тезда мана бу буталар илдизи тагига тушади, – жавранди Нелей. – Сенга осон: бошингдан бошқа юкинги йўқ, хожам.

– Хоҳласанг, сенинг ҳам каллангни кўтариб оламан, – қаҳ-қаҳ уриб кулди Арасту.

– Мендаги энг енгил нарса – бу бошим, – жавоб берди оқкўнгил Нелей. Улар Дипилон минораларидан бирининг соясига кириб келишди.

– Дахшат, – деди Нелей. – Бу катта шаҳарда, албатта, ҳамма нарса бор: қароқчилар ҳам, муттаҳамлар ҳам, қизиқчилар ҳам...

– ...буюк адолатпешалар, ҳақиқатпарастлар, хомийлар ва донишмандлар ҳам, – қўшиб қўйди Арасту.

– Бой баққоллар ҳам, – деди Тиманф. – Шаҳарга бунчалик кўп мол-дунё олиб келишганини сира кўрмаганман.

Дарвозага кириб келаётган сўнгсиз аравалар сафига ҳалақит бермаслик учун улар деворга яқин жойдан юриб борар эдилар.

– Ҳатто анавини ҳам эритиб юборди, – деди Нелей Тиманфни назарда тутиб. – Тиманф тилга кирибдими, демак ҳайратланадиган нарса бор экан. Арасту одимлаб Дипилон йўлагини ўлчади.

– Чорак стадий¹, – деди у Нелейга.

– Яна шунча қолган бўлса, мен қулайман... Ўшанда абжағи чиққан баданимдан қон оқади, сизнинг сандиқчангиздан эса, хожам, сиёҳ...

– Чапга қара, – деди Арасту.

Чапда, устунли баланд айвоннинг салқин соясида фаввора шовулларди.

Сув бўйида ўзларига жой топиш осон бўлмади – атрофида одам дегани ғужғон ўйнарди: иссиқ кундарда сув йўловчиларни шундай ўзига тортардики, оҳанрабонинг темирни тортиши ҳеч нима бўлмай қоларди. Одамлар сув ичар, ювинар, эшак ва хўкизларини суғорар, жазирама қуёшдан қочиби шилдираган сув бўйидаги сояда шунчаки ёнбошлар эдилар.

Арасту ва ҳамроҳлари юз-қўлларини ювиб, сув ичишди, кейин хайвонларни суғорадиган тарновда оёқларини ювиб, устунлар ёнидаги сояга ўтиришди.

– Тамадди килиб олиш керак, – деди Тиманф. – Мен мусаллас билан нон олиб келаман.

– Қаердан оласан? – сўради Арасту.

– Шу атрофдан мусаллас ва нон ҳиди келяпти, – жавоб қилди Тиманф. – Демак, қаердадир ошхона бўлиши керак.

Тиманф кип-қизил мусаллас чайқалиб турган хумча ва иссиқ буғдой нон билан қайтиб келди. Нонни уч бўлакка бўлиб, сандиқчасидан олган пиёлаларга мусаллас қуйди. Нонни қуюқ мусалласга ботириб, йўловчиларга қараб-қараб учовлон овқатлангани тутинди.

– Тимолитнинг ошхонаси қаердалигини билолмадингми? – сўради Арасту Тиманфдан.

– Билдим.

– Қаерда экан?

– Анави ёқда, – Тиманф қўли билан нақ дарвозадан бошланадиган кўча томонни кўрсатди. – Агоранинг² олдида.

– Сени танимаяпман, Тиманф, – деди Нелей. – Бугун жуда сергап бўлиб кетдинг.

Тиманф хумчадаги қолган мусалласга сув қўшди ва улар уни ичишди.

– Қурбақалар ичимлиги, – афтини буриштирди Нелей. – Бу суяқ зардобдан кўра, қуруқ сувни ичганим яхши эди.

– Сен фракциялик эмассан, искифсан, – деди Тиманф. – Сен сув кўшилмаган мусаллас ичишинг керак эди, ёввойи.

– Бас қилинглар, – тўхтатди уларни Арасту. – Бегона шаҳарда жанжаллашиб бўлмайди. Мусофирликда ҳатто душманлар ҳам дўстга айланади... Қани, кетдик.

Проксен Никанорнинг уйини топгунча улар тор ва қинғир-қийшиқ кўчаларда узоқ саргардон бўлишди. Бутунлай ҳолдан тойиб, бир этикдўз дўкони олдида тўхташмаганида, ўша уйнинг топилиши ҳам амримаҳол эди. Сергапгина этикдўзнинг ўзи улардан кимнинг уйини қидиришаётганини сўради-да, кейин Никанорнинг маконигача олиб бориб қўйди.

¹ Стадий – 177.4 м.

² Агора – марказий майдон.

Никанор уларни хушчақчақлик билан кутиб олди. Тинмай чапак чалар, жилмаяр, безовта чағалайга ўхшаб: “Хайрэ! Хайрэ!”¹ дея такрорлаганча ўзини қўйгани жой тополмасди. Бир чўрисига киксон² тайёрлашни, меҳмонлар чўмилиб олишлари учун учоёқ ўчоққа сувли қозон осиб, ўт ёқишни, бошқасига меҳмонлар мириқиб дам олишлари учун боғда янги кўрпачалар тўшаб, жой ҳозирлашни буюрди...

“Токи меҳмонлар... Токи меҳмонлар...” шу сўзлар унинг лабаларидан учиб чиқар эди. Ҳаммага буйруқлар бериб, пакана ва семиз бу одам ҳовлида коптокдай у ёқдан-бу ёққа йўрғалар, кип-қизил, дўмбоқ юзлари диркилларди. Меҳмонларга юзини буриб, у жилмаяр, учмоққа чоғланган жўжадай калта қўлларини тинимсиз силкитарди.

Арасту унга опаси Аримнестанинг мактубини топширди. Мактубни ўқишдан олдин Никанор севинчдан яшнаб хатни ўпди, кейин тилини чақиллатиб, тезгина ўқиб чиқди – Аримнеста унга чўчка ёғи солинган пифос юборишни ваъда қилганди.

– Оҳ! – қўлларини сермаб қўйди у ва ошкора меҳр билан Арастуга қарай бошлади: у Аримнеста мактубининг сўнгги сўзларини ўқиди, унда Арастунинг Пеллада³ Филипп билан бирга катта бўлгани ва унинг болалик ва ўсмирлик йилларидаги ўртоғи экани, гарчи у Стагирада туғилган бўлса-да, уни зодагон мақдунияликдай кутиб олиш даркорлиги ёзилган эди.

Никанор ёш меҳмонни ҳаммомда ўзи чўмилтириб қўймоқчи бўлди, аммо Нелей хожасига хизмат кўрсатиш ҳуқуқини қўлдан бой бермади, ҳолбуки, Арасту билганидек, Нелей бу сохта ҳуқуқдан кўра, ўзи ҳам чўмилиб, банадига мой суртишни кўпроқ кадрламоқда эди.

Кемада ҳаммом бўларканми? Шўр сувда чўмилиб олинади холос. Бу ерда эса кенг ва чуқур арча тоғора, тилладай яраклатиб тозаланган, учоёқда биқирлаб қайнаётган қозонлар, юмшоқ, ёғли лой ва нафис совун, лаванда ёғи ва часирлаган тарашалар хиди, буғга тўйинган ҳаво, оппоқ деворларда оловнинг ўйноқи акслари – одамзодга муносиб қулайликлар ва хотиржамлик ҳукмрон эди.

Нелей шошмаётганди. Хожасини совун билан узоқ ишқалади ва иссиқ сувни устидан қуйди. Кейин ёғоч сўрида дам олди, тоғорани чайди, унга қайноқ сув солди, аралаштирди, қўллари билан сувни текшириб, “ўҳ-ўҳ” ва “оҳ-оҳ”лар қилди, сувдан хушбўй ҳид келиб туриши учун озроқ исирик ёғи қўшди ва яна хожасини чўмилгани чақирди. Энди Арасту хушбўй илиқ сувда шунчаки чўзилиб ётар экан, қўлларини боши остига қўйганча роҳатланарди. Вақти-вақти билан Нелей тоғорага иссиқ сув қуйиб турса-да, энди ўзи билан ўзи овора эди. У тик турганча ювинар, кўзадан сувни ўзи қуяр, пишкирар, қафтлари билан қорнига шапатилар, маза қилганидан қаҳ-қаҳ уриб кулар эди.

Кейин у хожасига лой суртди ва обдан ювинтирди.

– Сен ўзингни эриб кетгандай ҳис қилмаяпсанми, мабодо? – сўради у Арастудан.

– Сенга гап йўқ, – жавоб берди Арасту, яна сўрига чўзиларкан.

Нелей уни оқ чойшаб билан артди, зайтун мойли шиша идишча олиб келди, унда хўжайин ёқтирган хушбўй мойлар қоришмаси бор эди, шундан кенг кафтига қуйиб олиб, Арастунинг қўллари, кўкраги, бели, оёқларига

¹ Хайрэ – ўзбек тилидаги “хайрият-эй” сўзига жуда яқин маънони англатади.

² Киксон – арпа уни ва қирилган пишлоқдан тайёрланган шароб.

³ Пелла – Арасту замонида Мақдуниянинг пойтахти.

суртиб чиқди. Кейин хўжасининг елкасига осилиб тушган ва хўжайинларга хос салобат бағишлаб турган қалин, жингалак сочларини таради. Тоза хитон¹ ва мовий гиматий² келтирди. Пойабзалини кийдиришдан олдин оёқларини атир аралаштирилган илиқ сув билан чайди. Кейин хожасини айланиб томоша қилди-да, мамнунлик билан тилини чапиллатиб қўйди.

– Аполлон, – деди Нелей, – ёки Аполоннинг ўғлисан.

Арасту истехзо билан жилмайди. Нелей унга ошкора тилёғламалик қилмоқда эди, чунки Арасту баланд бўйли ва хушқад бўлса-да – палестра³ ва гимнасий унинг жуссасини улғайтиб қўйган, – чехраси Аполлоннинг юзидан анча-мунча қўпол кўринарди. У йирик бошли, жағдор, гарчи насли улуғ ва қадимий бўлса-да, бурун катаклари кенг эди – бу насл Троя уруши вақтида шуҳрат қозонган Асклеиадларга бориб тақаларди. Асклеиад Махаон душман пайконини Менелай баданидан суғуриб олган ва унинг жароҳатини маъбуд Кроннинг ўғли кентавр Хирон очиб берган малҳам ёрдамида даволанганди. Бу ҳақда ҳар ким буюк Ҳомернинг “Илиада”сида ўқиши мумкин.

Никанорнинг гномони⁴ саккизинчи ёзги соатни кўрсатиб турарди, бу вақтда Арасту буюк Афинанинг марказини томоша қилиш, у ердан Акрополнинг Пропилейига⁵ кўтарилиш ва ботаётган қуёш нурларида эллилар дунёси марказини кўриш учун Нелей ва Никанор ҳамроҳлигида агорага йўл олган эди. Мақдуния подшоҳи Филипп унга: “Ботаётган қуёш нурларидан Афинани кўрдим”, деганида, коса тагида нимкоса қабилида асил маънодан ташқари яна Афинани Мақдуния қиличи ёки даҳоси кучи билан забт этиш мумкинлиги ҳақидаги фикрга ҳам шама қилганди.

Нелейнинг жағи тинмасди: ҳаммом ва тўйимли овқатдан кейин у Афина кўчалари ва майдонларидаги чўғдай қизиган тошлар узра сайр қилишни эмас, тўйиб ухлашни истаётганди. Никанор бўлса олдинга интилгани-интилган ва севинчдан юраги ҳапқириб кетмоқда эди: гўё ўзи барпо этгандек ғурурланадиган Афинани ўз меҳмонларига кўз-кўз қилиш унга ҳар доим ҳам насиб этавермаслиги аён эди-да. У ҳар бир бино, ҳар бир ибодатхона олдида тўхтар, маъбудлар ва қахрамонларнинг ҳайкаллари қаршисида ҳаяжондан тош қотар, меҳмонининг қўлидан тутиб айланма зиналардан янги Булевтерий⁶ ва Дионис театри томон судраб кетар эди, бироз олдинга чопиб ва қўлларини ёйиб, у хатто этикдўз Симоннинг дўкони олдида ҳам тўхтади.

– Бу ерда нима бор экан? – сўради Нелей. – Уч соатгина бурун биз хожам билан шу ерда бўлган эдик-ку. Ўшанда ҳам бу дўкон этикдўзга қарарди.

– Ҳа, ҳа, ҳа, – хозиржавоблик билан унинг гапини маъқуллади Никанор. – Энди эса у сизларни хузуримга олиб келган этикдўзга қарайди. Илгари эса бу ерда Симон ишларди. Сукрот суҳбатлашишни жонидан яхши кўрадиган ўша Симон-да. Мен турган мана шу жойда бекорхўжалар айланиб юрар ва буюк донишманднинг нутқини тинглар эдилар...

¹ Хитон – кийимнинг ички қисми.

² Гиматий – кийимнинг ташқи қисми, чакмон.

³ Палестра – Қадимги Грецияда ўғил болалар мактаби.

⁴ Гномон – қуёш соати. Афиналиклар кундузги соатларни қуёш чиқишидан бошлаганлар ва бутун кунни (тонгдан шомгача) 12 соатга бўлганлар, бунда қисқа (қишки) ва узун (ёзги) кун ҳисобга олинмаган.

⁵ Пропилей – байрам тантаналари ўтадиган, икки четда нақшли устунлари бор йўлак.

⁶ Булевтерий – Афинанинг Беш юз кишилиқ мажлиси ўтказилган бино.

Агоранинг ғарб томонида, Зевснинг устунли пешайвони ёнида Никанор яна Сукрот хақида гапирди. Шу ерда ишларини битирган архонт-басилевс¹ хақида ҳам гапирди. Бироқ асосан Сукрот хақида сўзлади, чунки файласуф бу ерда бўлишни ва бекорчи афиналиклар билан масала тортишишни яхши кўрарди. Шу ерда, хоналардан бирида мункирликда айбланган Сукротни сўроқ қилишган.

– Кейин у зиндонда захар ичган, – қичқирарди Никанор. – Мана ўша зиндон, эски Булеверий остида жойлашган, – шундай дея у бармоғи билан зиндон томонни кўрсатди, иккинчи қўли билан эса ёшларини артарди. – Мана бу эса суд биноти, уни ўлимга ҳукм қилишган жой... ўшанда ҳамма йиғлаган... Афлотун ҳам... этикдўз Симон эса...

Пешайвон олдида Никанор яна Сукротни эслади. Аммо Арасту энди унга кулоқ солмаётганди: у Троянинг олиниси, Тесейнинг амазонкалар билан жангини тасвирловчи Полигнот суратларини томоша қилар, бир суратдан бошқасига ўтар ва шоир Пиндарнинг нимада ҳақлиги хақида ўйларди: ёлғиз одамларгина эмас, балки бутун-бутун авлодлар кутилмаган тушлар орасидаги ноаниқ кўланкалар сингари ўтиб кетардилар.

Мана маъбудлар, мана қахрамонлар, мана баққоллар, мана қуллар. Мана ибодатхоналар, мана судхоналар, мана ошхона, мана қиморхона ва қашшоқ ажнабийлар учун тунги қўналғалар. Ҳаммаси ёнма-ён, ҳаммаси аралаш-қуралаш, худди кулолнинг вайрон этилган устахонасидаги парчаларсимон. Солон қонунлари, Пасистрат қонунлари, Перикл қонунлари... Кирбаларга² минглаб қонунлар ўйиб ёзилган. Улар ҳаммаси қанча экан? Қанча маъбудлар бўлса, ибодатхоналар ҳам шунча; қонун чиқарувчилар қанча бўлса, қонунлар ҳам ўшанча; одамлар қанча бўлса, фикрлар ҳам шунча; файласуфлар нечта бўлса, ҳақиқатлар ҳам ўшанча... Битта тангри, битта қонун, битта ҳақиқат қачон бўлади?

Кейин улар Акрополга кўтарилишди ва Парфеноннинг муқаддас зиналари олдида узоқ туриб қолишди.

– Мана буни тартиб деса бўлади, соф ақл ижоди, – деди Арасту ўй суришда давом этаркан.

– Бу ерда шаҳарнинг барча хазиналари сақланади, – тинимсиз гапирарди Никанор, – анави ерда эса, – у Эрехтейонни кўрсатди, – Афинанинг муқаддас зайтуни ўсади, тошдан униб чиққан барча зайтунларнинг аждоди.

– Фидий қаерда ўлган? – сўради Арасту Никанордан.

– Оҳ, Фидий! – ҳасрат билан деди Никанор. – Сен ҳузурига келган Афлотун Фидийни демиург, яъни яратувчи ва холик деб атаганди.

– Фидий қаерда ўлган? – саволни такрорлади Арасту.

– Бу ердан Афина Парфеноси – илҳомбахш Фидий яратган ҳайкал кўриниб туради, аммо у судга ҳам етмай ўлган зиндон бу ердан кўринмайди. Уни маъбуда ҳайкалини яшаш учун олтин ва фил суякларини ўғирлашда айблашган... У Афинага ўлмас шон-шухрат келтирди, Афина эса уни абадий бадном қилмоқчи бўлди. Фидий билан Сукротнинг ўлими афиналикларнинг кўзидан шармандалиқ кўз ёшларини оқизади ҳали.

– Сенга нима бўлди? – сўради Арасту

У Никанорга қараб, таниёлмади: проксеннинг юзи ғазабнок, кўзлари

¹ Архонт-басилевс – Афинада диний маросимлар билан боғлиқ ишларни юритувчи тўққиз архонддан бири.

² Кирбалар – қонун матнлари ёзилган тош ёки ёғоч устунлар.

кисилган, лаблари эса қаттиқ қимтилган эди, доим хушчақчақ ва оккўнгил бу одамни Арасту бундай алпозда биринчи бор кўриб туриши эди.

– Вақт келар, – жавоб қилди Никанор Арастуга қарамай, – Афинанинг ботаётган қуёш нурларини кўриш учун кўплар Акрополга кўтарилар ҳам, – у кинояли табассум қилиб қўйди ва чехраси аввалги ҳолатига қайтди.

Кенг мрамор зинадан Пропилей томонга ҳамон одамлар ўрлаб чиқиб борар эдилар. Қуёш пастга иниб тушгани сайин Юқори шаҳардаги одамлар тобора кўпайиб бормоқда эди, улар сукут сақлаб турган кўйи пастда ястанган Афина майдон ва кўчаларини томоша қилар эдилар. Бу ердан агора, пастдаги ибодатхона ва пешайвонларнинг қизил ва нафармон тусдаги устунлари, Одеон¹, агоранинг дўконлар тизмалари, уйларнинг кун ботарда деярли қорайган томлари кўриниб турарди. Нофармон ғубор орасидан Дипилон ва Муқаддас дарвоза миноралари элас-элас кўзга ташланарди. Уйларнинг кунботишга қараган деворлари хуркитилган чағалайлар каби ердан узила кетиб, қора ва кўк кўланкалар узра парвоз қилаётганга ўхшаб кўринарди.

Стагирадаги шон-шуҳрат – қуруқ сўз, Пелладаги шон – шоннинг сояси, холос. Афинадаги шон-шараф эса – чинакам шон. Арасту ана шу охиригисини истарди ва шунга интиларди.

– Афиналиклар мағрур, – ҳикоя қиларди проксен Арастуга. – Ўтакетган мактанчок деса ҳам бўлади. Бизда барча ажнабийларни бир хил ном билан аташарди – метеклар, бизни маъбудлар билан ёнма-ён кўядиган исмларни ўзимиз танлаймиз. Бутун ер юзи биз учун ато этилган деб биламиз. Бошқалар қилган ишлар Афинага етгандагина кадрини топади. Олтини бор мамлакатлар уни Афинага олиб келганларида бойийдилар. Мис, темир, ёғочи борлар ҳам шундай. Ер юзидаги барча ҳикматлар Афинага оқиб келади – бу ерда донолик хазинаси бўлиб, ундан муносибларгина бахраманд бўладилар.

Ола пешайвон олдидан ўтишаётганида қош қорая бошлаган эди. Қоронғи чўккунича уйга етиб олишга шошилишарди. Ҳаммадан ҳам Нелей кўпроқ шошмоқда эди. Арасту унга монелик қилмаётганди, Никанор эса Нелейнинг нимадан кўрқаётганини фаҳмлаб, – Нелейга ҳар бир йўловчи тунги қароқчи бўлиб кўринаётганди, – мийиғида кулганча жўртага оксоқланиб, орқада судралиб келаётганди.

– Кулоқ солинг-а, – деди Никанор, улар баҳслашаётганларнинг овози келаётган Ола пешайвонга етганларида. – Бу ерда ҳозирги замон файласуфлари йиғилишади... Афлотун Академиясидагилар эмас, аммо булар ҳам жуда ақлли одамлар.

– Эртага келамиз, – эътироз билдирмоқчи бўлган эди Нелей, бироқ Арасту уни тўхтатиб деди:

– Эшитайлик.

Тош скамейкаларда ўтирган ёки ётган маърузачиларга жуда яқин боришганида ҳам улар баҳс маъносини ҳадеганда илғай олмадилар.

– Ҳамма нарса онгга мувофиқ бўлади – мана шу ҳақиқатдир, – дер эди Арастуга орқа ўгириб турган биттаси. Елкадор бу одам баланд бўйли афиналик эди. – Назаримда, барчангиз бу фикримга қўшилдингиз. Хўш, шу ҳақиқатга таянилар экан, олти панжа хусусида нима дейиш мумкин?

¹ Одеон – афиналиклар кўшиқ айтиш, мусиқа чалиш ва ифодали ўқиш мусобақалари ўтказадиган театр.

Фараз қилайликки, панжалар олтита, шунда ҳар бир томондан учтадан деган фикр туғилади. Шундайми?

– Шундай, – жавоб берди бир қанча овоз.

– Агар шундай бўлса, мана бундай бўлади: бир томонга ағдарилиб тушмаслик учун пашша ҳар гал ҳар томондан иккита панжасига суянади. У фақат битта панжасига суянади деб айта олмаймиз-ку?

– Айта олмаймиз, – маъқуллади бошқалар.

– Демак, – файласуфнинг овози тантанавор янгради, – демак, пашша ҳар томондан бир вақтнинг ўзида иккита панжасига суянади. Шундай бўлгач... Менинг фикримга эътибор беринг! Шундай бўлгач, у бир вақтнинг ўзида ё биринчиси ва сўнгисига, ё биринчиси ва ўртадагисига, ё сўнгиси ва ўртадагисига суянади. Эътибор қилинг: ўрта панжа икки марта ишлади. Икки марта! Биринчиси ва сўнгиси эса – фақат бир мартадан ишлади. Бу ақлга тўғри келмайди, чунки ўрта панжа тез чарчайди! Агар бу ўртасидаги бўлмаса, ё биринчиси ё сўнгиси бўлади.

– Улар нима тўғрисида баҳслашишяпти? – шивирлаб сўради Арастудан Нелей.

– Жим тур, – илтимос қилди Арасту

– Хулоса бундай! Гиппарх бу ерда айтганидек, пашшанинг панжаси олтита эмас, балки саккизта! Саккизта! Ҳар томонда учтадан эмас, балки тўрттадан оёғи бор! Шунда пашша ҳар томондан навбатма-навбат иккитадан панжасига суянади!

Ҳозир бўлганлар ғовур кўтарди, бирлари – гапираётган файласуфни қўллашса, бошқалари унга эътироз билдирарди.

– Менга пашшанинг панжаси олтитадек кўринади, – деди Нелей, Арастунинг панжасини туртиб. – Афсуски, қоронғи тушиб қолди-да: пашшани тутиб, санаб кўрсак бўларди...

– Онг инсонга бўлмағур нарсалар билан шуғулланмасдан, энг қисқа йўл билан ҳақиқатни англаш учун берилган, – жавоб берди Арасту. – Нодон пашшанинг оёқларини санаш учун уларни битталаб суғуради, доно эса ақл кучи билан кўз очиб-юмгунча ҳақиқий сонни топади...

Улар ҳали-вери кетишмасди, бироқ бу ердагилардан кимдир:

– Диафонт бизларни анчадан бери Трифера ёнида кутиб ўтирибди! Ажойиб Трифера ёнида! Барча Диафонтлар ичида энг сахийси! – деб эълон қилди-ю, файласуфлар баҳсга чек қўйдилар.

Ҳамма ўрнидан сапчиб-сапчиб турди ва ғовур-ғувур билан яқиндаги кўчадан қоронғилик ичига шўнғиди.

– Трифера – энг қиммат найчи аёл, – тушунтирди Никанор. – Унинг чиптаси нархи икки драхма. У ерда ҳар доим хиос мусалласи беришади. – хўрсинди Никанор. – Астиномлар¹ гўзал Трифера бой афиналиклардан ким билан бўлишин аниқлаш учун ҳар кун курия ташлайдилар.

– Ўша соҳибжамолнинг олдига биз ҳам кирсак бўладими? – сўради Арасту. – Қулларинг унинг олдига олиб келадиган мусалласу таом пули менинг ҳисобимдан, Никанор.

– Хўжайин, – кўрқиб кетди Нелей. – Нималар деяпсан, хожам? Ҳатто ҳамма бир-бирини танийдиган бизнинг Стагирамитда ҳам параситларни² ёқтиришмайди. Ҳеч ким сени танймайдиган бу шаҳарда...

¹ Астином – шаҳар назоратчиси, полиция комисари.

² Парасит – зиёфатга қақирилмаган меҳмон.

– Унақа эмас... – эътироз билдирди Никанор. – Ҳозир Трифера хузурига йўл олганлар орасида ёш дўстим Эсхин бор. Модомики, Эсхиннинг дўсти бўлиб мен Трифера хузурига кира олар эканман, Арасту ҳам менинг дўстим бўлиб, машшоқ қиз хузурига кира олади. Дейлик, уни ҳеч ким парасит деб айтолмайди.

– Унда кетдик Триферанинг олдига! – суюниб деди Арасту.

– Ҳа, – деди Никанор, – аммо биз билан борадиган кулларга фармоишлар бериш учун аввал уйга борайлик, ёш дўстим. Пул ҳам, хойнаҳой, ёнингда бўлмаса керак...

– Сенга оқ йўл тилаётиб, опанг Аримнеста фоҳишалар зиёфатига борма деб тайинлагани эсингдан чиқдимми? – Арастуга эслатиб деди Нелей. – Пулни бунақа совурадиган бўлсанг, кунимиз қандай ўтади, хожа?

– Ташвиш қилма, – деди Арасту. – Аримнестанинг гапларини эсингдан чиқар. Энди сен фақат менинг айтганимни қилишинг керак! – овозини баландлатди у.

– Ҳа, – бошини эгди хафа бўлиб Нелей. – Худди шундай.

Мусалласли хум ва мевали сават кўтарган куллар ҳамроҳлигида Арасту ва Никанор найчи Триферанинг машъалалар ёниб турган дарвозасини тақиллатишганида Диафонт дўстлари учун унинг хузурида уюштирган базму жамшид ҳали бошланмаган эди.

– Макдуния проксени Никанор, дўсти стагиралик Арасту билан, – ўзини таништирди Никанор, кул дарбонлар пайдо бўлганда. – Диафонтнинг дўсти Эсхин таклиф этган.

Уларни дарҳол учоёқлар тагида қаланган оловдан ёришиб турган ҳовлига қўйишди, учоёқларга осилган қозон ва товалардан димоғни қитиқловчи хушбўй хид тараларди. Бостирма тагида, ўнг ва сўл томонда, ошхона столлари олдида пичоқ ва идишларни шарақ-шуруқ қилиб хизматкорлар югуриб-елар эди. Арастунинг кўзи столлардан бири устидаги катта қобоннинг нимталанмаган гўштига тушди, бошқа столларда мева-сабзавотлар тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётарди. Уйга кираверишда деворларга суяб қурилган хумлар саф тортган. Геркейлик Зевс меҳроби олдида қизлар меҳмонлар учун бинафша, кашнич, гул ва чечаклардан гулчамбар ясар эдилар.

Куллар ҳовлида қолишди. Никанор ва Арасту уйга кирдилар, унинг эшигига яшил, сариқ ва қизил кашталар тикилган, карфаген матосидан парда осиб қўйилганди.

Базму жамшид танобийсини тўлдирган мой ва атирларнинг қуюқ хушбўй ҳидидан Арастунинг димоғи бўғилди. Ҳид фақат меҳмонлардан эмас, балки деворлардан ҳам, оёқостидан ҳам тараларди, ҳид ҳамма нарсага уриб кетган, ҳамма нарса шу ҳиддан нафас олар, бошни айлантириб хузур берар эди.

Девор ёқалаб баланд чирокдонларда шамлар ёниб турарди. Ёнидан одам ўтганида аланга тили чайқалар ва бундан фақат соялар эмас, балки бутун уй деворлари, шифт, ерлар ҳам чайқалгандек бўлар эди.

Никанор ва Арасту бўсағада оёқ кийимларини ечишди ва мутасадди оёқларни ювиб олиш учун қаёққа ўтиш кераклигини кўрсатди.

Ювиниш хонасида улардан бошқалар ҳам бор эди: яна уч меҳмон чакмонлари барини тиззаларигача кўтариб олганча скамейкада ўтирарди ва ёш чўри қизлар ҳозиргина олиб кирилган мис қозондан чўмичда илиқ сув олиб, уларнинг оёқларини ювар эдилар. Меҳмонлардан иккитасини Ни-

канор танирди: булар Исократнинг шоғирди Андротион ва Никанорнинг дўсти Эсхин эди.

– Хайрэ! – салом берди Никанор. – Хайрэ, Андротион! Хайрэ, Эсхин! Мен стагиралик Арастуни, Филипп Мақдунийнинг болаликдаги дўстини олиб келдим!

– Хайрэ! – саломга алик олдилар Андротион ва Эсхин.

Никанор ва Арасту уларнинг ёнига, скамейкага ўтиришди ва Триферанинг чўрилари ерга похол гиламча ташлаб, уларнинг оёқларини чая бошлашди.

– Филипп қалай? – сўради Андротион Арастудан. – Яқин орада кўрдингми уни?

– Анча бўлди кўрмаганимга. У ҳали ҳам фиваликлар қўлида, аммо ҳозир айна кучга тўлиб-тошган пайти, узоқни кўзлайди. У Македония тахтини қайтиб олади...

– Ҳа! – рухланиб кетди Андротион. – Афина Филиппга ёрдам бериши керак! Ҳаммамиз ҳам унинг барча эллинларни бирлаштириб, азоб-укубату шармандаликларимиз учун форслардан ўч олишига умидвормиз. Иония лаънати даштликлар ҳокимияти олдида хароб бўлмоқда. Афина эса дабдаба ва фахш ботқоғига ботган. Сибарис¹ халқидан сира фарқимиз қолмади. Биз Филиппга ёрдам берамиз!

Андротион билан Арасту ўртасида проксен ўтирарди, бироқ Андротионнинг юзини кўриши учун Арастунинг эгилишига хожат йўқ эди. Нотик Андротион проксендан бир калла баланд эди. Қоракўз, қирғий бурун ва қотма бу одам калтабақай, думалокбош Никанорга қараганда зуваласи бошқа наслдан олинганди. Ҳар гал афиналикларнинг иллатлари ҳақида гапира бошлаганида, унинг юпқа лаблари нафрат билан бир бурилиб оларди. Андротионнинг дўсти Эсхин эса унга ҳар кимнинг олдида ва ҳар қандай ҳолатда оғзидан чиққан сўзини ҳимоя қилиш учун ҳеч нарсадан қайтмайдигандек қараб турарди ва Арастуга синовчан, эҳтиёткорона нигоҳ ташлар эди.

Бу орада Триферанинг чўрилари ўз ишларини қилиб бўлишди ва энди сал нарида янги меҳмонларни кутиб туришарди.

– Нега индамайсан? – сўради Андротион Арастудан. – Гапимга қўшиласанми? Сен Филиппнинг дўсти эканингга ишонса бўладими?

– Узумни пишганда сиқишади, – деди Арасту жилмайиб. – Дарёни кечиб ўтишдан олдин кечув қидириб топилади. Бу Филипп гапиришни яхши кўрадиган сўзлардир.

– Бу Пиндар ирод қилган сўзлар, – ёнма-ён ўтирган Эсхин қўлини Арастунинг елкасига қўйди. – Битта тўшакка иккимиз кўплик қилмаймизми? – сўради у.

– Кўплик қилмаймиз, – жавоб берди Арасту

Ёш савдогар Диафонт Карфагендан қайтиб келганди. Денгиз сафари унга омадли келди, сандиқлари олтинга тўлганда, энди эса соҳибжамол Триферанинг уйида дўстларини очикқўллик билан меҳмон қилмоқда эди; улар бу ерга энди келишлари эмасди: Андротион ҳам, Эсхин ҳам, Афлотуннинг жияни Спевсип ҳам, Никанор ҳам ва ўнлаб бошқа афиналиклар ҳам савдогар Диафонт таклифига рози бўлиб, дўстларини бошлаб келган эди.

¹ Сибарис – бу шаҳар аҳолиси – сибаритлар янги тансиқ таомлар ихтиро қилишда ва кайфу сафода шуҳрат қозонган.

Таомлар мўл эди – дастурхонларга парранда гўштидан тортиб, мол гўштигача тортилган, ҳасиплар сиғмай кетганди. Мусаллас бобида ҳам Диафонт хасислик қилмаганди. Триферанинг қароллари ҳам, афтидан, унга сув қўшишга ҳаракат қилишмаётганди – ёки Диафонтнинг буйруғи шундай бўлгандир? – меҳмонлар тезда ширакайф бўлиб қолишди, танобий худди бозордагидай ғала-ғовурга тўлди. Қандолатли шўр бўғирсоқлар, саримсоқпиёз ва пиёзлар дастурхондан тез ғойиб бўлар, хизматкор соқийлар эса кратерларни¹ тўлдиргани-тўлдирган эдилар. Бир неча йигит хатто коттаб² ўйинини бошлаб юборди – Триферанинг исмини айтиб, улар кратерда қизил мусалласни деворга сепар эдилар. Бошқалари эса курсиларини мраммар столга суриб, ошиқ ирғитарди. Ўша ёқдан дам-бадам “Ҳиослик! Ит! Кос одами!” деган қичқириклар кулоққа чалинарди. Орасира: “Афродита зарбаси!” деган хайқириклар янграрди.

– Нима дейишяпти улар? – сўради Арасту Эсхиндан. – Ғалати-ғалати сўзларни айтишяптими?

– Сен афиналик эмаслигинг билинди-қолди, – жавоб берди Эсхин курсига чўқаркан. – Искирафияда бирон марта ҳам бўлмаганинг билинди-қолди.

– Искирафияда? – Арасту ҳам ўтирди.

– Ҳа. Қиморхоналарни бизда шундай аташади. Қиморхоналар эса қонун тақиқлаганига қарамай, ҳамма жойда бор. Ҳатто Афинанинг Искирада ибодатхонасида ҳам ўйнашади. Искирафия шундан келиб чиққан. Сен эшитган сўзлар эса ошиқлардаги очколар миқдорини билдиради. Бир очколи томон – “ит” ёки “хиослик” дегани. Олти очколик томони – “Кос одами” дегани. Барча тўрт томонга турли сонлар тушганига – бу “Афродита зарбаси” бўлади. Энг ёмон зарба – тўрт “ит”. Қалай, бир қўл ўйнаб кўрасанми? Янгиларга доим омад кулиб боқади...

– Йўқ, – жавоб берди Арасту. – Янгиларга омад кулиб боқсин деган қонун йўқ. Буни сен биласан. Ўйинда доим ё омад кулади, ё омад кулмайди – у ерда тасодиф маъбудаси Тихе сўзини айтади.

– Тихе – дунёни бошқариб турадиган ягона маъбуда, – деди Эсхин. – Афсусуки, бу ўз-ўзидан маълум. Ҳамма нарса тасодифий, ҳамма нарса мўрт, ҳамма нарса ўзгарувчан. Энг яхши ҳам, энг ёмон ҳам, ҳақиқий ҳам, сохта ҳам йўқ – ҳаммаси тасодифий. Биз ҳатто ўзимизни бошқара олмаймиз.

– Дунёда ўзгармайдиган, абадий нарса ҳам бор, – эътироз билдирди Арасту. – Ўзгармайдиган ва абадий нарса зарурият юзасидан содир бўлади. Қуёш, масалан, абадийдир. Эртага унинг чиқиши эса – ҳақиқат, Эсхин.

– Сен файласуфмисан? – кулди Эсхин.

– Йўқ, – жавоб берди Арасту. – Аммо мен файласуф бўлмоқчиман.

– Қўйсанг-чи! – Эсхин Арастуга яқин сурилди ва уни кучоқлади. – Бу ҳавасингни ташла. Фалсафа – вақтни исроф қилиш. Файласуф эмас, нотик бўлиш керак. нотиклар дунёни бошқаради, Арасту. Шоҳлар эмас, мустабиллар эмас, архонтлар эмас, балки нотиклар! Оломонни улар бошқарадилар, оломон эса ҳатто маъбудлар ҳам ҳисоблашадиган ягона куч... Фалсафа – мўмиёлар машғулоти. Тирик донишмандлар нотик бўлмоқликлари керак. – Эсхин мусалласдан бир чўмич олди-да, у билан Арастунинг жомини тўлдирди. – Нотиклар учун ичдик! Устозларим Исократ ва Андротион учун ичдик! – қичқирди у.

¹ Кратер – жом.

² Коттаб – эрамиздан аввал расм бўлган мерганлик ўйини.

– Мен Исократ ва Андротион учун ичишдан бош тортмайман, улар муносиб одамлар. Аммо мен етуқларнинг етуғи Афлотун учун ичмоқчиман, – деди Арасту. – Ким Афлотунни севса, мен билан ичсин! – деди у баланд овозда.

Уни фақат бир одам эшитди – бу файласуфнинг жияни Спевсип эди. У Арасту ва Эсхиннинг курсиси олдида борди-да, жилмайиб сўради:

– Афлотунни нимаси учун севасизлар, ўқтам йигитлар? Сизлардан қайси бирингиз унинг номини тилга олди?

– Мен тилга олдим, – жавоб берди Арасту. – Бу исмдан яхши нарса борлигини билмайман.

– Сен кимсан? – сўради Спевсип.

– Стагиралик Арастуман. Мен бугун Академия эшигини қоққан эдим, аммо дарбон ичкарига қўймади, Афлотуннинг шогирдлари устоз туғилган кунни нишонламоқдалар, деди.

– Ҳа, – деди Спевсип. – Биз Афлотуннинг туғилган кунини нишонладик. Эртага кел, дарвоза очик бўлади. Спевсипни сўра – сени хузурига олиб киришади.

– Устози ким бўлишини у ҳали ўйлаб кўради, – деди Арасту ҳақида Эсхин. – Биз сўз юритган одам Исократ эди...

– Йўқ, – эътироз билдирди Арасту. – Мен Афлотун хузурига келдим.

– Аммо Афлотун Сиракузада, – эслатди Эсхин.

– Унинг руҳи Академияда яшайди, – жавоб берди Эсхинга Спевсип. – Бошланиши учун шу кифоя. Исократ – бесаранжом дунё ҳосиласи. Қиммат ҳам туради – йилига минг драхма. Трифера ўз санъатини, кулол ясаган ишини пулга сотгандайин, Исократ ҳам ўз донишмандлигини пулга сотади. Триферанинг санъати бир кунга икки драхма, Исократнинг донолиги эса уч драхма туради. Триферанинг санъати лаззат келтиради, Исократнинг донолиги эса беҳуда умидларни уйғотади.

– Барча умидлар беҳудадир, – деди Эсхин қип-қизариб. – Афлотун инъом қиладиган умидлар ҳам. Ҳатто улар янада беҳудароқдир ва бир чақага қимматдир. Исократ шогирдларини одамлар ва эҳтирослар дунёсига олиб кириди, Афлотун эса шарпалар ва фаолиятсиз мушоҳадага йўл очади.

Эсхин сапчиб ўрнидан турди-да, муштларини тугиб, Спевсип рўпарасида пайдо бўлди. Агар Спевсип ҳам шундай қизиққон бўлганида, муштлашув чиқиши тайин эди. Аммо у ўзининг мугуз қадахини кўтарди-да, жилмайиб деди:

– Эътиқод маъбудаси Пейто учун ичдик. Унга ким ҳар доим ихлос қўйса, ўша одам гўзалдир, Эсхин! Эридалар¹ роса устимиздан кулдилар! Хайрэ!

– Хайрэ! – Эсхин ўзининг жомини олди-да, хўмрайиб, барибир Спевсип билан сипқорди.

Шу аснода ўзининг ясан-тусан қилган канизалари ҳамроҳлигида Трифера ҳам пастадага² тушиб келди. Ана, у тилла ва қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган найини оғзига олиб борди ва ўзининг қайноқ нафаси билан ундан мўъжизакор, кишини сеҳрловчи ракс навоси тарата кетди. Қизлар шам олови янглиғ эгилиб-чайқалиб ракс туша бошлашди. Мусиқага ошуфта бўлганча меҳмонлар ҳам жомларидан охиригача ичмай, сўзлари ҳам оғзида қолиб, ҳаракатсиз тек қотиб қолишди.

¹ Эридалар – баҳс-мунозара маъбудалари.

² Пастада – катта танобий, зал.

Махлиё бўлиш – ёруғ дунёнинг яна бир ажойиб қобилияти. Унинг нур ва ёғдулари мафтункорликка тўла. Юксалиш ва теранлик инсонни сеҳрлайди. Миттилик – ўзининг миттилиги билан, буюклик – ўзининг буюклиги билан мафтун этади. Гуллар ва тошлар. Товуш ва сукунат. Зарра ва сув. Ҳаёт ва ўлим. Мафтункорлик – бу нима дегани? Инсон сари ундовчи ва уни қотиб қолишига мажбур этувчи ҳақиқатнинг ўзи эмасми? У шунчалик гўзалки, унинг биргина чорловидан, унинг биргина яқинлашувидан инсон ўзини беҳад бахтиёр ҳис этгай. Бу мафтункорликка бас келиш деганидир. Кўзни каттароқ очиш ва фикрни ишлашга мажбур этиш дегани бу. Шундагина денгиз кўпигидаги Афродита пайдо бўлгани каби мафтункорликдан ҳақиқат туғилади. Ҳақиқатнинг шакли – уйғунлик, гўзаллик. Гўзаллик борлиғи – қуйилиб келувчи жилвага тўлик дунё. Ҳақиқат теранроқдир. У барқарор, ўзгармас ва абадийдир. Мафтункорлик – унинг даъвати...

– Арасту... – Эсхин унинг елкасидан тутди. – Ухлаб қолмадикми, Арасту?

– Йўқ, – жавоб берди Арасту ва кўзини очди.

– Бир қултум ҳам ичмадинг, кратеримизда эса ажойиб мусаллас бор. Афина базму жамшидларининг шиорини билмайсанми? “Ё ич, ё кет!” – мана ўша даъват. Ўгирилиб қарасанг, эшикка шу сўзлар ўйиб ёзилганини кўрасан.

– Спевсипнинг ёнидаги одам ким? – сўради Арасту.

– Спевсип дейсанми? – “Спевсип” деяётиб, Эсхин афтини тириштирди.

– Атарнея мустабидининг дўсти, Гермий.

– Бу ерда нима қилиб юрибди?

– Академияга борсанг, у билан битта жамоага тушиб қоласан. Мустабиднинг дўсти билан битта жамоага... Дарвоқе, унинг пули кўп. Афлотун ўқитганига ҳақ олмаса ҳам, совғаларга йўқ демайди. Қимматбаҳо совғаларга, Арасту. – Спевсипни эшитсин деб Эсхин сўнгги сўзларни атайлаб, баланд овозда айтди.

Спевсип ўгирилиб деди:

– Кипр шоҳи Никоклес унга ёзиб берилган нутқ учун Исократга йигирма талант¹ тўлаган. Буни ҳамма билади!

– Сиракузалик мустабид Афлотунга ўқитгани учун қанча тўлайди? – сўради Эсхин.

Эсхин ва Спевсипнинг бу баҳсида Арасту Спевсип томонида эди, холбуки, буюк файласуфнинг баланд бўйли ва бакувват, қаршисида Эсхин ёш боладай кўриниб қоладиган жияни билан баҳс бойлашгандаги Эсхиннинг жасоратига қойил қолганди.

Ошкора жанжалга айланиб кетай деб қолган баҳсга Андриотон аралашди.

У жойларидан сакраб турган Эсхин билан Спевсипнинг ўртасига келиб туриб олди ва баҳслашувчиларни қўллари билан икки томонга итарганча мурасасозлик билан деди:

– Сизлар бир нарсани унутдиларинг: Исократ билан Афлотун – ёшлиқда бирга ўсган дўстлар. Уларнинг устози битта эди – Сукрот. Уларнинг ҳеч бири иккинчисидан на яхши, на ёмон эди, чунки Исократ ва Афлотун – одам болаларидир, одам болаларини эса тувакларга киёслаб бўлмайди. Нима қиласизлар бозорчиларга ўхшаб, дўстлар! Эртага Хариталарга² садақа

¹ Талант – 6000 драхма (тахм. 25 кг кумуш); учдан бир драхма – камбағал Афина оиласини бир кунлик тирикчилигига етган.

² Хариталар – инсонлар ва биналарни сақлаб турувчи парилар.

бериш эсингиздан чиқмасин, улар юракларимизни юмшатиб, иноқлик ва севинч туйғуларига тўлдиради.

...Базму жамшид тунгача давом этди. Топишмоқ айтиш мусобақаси бўлди. Бу ерда ҳам Никанор ютиб чиқди. Кейин кўшиқ айтишда мусобақалашдилар. Ҳатто Арасту ҳам кўшиқ айтди – гарчи овози билан ҳеч қачон мақтанмаган бўлса-да, ичилган мусаллас уни қувнатиб юборганди. Боз устида, Трифера ўзининг бошидаги гулчамбарни олиб, уни шу билан мукофотлади ҳам.

– Унга кўшиғим ёқди, деб ўйлама тагин, – деди Эсхин Арастуга. – Унга сочларинг ёқди... Ичимиздан фақат сени танлади – суюн!

Арасту Триферанинг нигоҳига яна бир неча марта тўқнаш келди, бироқ кейин унинг фикру ёди атарнеялик Гермийда бўлиб қолди. Гермийнинг буйруғи билан унинг қуллари танобийга бир меш мусаллас олиб киришди ва уни ерга кўйиб, сиртига мой суртишди, шундан кейин хоҳловчилар ким кўп сархуш бўлиш баҳсига киришиб кетишди. Дехқонлар жом байрамида шундай қилишади, сирпанчиқ ва қимирлаб турган меш устига чиқиб, мусаллас ичишади. Томошабинлар тараф-тараф бўлиб, ичилган жомларни санаб туришади. Гермийнинг ўзи ҳаммадан кўп – тўққиз жом ичди. Тўққизинчисидан кейингина у қотиб-қотиб кулаётган, Дионисни шарафловчи сўзларни қичқириб айтаётган дўстлари кўлига ағдарилди. Мешдаги мусалласни жомларга сузишди. Базму жамшид давом этди.

– Ана шунақа, – деди энди ичмаётган ва бошини ғамгин эгганча ўтириб қолган Эсхин. – Афиналиклар ҳар куни шунақа айш-ишрат қиладилар. Хушчақчақлик қилишади-да, қадимдаги шон-шуҳратларини эслаб йиғлашади. Биз форсларни янчиб ташладик, аммо улар эллинлардан боплаб ўч олдилар, шаҳарларни бир-бирига гиж-гижлаб қайрадилар. Ўзаро урушлар Афина денгиз иттифоқининг дабдаласини чиқарди, бизни хонавайрон қилди, заифлаштирди, Афинанинг олдинги улуғворлигидан ҳеч нарса қолмади. Ҳозир-чи, агар хоҳласалар, форслар бизни босиб олишлари ва қулларга айлантиришлари мумкин. Бурнимизнинг тагида шу хатарни кўриб туриб ҳам итлардай бир-биримизга ташланамиз, ора-сира эса кайф қиламиз ва йиғлаймиз. Ёки сафсата сотамиз. – Эсхин Арастуга қаради. – Сафсата ҳам кайфнинг бир тури, чунки у асосий нарса – Афина кудратини тиклаш ишидан бизни чалғитади. На Спарта, на Фива, на Коринф – ҳеч бирида куч қолмаган, ҳаммалари зўрға нафас олмоқдалар... Форслар эса интиқом олиш орзусида, интиқом они келади, ҳа, келади!

– Ошириб юборибсан, – деди Арасту Эсхинга, – кайфу сафони ҳам мусалласга ғарқ қилибсан...

– Йўқ, – эътироз билдирди Эсхин, – мен ғамни мусалласга ғарқ қила олмайман, – давом этди у бўлинган фикрини, – бу ердагиларнинг барчаси Филиппнинг ақл-заковати ҳақида кўп эшитган. Кўплар унинг эллинларни бирлаштиришини башорат қилмоқда...

– Афинанинг шон-шуҳрати – Академия, – деди Арасту. – Уни бутун дунё билади. Барча ақлли ҳукмдорлар Афлотундан ўрганишга интиладилар. Афиналиклар қуроли билан эришолмаган нарсага ақл ва билим билан эришадилар...

– Тентак! – қаҳ-қаҳ уриб кулди Эсхин. – Тентак! Ким ўргатди сенга бу гапни?

– Афлотун, – жавоб берди Арасту.

– Афлотун? Қанчалик хато қилганига у ҳадемай иқрор бўлади. Олдинги сиракузалик мустабид Афлотунни қул қилиб сотди. Ҳозиргиси эса уни ўлдиради. Бу ерда ҳамма шуни гапираяпти. Фалсафа лоақал битта мустабидни бош эгдира олмаяпти-ку, сен бўлсанг, бутун дунё ҳақида гапирасан. Тентак!

Спевсип Триферанинг уйдан Арасту билан бирга чиқиб келди.

– Эртага тушдан кейин мен сени Академияда кутаман, – деди у Арасту-га, – уч кундан сўнг Сиракузага кетаман, Афлотуннинг ёнида бўлиб, унга ёрдам бераман. Книдлик Эвдокс бу ерда қолади. Ксенократ ҳам Сицилияга кетади. Шу боис эртага кел. Эвдокснинг эса янги шогирдлар олишга ҳаққи йўқ. Афлотундан кейин фақат мен шундай ҳуқуққа эгаман...

– Мен келаман, Спевсип. Ҳозироқ ортингдан боришга тайёрман.

– Қаёққа? – қаҳ-қаҳ уриб кулди Гермий, у ҳам Спевсип билан бирга чиқиб келганди. – Қаёққа борасан? Биз қаёққа кетаётганимизни биласанми ўзи?

– Йўқ, билмайман, – жавоб берди Арасту.

– Унга қулоқ солма, – деди Гермийга шаъма қилиб Спевсип. – У кўп ичиб юборди ва нима деяётганини билмайди. Эртага тушдан кейин кел. Ўзинг билан барча ашқол-дашқолингни ола кел. Хоҳласанг, эски гимнасийда сенга жой топиб бераман. Сенга ва қулингга хона топиб бераман, – қичқирди Спевсип кетаркан. – Хоҳласанг...

Спевсип сўзида турмади ва Арастуни кутиб олмади. Дарвоқе, бунга асосли сабаб бор эди: унинг кемасида Сицилияга сузиб кетмоқчи бўлган савдогар бирданига елканни кўтарди-да, Спевсипсиз Пирейдан жуфтакни ростлаб қолди. Спевсип Афлотуннинг хузурига элтиб қўйиши мумкин бўлган янги кема қидириб, Пирейга чопиб кетди.

Буларнинг барини Арасту Гермийдан билди.

– Аммо сен хафа бўлма, – деди у Арасту. – Мен сенга қаерда туришингни кўрсатаман ва Эвдокс билан таништириб қўяман. Гарчи менинг гимнасийдан ташқари Афинада ҳам уйим бўлса-да, бизлар қўшни бўламиз. Сен балки биларсан: мен Атарнеяданман, у Мидиядаги Скепсис ёнида жойлашган. Атарнея шоҳи Эвбул менинг дўстим. Агар уйда бўлмасам, афиналиклар таомили бўйича, одобга қарши иш тутган бўламан... Аммо менга гимнасийдаги хонам кўпроқ ёқади, ҳа, ишонавер. Бу ерда яшасанг, ўзинг амин бўласан.

Эвдокс Афлотуннинг уйида турарди. Гермий билан Арасту уникага кириб келишганида, у қоқ ерда ётганча папирус қоғозига сиёҳда алланималарни ёзарди.

– Эвдокс, бу Арасту, – деди Гермий хона бўсағасидан кирар-кирмас.

– У сенга ўзи ҳақида гапириб беради, ҳозирча сенга айтадиганим шуки, Спевсипнинг фармойиши билан у шу ерда яшаб, хоҳлаган устозларининг маърузасини тинглайди.

– Эски гимнасийга кираверишдаги ёзувни ўқидингми? – сўради Арастудан Эвдокс.

– Ҳа. У ерда “Геометр бўлмаган бу ерга кирмайди!” деб ёзилган, – жавоб берди Арасту.

– Менга пифагорчиларнинг муқаддас рақамини айтгин-чи, – деди Эвдокс.
– Уч, тўрт ва беш, – жавоб берди Арасту. – Тўртбурчакли учбурчакнинг томонлар нисбати шунақа...

– Кубнинг иккиланиш масаласини ким ёзган?

– Тарентлик Архит.

– У яна нималар қилган?

– У прогрессиялар ўртасидаги тафовутни аниқлаган, – жавоб берди Арасту жилмайиб.

– Нега жилмаясан? – сўради Эвдокс.

– Буюк номларни эслаш севинч келтиради, – жавоб берди Арасту.

– Яхши. Агар хоҳласанг, бугун жўғрофиядан ўқийдиган маърузамда иштирок этишинг мумкин, – деди Эвдокс, – ёки ўзингга ҳар қандай бошқа устозни танла...

– Энди менинг бир маслаҳатимга кулоқ сол, – деди Гермий. – Бугун жойлашиб ол. Бу биринчиси. Кейин мен сенга Академияни кўрсатаман ва бу ернинг эгалари билан сени таништираман. Акс ҳолда “Бу нима? Бу ким? Анави нима? Анави ким?” деган саволлар сенга сира тинчлик бермайди. Ё нотўғрими?

– Тўғри, – тасдиқлади Арасту.

– Кечқурун мени Демосфен таклиф қилган. Сен мен билан боришинг мумкин.

Эски гимнасий синфларга бўлинган эди. Илгари спорт анжомлари, қуроллар сақланадиган ва ўқитувчиларнинг дам олиш жойи бўлиб хизмат қилган хоналар эса энди турар жой қилиб мосланганди. Яна бир неча уйни Афлотуннинг дўстлари қуриб беришганди. Улар ҳам турар жойга ва машғулотларга мўлжалланган.

Афлотуннинг бир қанча дўстлари ва шогирдлари шу ерда муқим истиқомат қилар эдилар. Бошқалари – Афинада: Академия Дипилондан атиги олти стадийда жойлашганди. Эвдокс ва Гермийга ўхшаганлар эса Академияга келиб-кешиб туришарди.

– Бу ерда қачонгача бўлмоқчисан? – сўради Арастудан Гермий.

– Билмадим, – жавоб берди Арасту. – Балки бир умр қоларман: Академиядан ташқарида мени ўзига тортадиган одамлар ҳам, ишлар ҳам йўқ...

– Бахтиёрсан, – деди Гермий. – Сен бахтиёрсан. Менинг эса Атарнеям бор, у ёққа қайтиб боришга мажбурман. Афинага ҳар бир келишим Сузанинг ғашини келтиради ва дарҳол устимдан Артаксерксга чақимчилик қилишади. Эллинлар бўлмаганида, Атарнеяга ҳеч қачон қайтмаган бўлардим, Атарнеяда улар ҳимоямга муҳтож. Дўстим Эвбул ҳам мени чақиряпти, қариб қолган эмасми. Буюк Панафинейлар байрамида¹ қайтиб кетаман. Сен эса бахтиёрсан. Нима дединг: “Академиядан ташқарида мени ўзига тортадиган одам ҳам, иш ҳам йўқ”, дедингми?

Улар серсоя чинорлар хиёбондан Академия боғи орқали оқиб ўтувчи Кефис дарёси томон кетиб борар эдилар. Гермий Арастуни бир қўли билан қучоқлаб, хўрсинди.

– Дўстинг мустабидми? – сўради Арасту.

– Ҳа. Аммо “мустабид” сўзи бу ерда ҳақоратомуз эшитилади. Сиракуза мустабиди Дионисий Биринчи Афлотунни севувчи барча одамлар учун бу

¹ Буюк Панафинейлар байрами – Афина маъбудии шарафига ўтказиладиган тантана.

сўзни ҳақоратга айлантирди. Дионисий кўпол, бешафқат ва манман одам эди. У ўз халқини ёмон кўрарди. Аммо бошқа мустабидлар ҳам бўлган, Арасту. Ҳойнаҳой Питтак ва Периандр ҳақида эшитганинг бордир? Уларни биз ҳозиргача етук ва доно шахслар сирасига қўшиб эслаймиз. Ҳолбуки, улар ҳам мустабид эди, Арасту... Ҳозир ҳамма Афлотундан қаттиқ ташвишда, – давом этди Гермий қирғоқларини қалин ўт қоплаган сокин дарё бўйида туришар экан. – Спевсип ва Ксенократ ёнида бўлиш учун устоз хузурига шошилмоқда. Сицилиядан ташвишли хабарлар келган: Дионисий Иккинчи ўз мураббийи ва Афлотуннинг эски дўсти Дионни Сиракузадан бадарға этган. Ҳозир Дион Италияда. Афлотун ҳимоясиз қолган, Дионнинг душманлари унга бўхтон қилмоқдалар. Бунинг нима билан тугабини ким билиб ўтирибди... Дионисий Иккинчи Дионисий Биринчидан узоққа кетмаган, у ҳам отаси каби бевафо ва манман.

– Спевсип ва Ксенократ Афлотун учун нима қилиб бера олади?

– Улар ёш ва кучли. Афлотун эса кекса, у олтмишга кирган. Флотим бўлганида, ҳозирок Сицилияга қараб йўл олган бўлардим... Фалсафа, Арасту, пасткаш одамни буюк, бағритошни меҳрибон қилолмайди. Фақат меҳрибон одамни у буюк қилади...

Улар Афлотуннинг йўл устидаги машғулотлар синфи – экседрани кўздан кечиришди. Илгари ҳам буюк файласуфнинг самимийлиги ҳақида эшитган Арасту унинг экседраси нечоғли оддий жиҳозланганини кўриб, хайратланмай қолмади: ўқитувчининг столи, унинг ўриндиғи, ўриндик ортидаги деворда доска, стол олдида – тингловчилар учун бир неча қатор скамейкалар.

Арасту стол олдида борди, деразадан қаради. Деразанинг нарёғидан кекса зайтун дарахти кўриниб турарди. Гермий кейин бу дарахтнинг ёши Акрополь тошларида Афина таёқчасидан ўсиб чиққан зайтун ёши билан бараварлигини сўзлаб берди.

– Афина зайтунни, Посейдон сувни, Дионис ток зангини инъом этган, – деди Гермий. – Аммо афиналикларга фалсафани ким инъом қилган? Сукрот ёки Афлотун...

Улар эрталаблари Академиядагиларни уйғотадиган клепсидрани¹ узоқ кўздан кечиришди.

– Эртага унинг овозини эшитасан – мана бу найларнинг овозини, – тунтирдди клепсидранинг тузилишини Гермий. – Эрталабга яқин мана бу идиш тўлганида, сув пўкакни кўтаради ва ичи бўш бошқа идишга жўмракни очади. Сув унинг ичига оқиб киради, бундан қисилган ҳаво найларнинг тешикларига интилади ва улар овоз бериб чалинади. Шунда бутун Академия товушга тўлади. Қани айт-чи, тингловчилар энг аввал қаёққа чопишади?

– Экседрага, – тусмоллади Арасту.

– Йўқ, – кулди Гермий. – Йўқ! Ошхонага, дўстгинам. Зеро файласуфлар ҳам овқатсиз яшай олмайдилар... Айтганча, бу ерда гўшт емайдилар, жуда оз ухлайдилар, бу ерда шовқин кўтариш, ивирсиб юриш йўқ. Бу ерда, дўстим, устозни тинглаш ва жимликда илм билан шуғулланиш бор. Қолган шўхликлар – у ёқда, – кўлини силкиди Гермий. – Афинада... Академияни тарк этиш ҳеч кимга ман этилмаган, аммо сен музаларни мураббий қилиб танлаган бўлсанг, буни суиистеъмол қилиш ярамайди.

¹ Клепсидра – Академияда товуш чиқариб дарсга чақирувчи мослама.

Арасту келиб қўнган хона янада одмироқ эди: битта каравот, битта дераза, кийим сақлаш учун битта сандик, устига идиш қўйилган бир неча токча. Яна чоғроқ қазноқ ҳам бор эди, унга умумий йўлакдаги эшикдан кириларди.

– Худога шукр, – деди Нелей, Гермий уларга қазноқни кўрсатганда. – Бу ер менинг бошпанам бўлади. Лекин Тиманфни нима қиламиз?

– У ошпазлар билан яшайди, – жавоб берди Гермий. – Дарвоқе, Академия ғазнасига сизга ошхонада бериладиган овқат учун бир неча драҳма киритиб қўйишингиз керак бўлади. Бизда ғазначи қилиб Гипподам, архонт¹ қилиб эса эрталабдан селинунтлик Лисий сайланган – пулни ўшанга берасан...

Стагирада ҳам сукунат ҳукм сурадиган жойлар оз эмасди. Аммо бу ердаги сукунат бошқача – улуғвор, тантанавор эди. Текисликларда сукунат ётади, тоғ дараларида яширинган бўлади. Бу ерда эса у асрий чинорлар, кумуш тераклар, серсоя, улкан қайрағочлар, маъбудлар ва қахрамонларга бағишланган устунлар ва ҳайкаллар тик тургандек турар эди.

Гермий кетиб, Нелей эса қўналғани саришталашга киришганида, Арасту эски гимнасийдан чиқди-да, дарахтзорда танҳо узоқ кезинди. У ўзини шунчалик яхши ҳис этиб, шунчалик енгил нафас олдики, ҳеч қачон ва ҳеч қаерда бундай бўлмаганди. Уни қуршаб олган табиат улуғворлиги мана шу дарахтзорни ўз маскани қилиб танлаган онг шарафига, инсоний донолик шарафига эканини ҳис этди. Унинг тантанавор сукунати ҳам онг шарафига эди. Ялангликларни тўлдирган ҳайратомуз тиниқ нур япроқлар орасидан қуйилиб тушар ва сокин Кефис мавжларида кўзни қамаштириб чарақларди – бу ҳам унинг шарафига эди. Эҳтимол, ҳайкаллари Академия боғини безатиб турган – Геракл, Прометей, Эрот ва Гефестлар ҳам буюк файласуф донолигига ҳурмат бахш этгани бу ерга келгандир. Бу ерда фақат ўша улуғ файласуфнинг ўзи йўқ эди. Бу эса кўзга ташланиб турган ҳамма нарсани етимдай мунгли қилиб қўйганди.

У гимнасийни бошқа томондан айланиб ўтди ва очиқ деразадан келаётган овозларга қулоқ тутганча дарахтлар ортига бориб турди. У ерда машғулотлар давом этарди. Арасту овозлар ичида энг баландини фарқлай олди ва қуйидаги сўзларни илғади:

– Ҳақиқат ҳамма жойда мавжуд. Уни билиб олишимиз учун бизга на устахона, на асбоб-ускуна, на ёруғлик, на қоронғилик, на тоғ чўққилари, на денгиз тублари керак. Ҳақиқат ўзини биздан яширмайди. Биз жону дилимиз билан ҳақиқатга абадий дахлдормиз. Уни тўғри мушоҳада билан топамиз...

– ...Уни тўғри мушоҳада билан топамиз, – овоз чиқариб такрорлади Арасту. – Тўғри мушоҳада билан...

Йўқ, ўша куни у вақти келиб янги фан яратувчиси бўлиш фикридан узоқ эди. Аммо унинг тафаккури билиш жараёни сири сари интилганда у ҳар гал кўрган бўшлиқ олдида энди англаб бўлмас ташвиш яшарди.

– Уни тўғри мушоҳада билан топамиз, – яна такрорлади у ҳозиргина эшитган сўзларини. – Тўғри мушоҳада билан...

Бу тўғрида Сукрот кўп нарсаларни айтган эди. Афлотун ҳам ўз суҳбатларида устозининг сўзларини бот-бот такрорлар эди. Барибир сир сирлигича қолаверди. Балки фақат Арасту учун сир бўлиб қолгандир? Бу ерда эса ҳаммасини билишса керак.

¹ Архонт – бу ерда: Академияда ҳар куни сайланадиган шогирдлар сардори.

Ўша оқшом унинг Афинага оёғи тортмади, аммо Гермийнинг гапини ҳам иккита қила қилиб бўлмасди, бунга жўялироқ бир сабаб ҳам топа олмасди. Бунинг устига Гермий унга ёқиб қолган эди. Хушсуратлиги билан эмас, албатта, гарчи Арасту келишган одамларни хуш кўрса ҳам. У энг аввал Арастуга дўстпарварлиги, очиққўнгиллиги ва унинг тақдирига самимий хайрихоҳлиги билан ёқиб қолди. Кейинчалик Арасту Гермийнинг ўзидан тўрт ёш катталигини, Пифида исмли асранди қизи борлигини, мусофир юртда уни қаттиқ соғинаётганини билди. Унинг нигоҳида Гермийни янада ёқимлироқ қилиб кўрсатадиган яна кўплаб майда-чуйда тафсилотлардан ҳам хабар топди.

Улар Демосфеннинг уйи томон йўл олиб, яна зиёфатнинг устидан чиқдилар. Тўғри, буниси кеча Трифераникидаги бўлган базму жамшидга ўхшамасди ва одам ҳам сийрак эди. Бу ерда на сурнайчи қизлар, на раққосалар, на сонсиз хизматкорлар бор эди.

Демосфен бой эмасди. У жуда кичкиналигида ота-онасидан айрилган, васийлар эса ота-онаси унга қолдирган меросни талон-тарож қилишганди. Демосфеннинг чеҳраси сўлғин бўлиб, у деярли ичмаётганди. Гапираётиб хиёл дудуқланар ва елкасини асабий учирар эди. Аммо фикри тиниқ эди ва асосан бир мавзуга: йирик кулдор, судхўр ва савдогарларнинг Афинага тайёрлаётган хиёнатига қаратилганди.

– Уларнинг ватани йўқ, – деди у, – чунки улар яратган эгамга эмас, олтинга сажда қиладилар. Уларнинг бойлигини ҳимоя остига олган одам улар учун энг яхши дўст ҳисобланади. Камбағал ва эркин халқ эса уларга душман. Ўз бойликларини сақлаб қолиш учун улар халқни сотишдан ҳам тоймайдилар. Лекин аввал нима рўй беришини билолмаяпман: халқ талончиларни ҳайдаб соладими ёки улар халқни сотадими? Марафон яқинида форсларни тор-мор этган Мильтиаднинг сўзларини тез-тез такрорлаб туришимиз керак: “Афиналиклар қул бўладими ёки эрklarини мустаҳкамлайдиларми – бу ўзимизга боғлиқ...”

– Бечора Демосфен, – деди Гермий, улар Академияга қайтиб келишганида, – унинг қисмати қайғули бўлишини кўриб турибман. Ёркин умидлар олдида қора кучлар бораётганини унутмаслик керак. Эллиларнинг ёркин умидлари – бирлик, ихтиёрий эркин иттифок. Бироқ олдинда қора куч одимлаб бормоқда, у қилич ва қон билан полисларни¹ даҳшатли ва мунгли иттифокқа бирлаштиради. Ёмонлик, дўстим, ҳар доим олдинда бўлади, аммо яхшилик қурмағур фақат ёмонликдан пайдо бўлади. Фожианинг тугагани – мағлубнинг енггани, шундай эмасми?

– Тарих қонуни шунақа демоқчимисан? – сўради Арасту. – У маъбудлар ва саркардаларнинг инжиқликларига қараб содир бўлади демоқчимисан? Қўшинларни жангга бошлайдиган аслида шоҳлар ва сиёсатдонлар эмасми? Халқ кўнглида эҳтирос уйғотадиганлар ваъзхонлар эмасми? Давлатларга ҳақиқат йўлларини кўрсатадиганлар файласуфлар эмасми?

– Ҳақиқат йўллари нима ўзи? – деб сўради Гермий. – Қонун белгилаб бера олган йўллар эмасми?

– Қонун эмас, доно ечим белгилайди.

– Доно ечим? У қанақа бўлар экан?

¹ Полислар – қадимги Юнонистондаги шаҳар-давлатлар.

Улар баҳсни тўхтатишди, чунки яқиндаги уйнинг бурчагидан сайр қилиб юрган бир гуруҳ эфеб уларга пешвоз чикди. Улар шовкин солар, машғалаларини силкитар эдилар. Кимдир уларга балкондан бақирди, бироқ ўша заҳотиёқ ўша ёққа тошлар уча кетди.

– Уларга ёқмай қолсак, бизнинг ҳам ҳолимизга вой, – деди Гермий. – Қочишга эса уяласан.

Шу тоб уларга кўзи тушган эфеб қичқирди:

– Мана буни омад деса бўлади! Бир авра-астарини ағдарайлик-чи буларнинг!

Маст эфеблар Гермий ва Арастуни қуршаб олдилар. Улар ўнтадан кам эмасди. Ҳар ҳолда қўлида машғала тутганлари ўшанча келарди.

– Бир-биримиздан бир қадам ҳам жилиш йўқ, – деди Гермий Арастуга. – Елканг билан менга қаттиқ ёпишиб ол. Аммо кўрқма! Чинакам фожиа интиҳоси – мағлубнинг енггани!

Муштлашувга чорлаб, афтларини буриштириб ва хохолаб кулиб, эфеблар уларнинг юзи олдида машғалаларини силкита бошладилар. Жангга биринчи бўлиб Арасту киришди – маст йигитлардан бири чарс-чурс қилган машғалини унинг қорнига нуқиганидан кейин у ўзини тутиб туrolмади. Машғалани тортиб олди-да, қўлининг куйганига қарамай, у билан айлан-тириб безорини солди. Шундан кейин эфеблар кутуриб қичқирганча ҳар томондан бостириб кела бошладилар.

Муштлашув узок чўзилмади. Эфеблар сафи орасида жиндек саросима сезилгани ҳамон Арасту билан Гермий бир неча безорини ер тишлатишди. Гермий Арастунинг қўлидан тутди ва улар ортидан отилган тошлар дўли остида кўчадан пастга қараб жон ҳолатда қоча бошлашди ва бир уйнинг бурчаги остида ғойиб бўлишди. Эфеблар уларни таъқиб қилишмади.

– Тирикмизми, ишқилиб? – кинояли кулди Гермий нафасини ростларкан. – Роса боплаб пардозлаб кўйишди-ку ўзиям!

Кийимлар, қўллар, башаралар – бари қоп-қора бўлиб қолганди. Арастунинг йиртилиб кетган ёмғирпўши ерда ётарди. Гермийнинг бурнидан қон оқарди.

– Эртагаёқ қисмат маъбудаларига садақа қиламиз, – деди Гермий. – Эвбул дўстидан, фалсафа эса Арастудан махрум бўлиши ҳеч гап эмасди... Дунёни мустаҳкам, енгилмас қонун бошқаришини ким хоҳламайди? Аммо унга тасодиф ҳукмронлик қилади, шекилли...

Улар шу атрофда шалдираб оқиб турган ариқ томон тушиб кетишди ва ойдинда ювиниб, кийимларини чайиб олишди.

– Қўлингга қилич билан жанг қилганмисан ҳеч? – сўради Гермий Арастудан.

– Йўқ. Аммо форсларга кўзим тушди деганча қўлим қиличга югуради. Ксеркс эсларига тушганида, афиналикларнинг ҳам қонлари қайнаб кетса керак. Мен ҳам шундай ўйлайман, Арасту, эллинлар форсларга қарши бирлашмоқлари даркор. Биз – ягона халқмиз. Бизнинг ягона қўшинимиз, ягона ҳукуматимиз, ягона давлатимиз бўлиши керак.

– Ягона тангримиз-чи?

– Нега бўлмасин? Демосфен халқда ўзининг сиёсий режаларига ҳамдардлик оловини ёқишни, бекорчилик, беғамлик нишонларини парча-парча қилишни, афиналикларда бойларнинг хуфёна ниятларига қарши куч уйғотишни орзу қилади. Афсус, дўстим, бу тун нишонларга тўлиқлигини кўриб-билиб турибсан – ҳар томонда мастларнинг қичқириқлари, мечкай-

ларнинг хурраклари, шахватпарастларнинг пишиллашлари... Ҳамманинг баданидан ишратлар, дабдаба-ю асъасалар ва ўйин-кулгиларга ўчлик ҳиди уфириб туради. Ёш Демосфеннинг нутқи кимни ҳам руҳлантирарди?

– Эсхин билан Демосфеннинг мусохабасида сенга Эсхин ютадигандек кўринмаяптими?

– Эсхин? Билмадим. Унинг кўпроқ Филиппга умид боғлаганини кўргандирсан?

– Ҳа.

– Эсхиннинг айтишича, “Ўзинг ҳам яша, бошқаларнинг ҳам яшашига имкон бер, шароит биздан кучлироқдир, Демосфенга ўхшаб, оқимга қарши сузишдан маъно йўқ”.

– Қисмат ишига аралашишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ, Гермий. Осмондан тушадиган омадга ҳам ишонма. Аммо қўлимиздан келадиган ишни қилишга мажбурмиз. Борди-ю, одамлар тақдири уларнинг қўлида бўлса, унда Демосфен анчайин ҳақ бўлиб чиқади, ҳа. Борди-ю, одамлар тақдири маъбудлар қўлида бўлса, унда Эсхин ҳақ бўлиб чиқади...

– Сенинг файласуфлигингга энди тан бераман, – деди Гермий Арастуга. Афлотун Академиясига келиб, ўз йўлингни топиб олганингга энди ишончим комил.

Улар Академияга эрталаб қайтишга қарор қилдилар. Гермий ҳам шундай қилса яхши бўлади, деб туриб олди. Арасту ҳеч қаршилиқ қилиб ўтирмади: Дипилон дарвозаси олдидаги қоровул бундай бемаҳалда пайдо бўлишларидан хурсанд бўлиши қийин эди – уларни тўхтатиб турган биринчи сабаб шу эди. Бунинг устига ҳар иккови – Гермий ҳам, Арасту ҳам ажнабийлар бўлиб, бу қоровулни бадтар шубҳага солар эди.

“Бу ерда ҳар хил маст метеклар изғиб юради, афиналикларга уйку бермайди!” – Гермийнинг фикрича, шаҳар дарвозаси посбони уларни мана шундай қарши олиши мумкин.

Гарчи ёмғирпўшларини ювиб-чайиб олган бўлсалар-да, уларнинг кўриниши у қадар кўркем эмасди. Бунинг устига Арастунинг чакмони деярли қоқ иккига айрилиб кетган. Академия дарбони буни пайқамасдан қолмасди. Бунинг устига мусаллас ҳиди гупиллаб келиб турарди улардан. Юзлари кўкаргани яна бир бало. Академияда ҳукм сурувчи дастлабки хулқ-атвор қоидалари – вазминлик ва одобга қарши ўлароқ улар тунни анча бебош, қоидаларга хилоф тарзда ўтказишибди, деган тўхтамага келиши ҳеч гап эмасди. Шуларини ўйлаб, икковлон Гермийнинг Афинадаги уйига равона бўлишди.

– Аслида бу менинг уйим эмас, – деди Гермий дарвоза олдида етиб келишгач, – бу ерда қариндош-уруғларим туришади. Бу аҳволда уларнинг кўзига кўриниш яхши эмас. Аммо улар менинг боқимандаларим, шу боис тун бемаҳалда, ноқулай аҳволда келишимиз уларга малол келмаслиги керак.

Гермий болғачани олди-да, жилмайганча дарвозани ура кетди.

Улар битта хонада ухлашди. Кекса оқсоч хотин кун чиқиши билан уларни уйғотди ва ваннага иссиқ сув тўлатиб қўйилганини айтди.

– Ана, – деди Гермий. – Неча тонгдан бери Афлотуннинг клепсидраси қандай сайрашини эшитмайман. Афлотун кетгандан буён бўлса керак, – хўрсинди у. – Гарчи мен сенга дўст бўлсам-да, Арасту, минбаъд менга таъсир қилма.

– Хўп бўлади, – жавоб берди Арасту.

Афлотуннинг қайтиши

Сиракузадан қайтиб келгач, Афлотун бир неча кун уйда дам олиб ётди. Спевсип уни бетоб дерди. Ундан Афлотунни сўраганларида, Ксенократнинг қовоғи уйилиб, саволга савол билан жавоб қайтарарди:

– Ким айтди сизларга уни бетоб деб? – Кейин қўшимча қилиб деди. – У чарчаган.

– Чарчоқ ва касаллик – иккови битта нарса эмасми? – овозини чиқариб мулоҳаза қилди Гермий. – Чарчаган оёқ оғрийди, чарчаган юрак санчади... Ўлимнинг ўзи ҳам чарчоқдан, дейдилар. Ўлим тўшагида ётган беморлар ва кекса одамлар, “Мен яшашдан чарчадим”, деб бежиз айтмаган.

– Алданган умидлар юракни жароҳатлайди, – деди Арасту. – Шунда жон жисмни тарк этишга интилади. Ўзининг абадий ва гўзал ибтидоси билан бирлашиб кетади... Таҳқирланган одамларни кўргани кўзи бўлмайди.

– Сен ҳақсан, – хўрсинди Гермий. – Албатта ҳақсан.

Спевсип ва Ксенократнинг ҳикояларидан ҳамма Сиракузада Афлотуннинг чекига не синовлар тушганини билиб олганди. Спевсипнинг гапларига қараганда, ёш мустабид заиф ва пасткаш, ҳасадгўй ва мансабпараст, баҳор шамолидай кўнгли беқарор ва жоҳил одам экан. У хушомадгўй ва чақимчиларни атрофига йиғиб олибди. Оқибатда улар аввал Афлотуннинг қариндоши ва дўсти Дионни, кейин эса файласуфнинг ўзини ҳам Сиракузадан бадарға эттиришибди.

– Жоҳил мустабид – ер юзидаги барча балолар ичида энг ёмони, – деди Ксенократ Дионисий ҳақида. – Устозимиз айтганидек, у шунчаки жоҳил эмас, чунки бу дунёда тўнка ёки тошда ҳам жоҳиллик бор, у – жоҳил хукмдор.

Бешинчи куни Афлотун уйдан чиқди-да, Тимонникига йўл олди. Бу ўша иллатлари ва нодонлиги боис одамларни ёмон кўриб, ҳаммани лаънатлаган ва энди Дипилондан олти-етти стадийдаги шаҳар деворлари ортида, эски харобалар орасида мутлақо танҳо яшаётган Тимон эди. У ўзининг овлоқдаги бошпанасига ҳеч кимни йўлатмай, қизиқиб қараётганларни тош отиб ҳайдар эди. Фақат бир киши кўркмай унга яқин бориб, дарвеш билан сўзлаша оларди. Бу одам Афлотун эди.

Ўша куни Афлотун Тимон билан нима тўғрида суҳбат курганларини ҳеч ким билолмади. Бироқ қайтиб келгач, у Спевсипга айтдики, одатдаги соатда чинорлар хиёбонида сайр қилади ва уни тинглашни истаганлар билан суҳбатлашади.

– Демак, тўрт мучаси соғ экан, – деди Гермий Афлотун ҳақида. – Демак, фалсафа бизга одамларни кўпроқ севиш ва камроқ ёмон кўриш мажбуриятини юклайди.

– Афлотун билан суҳбатда мен ҳам қатнашсам бўладими? – сўради Арасту. – Менинг қатнашим Академиянинг бирон-бир қоидасига ҳилоф бўлмайдими?

– Урф-одат ва расм-русумларга келсак, бу ерда аҳвол мана бундай: устоз ўзини урф-одатлар билан чирмаб кўйган одамларни севмайди ва одатлардан фақат биттаси – ҳар қандай вақтда фалсафа билан шуғулланиш одатини эътироф этади. Демак, бу ерда одат мана бундай: ҳар қандай расм-

русумларга хилоф ҳолда илм билан шуғуллан, – жавоб берди Гермий. – Дарвоқе, ўзинг кўрганингдек, барибир айрим тартибот ҳам йўқ эмас – анъана билан бир қадар шаклланган, янада оқилона тартибот бор: эрталаб устоз ўз шогирдлари, орифлар билан суҳбатлашади; кечкурун – барча талабалар билан, турган гапки, фалсафага энди қадам қўйганлар билан суҳбатлашади. Бунда: эрталабки суҳбатлар – мураккаб нарсалар тўғрисида, кечкурунлари – умумий асослар тўғрисида. Сенга кечки машғулотлардан бошлаш қулайдир, дўстим.

– Унисига ҳам, бунисига ҳам қатнаса бўладими? – сўради Арасту.

– Бўлади, – жилмайди Гермий. – Мен шундай қиляяпман, чунки Афлотун билан суҳбат қуришга вақтим камлик қилади. Буюк Панафинейлар байрами яқинлашиб қолган...

У Спевсип ҳамроҳлигида уйдан чикди. Тўпланганлар уни шодон хайқириқлар билан олқишлади. У тўхтаганда дўстлар уни кучоқлай кетишди. Кўпларнинг кўзида ёш йилтиради. Эвдокс узоқ вақтгача уни бағридан бўшатмади, уни шундай қаттиқ ўпдики, ҳатто Афлотун унинг қучоғидан чиқиш учун Эвдоксни итаришга ҳам чоғлангандек бўлди, бироқ Эвдокс вақтида хушини тўплаб, рўмолча билан кўзларини артганча Афлотундан четланиб, деди:

– Сени энди умрбод кўрмайман, деб кўрққандим. Лаънати Сиракуза...

– Улар Дионисий Биринчиниқада кўришган эдилар, – Арастунинг қулоғига шивирлади Гермий. – Ўшандан буён йигирма йил ўтибди...

– Бас, етар, Эвдокс, – жавоб берди Афлотун, дўстлар олқишидан тўлқинланиб. – Сенга ҳар доим шунақа туюлади: гўё бугундан бошқа кун йўқдай. Мен эса сўнгги кун ўзининг яқинлашаётганидан бир нарса қилиб хабар беришига ишонаман. Сўнгги томчи қачон тушишини эшитамиз ва бир-биримизни кучоқлашга улгураимиз...

У нигоҳини ҳозир бўлганларнинг биридан бошқасига олиб, ҳар бирига бош ирғаб хўрсинди ва жимиб қолди. Ниҳоят, бир вақт унинг нигоҳи Арастунинг кўзи билан тўқнашди. Унинг бегона одам эканини дарҳол пайқади – нигоҳини четга олди, бош ирғаб Гермий билан саломлашди, сўнг яна Арастуга қаради ва Эвдоксга юзланиб сўради.

– Бу эфеб ким? Битта шу одамни танимаяпман.

– Мен уни тингловчилар сирасига қўшиб қўйдим, – жавоб берди Эвдокс. – У Фракиядан...

– Фракиядан? – Эвдокснинг гапини бўлди Афлотун. – Демокрит ва Протагор¹ Фракияда туғилишган. Йигитчанинг исми нима?

– Арасту, – жавоб берди Эвдокс

– Нима қилибди, – деди Афлотун. – Гарчи Фракияни аҳмоқлар юрти дейишса ҳам, вақти-вақти билан дунёга файласуфлар инъом қилади.

Арасту Афлотуннинг гапига бир нима деб жавоб қилиши лозим эди, бироқ у ўзини йўқотиб қўйди, бошини қуйи солди, бу уни бадтар довдиратиб қўйди ва ҳатто Гермийнинг ортига яширинмоқчи ҳам бўлди. Буни кўриб Афлотун қулиб юборди ва кўлини йигитчанинг елкасига қўйиб, деди:

– Кўпчилик олдида сени аямай гапирганимдан ва изза қилганимдан афсусдаман. Барибир айт-чи менга, фалсафа ва бошқа илмларни ўрганишга жазм қилиб, қандай мақсадни кўзляяпсан?

– Ҳал бўлмаганни ҳал этишни, – жавоб берди Арасту.

¹ Демокрит – қадимги юнон файласуфи. Протагор – софист, Сукротнинг замондоши.

- Яъни? – сўради Афлотун.
- Ҳамма нарсани.
- Ундай бўлса сенга минг йил умр тилайман, аммо минг йил ичида ҳал этилмаганни ҳал этишга улгурмассан деб кўрқаман. Гоҳо менга биз ҳали бу ишни бошламагандек кўринамиз. Бошламай туриб, тугатиш ҳақида қандай гапириш мумкин?
- Ундай эмас, устоз, – деди Арасту ўзининг журъатидан ўзи хайратланиб.
- Қандай бўлмаса? – Афлотун жилмайиб унга далда берди.
- Саволлар бор ва жавоблар бор, устоз. Топшириқлар тўғри қўйилганми ва уларга берилган жавоблар тўғрими – гап мана шунда.
- Сен шундай деб ўйлайсанми? – Афлотун жойидан кўзғалди-да, кўлини Арастунинг елкасига қўйганча уни етаклаб кетди. – Топшириқларнинг тўғрилигига ва жавобларнинг ҳаққонийлигига ишонч йўқ, шундайми? Сен шуни текшириб кўрмоқчимисан? Қандай қилиб, Арасту?
- Бу янги фан бўлмоғи керак...
- Яна битта фанми? Бошқа фанларнинг ҳаққонийлигини текшириш тўғрисидаги фанми?
- Билмадим, устоз.
- Ё айтишдан кўрқаяпсанми?
- Балки.
- Демак, шундай фанни яратишга сенинг кўзинг етмаяпти, шундайми?
- Бу саволга жавоб беришга ҳаракат қиламан. Аммо ҳозир эмас, устоз. Мен ҳали кўп нарсани билмайман. Мен ўқигани келганман.
- Бу яхши, – деди Афлотун. – Ўқиш керак. Қорни тўйган қулун яна қорни очишини унутиб, онасини тепганига ўхшаш ярамайди... Ўқиш керак. Қаерда турмоқчисан? – сўради у тўхтаб.
- Спевсип билан Гермий менга бошпана кўрсатишди, – жавоб берди Арасту. – ўша ерда...
- Афлотун бир қадам ортга тисарилди. Арастуга яна разм солди-да, жилмайиб деди:
- Ўқиганингда доим эсингда бўлсин: ҳаммадан ҳам ширини ҳақиқатни демокдир.
- Яна Афлотун билан ёнма-ён юрмоқчи бўлган Арастуни Гермий ушлаб қолди.
- Камтарроқ бўл, – деди унга Гермий. – Сендан бошқаларнинг ҳам у билан ёнма-ён юргиси, айтилган сўзини эшитгиси келади.
- Ҳа, ҳа, – рози бўлди Арасту. – У мени ўзига ром қилиб қўйди, ортидан соядай эргашиб кетаверибман...
- Сен қандай янги фан ҳақида гапирдинг?
- Қалламга ўзи келиб қолди, илгари буни хаёлимга ҳам келтирмаганман, Гермий! Бироқ унинг кўзига қараб, овозини эшитишим билан менда мана шу янги фан ҳақида сўзлар пайдо бўлди... Сехргарликнинг ўзи-я. Мен ҳечам...
- Камтарлик қилма...
- Сен эса бир гапда тур, Гермий. Бир қарасанг, камтар бўл, дейсан, яна бир қарасанг – камтарлик қилма, дейсан, – кулди Арасту. – Охири Афлотунни кўрганимдан қанчалик бахтиёр эканимни билсайдинг, – тан олди у. – Шундай бахтиёрманки, Гермий. Ҳа, у нима деди: “Менга гўё биз ҳали бу ишни бошламагандек кўринамиз”, дедими?

- У: “Гоҳо менга...” деди.
 – Гоҳо? – хайрон бўлди Арасту. – Сен янглишаяпсан, Гермий.
 – Қани, кетдик, – деди Гермий. – Ҳамма илгарилаб кетибди. Қувиб
 етайлик.

Афлотуннинг овози баланд эмасди, шу сабаб у айтган ҳар бир сўзни увол қилмай эшитиш учун ҳамма унга яқин туришга ҳаракат қиларди. Аммо бугун бундай қилишнинг ўзи бўлмасди: узоқ вақтдан бери йўқлиги туфайли Афлотунни қаттиқ соғинган дўстлари ва шогирдлари – Арасту уларни санаган эди, ўттиздан кўпроқ чикди – устозни кенг ва зич давра куриб, куршаб олганди. Ортда қолган Гермий билан Арастуга Афлотун кўринмай қолиши у ёқда турсин, қадамларнинг тапир-тупури остида унинг кўпгина сўзларини аниқ эшитиш ҳам амри маҳол бўлиб қолди.

Арасту мана шу ҳалқани ёриб ўтишга бир неча маротаба ҳаракат қилди. Бироқ охири юзи аламдан буришиб ва қизариб, бу ҳаракатини ташлади-да, ортда қолиб кетган Гермий билан ёнма-ён судралиб кета бошлади. Кейин уларга Демосфен келиб қўшилди.

– Чолгина тўғри айтади, – деди у, – қулунга ўхшаш керак эмас... Ундан кўра ҳўкиз бўлиб мана бу оломонни пардай тўзитиб юборган маъкул...

– Сендан ҳеч қачон ҳўкиз чикмас, деб кўрқаман, – деди Гермий.

– Ким билади, ким билади, – жавоб берди унга Демосфен. – Бир ўзим, албатта, оломонга бас келолмасман, бироқ сизларни кўндириб, учаламиз бир ёқадан бош чиқарсакми, қандоқ бўларкин-а?

– Кўндиришга ҳаракат қилиб кўр, – мийиғида кулди Гермий.

– Пайти эмас-да, – деди Демосфен. – Бўлмасам уриниб кўрардим-ку-я...

– Узунёл бия ҳангига жуфт бўлмайди...

Гермий ва Демосфен бир-бирини аския қилишда давом этарди, аммо уларнинг гаплари Арастунинг қулоғига кирмаётганди: у яна бир қарра Афлотун билан бўлган яқиндаги суҳбатни хаёлан такрорлади ва яна ўзини ногаҳоний дадиллигидан ҳайратга тушди. Янги фан ҳақида у айтган нарса Афлотуннинг кўнглига ғулғула солиши ва камситиши керак эди: зеро бошқа барча фанларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлайдиган бундай фанни Афлотун геометрия деб биларди-да. Пифагордан кейин фалсафа деб аталадиган илм Афлотун учун геометриядан бошқа нарса эмасди. Шакллар ва сонлар – ғоялар дунёси ва нарсалар дунёси ўртасида турган оралик, ақл бовар қилгулик дунё шу бўлади. У на унисини, на бунисини бошқаради, аммо уни англаган файласуф ҳам нарсалар салтанатини баравар англайди. Аниқроғи, ғоялар салтанатини ҳам, соялар салтанатини ҳам, зеро нарсалар, Афлотун айтганидек, бор-йўғи ғояларнинг ғира-шира шарпалари, нусхалари, холос, уларнинг чанқоқ ва мангу юриши изларидир.

Арасту эса янги фан ҳақида сўз очди... У дарвозаси тепасига: “Геометр бўлмаган кирмайди!” деб ёзиб қўйилган Академияга қадам қўйди. У геометриядан баланд турувчи фан ҳақида орзу қилишга журъат этганди!¹ “Кўриниб турган олам учбурчаклардан иборат” – бунини Афлотун айтганди, бу билан дунё атомлардан ташкил топган деган Левкипп ва Демокритга ўхшаганларнинг ғоясини инкор этганди. Сонлар ва шакллар нарсалар дунёсидаги барча хаёлий ва оразий муносабатларни изга солиб туради. Дунёни бошқариб турадиган яна қандай янги қонунлар ҳақида хаёл қилди

¹ Афлотун даврида геометрия таркибига арифметика, уйғунлик назарияси ва фалакшунослик фанлари ҳам кирган.

экан Арасту? Гермийга янги фан ҳақидаги фикр гўё калласига бирдан келиб қолганини айтиб, Арасту ёлғон гапирди: у ҳозир каллага келмагани ва у ҳозир тилга олинмагани. Борди-ю у Гермийга ҳақиқатни очиб сочишни истаганида ҳам бир нарсани айтиши керак эди: айнан шу фикр, яъни янги фан яратиш тўғрисидаги фикр уни Академияга олиб келгани, бу ерда фақат угина янги фаннинг имкониятлари ва зарурийлигини исботлай олган бўлар эди.

Афлотун ҳам хафа бўлмади. Афлотун деди: “Тоҳо менга шундай туюладики, биз ҳали бу ишни бошламагандекмиз”.

У мард қария чикди. Дарвоқе, Арасту илгари бировлардан Афлотун – донолик ва оддийлик тажассумининг ўзи, деб эшитгани. Барибир ҳам Афлотун ёзган нарсаларни ўрганар экан, Арасту юксак фикрли асарлар муаллифининг қанақалигини ҳеч тасаввур қилолмасди. Ўзи ҳақида эмас, нуқул бошқалар тўғрисида ёзадиган Афлотунни у қандок ҳам тасаввур қила олсин? Афлотун суҳбатларини қироат қилганидан кейин Арастуга гоҳо шундай туюлардики, гўё у хаёлда эмас, ҳаётда Сукрот, Критобул, Эвклид, Сукротнинг дўсти Критон, унинг шогирдлари Федон ва Апполодор, пифагорчилар Симмий ва Кебет билан суҳбатлашгандай... Улар орасида фақат Афлотун йўқ эди, ҳолбуки уларга барини Афлотун сўзлаб берган, улар тилидан гапирган, баҳслашган, қоралаган, кўкларга кўтарган ва ерга урган, севган, нафратланган, қидирган ва топган эди... Топилган ҳам эди, албатта! Топилган нарса эса муқаддас бўлади.

У кўркем чол эди: оппоқ соқол, оппоқ соч, хиёл сўлғин, аммо бундан яна ҳам ихчамлашган чехра. Самимий, аммо бошқалардан кўра кўпроқ нарса биладиган бу чехра ўзгалар жўшқинлигига маънос вазминлик билан жавоб қайтаради – “Эҳтирослар сўнгач, нима қолади?” Қайғуни табассум ила, саросималикни босиқлигу вазминлик ила, мағрурликни хушчақчақлик ила қарши олади, зеро, кеккайиш жаҳолат аломатидир, кўп нарса билиш эса – чинакам камтарлик манбаи. Унинг ҳаракатлари мулойим, кўллари юмшоқ тегади. У секин ва қисқа-қисқа нафас оларди, шунинг учун гапларни ҳам паст овозда, шошмай гапирди...

Фалсафаси каби Афлотуннинг ўзи ҳам барчани мафтун этарди. Бу ширин мафтункорлик эди. Тинглаган одам бор дунёни унутиб, қандайдир шодлик дунёсига ғарқ бўлади... Афлотун яратган дунё манзарасининг улуғворлиги ва гўзаллиги олдида нафасингиз ичингизга тушиб, ҳайратдан жон бериш ҳеч гап эмас. Нафасингиз ичингизга тушишидан ҳам, жон таслим қилишдан ҳам кўркмайсиз. Афлотунгача мана шу дунё қандай бўлиб кўринарди – маънос тартибсизлик, телба қуюн, ҳамма нарсани ямлаб ташлагувчи олов бўлибми ёки юзлаб маъбудларга сиғинувчи жоҳил аждодлар уни қандай тасаввур қилсалар, ўшандайми?.. Ахир унинг ўзи, яъни Арасту ҳам сал олдин, Афлотун қалами остидан чиққан асарларни ўқиганида бу оламни ҳозиргидан бутунлай бошқача кўрар эди-ку!

Ҳақиқат ҳамманинг кўз ўнгида ётганга ўхшарди, бироқ фақат Афлотуннинг илоҳий кўллари унганча етиб борди-да, уни кўтарди ва куёш нурлари остига қўйди. Шунда ҳамма унинг кафтида ҳайратомуз комиллик олмасини кўрди. Унинг қирралари нур ва теранликка тўла эди. Бу олмани нимага яқин олиб борма, ҳаммаси ёрқин ва тушунарли бўлиб қоларди, маъни, аҳамият касб этар ва номи уйғунлик бўлган умумий тартибга қўшилиб кетарди.

Тўсатдан тартибсизлик ғойиб бўлди: нарсалар бир-биридан фарқланиб, тушуниш осонлашди, уларнинг ҳар бири тўғрисида унинг нима эканини айтиш имкони туғилди.

Нарсалар қисмларга, аломатларга, хосликларга тарқалишдан тўхтади, чунки улардаги бўлинмас қилиб турувчи ягона ва энг асосий нарса топилганди, бу нарса қонуни, нарса ғояси, унинг борлиғи тамойили эди.

Софистлар аҳмоқона мулоҳазалари билан одамларни лақиллатишдан тўхтадилар, уларнинг фикрича, ҳўкиз ва эчки шохли жониворлар экан, демак, эчки ҳам – ҳўкиз; уй – ёмон об-ҳаводан сақловчи бошпана ва ғор ҳам шундай бошпана экан, демакки, ғор ҳам уй; уй тошдан қурилгани ва ибодатхона ҳам тошдан қурилгани боис, турган гапки, ибодатхона ҳам ёмон об-ҳаводан сақловчи бошпанадан ўзга нарса эмас эмиш... Бу софистлар сафсатаси эди.

Кулгинг келади эслаб, аммо уч-тўрт йилгина бурун унинг ўзи мана шу тайини йўқ гапларга андармон бўлиб юрарди ва шу сабабдан ўзини ҳаммадан доно деб биларди.

Ҳар бир нарса ғоя билан белгиланади, ғояда унинг доимий ва бўлинмас моҳияти ўзгармай қолаверади. Ғоялар дунёни ёритдилар ва уни шошмай-диган онг тушуниб етадиган қилиб қўйдилар, зеро нарсаларда ҳаракатли, тасодифий ва ўзгарувчан бўлган нимарса ғояларда ҳаракатсиз, муқаррар ва собитдир. Ёмғир, дўл ёғади, дарёлар, анҳорлар оқади, куёш остида кўл жимирлайди, денгиз тўлқинлари шовуллайди, ёмғирни булутлар олиб кетади, дўл эриб буғланади, дарёлар қурийди, ўт-ўлан ўсади ва кўллар ботқоққа айланади, тўлқинлар тинчийди, сувнинг бу олами ана шундай ўзгарувчан ва ҳаракатчандир, аммо ўзгармай, абадий қоладиган нарса бу ғоя – сув ғоясидир, у дунё унсурларидан биттасининг моҳиятини ташкил этади, унинг асосий сифатлари – совуқлик ва намликдир. Энди ҳеч ким сувнинг асосий аломати оқиш, томиш, тиниқ бўлиш демайди. Совуқлик ва намлик – унинг томонидан ҳар доим ва ҳамма жойда берилган сувнинг моҳияти ана шу. Оловнинг моҳияти – иссиқлик ва қуруқлик, ҳавонинг моҳияти иссиқлик ва намлик, тупроқнинг моҳияти – совуқлик ва қуруқлик...

Инсоннинг моҳияти нимада? Унинг икки оёқда юрганида эмас – икки оёқда қушлар ҳам юради; унинг ўзига бошпана қуришида эмас – бошқа жониворлар ҳам ўзларига бошпана қурадилар; товушлар ёрдамида ўзига ўхшаганлар билан муомала қилишида эмас – қушлар ва кўплаб ҳайвонлар ҳам товуш чиқариб, бир-бири билан муомала қилади; унинг меҳнат қилишида эмас – чумолилар ҳам меҳнат қилади; унинг нимага эга бўлгани ё бўлмаганида ҳам эмас...

Инсоннинг моҳияти шундаки, у оламнинг моҳияти ҳақида фикрлайди! Одамлар ичида энг одамийси файласуф ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у – Арасту, бу ерга, Академияга, Афлотуннинг ҳузурига, одамларга моҳиятлар дунёсини, юсак ғояларнинг жимжимадор оламини кўрсатган, бу оламни англаш ва унга мангу инсоний қалбнинг ёриб кириши сирини очган файласуф ҳузурига келди. Афлотуннинг ўзи маъбудлар билан бир сафда туриб, абадий ва толмас қидирув йўлидан боришга тайёр ҳар қандай одамни уларга яқинлаштирмоқда. Шунинг учун у, Арасту, бу ерга келди... Ёлғиз фалсафани унинг ўзи учунгина ва моҳиятни англашни моҳиятнинг ўзи учунгина севадилар. Қолган ҳамма нарсага одамлар бошқа бир нарсани деб ўзларини бахшида этадилар: найчи бўлиш учун най чалишни, уста

бўлиш учун ҳар қандай хунарни, бошқаларга санъатни ўргатиш учун шу санъатларнинг ўзини ўрганадилар. Фақат олий ҳақиқатларнигина инсон англашнинг ўзини деб англайди, бу унга хайратланарли даражада тиник ва мустаҳкам севинч бағишлайди.

Бир вақт олдинда кетаётганлар тўхтади. Афлотун, Эвдокс ва яна бир қанча одам сершоҳ арғувон остидаги скамейкага ўтирди. Афлотун билан ёнма-ён ўтиришга жой етмаганлар Ксенократ ва Спевсипга ўхшаб ё тик оёқда туравердилар, ёки Гермий, Демосфен ва Арастуға ўхшаб скамейка олдидаги майсазорга чўкишди.

– Энди ўзинг бизга Дионисий тўғрисида сўзлаб бер, – мурожаат қилди Эвдокс Афлотунга. – Спевсип ва Ксенократ айтган гаплардан юрагимиз мустабидга нисбатан ғазаб ва абадий нафрат билан тўлмоқда.

– Ҳа, Эвдокс, энди мен мустабидлар тўғрисида гапириб беришим лозим, – бироз сукутдан сўнг деди Афлотун. – Мен ҳар қандай ҳукмдорни мустабид деб атамайман, фақат фуқаролар хоҳиш-иродасига хилоф тарзда ҳокимиятни тортиб олган ва ундан кўпчиликнинг фаровонлиги йўлида эмас, балки ўзининг мансабпарастлиги ва нафсини қондириш учун фойдаланганларни шундай дейман...

Арастуға Афлотун шу сўзларни айта туриб Гермийга қараб билинар-билинемас бош ирғагандек туюлди – дўсти Атарнея ва Асс ҳокими олдида у Сиракуза мустабиди учун кечирим сўради.

– Дастлабки вақтларда, – давом этди Афлотун, – у жилмаяр ва дуч келган одамни қучар эди. У ўзини мустабид деб атамасди, зеро, отасининг аҳмоқона шухратидан уялгандек бўлар эди. У кўп нарсаларни ваъда қиларди: фуқароларни қарзлардан соқит қилиш, халққа ва яқинларига ер улашиш, ўзининг кўпсонли қўриқчиларини тарқатиб юбориш. У барчага бирдек муруватли ва камтар бўлиб кўринишга интиларди.

– Сенинг ишончингни қозониш учун у шундай қилмаса бўлмасди, Афлотун, – деди Эвдокс.

– Худди шундай. Бироқ кўп ўтмай маълум бўлдики, у ҳаммадан шубҳа қилар ва халқ доҳийга эҳтиёж сезиши учун уруш бошлаш пайида юрар экан. Унинг бошқа истаклари тасодифий бўлиб чиқди. Бир қарасанг, у маст-аласт, най чалиб лаззатланади, кейин эса бир сув билан қаноатланади-да, ўзини адо қилади; бир қарасанг, машқларга берилган, яна бир қарасанг, танбалликка ружу қўйган ва ҳеч нарса унга ёқмайди; бир қарасанг, фалсафа билан шуғулланаётибди, аммо кўпроқ сиёсатга муккасидан кетган бўлади. Унинг ҳаётида на тартиб, на қонун бор. У ҳокимиятни ўзини дебгина сақлаб қолишни истайди, шунинг учун ҳам, уни қоралаганларнинг ҳаммасини йўқ қилиб юборади. Қандайдир фойда кутиш мумкин бўлган на дўсти, на душмани бор мустабид ана шундай яшайди...

– Сен унинг фикрларини ўзгартиришга ҳеч ҳаракат қилдингми, Афлотун? Мустабидлик атворининг қонун-қоидаларини четга суриб, ҳукмдорга, мустабидга бошқа қонун-қоидаларни ўргатишнинг иложи бўлармикан ёки йўқ? – сўради Демосфен.

– Агар ўй-ниятлари яхши бўлса, ҳукмдор ўз халқининг отасига айлана олади. Демакки, мустабид кўнглида олийжаноб туйғулар уйғотиш имкониятини зинҳор менсимаслик керак эмас.

– Бу билан, Афлотун, Дионисийнинг олдига бориб, унга сабоқ беришга розиман демокчи эмасмисан? Башарти у сени чақирса-чи? – сўради Эвдокс.

– Савоб иш учун ҳар доим курбон берсанг арзийди, – жавоб берди Афлотун. – Оловдан бошқа олов ёққанларида, биринчи олов ҳеч нарса йўқотмайди, Эвдокс. Бунинг устига ўзинг билганингдек, бизнинг Афинамизда ўз гулханидан бошқа одамнинг гулхан ёқишига йўл қўймагани каттиқ жазолайдилар.

– Маъбудлар сени олий шарафлар ила сарафроз этганлар ва кўплардан пинҳон нарсани сенга ошкор қилганлар, – деди Эвдокс.

Буюк Панафинеялар байрами беш кунгача роса қизиди. Афлофетлар¹ аллақачон Акрополдаги хазиналардан муқаддас зайтун мойи тўлдирилган панафинея кўзаларини олиб, уларни гимнастика мусобақалари ва от пойгалари ғолибларига топшириб бўлган эдилар. Энг яхши жангчилар қалқонлар билан, машшоклар эса пул билан тақдирландилар. Одеонда сукунат ҳукм сураб, Пирей отчопарларида ғубор тарқалган, Мунихий бурни яқинида мусобақалашаётган триералар² эшакларининг ғичир-ғичири тинган эди. Машғалаларнинг тутуни билан бирга оловсиз тун зулмати ҳам тарқаб, олтинчи кун тонг отди. Пирейнинг минглаб аҳолиси ва афиналиклар Дипилон ва Муқаддас дарвоза ўртасида мрамар тўшалган Помпеон майдонини тўлдирди бошлади.

Оломон ичида Гермийни йўқотиб қўйишдан кўриб, Арасту унинг кўлини қўйиб юбормаётган эди. Улар Муқаддас триера атрофини бир неча бор айланиб чиқишди, унинг мачтасида куёш чиқиши биланок Эрехтейондаги ёш афиналик қизлар тиккан Паллада чойшаби кўтариб қўйилганди. Унга Афинанинг кароматлари ва афиналикларни шарафловчи суратлар заррин, кумуш ва ранго-ранг иплар билан кашталанган эди. Триера ғилдиракларда турар, унинг кегайларига гуллар чирмаб ташланганди. Унинг ёнида мушакдор ёш йигитлар тўпланиб туришарди, шуларнинг кучи билан кема то Афинагача бўлган йўлни босиб ўтиши керак эди. Шундан кейин чойшабни Пропилей зиналаридан юқорига қараб Акрополга, Эрехтейондаги Агтиканинг афсонавий шоҳи ва Афинанинг асосчиси Кекропс қабри устига қўйилган қутлуғ ёдгорлик олдига олиб борадилар ва уни маъбуданинг қадимги ҳайкали ёнида ҳилпиратиб қўядилар.

Арасту оёқда базўр турарди: буюк Панафинеялар байрамининг барча беш кунда Гермий уни ўтиргани қўймади – биронта ҳам мусобақани ўтказиб юбормасликка ҳаракат қилиб, ҳамма жойда ўзи билан олиб юрди.

– Ҳокимнинг уйидаги ҳаёт – барча ҳаётлар ичида энг хатарлиси, – дерди у Арастуга. – Бугун тирикман, эртага қорнимга қилич санчадилар: мустабид тахтини эгаллашни истовчи одамлар ҳамма жойда бор, Арасту. Мен шуларнинг барига қараб тўймайман, буюк байрамни, инсоний севинчларни мириқиб томоша қилсам, дейман. Ҳа, Арасту, шу одамларнинг ҳаёти билан яшаётгандай ҳис қилсам дейман ўзимни. Академияда донишмандлик неъматларидан хўп тотдим, энди Панафинеяда хушчақчақлик неъматларини очкўзлик билан ютмоқдаман.

– Атарнеяга қайтганингда буларни янада каттиқроқ кўмсайсан, Гермий, – деди Арасту. – Қанча кўп ичсанг, хумори шунча оғир бўлади...

¹ Афлофетлар – байрам шарафига мусобақа ташкил этувчилар.

² Триера – эшакли кема.

– Эллиларнинг давлати битта бўлиши керак, – оғир хўрсинди Гермий. – Энди бор умримни шу ишга бағишлайман. Аммо бизларни ким бирлаштиради? Ҳатто эллиларга умид билан қараётган афиналиклар ҳам фақат байрамлардагина яқдиллар. Аъмолда эса уларда бирлик йўқ... Лекин барибир мана бу ажойиб шодиёнина бўлажак эллилар киёфасига кириб, буюк севинч билан томоша қилаётирман, Арасту.

Помпеонга аввалги барча мусобақаларнинг ғолиблари тўпланган эди, улар энг чиройли, энг моҳир ва энг кучли афиналиклар эди. Улар бу ерга пойи пиёда юриб, араваларга миниб, бедов отларда елиб келган эдилар. Ҳаммаларининг эғнида байрамона башанг либослар. Ҳамма ёқда ранг-баранг гулчамбарлар, гуллар товланарди.

Ана, Дромосга¹ чиқаверишда етакчи коҳинлар, улар билан ёнма-ён – иттифокдош шаҳарларнинг ноиблари, аслзода хонадонларнинг байрамона кийинган қизлари тўпланиб бўлишган, Ареопаг² ёнида қизларнинг кўлига Муқаддас триерадан олинган Афина чойшабини тутқизишади: архонтлар, гиеропиялар, хореглар³ – хуллас, Акрополга бориши лозим бўлган ҳамма намойишнинг олдида турарди. Хореглар орасида Афлотун ҳам бор, унинг чекига Дионис театридаги хорни тайёрлаш тушган. Спевсипнинг гапига қараганда, бунинг учун Афлотун беш минг драҳма сарфлашга мажбур бўлган. Бошқаларнинг айтишича, бу пулни Афлотун учун унинг дўсти, Сицилия мустабидининг амакиси Дион тўлаганмиш. Тиран Дионисий зулмидан қочиб, Сиракузадан Афинага келган Дион ҳашаматли бир уйни сотиб олди. Спевсипнинг айтишича, кўп йиллар аввал бу ҳовлида Сукротнинг арзандаси, лашкарбоши Алкивиад яшаган. У ўйин-кулги учун куфр кетиб, Панафинейлар байрами мистерияларини⁴ шу ерда ташкил этар эди.

Арасту ҳалигача Дионнинг уйига бормаган эди. Лекин у ерга таклиф этилган Гермийнинг айтишича, бу уй Атарнеядаги Эвбулнинг уйи каби ҳашаматли экан. Шундай экан, Афлотуннинг ўрнига Дион пул тўлагани ҳақиқатга яқин. Беш минг драҳма ҳазил гап эмас, деярли бир талант кумуш дегани. Афлотунда бунча кумуш бўлмаган. Академия унга моддий даромад келтирмайди. Ер-мулки ҳам айтарли эмас.

Байрам тантаналари Арастуга ҳам кучли таъсир кўрсата бошлади. Шодиёна ўтаётган майдонда кучли шамол тургандай ҳамма одамлар, отлар, фойтунлар, метекларнинг кўлидаги кўзалар, қурбонлик моллари бир ёққа – оломон узра ҳилпираган оқ елкан тарафга сурилди.

Байрам аҳли кенг Помпеондан агорага олиб борувчи Дромосга – тантаналар кўчасига кирди. Барчанинг кўзида шодлик, барча шўх-қувнок эди. Бу шодлик тўлқинлари Акрополь майдонида баланд шохсупада қад кўтарган Афина Промохос⁵ найзасининг тонгги офтоб нурларида ялтирашидан таралаётган эди.

– Нур сари, ҳақиқат сари буюк юриш бу! – дерди Гермий ҳаяжонланиб. – Гарчи иккимиз метек-келгиндилар бўлсак-да, дўстим Арасту, биз ҳам Афина аҳли билан бирга барча эллиларнинг энг гўзал шахри – Афина ҳомийси томон кўтариламиз. Олға, дўстим, олға!

¹ Дромос – Помпеондан агорага олиб борувчи кўча – Буюк Панафинейлар кунлари бўладиган намойиш йўли.

² Ареопаг – халқ кенгаши майдони.

³ Хорег – хор ташкил этиш харажатини ўз бўйнига олган бадавлат фуқаро.

⁴ Мистериялар – мистик-диний саҳналар.

⁵ Афина Промохос – Жангчи Афина ҳайкали.

Гермий ва Арасту афиналиклар қаторига қўшилиб, балик, гўшт, сабзавот дўконларидан, сартарошхона, ошхоналар ёнидан буюк саркардалар, золим ҳукмдорга қирон келтирганлар, бошқа қаҳрамонларнинг шохсупаларидан ўтиб, Одеон ва Аеропаг яқинидаги Пропилеяларнинг мармар зиналарига кадам қўйдилар.

– Қачон биз ягона буюк халқ бўлишимизни мен биламан, – деди Арасту дўстига.

– Қачон? – сўради Гермий.

– Ҳозир барча юнон элатлари маъбудларнинг хайкаллари ни шарафлашга борганидек, вақти келиб барча элатлар ҳақиқатни шундай шарафлайдиган бўлганида, буюк халқ бўламиз. Элатларни бирлаштирувчи ва енгилмас, кучли қилувчи – Ҳақиқатдир. Гермий, на қаҳрамонлар, на подшоҳлар, на саркардалар инсонларнинг зимистон кўнглини ҳақиқат нуридай ёритолмайди.

– Ҳақиқатнинг жозибаси нимада? Ахир ҳақиқат одамларга овқат ҳам, соғлиқ ҳам, бойлик, куч-қудрат ҳам бермайди. Нимаси жозибали? Мана, гулни олайлик, у чиройи, хуш бўйи билан бизни мафтун қилади, лекин одамлар бу гўзалликни кўриб, яхши бўлиб қолмайди, у гулни томоша қилиб бўлиб, қовоқхонага боради. Саркарда буюрса, жангчилар қилич кўтариб, ўлимга тик борадилар. Аммо, дўстим, донишманд Сукрот ўлимга ҳукм қилинганида ҳеч ким уни ҳимоя қилиб чиқмади. Мен сени ҳақиқатнинг куч-қудратига ишончингдан совутмоқчи эмасман. Дўстим, лекин қандай қилса, ҳақиқат асалдан ширин, майдан лаззатбахшроқ, қиличдан ўткирроқ, ўлимдан кучли, куёшдан нурли бўларкан?

– Мен осмондан туриб, нур сочувчи ҳақиқатни эмас, Ер юзидаги, инсон ҳаётидаги ҳақиқатни айтмоқдаман, Гермий. Инсоф-адолат, ҳақиқат нима эканлигини билиш зарур. Адаштирувчи, қинғир йўллар жуда кўп, ҳақиқат йўли эса битта: тўғри фикр, тўғри сўз, тўғри иш-амал йўлидир.

– Баъзи одамлар, ёлғон, юзаки гаплар, аҳмоқона, расво ишлар билан роҳатланадилар, дўстим Арасту. Кўпчилик одамлар тинчлик, хотиржамликдан шовқин-суронни, ёлғизликдан гуруҳда бўлишни, хушёрликдан мастликни, пархездан очкўзликни, рост сўзлашдан алдашни яхши кўрадилар. Бундай одамлар билан адолат ва ҳақиқатни қарор топтириб бўладими?

– Адолат, ҳақиқат яхшилигини кўпчилик билмаса ҳам, дўстим Гермий, халқ ичидан сайланган ҳокимият одамлари билиши керак.

– Демак, яна монархларга, мустабидларга, архонтларга кунимиз қолар экан-да, – деди Гермий. – Ҳақиқат амалдорлар учун, ҳокимият эгалари учунми? Фуқароларни донолар бошқариши керак деб Афлотун айтган эди. У қачондан бери шу гапни айтади. Лекин унга ҳеч ким қулоқ солмайди.

– Сен қулоқ солиб, амал қиляпсан-ку, – деди Арасту.

– Тўғри, – хўрсинди Гермий, – Мен Афлотун сўзларига қулоқ соламан, лекин Эрон шаҳаншоҳи Артаксерксдан хавотирдаман. Мушкул вазиятда яхши сўз ҳам ёрдам бермайди. Бошқача ўйлайдиганлар янглишади.

– Ҳа, аламли ҳақиқат бу, – қувватлади Арасту. – Аммо яна шу ҳам ҳақиқатки, мушкул вазиятга ўзимиз дучор бўламиз, тўғрими?

– Аммо Артаксерксни биз пайдо қилмадик, уни Форс тахтига биз ўтказмадик.

– Ҳар ҳолда сен айтган сўзларни муҳокама қилиб, текшириб кўриш керак, – деди Арасту. – Ҳақиқат жуда қудратли, Гермий, мен бунга ишонаман. Ҳақиқат инсонларга сира зарар келтирмайди. Оламни ақл-идрок

бошқаради. Барча гўзалликлар оқилонадир. Бундан чиқди, оқилона ҳаёт – гўзал ҳаётдир.

Икки дўст сафнинг охирги қаторида зиналардан Акрополга кўтарилди. Бутун майдон – Пропилей, Эрехтейон ва Парфенон орасидаги ҳамма жой одамлар билан тўлиб-тошган, халқ саф-саф бўлиб, Афина Промахос ҳайкалининг шоҳсупаси атрофида сувдаги гирдоб каби секин айланар эди. Осмон булутсиз, ҳаво қизиган, одамлар пешонасидаги терни артиб, оҳ-воҳ қилиб, Афина ҳайкалига ёпиладиган муқаддас ипак чойшабни кўтарганча, Эрехтейон ичкарисига кирдилар, сўнг кўлларда ноз-неъмат, дилда маъбудага ҳамду-сано билан Парфеноннинг шарқий дарвозаси томон йўналдилар. Буюк Панафинеялар байрамининг охирги куни шундай тугалланди. Бир ҳафта давом этган байрам тантаналарида чарчаб, ҳолдан тойган одамлар яна кундалик турмуш юмушларига қайтдилар.

Икки дўст Афина ибодатхонаси тўрида турган, Фидий санъатидан туғилган Соҳибжамол Афина ҳайкалига – ақл-идрок, донолик тимсолига таъзим бажо қилдилар. Бу инсон даҳоси ижод қилган илоҳий Заковат, ёрқин Ҳақиқатнинг беътакрор тимсоли эди.

Улар Афина кўлидаги қалқонда ҳайкалтарош Фидий шаккоклик қилиб, ўзининг ва Периклнинг расмини солиб қўйганлиги ростмикан деб, маъбуда ҳайкалига яқин келдилар. Бу гап уйдирма шекилли, чунки қалқонда Перикл ҳам, Фидий ҳам йўқ, бир чол ва бир жангчи сурати ишланган эди. Жангчининг юзи ўзи кўтарган найза ортида кўринмай қолган эди.

Гермий елка қисиб, шивирлаб, деди:

– Мен бундай чолларни ва бундай жангчиларни минг марта кўрганман. Халқ буларнинг бирини буюк Фидий, бирини Афина халқининг дохийси Перикл деб ўйлаши тентаклик эмасми? Ахир Перикл ва Фидий Афина ва Парфенонни бунёд этиб, бу билан ўзларига ҳам энг аъло ҳайкал қўйиб кетдилар-ку. Буюкларни буюк ишлари учун баҳолайдилар...

– Авом халқ, Гермий, дохийларнинг тубан ишлари бор деб, бу билан уларни ўзларига тенглаштирмақчи бўлади.

Гермий Афинада, қариндоши Диомеднинг уйида, боғда дўстлари билан хайрлашув зиёфатини берди. Соя-салқин боғда стол, курсилар қўйилиб, тўкин дастурхон тузалди. Меҳмонлар бир хонага сигмагани сабабли ҳовлига жой қилдилар. Кеча сокин ва ойдин эди. Юлдузли осмон ва дарахт шохлари остида шамчироқлар ҳовлини ёритар, оёқ остида ялпиз ва бинафшалар ҳиди анқир эди. Дўст билан хайрлашув оғир бўлса-да, базм қизғин ўтди. Гермий Академияни тарк этиб, ўз юрти Атарнеяга қайтаётган эди. Дўст кетишидан фақат икки киши – Арасту ва Ксенократ хафа эди. Қолганлар эса тўйиб хурсандчилик қилар, ичиб, ким кетаётганини ҳам унутган эдилар. Афинага меҳмонлар келиб-кетиши улар учун табиий ҳол эди. Ҳаёт ўзи шундай – биров келади, биров кетади. Бундан ҳеч ким хафа бўлмайди. Фақат асл дўстларгина севимли ўртоқлари кетса, кўнгиллари хувиллаб қолади, кўзлари ёшланади. Бу эса туйғулар теранлиги, инсоний фазилат.

Арасту ўрнидан туриб, бир неча марта Гермий ёнига келиб, суҳбатлашиб, қадаҳ кўтарди ва меҳмон олдидаги ноз-неъматлардан тановул қилди. Сўнг жойни бўшатди, бошқа дўстлар ҳам шундай хайрлашиб қолишлари керак эди. Гермийнинг кетиши билан Арасту ёлғизланиб қолаётган эди.

Академияда у фақат Гермий билан қалин дўстлашганди. Дўсти кетиши Арастуни маънос қилиш билан бирга унинг учун бор дикқатини жамлаб, илм ўрганиш, барча фанларни бирлаштирувчи асосларни топиш учун изланиш, фаол тафаккур қилиш даври келганини билдирарди.

Кетиш одидан Гермий дўстининг кўнглини кўтарувчи бир хабарни айтди.

– Дўстлигимизни янада яқин қилишимиз учун, Арасту, сенга қиз жияним Пифиадани олиб бераман. Фақат у ҳали ёш, энди еттига кирган, сен ўн йилча кутиб турасан, кута оласанми?

– Ўн беш йил, – жавоб берди Арасту. – Ўйлашимча, Гермий, доноликда барча файласуфлардан ўзиб кетиш учун менга шунча вақт керак бўлади.

– Жуда катта кетмаяпсанми, дўстим? Барча файласуфлардан ўзиш жуда зарурми сенга?

– Ҳа, устоз бўлиш учун шунча вақт керак, – тушунтирди Арасту. – Устозидан ўзмаган шогирд доимо шогирд бўлиб қолаверади. Устоздан ўзган одам бошқаларга устозлик қила олади.

– Эҳ, Арасту, сен ҳали ёш боласан-ку, – Гермий кулиб, дўстини бағрига босди. – Фикрларинг ҳам ҳали етилмаган майдай қайнаб ётибди. Майнинг қанча вақтда етилишини фақат Дионис билади. Бундай майни мақташга шошилма, азизим.

– Мен бу гапни фақат сенга айтдим, Гермий. Мақтаниш ниятим йўқ, аммо ичимдаги олов-оташ фикрларимни пишитмоқда. Йиллар ўтар, Гермий, ўшанда бу сўзларим беҳуда айтилмаганини биласан. Мана бу фикрни эшитгин. Файласуфлар гўё барча саволларни ўртага чиқардилар, барча йўналиш ва фикрлар айтилган. Масалаларнинг боши ва охири бор, лекин бу масалаларнинг ҳаммаси ҳали ечилмаган, уларни ечишнинг асосий йўли топилмаган, фалсафанинг боши билан охирини бирлаштириш учун ўртадаги халқаларни топиш керак...

– Сенинг ва Пифиаданинг тақдири албатта бирлашади, Арасту, бу гап эсингда турсин.

– Жуда соз. Ўн беш йилдан сўнг мен ўттиз учга тўламан, унгача кизалоғингиз ҳам вояга етади, камина файласуфлар етакчиси бўламан...

– Қадаҳингни бўшат, Арасту. Қани олайлик!

Хаёли фалсафа оламига парвоз қилгани боис дўстининг гапи Арастунинг қулоғига кирмади.

– Нимадир дедингми? – сўради у дўстидан.

Гермий унинг ҳолатини тушуниб:

– Наксос майи ўткир ва тоза, – деб қўйди.

Гермий билан хайрлашув кечасида Академия раҳбари Афлотун билан дўсти Эвдокс ёнғоқ дарахтининг қалин шохлари остида ўтиришарди. Ёнғоқ баргидан кўркиб қурт-кумурсқа ҳам, кўнғиз ҳам келмасди. Фақат стол ичкарисида осилган беш пиликли чироқ ёруғига парвоналар ўзини уриб, куйиб йиқиларди. Гермий хизматчиларга чироқни бу ердан олиб қўйишни буюрди.

Найчи созанда Мирсина найни қойилмақом чалиб, меҳмонларнинг кўнглини эритиб, кўзини намларди. Тиниқ ва юксак наволарга таъсирчан Арасту йиғлаб ўтирар, куй бошқа меҳмонларни ҳам йиғлатмоқда эди. Афинада ғамгин куйлар чалишда Мирсинага етадигани йўқ эди.

Най чалувчи аёл меҳмонларнинг юрагини эзиб, ўйлантириб кетганидан сўнг соқий тилла ҳошияли қизил сопол косага тўлдириб май куйди ва бу сўнгги, хайрлашув косаси деб эълон қилди. Давра ахлидан ҳар бири бу косани қўлга олиб, Афинадан юртига қайтаётган Гермий шарафига сўз айтиши керак эди.

Биринчи бўлиб, хайрлашув сўзи давранинг энг азиз меҳмони Афлотунга берилди.

– Иллатларга ботган одамлардан безган Тимон шаҳардан бош олиб кетди ва тўқайзордаги харобалар орасига бориб жойлашди, – сўзлай кетди Афлотун хайрлашув косасини қўлига олиб. – Мана шу Тимоннинг айтишича, одамларнинг келажаги йўқ эмиш. Ҳамма яхши нарсалар ўтиб кетганмиш. Одамлар бузилиб кетганмиш. Ақли бор одам бундай жамоадан воз кечиши ва унга ўхшаб узлатга чекиниши керак эмиш.

Афлотун сўзини бўлиб, Тимоннинг сўзлари қандай таъсир қилганини билмоқчидай ҳозир бўлганларга бир-бир кўз югуртириб чикди, одамлардан узоқлашиш галим келмаганмикан, деган хаёлга ҳам борди. Арастуга устоз сўзини тугатмай ҳам жўнаворадигандек кўриниб кетди. Бошқа меҳмонларнинг чеҳраларида ҳам тўсатдан юзага келган ташвиш акс этарди. Афлотуннинг узоқ сукут сақлаганидан ташвишланиб, Гермий ҳатто ўрнидан турди. Афлотун яна гапира бошлагач эса, жилмайди ва энгил нафас олди.

– Ўйлашимча, одамлар файласуфларнинг оташин муҳаббатига лойик эмаслар, – давом этди Афлотун, – чунки оташин муҳаббат ҳаяжондан пайдо бўлади. Одамларнинг ҳаётида ҳаяжонли воқеалар камдан-кам рўй беради. Аммо ҳар одамда биз ғамхўрлик қилишга арзирли бир нима бор – унинг қалби. Ҳар бир жамиятда ҳам файласуфларнинг фаол муҳаббатига муносиб бир нарса бор – руҳининг теран фикрловчи қисми. Файласуфлардан бошқа ҳеч ким инсон қалбини улуғлашни ўйламагани ва жамиятни қандай қилиб мукамал тарзда тузишни билмагани учун Тимоннинг сўзларига ишонмасдан иложинг йўқдай кўринади. Файласуфлар оламини яхшилик томонга буриши керак. Ҳақиқат бирданига эмас, аста-секин очилгани боис, ҳақиқатларнинг энг яхшиси келажақда очилажаги боис, инсоният келажаги ўтмишдан кўра яхшироқ бўлишига ишонамиз. Ҳар биримизнинг ҳаётимиз бунинг тескариси бўлишини минг марталаб исботлаши мумкин. Аммо токи биз тақдир зарбаларига абадий, емирилмас ва гўзал ҳисобланган ягона нарса – ҳақиқатни қарши кўяр эканмиз, у ҳеч қачон эътиқодларимизни тагидан зил кетказолмайди. Мен ҳам сенга ҳақиқатга етишни тилайман, Гермий, – деди Афлотун ва май косасини Эвдоксга тутди.

Арасту Афлотуннинг ҳар бир сузини шуурига жойлар ва уни ўз фикрлари, хоҳишларига бўйлаб кўрарди. Ўз фикрлари ҳали пишиб етилмаган, ибтидоий фикр ва хоҳишлар эди. Базмдагина эмас, ҳар гал Афлотуннинг нутқини тинглаганда у ўзини шундай ҳис қиларди. Афлотун Сиракузадан қайтиб келгандан буён Арасту ҳар куни унинг гапларини тингларди. Ҳатто кунда икки марта эшитишга тўғри келарди – эрталаб, Афлотун ўз дўстлари ва шогирдлари билан суҳбатлар олиб борганда ва кечкурун файласуфнинг нутқини тинглаш учун кўпчилик Афинадан келганда. Арастунинг яна бир қиладиган иши – у кутубхонадан олган Афлотуннинг диалогларини мутолаа қилиш эди. Бу шу пайтгача кўрган барча кутубхоналардан энг бойи эди. Унда фақат Афлотуннинг эмас, балки бошқа ўлкаларда ва бошқа за-

монларда яшаган кўплаб файласуфлар, софистлар, ваъзгўйлар, нотиклар, мухандислар, фалакшунослар, физикларнинг асарлари бор эди. Арасту учун Афлотун суҳбатлари биринчи лаззат манбаи бўлса, иккинчиси – кутубхонадаги машғулотлар эди. У бунга шунчалик берилиб кетар эдики, гоҳо овқатланишу уйку ҳам эсидан чиқиб кетарди, бахтига кутубхона эшиги кундузи ҳам, тунда ҳам ҳеч қачон ёпиб қўйилмасди. Кўп ўтмай тиришқоқ шогирд кутубхона мутасаддиси Фрасибулнинг эътиборини тортди – шогирд ҳар гал овқатланишни эсидан чиқарганида, унга иккинчи нонушта ёки тушлик¹ вақти бўлганини эслатиб турар эди. Биринчи нонушта яқинлашгани ҳақида барчага Афлотуннинг клепсидраси ўзининг жарангдор наволари билан эслатарди. Унинг хушнаво аккорди авжлари дўст даъватидек қувнок ва қатъий жаранг сочарди.

Ҳаяжон – муҳаббат, ҳамма нарса қизиқувчан қалбда руҳий жунбиш уйғотади. Ҳаяжонланган одам ўзининг муҳаббатидан бошқа ҳеч нарса-ни кўрмайди. Ҳаяжон ичида у ҳатто ўзини йўқотиб қўяди, унинг учун муҳаббатидан бошқа ҳеч нарса бўлмагач, қиёслаш ҳақидаги фикрнинг ўзи ҳеч қандай маънога эга бўлмай қолади.

Афлотун Арастуда уйғотган ўша туйғу ҳаяжон эди. Арастунинг бор вужуди у ҳақдаги фикрлар билан лиммо-лим эди. Ўзини қуршаб турган ҳамма нарсада – тинч оқар Кефис дарёсининг тиниқ сувларида ҳам, баланд шохлар орасидан тушаётган қуёш нурида ҳам Устозининг тиниқ тафаккури эпкинисида чексиз юксакликка парвоз қилаётган орзуни кўрар эди. У ёнидан Афлотун юриб ўтган дарахтларни кучоқлар, унинг оёқлари эзган майсаларни кафти билан силар, унинг боши теккан япроқларни ўпар эди.

Унинг вужуди ҳаяжонга тўлиб-тошганди ва у на ўзининг ва на бошқаларнинг овозига қулоқ соларди, чунки Устознинг овози ҳар доим унинг қулоқларида садо бериб турарди. Ҳатто Афлотун ёзган сўзларни кироат қилаётганда, у худди Устоз гапирётгандек ўз овозини тинглар эди.

Фақат яқинда – Арасту буни дарҳол пайқгани йўқ – у қалбида ўзини ва уни алоҳида ҳис этиб, ўзини ундан ажратди-да, ўз фикрини унинг фикри билан таққослади. Гарчи бу таққослашда Афлотун енгиб чиққан бўлса-да, бошқача бўлиши мумкин эмасди, Арасту билдики, унинг ўз фикри йўқолмаган, ғойиб бўлмаган, балки унинг изидан келаётганлардан мадад тилаб тўхтаган ва ортига қайрилиб қараган эди, холос. Унинг фикрлари Афлотун фикрларига мос келган жойдаги таққослаш бахт бағишлар эди. Афлотун тафаккури бамисоли йўқлик ичидан, тартибсизлик ва зулмат қаъридан туриб, унга, Арастуга тегишли тиниқ ва равон фикрларни ҳаёт сари, қалб сари ва бамисоли онаси томон талпинаётган болалардек, Устоз тафаккури сари чорлаганда, у ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайдиган хузурга бериларди.

Ҳозир, Афлотун файласуфларнинг вазифаси ва абадий ташвиши – дунёни яхшилаш деб айтганида ҳам у ана шу хузурни ҳис этиб турганди. Бу фикр янги ҳам, тасодифий ҳам эмасди. Афлотуннинг ҳаётидан лоақал озгина хабардор бўлган одам ҳам унинг ишларини ҳар тарафлама ўйлаб кўриб, бу фикрни олдинга олиб чиқмаслиги мумкин эмасди: ахир мустабидларни инсоф йўлига солишга ҳаракат қилиб, Сиракузага икки марта борган у, Афлотун эмасми? У донишмандлик, ахлоқ ва қонунларни ҳимоя қилиб, тингловчилар олдида нутқлар қилди. Афинада ва Элладанинг бошқа

¹ Юнонлар иккинчи нонуштани кун ярмида ейишар, тушликни эса кун ботгач тановул қилишарди.

полисларида ҳозир ҳокимият тепасида турганларнинг кўпчилиги ўз ишларининг ҳаққонийлигини унинг фикрлари билан солиштириб чиқмоқдалар. Барибир ҳам... Барибир ҳам донишмандлик – фақат мулоҳазанинг ўзидан қаноат топадиган соф тафаккур масканидир. Барча фанлар ичида мана шу – донишмандлик ҳақидаги, сабаблар ва асослар ҳақидаги фан энг фойдалидир. Ҳеч ким файласуфдек амалий ҳаётдан бу қадар узоқлашиб кетган эмас. Бундан чиқадики, фалсафа нима эканини била туриб, шундай ҳаёлга бориш мумкинки, чинакам файласуф – фикрлар ва эҳтирослар курашидан узоқ одам экан. Лекин Афлотуннинг ким эканлигини била туриб, шундай ўйлаш мумкинми?

Академияни тарк этишдан олдин Гермий бир неча соатни Афлотун билан хилватда ўтказди. Афлотун Гермийни дарвозагача кузатиб қўйди. У ёғига у билан Ксенократ, Спевсип, Арасту ва яна бир нечта одам бирга кетди. Афлотун дарвоза олдида қолди ва Гермий билан дўстлари то дарахтлар ортида кўринмай кетгунча уларнинг ортидан қараб қолди.

Улар Пирейга олиб борувчи йўлга чиққанларида, куёш тушдан оққан эди. Қуллар ҳамроҳлигида улар билан изма-из келаётган, Гермийнинг қақир-куқурлари ортилган араванинг ғилдираклари тошларга урилиб тарақларди. Гермий камгап эди ва дўстларининг нега жим бўлиб қолдинг деб берган саволларига Афлотун билан бўлган яқиндаги суҳбат ҳақида ўйлаяпман деб жавоб берарди.

– Дарвоқе, – тан олди у кейинроқ, – менга Афлотун айтган гаплардан кўра, менинг унга берган жавобларимни кўпроқ ўйлаяпман. Назаримда берган жавобларим билан Устозни хафа қилиб қўйгандайман. У менинг сўзларимда ҳақиқатни топмади ва мен билан совуқ хайрлашди – бунинг ўзингиз кўрдингиз.

– Унчалик эмасдир-ов, – деди Ксенократ. – Устоз ҳақиқатни ўзи истаган жойдагина кидиради. Одатда, бошқаларнинг эмас, балки ўзининг фикрларига тегишли ҳақиқатни кўришни истади.

– Уял, Ксенократ, – тўхтатди уни Спевсип. – Ёнимизда турган Арасту биз Афлотун билан баҳслашиб қолганимизни бирон марта ҳам кўрган эмас. Биз ҳақимизда у нима деб ўйлайди? Донишмандликда унинг устунлигини тан олиб эмас, балки ёшини ҳурмат қилганимиз учунгина, Устозга сизники маъқул дегандек бўлмаёпмизмикан? Энди бўлса, устоз ёнимизда йўқлигида унга қарши гапираяпмиз...

– Биз тўғримизда Арастунинг нима деб ўйлаётгани мени кўп ташвишлантирмайди. Унинг биз тўғримизда кейинроқ, ўзи Афлотуннинг фикрларида сакталиклар ва номувофиқликларни топганида нима деб ўйлашидан кўрқаман. У ўшанда бизларни ё нодонлар, ё муғомбирлар деб ўйлайди. Демак, биз файласуфлар эмасмиз, тўғрими, Арасту? – ўзи билан ёнма-ён кетаётган Арастуга мурожаат қилди Ксенократ.

– Мен учун Устознинг ҳар бир сўзи – муқаддас, – жавоб берди Ксенократнинг сўзларидан хийлагина дили оғриб Арасту. – Афлотунни Ксенократ билан бирга қоралагандан кўра, у билан бирга адашган маъқул.

– Мана бу ўпкасини босолмаган эфебни қаранглар! – қаҳ-қаҳ уриб кулди Ксенократ. – Бир йил ҳам ўтмай бу содиқ шогирд Устознинг хатосини тўғрилашга киришиб кетишига истаган одам билан истаган нарсага гаров боғлайман.

– Нимага асосланиб бундай деяпсан? – сўради Арасту.

– Нимага бўларди: ҳалитдан ўзингни биздан устун кўйяпсан, чунки Афлотунни биздан кўпроқ севасан, шундан келиб чиқиб, ўзингни Афлотундан устунман деб ўйлашинг мумкин, чунки ҳақиқатни ундан кўра кўпроқ севасан. Сен ўсасан, ёш дўстим, – шундай дея Ксенократ лунжи осилган Арастунинг елкасидан қоқиб кўйди. – Сен ўсасан! Бу дунёда ҳамма нарса шундай тузилган: оёғини кўтарган одам ҳайкалдай қотиб турмай, жойидан жилишни хоҳласа уни, албатта, туширади...

Ҳеч ким Ксенократ билан баҳслашиб ўтирмади. Арасту ҳам сукутда эди, ҳозир унинг тўғрисида эмас, балки энди барчалари хайрлашадиган Гермий хусусида гапириш кераклигини тушуниб турарди.

Қайтариб бўлмайдиган нарсанинг қайғуси оғир бўлади. Аммо дўст билан ажрашиш – ҳар доим ҳам абадий ажрашишни англамайди. Булар эса бир-бирларини кўргани бориб келиб туришга онт ичдилар. Улар Пирей йўлига чиқишлари биланоқ Арасту Гермийга имкон бўлиши ҳаманоқ Атарнеяга албатта бораман деди. Гермий ҳам Академияга тез-тез келиб тураман ва ҳар кўришганимизда битимиз тўкилиб гурунглашамиз деб дўстларига сўз берди. Уларнинг сўзларида қанчалик ҳақиқат борлигини ҳеч ким билмаса-да, келажакдаги учрашувлар ўз қўлларида эканига ҳаммаларининг ишончи комил эди.

– Хуллас, Устозга нималар дединг? – яна сўради Гермийдан Ксенократ, улар у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, йўл ярмидан ўтишганда. – Уни нечук хафа қилиб кўйганингни билиб кўйсак бўлармиди.

– Биз тагин шаҳар тузилиши тўғрисида гапирдик, – хўрсиниб жавоб берди Гермий. – Афлотун менинг ниятларимни билмоқчи бўларди. У шартта сўради: сен олий тафаккур талаб қилгандагидек иш қилаяпсанми, Атарнеяда унинг қонунларига биноан ҳаётни ўзгартираяпсанми, деди.

– Сен нима деб жавоб бердинг?

У қандай тикка сўраган бўлса, мен ҳам шундай тикка жавоб қилдим, “Йўқ, Устоз”, дедим.

– Нега? – деди Арасту Гермийнинг қўлидан тутиб, – Истамайсанми? Ё кўлингдан келмайдими? Ё буни бефойда деб биласанми? Сенинг ўрнингга мен уялиб кетаяпман, Гермий, – Арасту унинг қўлини кўйиб юборди-да, тесқари бурилди. – Ҳаммамиз учун уялиб кетаяпман! Икки Дионисий! Мана энди учинчиси – Гермий... Мен буни Устозга айтаман, у буни билиши керак.

– У буни билади, – деди Гермий. – Мен бу тўғрида унга айтганман.

– Сенми? Ахир, нима учун, нима учун, Гермий? – Арастунинг кўзларида ёш йилтиллади. – Афлотун ўргатган ишни қилиб бўлмас эканми?

– Ҳа. Арасту. У даъват қилаётган иш инсон имкониятларидан ташқарида. Борди-ю, фақат мишиқи болалар истиқомат қиладиган полис топилса-ю, уни Афлотун айтганидай, ишчи-ходимларга, жангчиларга ва донишмандларга бўлиб чиқиб, уларни шу фикрда маҳкам сақлаб турилса, бошқа шаҳарларнинг фуқаролари билан муомала қилишга йўл бермай, уларни лаззатлар ва мол-мулкка табиий интилишдан маҳрум этилса, мен ўшандагина шундай полис ташкил этган бўлардим, – тушунтирди Гермий, унинг гапларини эшитиб, бошқалари кулишди. – На маъбудлар, на одамлар қура оладилар бундай полисни, – деди сўзининг якунида Гермий. – Демакки, бу файласуфларнинг ҳам, мустабидларнинг ҳам қўлидан кел-

майди. Курганимизда ҳам унда яшаб бўлмас эди. Афлотуннинг полиси – бу одамлар йиғиндиси эмас, балки мавхум ғоялар йиғиндисиدير.

– Келажакда-чи? – сўради Арасту. – Келажакда, фалсафа ва олий заковат барчанинг мулки бўлган, ҳар бир фуқаро энг яхши полис тузилмаси қандай бўлишини тушунган вақтда Афлотун давлатини куриш имкони бўлармикан?

Гермий дарҳол жавоб бермади. Унга хайрихоҳлик билан жилмайиб турган дўстларига қаради, сўнг Арастунинг билагидан тутди-да, бир четга тортди ва эгилиб, унинг қулоғига деди:

– Сен айтган келажак қачонлардир келишига ишонишингни қўй демоқчи эмасман. Бироқ ҳамма бало шундаки, яқин вақт ичида бу келажак бошланишини ҳатто илғамаяпман, аммо менинг ва сенинг ҳаётинг сўнгини аниқ кўриб турибман.

– Тушунаман, – хўрсинди Арасту. – Аммо жилла курса, Устозларимизнинг фикрлари биз орқали ва шогирдларимиз орқали фаровон келажак бошланадиган жойгача етиб бориши учун ҳаракат қилишимиз керак.

– Фаровон? – ғамгин оҳангда қайта сўради Гермий.

– Ҳа. Бунга ишонаман, – деди Арасту.

– Сен мендан бахтлироқсан, – жавоб берди Гермий. – Айтишларича, агар бахтли одам билан ёнма-ён юрсанг, маъбудлар билмай бахтни сенга ҳам улашиб юборармиш... – жилмайди у. – Барибир яна кўришишимизга ишонаман, Арасту. Ана ўшанда маъбудлар сенинг бахтингдан бир улушни менга ажратиб беришга қодирми, йўқми, хато қиладиларми, йўқми, аниқ биламан... Бандаларнинг ҳаёти хатолардан иборат – бунга ишончим комил. Бизнинг Устозимиз ҳам банда. Хайрлашув чоғида мен сенга шуни айтмоқчи эдим. Одамлар орасида маъбуд йўқ. Шунинг учун маслаҳатимга қулоқ сол: одам зотидан ҳеч кимга сажда қилма.

– Ҳақиқатни англаб етган одам энг кўп фазилат эгаси бўлади, Гермий.

– Ҳақиқатни ким англаб етибди, Арасту?

– Устозимиз, – жавоб берди Арасту ва тўхтаб қолди.

Гермий эса ортга ўгирилмай йўлда давом этди ва уни кузатгани чиққан дўстлари гуруҳига қўшилиб кетди.

Арастунинг улар кетидан боришга ортиқ кўнгли тортмади, бироқ борди-ю, у ҳозир Академияга қайтса, улар унга қандай муомала қилишларини ўйлаб, уларнинг ортидан чопди ва ҳаял ўтмай уларга етиб олди.

– Икковидан битгаси, – дерди Ксенократ дўстларига Арасту улар билан тенглашиб олганда, – ёки сен йўлни билган одамга эргашиб чанг ютасан, ёки мақсад сари таваққалига юриб, қарши шамолдан қийналиб нафас оласан. Бу ерда қайси маъқуллигини ҳар ким ўзи ҳал қилиши керак...

– Учинчи йўл ҳам бор, – деди Арасту дадил гапираётганини англаб. – Мақсад олдинда ҳам, орқада ҳам, ўнгда ҳам, сўлда ҳам бўлиши керак эмас. Мақсад биздан баландда бўлмоғи даркор. Унга эса ердан эмас, балки фикр йўлларида юриб борилмоғи лозим. Мақсад ҳаммага кўриниб туради. Унинг номи – баркамоллик...

– Бу ажойиб ечим бўлди, – деди Гермий. – Бироқ, модомики баркамоллик намунаси бор экан, демак биздан олдинда бораётган ва оёқлари йўлдан чанг чиқараётган одам ҳам бор.

- Сен бунга нима дейсан, Арасту? – кулди Ксенократ. – Барибир икковидан биттаси, шундай эмасми? Ё Устоз ва мақсад, ё ҳеч ким ва ҳеч нима.
- Устоз ва айни вақтда мақсад ҳисобланган, абадий ва ҳаракатсиз, худди олисдаги нурдай ўзига тортувчи бир нима бор, – деб жавоб берди Арасту.
- У нима экан? Очиғини айтсанг-чи! – ялтоғлангандек илтимос қилди Ксенократ. – Буюк марҳаматингни биздан дариғ тутмасанг-чи!
- Подадан олдин чанг чиқаргим йўқ, – деди Арасту. – Буни ўзинг топ...
- У энгди, – Арастуни кўрсатди Гермий. – Ксенократ, сен энгилдинг. Улар Пирейга кириб келишди.

“Сен Тимоннинг олдига борасан, – деди ўзига Арасту. – Агар у сени тош отиб қувлаганда ҳам, сен унинг олдига борасан ва сўрайсан: “Ҳақиқат нима, Тимон? Нима учун сен уни Афлотун кўрган ерда кўрмайсан?” У кўп марталаб шундай қил дея ўзига ўзи буюрди ва охири Тимоннинг хузурига, Дипилон ғарбидаги шаҳар девори ёнида жойлашган даҳма харобалари томон йўл олди, ёвуз қариянинг маскани шу ерда эди – афиналиклар Тимонни шундай атар эдилар. Барча афиналиклар Тимонни яхши билар эдилар ва ҳар бир одамга у ҳақда ҳикоя қилардилар, аммо улардан айрим-ларигина уни кўргани ва у билан суҳбатлашгани билан мақтана олар эди. Тиконли шумурт ва дўлана буталари ортида, эски тош даҳмалар орасида (улар оралиғидаги кавакларда заҳарли илонлар ўрмалаб юрарди) Тимон ўз ихтиёри билан одамларни тарк этиб, ўзига ошиён топган эди. Уни кўргани келган юраги ботирларни у қаттиқ ғазабланиб, тош отиб қувлар эди. Улар ҳам жон сақлаб қолиш учун ортга чекинмай иложлари қолмасди. Аммо афиналиклар орасида унга олиб борувчи сўқмоқни биладиган ва кўрқмай унинг олдига келадиган бир одам бор эди. Гарчи қарашлари бир-бирига ўхшамаса-да, Тимон ҳурмат қиладиган ва ўз тенгидай суҳбат қурадиган бу одам Афлотун эди. Тимон одамларни ёмон кўрса, Афлотун яхши кўрарди. Тимон на ҳақиқатга, на маъбудларга ишонарди, Афлотун эса илоҳий ҳақиқатга бутун умрини бағишлаганди. Ҳар иккаласи кўзларини осмонга қаратганда, Тимон у ерда ҳамма нарса қайтмас бўлиб кетадиган тубсиз каърни кўрса, Афлотун учун у фароғат ва гўзаллик сарчашмаси эди.

– Кимсан? – бу савол Арастуни такка тўхтатди ва у ёвуз қария маскани сари яна бир неча қадам яқинлашиш учун қовжироқ шумуртнинг тиконли шохлари остига шўнғимоқчи бўлиб турганда қаддини ростлашга мажбур этди.

– Мен Арастуман, – жавоб берди у ёнидаги одам ким эканини кўрмасдан – Афлотуннинг шогирдиман.

Тимон бутанинг нариги томонида турарди. Агар у овоз бермаганида, Арасту уни кўрмай ўтиб кетарди: соя қариянинг қилтириқ гавдасини яшириб турарди, унинг сочлари ва кийимининг ранги хас-хашак ва тупроқдан деярли фарқ қилмасди.

– Ўзингни танитганингдан мурад мен билан кўришишми? – сўради Тимон.

– Ҳа.

– Нима учун?

– Мен сенга Афлотун жуда яхши кўрадиган анжирдан олиб келдим, – деди Арасту анжирли тугунни кўтариб. – Сендан бир нарсани сўрамоқчи эдим...

– Бу ёкка юр, – деди Тимон. – Афлотун шогирдларидан биринчи бўлиб сен келдинг олдимга.

Ҳассаси билан бута шохларини ҳар томонга сурганча Тимон олдинда борарди. Дарвоқе, у ортиқча уринмаётганди: унинг қўл ва елкалари тақирлашиб кетганидан, афтидан, ҳеч нарсани сезмайдиган бўлиб қолганди ва тиконлар унда ҳеч қандай из қолдирмаётганди. Аммо қария ортидан келаётган Арасту бўлганича бўлди – Тимон ҳассаси билан сурган шохлар атайлаб қилгандек унинг юзига келиб урилар, чакмонини тирнаб, титар, унга тиконлари қадалар эди, Арасту оёқлари остидаги ўтлар орасида беркинган тошларга дам-бадам қоқилиб кетарди. Шунда бутани айланиб ўтиш ўрнига у бута устига ташланарди-да, кўнглида Тимонни келиб кўриш фикри туғилган соатга лаънатлар ўқирди.

Ниҳоят Тимоннинг гўшасига яқинлашганларида Арасту суюниб кетди. Унинг суюнганини кўриб, қария Тимон хиёл жилмайиб қўйди. Бу севинчининг сабаби бутазор ва тошлар оралаб ўтган оғир йўл тамом бўлганида эмас, балки Арасту Тимонни ўз кўзи билан кўриб тургани-ю, бундан қалби севинчга тўлганида эди.

– Мен анави ерда яшайман, – деди Тимон улардан беш кадамча нарида жойлашган ярми вайрона эски мазорни кўрсатиб. – Кўзларинг ўргансин деб айтяпман буни... Қани, анжирни бу ёкка ол-да, ўтир.

Арасту мевали тугунни Тимонга берди ва қариядан ўрناق олиб, куёшда қизиган тош супага чўкди, буталарнинг ҳиди димоғни бўғарди. Тимон тугунни ечди-да, уни тиззасида ёйиб, индамай анжирларни ейишга киришди.

Арасту бу ерга йўл олгандаги қатъияти султлашаётганини ҳис этди. Қария сукутни чўзгани сари унинг ҳафсаласи пир бўлиб бормоқда эди. Тимоннинг чехраси тунд, ҳатто қахрли эди. Арастуга ҳам хушламайгина қараб-қараб қўярди. Қандайдир кўнғизча унинг оёғига келиб кўнди ва Тимон шундай куч билан унга шапати туширдик, оғриқдан ўзининг ҳам юзи буришиб кетди, бунинг устига лаънати кўнғизчани унга Арасту юборгандай, унга ўқрайиб қўйди. Тимоннинг эгнидаги кийимнинг увадаси чиққанди, соқол-мўйлови ҳам қачонлардан бери кузалмаган ва сарғайиб кетган оппоқ сочи елкасигача осилиб тушиб, чалкашиб ётарди. Сочига худди ўргимчак тўридай хас-чўплар, қуриган япроқлар илашган бўлиб, Тимоннинг мунгли гўшасида сочи унга тўшак ўрнида хизмат қиларди. Айиқ панжасидай яланг оёқларини у ўзи ўтирган тошларга тираб олганди. Муштдеккина, калладор ва озгин бу кимса қарийб ғайри инсоний махлуқдай таассурот уйғотарди.

– Ҳафсаланг пир бўлдимми ё донолигинг билан мени лол қолдирмоқчимисан? – деди ниҳоят Тимон, анжир ейишдан тўхтаб. – Кўплар мени фикримдан қайтариб, Афинага олиб кетмоқчи ва шу йўл билан энг донолар эътиборини қозонмоқчи бўлдилар. Сен нима қилмоқчисан?

– Афлотун ҳамми? – сўради Арасту.

– Йўқ, – жавоб берди Тимон. – У: “Қайроқ тошни ўроққа айлантиришнинг ҳожати йўқ”, – деди. Сен нима дейсан?

– Мен сенга саволлар бергани келдим, – жавобан деди Арасту. – Одамлар тўғрисида нималарни ўйлашингни билмоқчиман.

– Мен улар тўғрисида ўйламайман, – кулди Тимон. – Улар ўйлашга арзимади.

– Ахир ўзинг ҳам одамсан-ку! Ўзинг тўғрингда ўйлайсизми, Тимон?

– Ана! – сапчиб оёққа турди Тимон ва ғазаб билан қўлларини ўйнатди.
 – Ана! Инсон зотининг малъунлиги шунда! Ўзи ҳақида, демакки, ўзига ўхшаганлар ҳақида ўйламаслик мумкин эмас. Биз ўзи ким бўлибмиз – лоймиз, бақатўнмиз, моғормиз, ўзимизда мақсад, ҳаётимизда маъно йўқ. Биз ҳар қанча ўйламайлик, ҳақиқатни топишда таваккал қилмайлик, бу изланишларимизда маъносизликдан бошқа ҳеч нарса топмаймиз. Бизни фақат шу нарса – борлиғимизнинг маъносизлиги бирлаштириб туради.

– Маъбудлар-чи, Тимон?

– Маъбудлар? Маъбудлар йўқ. Уларни Ҳомер ўйлаб топган. Боз устига уларни шунчалик кўп ўйлаб топиб, шунчалик кўп иллатли қилиб яратганки, улар ҳатто ўзаро чиқишолмайдилар. Маъбудлардан қўрқадиган одамларни мен аянчли махлуқларга ўхшатаман. Ўзини маъбудлардан қўрқадигандек қилиб кўрсатадиганлар бор – ярамасларнинг ярамаси улар. Баъзи маъбудларни тан олиб, баъзиларини инкор этадиганлар бор. Маъбудлардан биттасини ҳам тан олмайдиганлар бор. Маъбудлар одамларни бирлаштира олмайдилар.

– Агар фақат битта маъбуд бўлса-чи? – сўради Арасту. – Олий ва ягона ҳақиқат, олий фароғат, олий баркамоллик, ҳамма нарсанинг ибтидоси, ҳамма нарсага жо бўлгувчи онг, азалий ва ўзгармас қонун бўлса-чи?

– Қани ўша маъбудинг? – сўради Тимон. – Қани ўша маъбуд, йигитча?

– У одамларни бирлаштириб, уларнинг ҳаётига маъно ва мақсад ато эта оладими? Мақсад – баркамоллик, маъно – баркамолликка интилиш...

– Йўқ, – деди Тимон. – Қўйлар чўпон бўлишни ҳеч қачон орзу қилган эмас. Сенинг ягона ва баркамол маъбудинг – инсон эмас. Инсон эса фақат инсон бўлиши мумкин, қўй – қўйлигича қолади, тош тошлигича.

– Аммо инсон фикрлайди, Тимон! – эътироз билдирди Арасту. – Демак, фикран, руҳан у илоҳий донишмандликка етишиши мумкин.

– Бу, эҳтимол, файласуфлар учун яроқли мақсаддир. Барча одамлар файласуф бўлолмайди-ку...

– Ҳақиқатни инкишоф этиш илмини барчага ўргатса бўлади!

– Барчага? – кулди Тимон. – Ким ўргатади? Қандай қилиб? Қачон? Ҳамма ҳам ўрганишни истайдими? Ўқувчиликнинг оғир меҳнатидан халос топиш учун одамлар ўз муаллимларини бўғизлаб ташламайдими? Боз устига ҳақиқат йўли – бу ягона ва комил маъбудни англаш йўли эканига ишончинг комилми? Менинг фикримча, бу йўл кўпроқ тесқари томонга кетадиган йўлга ўхшайди. Маъбуд йўқ, мақсад йўқ, маъно йўқ – ҳақиқий файласуф мана шуларни инкишоф этади. Софистларнинг найрангларига эмас, балки чинакам билим асосига қурилган ҳақиқатни инкишоф этиш санъати...

– Шошма, – Тимонни тўхтатди Арасту. – Қандай қилиб шундай бўлиши мумкин? Борди-ю, оқ бор бўлса, демак мутлақо оқ ҳам бор, борди-ю, тўғри бор бўлса, мутлақо тўғри ҳам бор, бу – ўз-ўзидан маълум... Демак, Тимон, маъбуд – бу тўғрининг, яхшининг, чиройлининг, донишмандликнинг энг олий даражасидир.

– Хўш, нотўғрини, ёвузни, тасқарани, аҳмоқни қаерга қўясан, йигитча? Борди-ю, яхшининг олий даражаси бўлса, ёмоннинг ҳам олий даражаси бор. Демак, сенинг маъбудинг бир вақтнинг ўзида ҳам энг меҳрибон, ҳам энг ёвуз бўлиши керак. Аммо шу ҳам баркамоллик бўлди, йигитча?

Олий даража – файласуфлар уйдирмаси. Борди-ю, уларнинг илми олий баркамолликни исботлашга хизмат қилса, бу ёлғон илм бўлади.

– Сен буни Афлотунга айтдингми, Тимон?

– Ҳа.

– Жавобан у нима деди?

– Ҳамма нарсани исботласа бўлади, аммо ҳақиқат бизнинг валақлашимиздан ташқарида ётади, Тимон, деди.

– У шундай дедими? – ҳайрон бўлди Арасту. – У бундай дейиши мумкин эмас.

– Афсуски, шундай деди, йигитча! – қўлларини ёйди Тимон. – Файласуфлар ҳам гоҳо очик гапирадилар... – У яна Арасту келтирган анжирларни ейишга тутинди.

– Одамлар-чи? – сўради Арасту. – Уларга нима бўлади?

– Нима бўлса, шу бўлади, – жавоб берди Тимон. – Улар бузукчилик қиладилар, муштлашадилар, бир-бирларини ўлдирадилар, кўпаядилар, касалликлардан, қиличлардан қириладилар, қўшиқ айтадилар, йиғлайдилар, лаззатланадилар, замин уларни боқишга қодир бўлгунча азоб чекадилар. Кейин улар ғойиб бўладилар ва ер топ-тоза ва жим-жит бўлиб қолади. Дарвоқе, сен орзу қилганга ўхшаш чиройли ёлғонни кашф этувчи одам топилиб қолиши мумкин, йигитча: бу ягона ва мукамал маъбуд ҳақидаги ёлғон. Бу ёлғон уларни бирмунча муддатга бирлаштириши, вазмин ва меҳрибон қилиб қўйиши мумкин, лекин мен бунга ишонмайман. Сохта ҳақиқатга олиб боровчи фанни ихтиро қилиш учун дохиёна ақл керак бўлади. Лекин эртами, кечми бошқа ҳақиқат очилади ва олам ақли ақлдан озади, дунё бузилади, йигитча. Барча ишларимиз бесамар ва барча фикрларимиз бемаъни бўлади...

– Мен борай, – деди Арасту ўрнидан тураркан. – Сен менга ёқмадинг, Тимон. Сени бекорга ёвуз қария дейишмас экан. Хайр, Тимон.

– Яхши бор, йигитча, – деди Тимон жилмайиб. – Эсингда тут: қайроқ тош ўроқ бўлишга арзимайдигина эмас, уни ўроққа айлантириб ҳам бўлмайди. Айтмоқчи, ўтмас ўроқ ўт ўрмайди. Ўроғингни қайра, Арасту: ҳақиқий ҳосил энди етилиб келаяпти. Хайр.

УЧИНЧИ БОБ

Академия сабоқлари

Илк чечаклар ва ёш мусаллас байрами бўлмиш Очик бочкалар кунидан кейин келган Чоғирлар кунини – Анфестериялар байрамининг иккинчи кунини эди. Афинада Дионис ибодатхонасидан бошқа барча бутхоналар ёпиб қўйилганди. У ҳам хувиллаб ётарди, чунки Дионис ҳайкалини ўтган тундаёқ қадимги анъанага кўра шаҳар деворидан тшқарига, Ташқи Керамикага чиқариб ташлашганди, у ёқдан Афинага кечкурун, шовқинли ва ранг-баранг маскарад етакчилигида қайтариб келтирилиши керак эди. Олдинда телба тун, шодиёна ичидаги буюк мусобақа – афиналикларнинг баҳорги шўхлик маросими турарди.

Илис анҳори бўйларида одам қалин эди. Айримлар ўзига илк баҳор чечаклари билан оро берган. Унда-бунда бекинмачоқ ва копток ўйинлари

бошланиб кетган. Тўшалган ёмғирпўшга ўтириб олган бир гуруҳ ёшлар ҳеч кимдан андиша қилмай ошиқ ўйнар эдилар, уларнинг ёнгинасида болакайлар майда тош отиб, илиб олар эдилар.

Самбиттол гулга кирган. Дарёнинг нариги ёғидаги кенг ўтлоқзорда отлар ўтлаб юрарди. Лиқабет тоғи ёнбағридаги кўм-кўк боғлар орасидан Аполлон ибодатхонаси устунлари оқаришиб кўринарди. Бодомдан оппоқ япроқлар тўкилар ва шамол уларни тутиб олиб, ўтлоқзорлар узра, дарё узра айлантирарди. Эзилган майсалар ва илик тупроқ хиди гуллар хидига қоришиб кетмоқда эди. Баққоллар тол новдасидан тўқилган саватларини тўғри ўтлоққа олиб чиқиб, ёнғоқ, ширинлик ва янги мусалласни сотишга тушиб кетишган.

Афинанинг олтин қалқонига ўхшаш қуёш баркаши бор ёғдусини аямай сочарди.

– Ана, – хўрсинди Нелей, хожаси буклама курсига ўтиргач, Нелей курсини Арастунинг ортидан ҳар доим кўтариб юрар эди. – Ана... – У пешонасидан терни сидирди-да, Арастунинг ёнгинасидан майсага чўқди. – Ана сизга омад – сокин дарё бўйида ўтиришу қуёшда исиниш...

Гарчи Нелейнинг гаплари унга йўналтирилган бўлса-да, Арасту ҳеч нима деб жавоб бермади. Арасту у билан яна гаплаша бошлашига Нелей шубҳа қилмасди, ўшанда олдинги суҳбатига хотима ясалган бўлади. Албатта, эрта билан ўткир мусалласдан жиғилдонга уриб олиб, Нелей аҳмоқликка ва кўполликка йўл қўйди. Тиманф уни йўлдан урди, гарчи, тўғриси айтганда, унга мусалласли косани узата туриб, Тиманф бор-йўғи бир марта “Ич!” деган бўлса-да, барчасига шу Тиманф айбдор. Аммо мусалласга гап йўқ эди, тонг ҳам сурурли эди, хўрозлар бор овозларини қўйиб кичкирар, осмон ҳам бир ҳовуч жавоҳирот сепилгандай шарқдан ёришиб келарди... У бўлса, Нелей кийинишига ёрдамлашиб юбораётганда нима дейди денг: “Сув аралаштирмай ичишга, Нелей, сен кексалик қиласан. Мусалласиз ҳам қўлларинг қалт-қалт титрайди...” эмиш.

Титрамай-чи, чунки Нелей ростданам қари. Афинада одамлар тез қарийди, чунки турмушларида ҳаловат йўқ: кўп юрадилар, кўп гапирадилар, кўп ейдилар, кўп ичадилар ва жуда оз ухлайдилар, ўзларидан уйқуни бутунлай соқит қилмоқчи бўлгандай. Ҳаётга тўймайдилар, худди охирзамон яқин қолгандай ҳар нарсага ва ҳар жойда улгуришга ошиқадилар. Ва тез қарийдилар... Арасту ҳам шунақа, афиналикларга таъсип қилиб, худди улардай кун кечирар эди. Нелей ҳар доим унинг ёнида бўлганидан, турган гапки, у ҳам афиналиклар қоидаси бўйича яшарди. Шунинг учун унинг қўли фақат мусалласдан титрайди деб бўлмасди, балки толиқишдан титрарди, бир чети мусаллас ҳам сабабчи эди, албатта. Яна, Чоғирлар кунда ичилмаса, қачон ичилади? Кеча афиналиклар куздан бери ёпиқ ётган бочкаларни очишди. Ҳаттоки бу ерда, шаҳар ортида, Афинадан ел кўзғалди дегунча мусаллас хиди сезилади. Нелей мусалласни кечадан тотишни бошлаб юборганди, бугун эса ҳамма ичади. Дарвоқе, биргина сўзи гоҳо кўплаб нутқларга татийдиган Тиманф бўлмаганда, Нелей ўша лаънати чоғирни мақтамаган бўларди.

Дарёга караганча Арасту сукут сакларди, Нелей эса ўз ҳаёти ҳақида хаёл суришда давом этди. Ҳаёти Арасту ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлганидан, турган гапки, у ўз хожасининг тақдирини ҳам ўйларди.

Нелей қариб қолганди, чунки орадан озмунча йиллар ўтдим. Афинага айна гулдек вақтида келган. Арасту учун бу йилларнинг бир чақалик қиймати йўқ, албатта: у янада пишиқроқ ва ақллироқ бўлди, холос. Ўшандаёқ эллиқни уриб қўйган Нелей учун эса улар на соғлиқ, на ақл келтирганди. Арасту уни Афинага бунинг учун олиб келмаганди ҳам. Нелей ўзининг олдинги важоҳатли кўринишини йўқотганди ва овози ҳам энди ғўриллаб чиқмасди: минг уринмасин, қариган одамда аслида бор хислатлар юзага чиқади. Аслида ҳам Нелей на важоҳатли, на кучли эди, балки итоаткор ва соддадил кул эди, хўжайинидан бошқа барчага у бошқача кўриниш учун жон-жаҳди билан тиришарди. Дарвоқе, энди Арасту унинг на важоҳатли кўринишига ва на кучига зор эмасдек кўринарди: энди унинг ўзи ҳам болакай эмасди ва ўзини-ўзи бемалол эплай оларди. Афинада кўплар у билан танишишни, у билан гаплашишни, уни уйига чақиришни ёки Академия хиёбонида унинг суҳбатларини тинглашни ўзлари учун шараф деб билар эдилар. Олийҳиммат Афлотуннинг ўзи у ҳақда Академиянинг умиди дер эди. Афлотуннинг айрим шогирдлари унга ҳасад қилар эдилар, аммо Нелей Арастунинг олимлиги унинг ўзига қанча заҳмат келтираётганини биларди. Ана у, сукут сақлаб ўтирибди, холбуки атрофида ҳамма яйраб-кувнаяпти, чопаяпти, қўшиқ айтаяпти, кулаяпти, мусаллас ичаяпти, гуллар тераяпти, офтобда тобланияпти, ўйнаяпти, байрам ва баҳорнинг биринчи ойини нишонлаяпти. Ҳар ким ўзи учун севиношига баҳонани ўзи топмоқда эди, ҳатто Нелей ҳам бир коса мусалласни сипқориб юборди, унинг хўжайини эса фикрини бир жойга жамлаб сукут сақлаяпти, нима ҳақдир фикр юритаяпти, у ўйлаган нарсада, турган гапки, кувнокликдан ном-нишон йўқ эди. Борди-ю, ёнида суҳбатдоши бўлмаса, у деярли ҳар доим шунақа. Суҳбатдошлари билан у бинойидек гаплашарди, лекин бу суҳбатлар сартарош, хизматкор ёки эгарчи сингари оддий одамлар ҳангомасига сира ўхшамасди. У ерда ҳар доимгидай кувнок гап сотишлар, айтишувлар, кулги бўларди, бу ерда эса – жиддий мулоҳазалар, юксак ва муҳим тушунчалар ҳақида фикр юритишлар ҳукмрон эди. Нелей бу суҳбатларга кулоқ солмасди, чунки улар доим унинг бошини оғритарди. Гарчи илгарилари у бу суҳбатларнинг маъносини чақишга уриниб, ниманидир англаётгандай бўлса-да, лекин кейин тез чарчаб қоладиган бўлди. Барисига, албатта, кексалик айбдор...

Бу суҳбатлар кунига бир неча соатга чўзиларди. Суҳбатдошлар ўзгариб турар, Арасту эса ўзини алиштиришларига эҳтиёж сезмасди. Хўжайини ва унинг суҳбатдошлари скамейкаларда ўтирганларида Нелей ҳар доим уларнинг ёнида мудрар эди, борди-ю хўжайини ва унинг шогирдлари хиёбонда айланиб юришса, у сал орқароқда уларнинг изидан келарди. Арастунинг ўз шогирдлари бўлиши – катта шараф ва Афлотун унга кўрсатган катта ишонч эди. Дастлабки йилларда Афлотун Арастуга бошқа донишмандлар ёзган нарсаларни овоз чиқариб кироат қилишга изн берарди. Бу кироатни Арастунинг эмас, балки Афлотуннинг шогирдлари тинглар эдилар. Кейинроқ Афлотун уларга Арасту ёзган асарларни ўқишга рухсат берди. Ана энди Арасту ўз фанлари ҳақида ўзининг шогирдлари билан суҳбатлашарди, ана энди у – ҳақиқий муаллим. Тўғри, унинг шогирдлари Афлотундагидек ҳали кўп эмасди ва улар билан синфларда эмас, балки дарахтзор ичида, дарахтзорнинг ҳам дуч келган жойида эмас, балки Афлотун шогирдлари билан сайр қиладиган жойлардагина шуғулланарди. Аммо бу ҳам Академиядаги

барча илм аҳлига насиб этавермасди. Шундай бўлгач, Арастуға ҳақиқатан ҳам катта шараф кўрсатилган эди. Катта ишонч ҳам... Нелей бундан ғоят хурсанд эди. Яна шундан хурсанд эдики, ўқитувчилик Арастуға унча катта бўлмаса-да, аммо кийим-кечак ва озик-овқат сотиб олишга етгулик даромад келтирарди. Афинадаги кўп йиллик ҳаётида унинг хўжайини биринчи марта хўжайинга ўхшарди, Нелейнинг эғнида ҳам ўз мавкеига яраша ямоқ-ясоқсиз кийим пайдо бўлди. Тўғри, Арастуни опаси Арим-неста унутиб юбормаганди ва унга пул юбориб турган вақтлар бўларди. Қадрдонлик белгиси сифатида Атарнеядаги Гермийдан икки марта кема-ларда қуюқ совға-саломлар келди. Аммо Арастунинг пулни саришталик билан сарфлаш уқуви йўқ эди, Афинада Академия аҳли учун мўл-кўл зиёфатлар уюштирар, ўзига узуклар ва хушбўй тутатқилар сотиб оларди, дўстларини совғалар билан сийлар ва кўп ўтмай яна қуруқ мева-чева-ю, сабзавотлар билан қаноатланишга мажбур бўларди. Булар учун Тиманф ёрдамида умумий овқатланишга ўз вақтида пул киритиларди. Тиманф ҳам, Нелей ҳам Помпеон яқинидаги Опетор ошхонасида бир бурда нону ловияли ёвғон учун бир неча марта мардикорлик қилишига тўғри келди.

Энди унча катта бўлмаса-да, Арастунинг ўқитувчиликдан келадиган даромади мунтазам бўлиб қолганди ва Нелей кечкурунлари Опетор ош-хонасига сув ташишдан қутулган эди, Тиманф ҳам энди ўзининг севимли иши ошпазлик билан машғул эди, унинг қазноғида ҳар доим мусалласли хум турарди...

Булар ҳаммаси яхши. Аммо борди-ю, хўжайин ўшанда илмга кетказган вақти ва ғайратини бошқа нарсага, дейлик, хўжалик ёки савдо ишига сарф-лаганда унинг данғиллама уйи ва уй ичида энг қимматли нарсалар бўлар эди... Бироқ бундай нарсаларнинг унда йўқлигидан ҳам кўра ҳеч қачон бўлмаслиги кўпроқ алам қиларди: масалан, Афлотунни олинг, олимликда унинг олдиға тушадигани йўқ, лекин на данғиллама ҳовли-жойи бор, на олтин-кумуши-ю на қатор-қатор кул-чўрилари, башанг кийимлари бор...

Афсус, тақдир уни, Нелейни, озод қилиб яратмаган-да. У тун бўйи Академия кутубхонасида ўтириб чиқмасди, мияларида зиғирча билим йўқ, дарду ўйлари нукул ўйин-кулги, айш-ишрат ва кайф-сафо бўлган ёш такасалтанглар билан хиёбонларда сандироклаб юрмасди, соғлиғини бу ҳаётда бир тийинга қиммат ҳалигиндақа ҳақиқат деган нарсаларни излашга сарфламасди. Бир нарсага арзийдиган, фойдали ҳақиқатни, масалан, мусалласни Арасту хуш кўрмайди. Арасту унга мусалласға эрта ва ҳаддан ташқари қаттиқ берилгансан деб таъна қилганида, Нелей шундай деди:

– Сув ичувчи одамдан ҳеч қачон ақлли гап чиқмайди. Барча афиналиклар шунақа деяпти, хўжайин.

– Барча афиналиклар айтган гаплар бошқа, – жавоб берди Арасту Нелейга, – ақлли афиналиклар айтган гаплар бошқа.

– Хўш, ақлли афиналиклар нима дейди? – сўради Нелей.

– Мусаллас ичадиган одамдан ақлли гап чиқмайди дейди. Ақлли гап фақат ақли расолардан чиқади, Нелей.

Нелей у билан гап талашиб ўтирмади. Ўз хўжайини билан гап талашиш фойдасиз ва хатарли, файласуф билан гап талашиш эса минг қарра фойдасизроқ ва хатарлироқдир. Буни Нелей бир куни Арастунинг шо-гирдлари Афлотун хонадонининг димоғдор дарбони Ктесипп устидан кулишганида кўрган эди.

– Ҳой, Ктесипп, итинг борми? – сўради дарбондан ёш йигит, дўстларига кўз кисиб кўйиб.

– Бор бўлганда ҳам қопағонидан бор, – жавоб берди Ктесипп.

– Итингнинг болалари борми?

– Ҳа, – жавоб берди Ктесипп. – Улар ҳам қопағон.

– Уларнинг отаси-чи, у ҳам итдир, ҳойнаҳой?

– Бўлмаса-чи! У ҳам қопағон.

– Ўша ит сенинг отангдайми, Ктесипп?

– Ҳа, отамдай, – жавоб берди Ктесипп.

– Демак, менинг отам ит, ўзим эса итваччаларнинг акасимаан демокчимисан, Ктесипп?

Бундай кутилмаган ҳақоратдан Ктесиппнинг жон-пони чиқиб кетди, йигитлар эса қотиб-қотиб кулганча майсазордан юриб кетишди.

Файласуфлар билан гап талашиш бефойда ва хатарли. Улар билан оддий одамлар эмас, балки, кўриб турганимиздек, файласуфлар ҳам эҳтиёт бўлиб гаплашишлари керак. Файласуфларнинг файласуфлар билан баҳслашишлари ҳам фойдасиз – улар ҳеч қачон бир-бирлари билан чиқиша олмайдилар. Бир-бири билан муттасил тортишадиган файласуфлар охир-оқибатда ёвлашиб қоладилар. Гарчи уларнинг нимани бўлиша олмаётганини Нелей тушунмаса-да, у Арастунинг гоҳ Афлотуннинг жияни Спевсип билан, гоҳ буюк алломанинг арзандаси Ксенократ билан, гоҳ афиналикларнинг эркатойи Демосфен билан тобора кўпроқ тортишаётганидан кўркарди. Ҳар бир баҳслашувчи унинг душманига айланиши ҳеч гап эмас. Душмандан қачон яхшилик чиққан?

Аммо бу барибир энг даҳшатлиси эмасди. Энг даҳшатлиси шундаки, Арасту, Нелей анчадан бери сезиб келаётганидек, Афлотуннинг ўзини тобора кўпроқ менсимай бошлаганди. Гарчи у билан баҳсга киришмаса-да, барибир дўстлари билан суҳбатларда унга қарши гапларни айтмоқда эди. Кеча эса у Афлотун ажнабий донишмандлар билан суҳбатлашишни севадиган Кефис дарёси бўйидаги хиёбонда шогирдлари билан айланиб юришдан ҳам тоймади...

Дарёнинг нарёғидаги дарахтзорда майналар одамлар шовқини – баланд овоздаги суҳбатлар, кулгилар ва кўшиқлардан хафа бўлгандек, жонжаҳдлари билан чуғурлай бошлашди. Арастунинг ўзи ҳам бақириб-чақириб ошиқ ўйнаётган йигитларга дам-бадам норозилик билан қараб кўярди. Дарё бўйидаги бу тарика ўтириш унга ҳечам ҳузур бағишламаётган эди ва агар Феофраст билан шу ерда кўришишга ахдлашмаганида мусаллас чодирлари олдида аскиябозлик қилиб, томоқлари йиртилгудек кичкираётган мана бу олифталарни деб бу ерга келмасди ҳам. Илис қирғоғи – гавжум жой. Кефис соҳиллари эса – тинч ва шиnam...

Феофраст икки кули ҳамроҳлигида келди, улардан бири Фаний ёш хўжайинидан каттароқ эди, иккинчиси Помпил унга тенгқур, тенгқургина эмас, Помпил Феофрастнинг сояси ва доимий ҳамсуҳбати бўлиб, Афинада яшаб туриб Феофраст эгаллаган барча санъатларда у билан тенг бўлишга ҳаракат қиларди. Феофрастнинг талабигина шундоқ эмасди, балки хушсурат, илмга ташна ва ўз хўжайинига садоқатли Помпилнинг ўзи шуни хоҳлар эди, афтидан. Суҳбатларда ёки ишларда Помпил дуч келган ҳар қандай одамга сабоқ беришни одат қилгани учун Нелей барибир уни кўпда

хуш кўрмас эди. Дарвоқе, жаноблар даврасига тушиб қолганда, у ўзининг Нелей айтмоқчи бемаъни қилиғини осонгина ташларди, аммо қулар даврасида эса ҳар доим шу қилиғига содиқ қоларди: хушсурат ва ақлли Помпил ўзининг қул эканини тезда унутарди.

Арасту ёш Феофрастни бағрига босди ва дарҳол гул-гул очилиб кетди. Бу ерда Феофрастнинг йўлига кўз тутавериб, тоқати тоқ бўлганини яшириб ўтирмади, Нелейнинг уни хафа қилганини ҳам бирров эслатиб ўтди.

– Ҳозир ҳам ундан мусаллас ҳиди анқиб турибди, – деди у Феофрастга.

Нелейнинг хўжайинидан кўпроқ азият тортганини кўриб, Феофраст унга жилмайиб қўйди. “Байрам муносабати билан уни кечириш керак”, – деди. Унинг қилмишини бутунлай эсдан чиқариш ва мусаллас ҳидидан қутулиш учун энг яқиндаги мусаллас чодирига йўл олишни ва улар билан бирга ичишни таклиф қилди.

– У ерда бақалар ичимлиги сотилади, деб кўрқаман, – деди Арасту. – Модомики, соғлиқдан ажрамоқчи эканмиз, энг аъло мусалласдан ичайлик, Феофраст, Лесбос мусалласидан.

– Ҳа! – деди жўшқин Феофраст. – Менинг ватаним мусалласи – бутун Эллададаги энг аъло мусаллас!

– Менга қара, қария, ва эсингда бўлсин, – гап қотди Помпил Нелейга, Арасту билан Феофраст шаҳарга элтувчи сўқмоқдан одимлаб кетишганда. – Афиналиклар мусаллас ҳақида бундай дейдилар: “Биринчи коса соғлиқ келтиради, иккинчиси – лаззат, учинчиси – уйқу ва шундан кейин уйга кетиш керак. Тўртинчи коса одамни дағал қилади, бешинчиси – бакирок, олтинчиси – сурбет. Еттинчи коса – кўзни кўкартиради, саккизинчиси – жинойтга етаклайди”. Сен нечта ичардинг, қария?

Жавобига Нелей қўл силтаб қўя қолди.

Ёш эресликни Феофраст – маъбудлар тилдан берган деб Арасту номлаганди. Аслида унинг исми Тиртам эди, бироқ бу исмни кўп ўтмай ҳамма эсидан чиқариб юборган ва Арасту унга тиниқ ва чиройли овози, ёқимли ва илҳом билан гапириш лаёқати учун берган Феофраст номини эслаб қолган эди.

– Эртага экседрада устоз машғулотларни қайта бошлаяпти, – деди бу орада Феофраст Арастуга. – Афлотун менга “Тимей” ва “Критий”ни¹ ўқиб беришни топширди. Эрталаб – “Тимей”ни, кечкурун “Критий”ни. Қироатимни тинглагани келдингми, Арасту?

– Эҳ, Феофраст, – жавоб берди Арасту. – Сенинг қироатинг Академияда мен тингланлар ичида энг ёқимлиси. Шундай бўлса ҳам келмайман.

– Нега, Арасту?– хайрон бўлди Феофраст тўхтаб. – Илгарилари ҳар доим келар эдинг-ку...

Арасту ҳам тўхтаб, бир қўли билан суҳбатдошини кучди. Куёшда унинг қўлидаги узуклар ялтираб кетди.

– Афлотуннинг ўзи гапирганида, мен уни тинглагани келаман, – жавоб берди Арасту Феофрастга. – У гапирганида, мен билмаган қандайдир янги нарсани эшитишга умид қилардим. Унинг асарларини қироат қилишганида, тингламайман, чунки уларда айтилган барча гаплар менга таниш.

– Менга эса у эртага ва индинга айтадиган гаплар ҳам таниш, – мақтаниб деди Помпил Нелейнинг олдида, – чунки у энди ҳеч қандай янги гап айтмайди...

¹ “Тимей” ва “Критий” – Афлотун асарлари, уларда Атлантида ҳақида ҳикоя қилинади.

– Тилингни кесиш керак сенинг, – деди Нелей Помпилга. – Ит қанча кичик бўлса, у шунча кўп хуради...

Арасту бурилиб қараган эди, Помпил жим бўлиб қолди.

– Менга эса ҳар гал унинг асарларида янги ва гўзал нарсалар очилди, – деди Феофраст Арастуга. – Мен уларда нафосатнинг теранлигини кўраман...

Арасту кулиб қўйди.

– Давлатдан шоирларни қувғин қилишни таклиф этган одам ўзи шоир, – кулгиси сабабини англатди Арасту. – Бу сенга ғалати туюлмайтими, Феофраст?

Улар яна шаҳар томон юриб кетишди.

– Уйдирмачиларга қарши бош кўтарган одам ўзи уйдирмачи, – давом этди Арасту. – Шундай эмасми?

– Аммо нафосат ҳам ҳақиқатни инкишоф этади! – эътироз билдирди Феофраст.

– Туйғулар ҳақиқатини инкишоф этади, аммо ақл ҳақиқатини эмас, Феофраст. Кейин, Афлотун Атлантида ва атлантлар ҳақидаги, улар билан афиналикларнинг қадимги давлати олиб борган ҳарбий урушлар ҳақидаги ҳикояларни қаердан ўйлаб топган?

– Менга айтиб бер, Арасту, – ўтинди Феофраст, – мен ўзим бу ҳақда ўйламагандим, сен бўлсанг менга сира айтмагандинг...

– Помпилни чақир, – деди Арасту, – эртага кечкурун, Феофраст, Афлотуннинг сен қироат қиладиган асарларидаги шоир Критий атлантлар ҳақида нималарни гапиришини у бизга эслатиб қўйсин.

Помпилни чақирришга ҳожат қолмади. У оёғини кўлига олиб, буларнинг олдига югурди.

– Қани, – деди Арасту Помпилга, – Критийнинг: “Кўп авлодлар давомида...” деган жойдан бошла-чи!

– Ҳа! – суюниб кетди Помпил. – Эсимда. Критий дейди: “Кўп авлодлар давомида... улар қонунларга итоатда қолдилар...”

– Қонунларга итоатда қолдилар... – такрорлади Арасту.

– “... ва жонажон илоҳга яхши муносабатда бўлдилар, – давом этди Помпил, – зеро... итоаткорлик билан чин тафаккур рамзига суяндилар...”

– Мана бу сўзларга ҳам эътибор қил, Феофраст, – деди Арасту, – “... итоаткорлик билан чин тафаккур рамзига суяндилар...” Давом эт, Помпил.

– “Бироқ ҳалокатли табиат билан тез-тез ва давомий тўқнашувлар таъсирида улардаги илоҳийлик йўқолиб, инсон хулқи устун келди, шунда улар бузилдилар... Маъбудлар маъбуди Зевс... барча маъбудларни тўплади...”

– Бас, Помпил, – деди Арасту. – Ҳофизангга гап йўқ. Энди айт, атлантларнинг кўшини қанақа эди?

– Олтмиш минг саркарда, етти юз саксон минг жангчи ва ўн минг аравани жангга олиб кирдилар. Денгизга бир минг икки юз кема чиқди.

– Афиналиклар қанча эди? – сўради Арасту.

– Йигирма минг, – жавоб берди Помпил.

– Бу менинг ҳам эсимда, – деди Феофраст. – Помпил бундан олдин айтганлари ҳам эсимда. Нима учун сен менга эмас, менинг кулимга саволлар билан мурожаат қиляпсан, Арасту?

(Давоми кейинги сонда)

ОСМОН ЯНАДА МОВИЙ

*Рус тилидан
Фарида АФРЎЗ
таржимаси*

Қадимий япон шеърляти ўзига хос анъаналарига ғоят бой. Қуёшчиқар мамлакатидан даставвал танка (бешликлар) урф бўлди. Кейинги асрларда эса хайкулар (учликлар) кириб келди.

Улар хайратли даражада қисқа, бор-ўғи уч қатор, холос. Аммо ҳар бири сеҳрли суратларга ўхшайди, унинг домига қандай кириб қолганини сезмай қоласан. Хайкулар бир қарашда содда, ўта жўн, ташбеҳсиздай туюлади, аслида эса ундай эмас.

Япон шеърлятида қофия тизими йўқ – худди қадимий Туронда, Юнон ва Румода бўлгани каби. Кунчиқар юрти шеърлятини бутун дунёга танитган танка, хайкулар ёзган шоирларнинг сон-саногги йўқ. Аммо уларнинг орасида энг машҳурлари Мацуо Басё (1644–1694); Ёса Бусон (1716–1783); Кобаяси Иссе (1769–1827) ва Масаока Сики (1867–1902)лардир. Қуйидаги намуналар “Ёлғиз чигиртка” китобидан олинган. Бу китоб фасллар тартибида бўлиб, муаллифларнинг исмлари хайкулардан кейин берилган.

Таржимондан

КЎКЛАМ

1

*Мен соғинган севинч айёми!
Остонада баҳор – янги йил!
Мовий осмон яна-да мовий...*

2

*Эски йилни кузатар гўё,
Ўлтирадир бемалол
Дастурхондан кўз узмай мушук.*

3

*Шамшод дарахт шоҳига
Илашиб қолди букун
Яна менинг варрагим.*

4

*Эриётган музлар устида
Потраб учар ола қарғалар,
Кўккламни ҳилпиратиб.*

5

*Омоч сўқасига бош қўйиб
Ухлар деҳқон тоғ бағрида.
Бўзлаб турар бўзтўрғай.*

6

*Хушовозсан нақадар,
Рақс тушишига ҳам
Уриниб кўр, бақавой.*

ИССА

* Манба: Одинокий сверчок. Классические японские трехстишия хайку. –М.: Дет. лит., 1987.

7

*Бир узаниб уйқуга кетсам,
Уйгонсаму бирдан саҳарда –
Жилоланса Янги йил тонги!*

8

*Булбул сайрайди сокин–
Ҳар тарафга қарар пирпираб
Гуллаётган новда устида.*

9

*Кундуз: “Тун бўлса эди!”
Тонгда: “Отса эди тонг!” –
дея сайрар қурбақалар...*

10

*Қўллариди шам тутган одам
Сайр қилар боғ ичра узоқ –
Баҳорини кузатар.*

БУСОН

11

*Қўлларимда олуча гули –
Ҳаприқаман, Янги йил билан
Қутлай дейман эски дўстларни.*

СИКИ

12

*Илк Янги йил тонготари –
Олисларда пушти булутлар,
Акс этади суратдагидек.*

СЮСАЙ

13

*Мана кириб келди Янги йил –
Теваракда ташланар кўзга
Беғам юзи ўтқинчиларнинг.*

СИЧЁКУ

14

*Эриб битди ҳовузда музлар,
Яна бирга суза бошлади,
Сув сув билан шарқираб аҳил.*

15

*Оҳ, оҳ, дейман,
Ҳақингизда яна не дейин?
Оҳ, Ёсино олучалари*

ТЭЙСИЦУ

16

*Гоҳ одамлар қошига борар,
Узоқлашар улардан гоҳо
Ўчиб-ҳуркиб бир митти чумчуқ...*

17

*Ажиб куйлар кўклам чогида,
Ёзда эса вақирлар фақат
Ботқоқзорда бақалар...*

ОНИЦУРА

18

*Қорлар эриб битдилар,
Туманларга ўранди тоғлар.
Қаргалар қағиллади.*

ГЁДАЙ

19

*Баҳор ёгинлари –
Қайтадан тугилди дунё!
Олам нақадар гўзал.*

ТИЁ-НИ

20

*Баҳор жаласидан
Дафъатан сувга тўлди
Қасрнинг гир атрофи.*

СИКИ

21

*Кўклам ёгинларидан
Уммонга тошиб оқар
Лойқа сувлар...*

БУСАН

22

*Баҳор селлари
Оқимга йиқилиб тушиди мушук,
Сақраб ўта олмади.*

ХОРО

23

*Баҳор ёмғири. Шамсия ушлаб
Дўконча ёнида турибман –
Китобдаги суратга ўхшар!..*

СИКИ

24

*Очгил кўзларингни, оча қол
Капалагим, уйгонгил энди,
Дўст бўлайлик келгил иккимиз.*

БАСЁ

25

Капалагим, капалак,
Қандай тушилар кўргайсан?
Қаёнларда учиб юрибсан.

ТИЁ-НИ

26

Боғ тарафга уч-тўрт одим
Судрар ўзин шиллиққурт –
Бу кун ҳам кечди, мана.

ГОМЭЙ

27

Фалакда юлдузлар бир хил
Нурларини таратар ҳар ён.
Куйлаб тинмас бақалар

КИКАКУ**САРАТОН**

1

Тоғларда саратон.
Булбуллар, какликлар, какку навосин
На-да роҳат тинглаб англамак.

2

Қандай гўзал бу ёруғ Дунё,
Чигирткалар чириллар, ана,
Мана, кўкда лочинлар учар.

3

Ҳеч нарса йўқ менинг уйимда
Кўнгилнинг тинчлиги –
Салқиндан ўзга.

4

Ёз кечаси. Икки мўъжаз уй,
Тикилишар
Майсазор томон.

ИССА

5

Юлдузли тун.
Нақадар юксакда юлдузлар!
Нақадар улкан!

СЁХАКУ

6

Ёрқин ёнар оймомо,
Илғаб бўлмас қайин соясин –
Туман ичра дарахтзор.

СЮОСИ

7

Хира тортиб борар тун,
Заҳоб майдон қаърида
Сомон йўли ялтирар.

ИДЗЭН

8

Ёзги момагулдурак.
Майсаларга мункиб жавдирар
Қишлоқи чумчуқлар.

БУСОН

9

Ёз ёмғирлари –
Совуқ шамол ранг бермиш гўё
Олхўрининг япроқларига.

САЙМАРО

10

Какку қўшиқ айтмоқда.
Сиз, чивинлар, қурт-қумурсқалар,
Тинчланингиз, яхшироқ тингланг.

ИССА

11

Фалакларда ой ёгдуси-ла
Чорлаётган эмасми?
Куйлай бошлайди какку.

БАЙСИЦУ

12

*Бир варакай учиб келдилар
Тушлик пайти чивинлар
Ухлаб ётган одам устига.*

13

*Гала чивинларнинг виз-визи
Бўлмаса агар
Зерикарли бўларди дала.*

14

*Катта меҳмонхона ичра
Ёлғиз бир одам
Ва бир ёлғиз келгинди паиша.*

ИССА

15

*Теваракда нақадар кўп
Улкан ва нотаниши оғочлар!
Чирилдоқлар чириллар.*

СИКИ

16

*Бўшаб қолди кўҳна уй,
Аввалгидек сайрар чирилдоқ
Остонанинг остида.*

СИКИ

17

*Атрофда сукунат.
Тош бағрида ингичка нидо –
Чирилдоқнинг овози.*

БАСЁ

18

*Чирилдоқнинг сасидан билдим
Демак тун қўнибди устимга.
Ой нақадар ялтирар.*

ЭЦУЗИН

19

*Яна ёрқин ёнар ой,
Беркинишиб япроқлар соясига
Чирилдоқлар куйлашар.*

БУНСОН

20

*Алвон кўйлагин илиб
Ошиқади ниначи
Шодиёна томонга!*

ИССА

21

*Ўз аксини ариқда
Кўриб қолди ниначи –
Унга яна ўзини урар.*

ТИЁ-НИ

22

*Қарагиси келмас, не бўлди?
Бирров боқмас қирмизи гулга,
Бу қандайин шиллиққурт?*

ИССА

23

*Саллагул бандин
Нохосдан узиб қўйдим –
Кеча бўйи юрагимда гаш*

БУСОН

24

*Оҳ, қандай ёрқин ой!
Бу кеча қушлар ҳам
Инларини очиб қўйдилар.*

ТИЁ-НИ

25

*Чорасиз юлдузлар.
Фалакларда уларга жой йўқ –
Шундай ёрқин эди ой.*

ДЭЙКИН

26

*Жунжиккан кеча,
Шаффоф булоқ ичида
Мизгир гўё ой.*

РЮСУЙ

27

*Чинқуриб йиғлар гўдак –
Осмондаги ой гардишин
Тутиб бер деб тинмайди.*

ИССА

28

Бу оламда неки бор босди
Кумуш шуълалар ила
Бир кечада оймомо.

НАНГАЙ

29

Жазирани унутмоқ учун
Расм чиза бошлайман энди
Фудзидаги қорлар суратин.

КИСОКУ

30

Ёз кечаси.
Югуради булутдан булутга
Осмондаги ой.

РАНКО

31

Варрак сотиб олдилар унга,
Кичкинтойнинг қовоғи солиқ,
Саваларди ёмғир дунёни.

СЁХА

32

Осонгина ёришар
Ва шу каби енгил сўнади
Тунги ёнарқурт.

ТИНЭ-ДАЁ

33

Чумолилар нетсинлар энди?
Ёз ёмғири бузиб ювиб юборди
Шўрликларнинг инларин.

ГЁДАЙ**СУМБУЛА**

1

Ёруғ тушган жойга буюмим қўйдим,
Кузатиб турибман қўлканинг тугилишин
Сунбулада, пешин маҳали.

КЁСИ

2

Ёввойи гоз галаси
Далаларга қўнди гақиллаб.
Тунги совуқ забтига олди.

КЁРОКУ

3

Шўхлик қилмай, менинг йўғимда
Бохабар бўл уйимдан,
Сен, доно чирилдогим.

ИССА

4

О, сўканак!
Қанча захмат чекдинг ва лекин
Қўниб олдинг майса бағрига.

БАСЁ

ҚАҲРАТОН

1

Қишки бўрон –
Бурчакда мушук
Қўрқиб-писиб жовдирар...

ЯСО

5

Фалакларда ой сузар
Совуқдан рамақижон
Жунжикади у...

ИССА

2

Катакларда ухлар товуқлар.
Далаларни қоплар айни чоғ,
Яна, яна оппоқ қор.

КИЭН

6

Тинмай ақиллар итлар.
Отай десанг тошинг йўқ.
Чарақлайди қишиги ой.

ТАЙГИ

3

Итлар ақиллар – астойдил,
Қишлоқ излаб адашар йўлчи.
Тунги қорбўрон.

МЭЙМЭЙ

7

Қиш шамоли қўйнида,
Ёлғиз бир қиш жунжикар,
Совуқ қотар бечора.

САМПУ

4

Бир зот йўқ атрофда,
Қишки ой тентирар
Бир ўзи ёлғиз.

РОСЭКИ

8

Ўчоқнинг ёнида
Дунёларни унутиб сайрар
Таниш чирилдоқ.

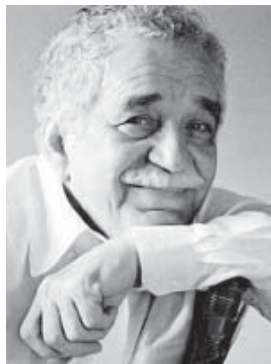
БАСЁ

9

Ўчоқда ўт ёнар,
Атрофида мамнун одамлар –
Ҳаммаси ҳам ўзидан рози.

ИССА

Габриэль Гарсиа МАРКЕС

(1927–2014)

ПОЛКОВНИККА ҲЕЧ КИМ ХАТ ЁЗМАЙДИ

Қисса

*Рус тилидан
Вафо ФАЙЗУЛЛОҲ
таржимаси*

УММОН ОША ЙЎЛ

Лотин Америка (Колумбия) адабиётининг машхур намояндаси, Нобель мукофоти соврндори (1982), афсунгар-реалист адиб Габриэль Гарсиа Маркеснинг доврғ таратган асарлари ўтган аср саксонинчи йиллари охиридан бошлаб тилимизга навбати билан ўгириб келинади.

Бир дам эслайлик. “Ошкора қотиллик қиссаси” (Тоҳир Қаҳҳор таржимаси) “Ёшлик” журналида эълон қилинганидаёқ шов-шув бўлиб кетган эди. Реалистик бир тарзда инсон хатти-ҳаракати, башарий қадриятларга зоҳиран ва ботинан муносабат, муҳаббат ва нафрат, лоқайдлик ва қизганчиқликнинг асл сабабларини очиб берган ушбу асар огоҳлик ва самимиятга даъвати боис севиб мутолаа қилинади.

Кейин нафақат Маркес ижодидаги, балки Лотин Америкаси адабиётидаги шоҳ асарлардан бири “Ёлғизликнинг юз йили” романи адиб Нурали Қобул ва катта публицист Анвар Жўрабоев таржимасида тилимизда кўз очганида, яна бир бадиий дурдона билан адабиётимиз хазинаси бойиди. Бу асар сабаб асосан испан тилида гаплашадиган, бизга қарийб номаълум адабий қитъа, Лотин Америкаси халқларининг бошқаларникига ҳеч ҳам ўхшамайдиган оғзаки ижоди, психологияси ва фикрлаш тарзи, Колумбия эли ёди ва афсоналари гўзаллигига ва моҳиятига ҳам ошно бўлдик. Заминнинг бошқа ҳеч бир жойидаги адиблар асарига ўхшамаган Маркес романи ўзбек ўқувчиларини ҳайратга солиб, адабиётимиз, хусусан, изланишдаги ёш носирларимиз ижодига ижобий таъсир этди.

Г.Г.Маркеснинг “Бузрукнинг кузи” романи адиб ижодида “Ёлғизликнинг юз йили” асаридан кейинги энг муваффақиятли, услуби-ю, тасвири, шаклий структураси, руҳи ва моҳияти тамоман янги, муҳташам асар. Гоҳ сиёсий руҳини бадиияти, гоҳ мафтункор бадиияти ва тафаккури жилоларини сиёсий-ижтимоий олами босиб, бир-бири билан ўрин алмашиб туради. Ўнлаб саҳифаларга чўзилган бир воқеа тафсилоти ҳатто Л.Толстой, Ф.Достоевский асарларида ҳам учрамайди. Мен бунда дунё насрининг мумтоз вакиллари Толстой ва Достоевскийга хос

* Манба: Г. Г. Маркес. Полковнику никто не пишет. Сто лет одиночества. “Художественная литература”. – Москва. 1992.

маҳобатли руҳ тасвири, кенг камровли реал ва маънавий полотноларни назарда тутаётганим йўқ. Булар эгаллаб бўлмас ва қайтарилмас бадиий тафаккур чўққилардир. Бу асар мутолааси ўқувчидан тайёргарлик, сабр, диққатни бир жойга тўплашни талаб қилади. Адиб учун ҳам бу жараён осон кечмаган эканки, романни етти йил давомида ёзади, дастлабки уч вариантнинг баҳридан ўтиб юборади ва тўртинчисинигина ўқувчига тақдим қилади... Бу оғир жараённинг руҳи ва маъносини ўгириш эса таржимон учун икки карра мушкулдир. Қолаверса, мавзу ҳам қалтис ва шафқатсиз, кўнглини зирқиратадиган ҳақиқати, хулосавий қонуният, такрор айтаман, ҳамма ўқувчини ҳам маҳлиё этавермайди. Бундай асарни ҳазм қилолмайдиган эрмакталаб уни тушунмайди ва ярим йўлда ўқишдан тўхтади... Ана шундай залварли ва вазмин, қарийб тўла адо этиб бўлмайдиган ижодни улуғ таржимонимиз Иброҳим Ғафуров матонат ва шараф билан адо этганлари боисгина бу асар ўзбек китобхони учун ҳам сеvimли бўлди. У берган довжурок сабоқлар каттадан-кичигимизгача асқотиб қолиши мумкин.

Габриэль Гарсиа Маркес ҳикоя устаси ҳам. Дунё насрида энг кўп ишланган ва ҳўб ўрганилган бу жанрда яратилган ҳикоялар қанчалик ўзига хос бўлмасин, услуб ва таъсирларни таъби нозик ўқувчи дарров билади. Албатта, бу ўрганиш жараёнларини Маркес бошидан кечирмасдан мафтункор ҳикоячи бўлиши мумкин эмасди. Аммо Маркеснинг шундай ҳикоялари борки, бу ҳикоялар дунёда унгача ном қозонган ҳеч бир ҳикоянависнинг услуби ва маҳорати, айниқса, оҳанрабоисига ўхшамайди. Шундай асарлардан бири унинг “Атиргул тикони” ҳикоясидир (таржимон – Низом Комил). Ҳикоядаги сирли воқеа, қаҳрамонлар характеридаги шиддат ва кескинлик, Маркеснинг шахсий қарашларидаги ўтқир нигоҳ ва халқоналик, оддий инсон яшаш тарзидаги чапани ва дангаллик адиб ижодининг умимий руҳидаги самимият ўқувчини жодулайди ҳамда асар сўнгигача давом этади.

Энди Маркес асарларини ҳар томонлама ўрганиб, адабий мерос сифатида ҳам тақдим қилиш, имкон қадар аслиятдан, ҳеч бўлмаса русча таржималарнинг энг муваффақиятлисини танлаб, шундан ўгириш замониға етдик. Жумладан, “Улуғ она жанозаси” танланган ҳикоялар китоби (таржимон Бобоҳон Муҳаммад Шариф) ва адибнинг биринчи қиссаси “Тўкилаётган япроқлар” (1952) (таржимон Шаҳноза Раҳмонова) ни ўқирканмиз, Габриэль Гарсиа ҳеч бир асарини шунчаки ёзмаслигидан ташқари, ижодий эволюцияси, тажриба ва маҳорат, янгилик ва мумтоз йўлдаги изланиш ва ютуқларини кузатиш имкони туғилгани диққатға сазовор. Зеро, маънан ва жисмонан кучли миллат, баркамол авлод ўз азиз қадриятлари руҳида тарбияланиши қаторида, дунёнинг энг яхши ва янги маънавий оламиндан ҳам баҳралар олиб, қалбини чиниқтиради, руҳини тоблайди.

Ҳукмингизға ҳавола этилаётган Г.Г.Маркеснинг “Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди” қиссаси (1958 йили испан тилида ёзилган ва 1961 йили биринчи марта эълон қилинган.) ҳақида ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталаридаёқ эшитган, рус тилида ўқигандим, ҳар сафар адиб ижоди ҳақида адабий давраларда гап чиқса, “Полковник...” эсимға тушар эди... Ҳа, зўр, нодир, бетакрор, гўзал бадиий асарнинг бағрида кўринмас қаноти, оҳанрабодек ўзига тортувчи қудрати яширинган бўлади. Унинг жозиб ҳақиқати, самимий дил изхори, ҳамдардлиги киши қалбини яхшиликка асир этиб, неча кун, неча ой, балки бутун умр ўзининг олами билан дўст тутинишға йўл очади. Маркеснинг “Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди” қиссаси ҳам шундай бетакрор асарлар жумласидан. Бекорға уни адибниг ўзи бу қиссасидан йигирма уч йил кейин битган “Ошқора қотиллик қиссаси” (1981) қаторида “энг яхши асарларимдан”, дея эътироф этмаган. Бунгача журналистика қозонида қайнаган, киносценарийлар ёзиб тирикчилик қилган, “даҳшатли” воқеалар асосига қурилган ҳикоялар билан ўқувчиларнинг эътиборини тортмоқчи бўлган адиб ниҳоят шафқатсиз реализм, чуқур психологизм кўчасига кирди. Ўзининг бутун ижодида яшил чизиқ бўлиб гуркураб

турган асл мавзусига етди. Бир нафасда ўқиладиган, лекин ҳар сўзи, жумласи жиддий ўйлаб чиқилган ва ўйлатадиган “Полковника ҳеч ким хат ёзмайди” Маркес ижодида асил жавҳарнинг топилиши, чин ижод даласига биринчи жиддий уруғнинг қадалиши эди. Бироқ бу уруғнинг баракаси шунчалик эгиз эканки, унинг бутунлай бошқача ривожини бошқа асарларида ҳам кузатамиз.

“Полковника ҳеч ким хат ёзмайди” да содир бўлган воқеа 1956 йилда кечадди ва қисса яратилишида Э.Хэмингуэйннинг “Чол ва денгиз” қиссаси таъсири бор деб эътироф этишади. Дарҳақиқат, 1954 йили Нобель мукофотига лойиқ кўрилган Хэмингуэй асари дунё насрида инсон иродаси ҳақида ўзига хос бадиий тимсолга айлангани, ҳаммининг эътиборига тушгани, адибларни маҳоратни ошириш йўлида ижодий мусобоқага илҳомлантиргани ҳақиқат. Ростдан ҳам Маркеснинг “Полковник”и Хэмингуэйнинг “Чол...”ини эслатади. Уларнинг руҳий оламида ва бош ғоясида яқдиллик бор. Икки асар ҳам инсон матонатини, сабртоқатини, иродасини ҳеч қачон енгиб бўлмаслигини тараннум этади

Шунга қарамай Г.Г.Маркеснинг қиссаси бутунлай бошқа шароит, юрт, муҳит, мавзу ва воқеа асосига қурилган. Маркес ҳеч бир ёзувчидан бу маънода улғу олмайди, балки ўзига яқин оддий одамнинг жамият билан тўқнашган ҳимоясиз қалбини тадқиқ этади. Полковник ўспирин йигитчалигидаёқ урушда бўлиб, унинг учун нафақа олишни қарийб эллик йил кутишга, ҳар жума куни ҳукумат идорасидан бу ҳақда ижобий хат келишига интиқ почта катерини сурункасига умид билан қаршилашга ва полковника ҳеч ким хат ёзмайди деган адолатсизликнинг аччиқ ва ҳаёт каби сермаъно кўшиғини қайта-қайта тинглашга мажбур. Асарда икки боқий кучнинг тўқнашуви, эъзоздан маҳрум оддий кишиларнинг қашшоқ турмуши мисолида ҳам барибир инсон иродасини енгиб бўлмас эканлиги, инсон умид билан инсон эканлиги гўзал ўғитдай қайтарилаверадики, халқ қисматининг асрлар давомида шундай алдовлар билан кечиши, ҳар қандай адолатсиз ҳокимият алалоқибат оддий кишиларнинг насибасини туя қилиб кечириб юриши полковник ва хотинининг баҳсларида, доктор билан мулоқотида, теварак аҳолининг яшаш тарзида кўрсатилади. Бу билан асарнинг кучли руҳи, бадиий жозибаси ўқувчи онгини чархлайди, сиёсий саводини оширади.

Полковник реал шахс каби яратилган. Афтидан, бу адибнинг бобоси Николос Маркеснинг тақдири бўлиб, хатти-ҳаракати, характери билан ҳам уни эслатади. Бироқ бу бир тирик мисол, аслида қиссадаги полковник (у атайин номланмаган) Колумбия ва жами ер юзидаги XX асрда уруш жабрини кўрган ветеранларнинг тимсолидир. Мана у қари, хаста (кампири ҳам); уйи гаровда, ўғли-да варақа тарқатишда айбланиб, отиб ташланган, ҳатто буни маъмурларнинг ўзига-да очиқ айтолмайди, қисқаси, реал ҳаёт, олчоқ жамиятда барча умидлардан буткул жудо этилган... Ҳатто оддий бир қорин тўйдириш ташвиши ҳам оилада муаммога айланиб, хотинининг маломатига қолади, унинг дакки ва амрлари билан иш кўришга мажбур бўлади. Ўзининг табиатдаги рамзий нусхаси, ўғлидан қолган ягона ёдгорлик, кураш ва умид тимсоли урушқоқ хўрозни боқолмай сотиш ва сотмаслик ўртасида аросатда қолади. Унинг ўрнига бирон бир одам ўзини қўйиб кўрса, келажакнинг бўм-бўш ва аянчлилигидан юраги орқага тортиб кетади. Лекин шуларнинг ҳаммасига қарамасдан, у шунчалик ҳаётсевар, гўзалликни қадрловчи, ҳалол ва мард, иродаси темир бир сиймоки, Парвардигор шундайларнинг олий мақсади ва бағрикенглиги билан заминнинг маънавий мувозанатини ушлаб турганига иймон келтирасиз. Худди шу каби қиссанинг бошқа персонажлари ҳам тирикчилик ғами баробарида адибнинг пухта ўйлаган режасига кўра руҳоний бир вазифани бажаради, Маркеснинг мақсадини очишга хизмат қилиб, рамзий-психологик миссияни ҳам адо этади. Бу образлар фикрга иккинчи, учинчи маъно юклайди: киноя, тағ мулоҳазани кучайтиради. Бу қисса умид, ирода, сабр, матонат, енгилмаслик китобидир. Адолат туйғуси ҳамма нарсадан юксак. Шу руҳи ва кенг қамровли мавзуси

билан асар адабнинг ўзини-да янги асарларга илҳомлантира олди. Бу дега-нимиз ушбу қиссада икки марта эсланган полковник Аурелиано Буэндиа энди “Ёлғизликнинг юз йили” романида асарнинг ҳал қилувчи қаҳрамони сифатида бутун ИНСОН ТАБИАТИ ва ҚИСМАТИнинг адаб қараши ва тажрибаларидаги ёмбиси сифатида яратилдики, дунё романчилигида янги ҳодиса бўлди. Бетакрор бир изтироб ва умид қўшиғи, ўта реалистик ва ўта руҳоний асар – “Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди” қиссаси уммон оша энди сиз азиз ўқувчига мунтазир.

Таржимондан

Полковник тунука қопқоқли банкани очар экан, бир чой қошиқча ҳам келмас қаҳва қолганини кўрди. У қозончани оловдан олиб, сувининг ярмини ерли полга тўкиб ташлаб, банкани қиртишлаб, қаҳванинг қолган-қутган доналарини қозончага уриб туширди ва зангтоб дон ёрмасини аралаштирди.

Қаҳва қайнаганича, печка яқинига чўкиб, зўр бериб ўзини тинглади. Унга, ичида қандайдир заҳарли замбуруғлару сувўтлари ғовлаб бораётгандай туюлди. Октябрнинг одатий тонгларида бири эди. Полковникдай кўпни кўрган кишини ҳам вақтнинг одатдаги имиллаб ўтиши қийнар эди. Ахир у неча бир октябрларни кўлдан ўтказмади! Мана қарийб, эллик олти йил бўлди – фуқаролар урушидан кейинги бутун умрини полковник кутишга сарфлабди. Мана шу октябрь ҳам ниманингдир илинжида ўша кутишлардан бир бўлаги.

Чоли ётоқхонага кўлида қаҳва билан кирганини кўриб, кампири пашша-хонасининг бир учини кўтарди. Бу кеча ҳам уни дамқисма хуружи қийнаган, энди уйқусизликдан қарахт эди. Шунга қарамай, финжонни олиш учун бир амаллаб, ўрнадан сал кўтарилди.

– Ўзингга-чи?

– Мен ичдим, – ёлғонлади полковник. – Унда нақ бир қошиқча қолган экан.

Шу пайт жом даранглаши эшитилди. Полковник дафн маросимини хотирлади. Кампири қаҳвани ичиб бўлгунича, у гамагини¹ йиғиштириб, эшик ортига беркитди.

– У йигирма иккинчи йил туғилган эди, – деди кампири марҳум ҳақида хаёл суриб. – Олтинчи апрель куни. Ўғлимиз дунёга келганидан роппароса бир ой ўтиб.

Кампири ҳарсиллаб, қийналиб нафас оларкан, орада қаҳвани ҳам қултум-қултумлаб аранг ичар ва узоқ тин оларди. У нозиккина бўлгани билан, суяклари мўртлашиб, аллақачон танаси қотиб бўлганди. Дамқисмаси овозини кўтаришга имкон бермас, шунинг учун барча гап-сўзларга жавоби тасдиқлаётгандай чиқарди. Ниҳоят қаҳвани ичиб бўлди. Марҳум ҳақидаги фикрлар эса ҳамон миясини тарк этмаганди.

– Даҳшат-а, нақ октябрда тупроққа қўйилиш, тўғри эмасми? – деди у.

Аксига эри сўзларига жиддий қарамади. Полковник деразани очди. Ҳовлини октябрь ўз измига солаёзганди. Намиққан майсаларга, зах ердаги ёмғир изларида бижғиган қурт-қумурсқаларга зингил солиб қарар экан, полковник бутун вужудида ёмон бир рутубатни ҳис қилди.

– Менинг хатто суякларим ҳам зах тортиб кетган, – деди у.

¹ Гамаг – беланчак, Лотин Америкаси халқларида катталар ҳам ишлатадиган осма тўшак (таржимон изоҳлари).

– Қиш, – жавоб қилди кампири. – Ёмғирлар бошлангандан буён, оёғингга пайпоқ кийиб ёт, дея жавраганим-жавраган.

Ёмғир майдалаб, эзиб ёғарди. Полковник жун одеялга ўралиб, яна гамагига чўзилмоқчи бўлди. Бироқ черковнинг кўмуш кўнғироқлари даранг-дурунг қилиб, жаноза маросими ҳақида қатъий туриб эслатаётганди.

– Ҳа, октябрь, – деразадан ортга қайтаркан пичирлади у. Фақатгина шундан кейингина эсига каравот оёқчасига боғлаб қўйилган хўроз тушди. Бу ўша урушқоқ хўроз эди.

Полковник финжонни ошхонага элтиб қўйди ва меҳмонхонадаги чорчўпи нақшинкор девор соатини тоблади. Дамқисма бемор учун тангтор ётоқхонадан фаркли ўлароқ, меҳмонхона кенг, теварагини тўқилган тўрттадан тўр арғимчоқ ўриндиқлар эгаллаган, устида дастурхон тўшалган стол, гипсдан ясалган мушук бунда ўзгача бир зеб, салобат бағишлар эди. Соатнинг рўпарасидаги деворда сурат осилган – қайиқда оппоқ нафис либосдаги бир аёл ўтирар, теварак-атрофини атиргуллар ва муҳаббат малоикалари қуршаб олишган эди.

У соатга тоб тўлдириб бўлганди ҳам, олтидан йигирма дақиқа ўтди. Полковник хўрозни ошхонага олиб келиб, ўчоқ ёнига боғлади. Идишдаги сувини алмаштирди, олдига бир сиким жўхори сепди. Шох-шабба билан тўсилган панжарадан суқилиб кириб олган бир гала чурвақалар хўроз теварагини олишганча, индамасдан унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини ютоқиб кузатишар эди.

– Томошани бас қилинглар, – ўшқирди полковник. – Ҳаддан ортиқ махлиё бўлинса, хўрозларга кўз тегади.

Болақайлар қимирлашмади. Ораларидан бири оғизда чалинадиган гармониди урфдаги термалардан бирини хиргойи қилди.

– Бугун буни ижро қилиш мумкин эмас, – огоҳлантирди полковник. – Шахардан ўлик чиқади.

Болақай гармонини чўнтагига яширди, полковник эса жанозага бориш учун кийимларини алмаштириш мақсадида хонасига йўналди.

Дамқисма хуружларидан кейин кампири унинг оқ костюминини дазмол-лолмаган, қора сюртигидан бошқа айтарли устига иладиган ҳеч вақоси йўқ, у эса уйланганидан сўнг фавқулудда маросимлардагина эсига тушар эди. Полковник газеталарга ўраб ташланган, нафталин иси бурқсиган костюминини ҳамма жойни титкилаб, сандикнинг бир чеккасидан аранг топди. Кампири эса каравотга суянганича ҳамон маййит ҳақида ўйларди.

– Эҳтимол у ҳозир Августин билан учрашган ҳам чиқар, – деди у. – Фақат Августинга унинг ўлимидан кейин биз жуда қийин аҳволга тушиб қолганимизни айтиб берган бўлмасин-да.

– Албатта, унда хўрозлар борасида баҳслашиб қолишлари турган гап, – тахминини айта қолди полковник.

У сандикдан каттакон эски соябонини топди. Кампири уни полковникка тегишли партия фойдасига ўтказилган лотерея ўйинида ютиб олган эди. Ўша кеч улар спектаклга тушишган; томоша очиқ осмон остида ўтган, хатто уни куйиб турган жала ҳам тўхтолмаган эди. Полковник, хотини ва Августин – ўшанда у саккиз ёшда эди, ҳаммалари соябон панасида томошанинг охиригача ўтирган эдилар. Энди Августин йўқ, соябоннинг оқ атлас астарини эса қуя еб битирибди.

– Мана бу масхарабоз соябонга қара, – деди одатича ҳазиллашиб полковник махсус металдан бўлган мураккаб тузилишли, сим тўрли соябон-

ни боши узра очаркан. – Энди бу сабил қолгур осмондаги юлдузларни санашгагина ярайди...

У кулиб кўйди. Кампири эса ҳатто соябонга қайрилиб қарамади ҳам.

– Ҳаммаси – худди шундай, – пичирлади аёл. – Биз тириклай чириб боряпмиз. – У ҳеч нима маййит ҳақидаги ўйларига халақит бермаслиги учун кўзларини юмиб олди.

Полковник бир амаллаб соқолини қиртишлаган бўлди – аллазамонлардан буён уйда ойна йўқ эди – сўнг индамай кийинди. Шими тор, худди иштон каби оёқларига ёпишиб, тўпиқларига тиралиб қолар экан, у белига икки белбандни маҳкамлаб, зарҳал тўқаларини тешиқларидан ўтказди. Полковник тасма тақмади. Картондай қаттиқ эски кўйлагининг ранги ўчган, ёқасини тик ушлаб туриш учун мис тугмалар икки ёғидан ўрин олган эди. Бироқ қопламанинг ёқаси йиртилган, шунинг учун полковник уни тақмади ва галстуксиз боришга қарор қилди.

У қандайдир тантанали маросимга бораётгандай кийинди. Суяги чиқиб қолган, териси тиниқ қўлларини экилгандай қизил доғлар босган, бундай доғлар бўйнида ҳам кўринарди. Ҳаммасидан олдин локланган ботинкани кийиш учун, пойабзалининг четларига ёпишган лойларини қиртишлаб тозаллади. Кампирига полковник худди тўйга бораётгандек кийинган кўринди. Яна у чолининг қанчалар қариганини ҳам сезмасдан қолмади.

– Сен намунча ясаниб олдинг, – деди у. – Гўё фавқулудда бир воқеа юз бергандек.

– Бўлмаса-чи, бу ҳамиша ҳам юз берадиган воқеа эмас, – деди полковник. – Неча йиллардан кейин биринчи марта бир одам ўз ажали билан қазо қилди.

Соат тўққизда ёмғир тинди. Полковник чиқиб кетаёзган эди, бироқ кампири уни кўлидан ушлаб тўхтатди.

– Сочларингни тарасанг-чи.

У суякдан ясалган тароғи билан ўзининг пўлат ранг қаттиқ сочларини тарашга уннаб кўрди. Аммо тараёлмади.

– Нақ тўтига ўхшаб қолибман-ку, – деди у.

Аёл эрига диққат билан разм солди. Йўқ, – ўйлади у, – бу қотма одам чўяндан кўйилгандай, тўтига ҳеч ҳам ўхшамайди. Анови шарти кетиб парти қолган чоллардан ўлса ўлиги ортиқ – унинг қароқлари ҳаёт зиёси билан лиммо-лим.

– Ҳаммаси жойида, – деб кўйди аёл. Фақат эри хонадан чиқиб кетарида гапига кўшимча қилди: – Доктордан сўра-чи, уйимизга келганида қийнаган доғ сувдан куйиб қолмаганмикин?

Улар кичкинагина шаҳарчанинг бир чеккасида, деворлари шилинган, томи пальма япроқлари билан ёпилган уйда яшашар эди. Аввалданок зах, ёмғир ёғмай кўйган пайтлар ҳам бу сезиларди. Полковник уйлари бир-бирига ёпишиб турган тор кўчани ортда қолдириб, майдонга тушди. Марказий кўчага чиқаркан, бирдан бадани жимирлаб кетди. Бутун шаҳарча гуллар тўшалган гилам янглиғ эди. Қора кийинган аёллар эшик олдида ўтириб, маърака бошланишини кутишарди.

Полковник майдонни кесиб ўтаётганди яна ёмғир томчилай бошлади. Эшиги очик бильярдхонадан унга кўзи тушган хўжайини кўлини силкиб қичқирди:

– Тўхтаб турсангиз-чи, полковник, мен сизга соябон элтиб бераман.

Полковник у томонга бошини бурмасдан жавоб қайтарди:

– Бевовта бўлманг, ўтиб кетади.

Маърака ҳали бошланмаганди. Кириш жойида соябонлари остида оқ костюм, қора галстукларда эркалар тизилишганди. Кўлмаклардан ҳатлаб ўтаётган полковникка улардан бири эътибор қилди.

– Буёққа келинг, ёшулли, – чақирди у, соябони остидан жой беришга таклиф қилиб.

– Раҳмат, ёшулли, – деди полковник.

Бироқ марҳаматга рағбат кўрсатмади. У дарҳол уйга кирди, марҳумнинг онасига таъзия билдириб, кўнгил сўради. Ўша заҳотиёқ димоғида анвойи гуллар исини тўйди. Бундан нафаси қайтиб кетди. Уни оломон бир чеккада қолган ётоқхона сари суриб боришга тушганди. Кимдир унинг белига кўлини тираганича, турнақатор паришон кишиларнинг ёнида хонанинг тўрига, ичкарига қараб сурди, унда бурун тешиги ялпоқланиб ўрадай қорайиб кетган маййит ётарди.

Тобут ёнида марҳумнинг онаси ўтирар, пальма баргларидан бўлган елпиғич билан пашшаларни ҳайдар эди. Қора кийинган бошқа аёллар маййитга шундай бир нигоҳ билан қарашар эдики, оқаётган дарёга худди шундай боқилади. Бирдан издиҳомдан овоз чиқди. Полковник қандайдир аёлни ўзидан четлатиб, марҳумнинг онасига эгилди ва кўлини унинг елкасига қўйди. Тишларини қисиб деди:

– Чуқур ҳамдардлигимни қабул қилгайсиз.

Она бошини кўтармади. У оғзини очиб, уввос солди. Полковник сесканиб кетди. Айюҳанноси ҳаддидан ошган бетартиб омма уни маййит томон суриб борарди. Полковник деворга суяниб, ўзини ушламоқчи бўлди, бироқ кўллари ул жойга етмасдан, кишилар танасига урилар эди. Кимнингдир мулоғим, сокин овози қулоғи яқинида янгради:

– Эҳтиёт бўлинг, полковник.

У қайрилиб қаради. Нигоҳи марҳумга тушди. Маййитни таниш қийин: тириклигида бакуват ва сергайрат эди, ҳозир эса оққа ўралган, кўлларида кларнет билан ҳам негадир полковникнинг ўзидай, гангиб қолган кўринарди. Бироздан кейин полковник сал бўлса-да, тоза ҳаво хўплаш умидида бошини кўтарар экан, маҳкамланган тобут кишилар боши узра чайқалганча, деворларга сачраб бораётган гуллар тўлкинида эшик томон сузиб кетаётганига кўзи тушди. Полковник терга ботди. Унинг бўғинлари сиркираб оғрирди. Дақиқа ўтмасдан ёмғир томчилари қошларига урилгач, кўчада турганини тушунди. Кимдир унинг енгидан тортиб деди:

– Ёшулли, мен сизни интизорлик билан кутаман.

Бу, марҳум ўғлининг чўқинтирган отаси, дон Сабас бўлиб, партия етакчиларидан, сиёсий таъқиблардан омон қолиб, шаҳарда истикомат қилаётган ягона киши эди.

– Раҳмат, ёшулли, – полковник бир оғиз жавоб қилганча, соябон остида жимгина олға босди. Машшоқлар мотам маршини чалишарди. Полковник бу сурудда фақатгина кларнет ноласи етишмаётганига эътибор қилди, фақат шу лаҳзага келибгина унинг онг-шуурига, ростдан ҳам марҳум бу дунёдан кўч-кўронини кўтарибди, деган ҳақиқат етиб борди. – Шўрлик, – дея пичирлаб қўйди у.

Дон Сабасни йўтал тутди. У соябонини чап қўлига олиб, издиҳом бўйига тенг бўлиши учун юқорига кўтаришга зўр берди, зеро у полковникка қараганда анча-мунча пакана эди. Дафн оқими майдондан ўтгандан

кейин, эркаклар гапга тушиб кетди. Дон Сабас полковникка ғамгин қараш билан юзланди.

– Хўроз жонлими, ёшулли?

– Бир нави.

Шу пайт бошлари узра бақирик эшитилди.

– Шайтон сизларни мархум билан қаерга йўллаяпти?

Полковник нигоҳини кўтарди: казарма балконида нотик атворида турган алькальдга¹ кўзи тушди. У калта иштон, ички куйлакда, соқоли олинмаган, юзи ҳам шишинкираган бир алфозда эди. Машшоқларнинг мотам суруди узилиб қолди. Шу заҳоти алькальдга жавобан ҳазрат Анхелнинг нималардир деб қичқиргани полковникнинг қулоғига чалинди. Полковник қулоғини динг қилди: бироқ сўзлар соябонга ёмғирнинг шатар-шутур урилиши остида алоқ-чалоқ эшитилар эди.

– Нима гап у ёқда?

– Ҳеч нима, – жавоб қилди полковник. – Айтишча, миршаблар казармаси олдидан мархумни кўтариб ўтиш ман этилган экан.

– Мен буни бутунлай унутибман! – хайқирди дон Сабас. – Қуршовда яшаётганимизни ҳамиша унутамаман-да!

– Ахир, бу исён эмас-ку, – эътироз билдирди полковник. – Биз фақат боёқиш машшоқни дафн қиляпмиз.

Маросим оқими йўналишини бошқа томонга бурди. Шаҳарнинг абгор бир чеккасига етиб келинганда, индамасдан тирноқларини ямлаганча мўлтираб турган хотин-халажлар галасига дуч келишди. Ўтиб кетишгач эса, кўчанинг ўртасига галалашиб чиқишиб, дафн оқими ортидан ўзларининг ҳамд, рози-ризолик, миннатдорчилик, хайрлашув дуоларини йўлладилар; аёллар, тобутдаги майит буларнинг барини эштади, деб қаттиқ ишонишар эди. Қабристонда полковникнинг мазаси қочди. Дон Сабас уни деворга суяб қўйиб, тобутни олдинга олиб ўтувчи кишиларга йўл очди, кейин эса кечирим сўрагандек унга табассум қилар экан, полковникни ҳуши бошидан учган ҳолда кўрди.

– Ёшулли, сизга нима бўлди?

Полковник чўчиб тушди.

– Октябр-да, ёшулли.

Яна шу йўл билан ортга қайтишди. Ёмғир ҳам тинган. Осмон тиниқ, кўм-кўк эди. “Мана, ёмғир ҳам бас қилди”, – ўйлади полковник. У анча ўзига келиб қолган, лекин ҳалигина бошидан кечирганлари хаёлидан кетмаганди. Дон Сабас уни айни паллага қайтарди.

– Ёшулли, сиз бир врачга кўринишингиз керак.

– Мен хаста эмасман, – деди полковник. – Ҳамиша октябрь бўлди дегунча ўзимни шундай ёмон ҳис қиламан, гўё ичимни аллақандай ёввойи йиртқичлар ғажийётгандай бўлаверади.

– Ҳм, – деб қўйди дон Сабас. У полковник билан янги, деразаларига темир панжаралар ўрнатилган, икки қаватли қасри остонасида хайрлашди. Полковник ҳам уйига жўнади, у кўчага илиб чиққан қора костюмини қанча бўлса, шунча тез ечиб ташламоқни истарди. Бироқ бир дақиқадан кейин яна кўчага қайтиб чиқди, бурчакдаги дўкончадан бир банка қаҳва ва ярим фунтга хўрозига жўхори олмоқчи бўлди.

¹ Алькальд – Лотин Америкаси мамлакатларида шаҳар ҳоқими.

Полковник ушбу пайшанбада гамакда чўзилиб ётишни афзал кўрган бўларди, ҳолбуки у хўроз билан андармон эди. Ёмғир неча кундан буён эзиб, тўхтамасдан ёғади. Унинг қорнидаги сувўтлари ўтган ҳафтадагидан ҳам баравж бўлгандай. Тундаям ухлолмай чиқди – хотинининг хуриллаши тинчлик бермади. Октябрнинг бу жумасида ўзига дам берди. Тикувчилик устахонасида тирикчилик қиладиган, хўроз уриштириш ишқибозлари бўлган Августиннинг ошналари имкониятдан фойдаланиб, хўрозни кўришга келишди. Хўроз милтикнинг ўқидай эди.

Улар кетгачгина полковник ётоқхонага қайтди.

– Улар нима дейишяпти, – сўради кампири.

– Завк-шавқларининг чеки йўқ. Хўрозга тикиш учун пул йиғишмоқда.

– Билмадим, бу қирилгур хўроздан нима фазилат топишган экан, – деди аёл. – Бориб турган ипирисқи. Бу ғўлабир оёқларига миттигина бошчаси шунақа ҳам номуносибки...

– Уларнинг айтишича, округнинг энг зўр хўрози бу, – эътироз қилди полковник. – Эллик песодан кам турмайди.

Ушбу далил ўғлидан қолган хўрозни ўзида сақлаб қолиш қарорини оқлашига ишончи комил эди; тўққиз ой олдин хўрозлар жанги вақтида варақалар тарқатганликда айбланиб, Августин вужудини ўқлар илматешик қилиб ташлаганди.

– Бундан нима наф, – ёзғирди кампири. – Ҳадемай жўхори тугагач, уни ўз жигаримиз билан боқишга тўғри келади.

Полковник бу пайтда шкафдан канопадан тикилган шимини излаганча, ўзича бир фикрга келмоққа уринарди.

– Бор-йўғи бир неча ой чидаб турсак бўлди, – деди у. – Бари олдиндан маълум-ку, уруштириш январь ойида бўлиб ўтади. Ундан кейин уни янаям қимматга сотишимиз мумкин.

Шими ғижим эди. Кампири уни плитанинг устига ёйиб, икки буғлама дазмол билан текислаб бермоқчи бўлди.

– Сенга нега кўчага чиқиш лозим бўлиб қолди? – сўради эридан.

– Почтага...

– Бутунлай унутганимни қара, бугун жума-ку, – деди ўз-ўзича ғудраниб у хонага қайтар экан. Полковникка шимни кийишгина қолди. Аёл эрининг ботинкасига бошини чайқаб қаради.

– Аллақачон улоқтириш керак эди. Амирконисини кий.

Полковникни умидсизлик гирдобига тортди.

– Булар ҳам сағирнинг ўзгинаси. Ҳар сафар, қачон уларни киймоқ тақдир қилса, етимхонадан қочиб кетаётгандай бўлавераман.

– Августиннинг ўлиmidан кейин бизлар ҳам етим бўлиб қолдик, – деди кампири.

У яна полковникни инонтирди. Портга катерлар шовқин-сурон солмасидан илгарироқ етиб борди. Амиркони ботинка, оқ шимда бўлиб, ёқасиз оқ куйлагининг мис тугмаларини ўтказиб олган эди. Мусо шомийнинг дўконидан катерларни қандай боғлашларини бирпас томоша қилиб турди. Қирғоққа тушганича кема ўриндиғининг бир жойида саккиз соатлаб кимираммай ўтириш йўловчиларни жуда қийнаб юборар эди. Ҳамишагидек, булар сандироқлаб юрадиган бозорчилар ва ўтган ҳафта шаҳардан кетишган аҳоли бўлиб, мана яна одатдаги тирикчиликка қайтиб келишаётган эди.

Почта кемаси энг охири келди. Унинг арқонланаётганини полковник хавотир билан кузатди. Палубада қувурга боғланиб, брезент парчаси билан

ёпилган почта халтачаси ётарди. Полковник нигоҳи билан шу заҳоти уни илғади. Ўн беш йиллик орзиқиб кутишлар савқи табиийни пешлаганди. Хўрози эса тоқатсизланишини оширганди.

Айни шу паллада почта нозири палубага чиқиб, халтани жойидан бўшатиб, елкасига ирғитганида, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини полковник назардан қочирмай кузатиб турди. Полковник почта нозирини бутун кўча бўйлаб, портга рўпарама-рўпара жин кўчалардаги дўкончалару омборхоналарнинг пештоқида намойиш учун чиқариб қўйилган турфа рангли моллар оша таъқиб қилиб ортидан борди. Ҳар сафар почта нозири ортидан келаркан, полковникда алоҳида, бироқ ҳеч ўзгармайдиган, худди даҳшатдан ҳалок қилувчи бир ҳаяжон бўлади.

Почтада врач ҳам газеталарни кутарди.

– Доктор, уйимизда қайнаган сувдан куйиб қолмаган эдингизми, ишқилиб, кампирим жони ҳалак, шуни билиб келишимни илтимос қилганди? – сўради полковник.

Врач ёш, қора ярқироқ кокиллари жингалак, тишлари ҳам ақлбовар қилмас даражада ажойиб эди. У хастанинг соғлиги билан қизиқди. Полковник бирма-бир ҳикоя қиларкан, почта нозири бўлмачаларга хатларни тақсимлаб чиқаётганини ҳам назаридан қочирмади. Унинг шошқалок хатти-ҳаракати полковникнинг ғашини келтирди.

Докторга бир тўп бандеролланган хат ва газеталар келибди. Бир илмий нашрдан у муҳри четига босилган хат олди. Нозир шу ерда ҳозирларга почтани бирма-бир тарқатди. Полковник қутига егудек бўлиб тикилар, ўз номи бош ҳарфи ёпиштирилган бўлмачада ўймалашган хат-хабарларга; айниқса конверти четига кўк йўл-йўли бор “авиа” хатига кўзи тушиб, жуда ҳам ҳаяжонланарди.

Врач газеталар хатжилдидаги муҳрни кўчирди. У ҳали энг муҳим хабарларга бир кур кўз ташлаётганида, полковник қутичадан кўзини узмади – нозир ўзига қараб келишини орзиқиб кутарди. Бироқ кутганидай бўлмади. Доктор газеталардан узилиб, полковникка қаради, кейин нозирга, у аллақачон телеграф аппарати олдида ўтирарди, сўнг яна полковникка боқди. Ва деди:

– Кетдик.

Нозир бошини кўтармади.

– Полковникка ҳеч нима келмаган.

Полковник бўзариб кетди.

– Мен ҳеч нима кутганим йўқ, – ёлғонлади у. Кейин докторга ўзининг болаларча беғубор нигоҳини тикди. – Менга ҳеч ким хат ёзмайди.

Улар индамасдан ортга қайтишди. Доктор газеталар мутолаасига берилганди. Полковник гўё йўқолган чақасини излаётгандай кетиб борарди. Тиниқ кечки палла эди. Майдондаги бодом дарахтлари сарғайган барглари ни тўқарди. Докторнинг ишхонасига етиб келишганида кош қорая бошлади.

– Қандай янгиликлар бор? – полковник суриштирди.

Доктор унга бир талай газетларни тутди.

– Жуда мавҳум, – деди у. – Цензурадани ўтган сатрлар орасида нимадир қолиши амримаҳол.

Полковник энг дабдабали сарлавҳаларгагина шунчаки кўз ташлади.

Халқаро хабарлар. Юқоридаги тўрт устунча Сувайш каналини миллийлаштириш ҳақида эди. Биринчи саҳифа қарийб дафн билдиргилари билан тўла эди.

– Сайловдан ҳеч қанақа умид йўқ, – деди полковник.

– Анойи бўлманг, – тегишди доктор. – Биз ахир бу халоскорликка лаққа тушадиган ёшдан ўтиб қолганмиз.

Полковник газетларни қайтаришни истарди. Бироқ доктор бошқача тушунди:

– Олволинг ўзингиз билан. Кечкурун ўқиб чиқиб, эртага қайтарарсиз.

Кинозорат минораси кўнғироғи саккизинчи марта даранглашга тушди. Ҳазрат Анхелга почтадан маъноси лўнда кўрсатма келган, кўнғироқдан фойдаланиб қавми тўпламоқчи ва жамоанинг кўзини очиб қўйиш учун фильмларнинг ахлоқий даражаси ҳақида амри маъруф қилмоқчи эди. Полковникнинг кампири кўнғироқ даранглашини ўн икки мартагача санади.

– Катта-ю-кичик учун бош-кети йўқ офат, – қарғанди у. – Ҳамма учун балогинанинг уяси бўлган бу фильмлар нақ бир йилдан буён намоёиш қилинади. – Пашшахонасини устига тортиб яна минғирлади кампир: – Дунёи дуннинг ҳамма ёғини наҳс босиб кетди.

Полковник миқ этмади. У хўрозни каравотнинг оёқчасига боғлади, уй эшикларини маҳкамлаб чиқди, ётоқхона жихозларига курт-қумурсқа тегмаслиги учун дорилади. Кейин полга чироқни қўйиб, гамакни осди-да, чўзилиб газета ўқишга тутинди.

У пайдар-пай биринчи саҳифадан бошлаб охиргисигача, эълонларни-да қолдирмай, мук тушиб ўқиди. Кеч ўн бирда янграган бонг шаҳарда комендантлик соати кирганидан хабар берди. Ярим соат ўтиб, полковник кироатини яқунлаб, ҳовли эшигини очди, тим қоронғиликда, чивинларни қочирганча чоптирди. Хонага қайтганида ҳам кампирининг кўзи илинмаганди.

– Ветеранлар ҳақида ҳеч гап борми? – сўради кампири.

– Йўқ. – У чироқни ўчириб, гамакка чўзилди. – Авваллари ҳеч бўлмаганда нафақахўрларнинг рўйхатини чоп этишарди. Мана беш йилдан буён лом-мим дейишмайди.

Ёмғир тун ярмидан ўтганда бошлади. Полковник титрар, бундан ҳам кўра уни ошқозонидаги оғриқ уйғотиб юборганди. Уйнинг қаеридадир томчилаш товуши қулоғига кирди. Жун одеялни бошидан улоқтириб, томчининг айнан қаердан келаётганини аниқламоқчи бўлди. Муздек тер томчилари эса умуртқаси бўйлаб оқиб тушарди. Унинг иситмаси бор, гўё қандайдир аёзли ботқоқда бир доира бўйлаб чирпирак бўлиб айланарди. Кимдир у билан гап талашарди. У бўлса кўчма каравотида чўзилганча жавоб қилармиш.

– Ким билан гаплашиб ётибсан? – ажабланди кампири

– Йўлбарсдай башанг кийинган бир инглиз билан, у полковник Аурелиано Буэндианинг лагерига келган эмиш, – деди полковник. У бошқа томонига ўгирилиб ётаркан, безгакдан бутун вужуди ловулларди. – У зот герцог Марлборо эди.

Эрталабданок полковник ўзини мажолсиз ҳис қилди. Кўнғироқ занги иккинчи марта даранглаб, хўроз ҳам безовта қичқирганда, субҳи козиб қарахтлигида гамакдан сакраб туришни истади. Аммо боши ҳамон гир-гир айланарди. Кўнгли айниди. У ҳовлига чиқиб, қишнинг сокин шитирлари ва туманли ҳавосида бадрафхонага йўналди. Ичи синчдан, рух томли бўлма остидан аммиак бурқсирди. Полковник қачон бўлма оғзини очса, ўрадан ғуж-ғуж пашшалар учишади.

Бекор чиққанга ўхшайди. У рандаланмаган тахта устида оғриқдан қийналиб ўтирди. – Начора, – у пичирлаб қўйди. – Октябрда менда ҳамиша шундай бўлади. – Қорнида замбуруғлар ғимирлаётганига қарамай, ҳозирча том бир ишончда тек қотганча кутарди. Кейин хўрозни ўйлаб яна уйга кирди.

– Тунда сен безгакдан алаҳлаб чиқдинг, – деди кампири.

У ҳафта давомида хуруж қилган дамқисмаси сал тинч қўйиши билан уйни саранжомлашга киришиб кетганди. Полковник эслашга уринди.

– Бу безгак эмас, – ёлғонлади. – Тушимга яна ўргимчак ини кирибди.

Кампири ҳамишагидек хасталик хуружидан кейин серғайрат бўлиб қоларди. Эрталабданоқ уйни бошдан-оёқ ағдар-тўнтар қилиб, тартибга келтиришга киришди. Девор соати ва нимфа сиймоси туширилган суратдан мустасно бошқа ҳамма жиҳозларнинг ўрнини алмаштирди. Қора қўйлак кийган, митти жуссали ва нозиккина полковникнинг хотини, пардай шиппакда, шарпадай бутун уй бўйлаб зир югурар, гўё тўрт деворга сингиб кетмоқчидек туюларди. Бироқ соат ўн иккига етганида, бу аёл вазн ва моддийлик касб этар, каравотга бир қоп похолдек баайни жонсиз ағанар, ҳозир эса папоротник ва бегонияли туваклар оралаб бетиним изғир, бутун борлиғи билан уйни тўлатган эди.

– Августиннинг ўлимидан кейин қарийб бир йил орасида бирон марта ҳам хиргойи қилмабман-а, – деди у кострюлкага кесиб солинган цитрус мева бўлақлари қайнаётган таомни аралаштирар экан.

– Хиргойи қилишни хоҳларкансан, ким қўлингдан ушляпти, куйла, – деди полковник. – Бунинг ўт пуфагига ҳам нафи тегади.

Доктор тушдан кейин келди. Полковник ошхонада кампири билан қаҳва ичиб бўлаёзганда, у кириш эшигини силтаб очди-да, ўша ердан бўкирди:

– Беморларимиз қандай, жонлари чиқиб улгурганича йўқми?

Полковник уни қаршилаш учун ўрнидан турди.

– Ёпирай, доктор, – деди у. – Мен доим айтаман, сизнинг соатингиз ҳамиша илгарилаб кетади.

Врач кўригига тайёргарлик кўриб олиш учун аёл ичкарига кириб кетди, полковник билан доктор меҳмонхонада қолишди. Жазирама авжидалигига қарамасдан, докторнинг каноп костюми бекаму кўст оҳорли эди. Аёл тайёр бўлгани аломатини билдирганида, доктор ўрнидан туриб, полковникка қанақадир варақалари бор конверт тутқазди.

– Бунда кечаги газетларда ёзилмаган нималардир бор.

Булар яширин мимеографда¹ чоп этилган, кейинги пайтларда содир бўлган воқеалар тафсилоти эканлигини полковник дарров фаҳмлади. Мамлакатнинг ички туманларидаги қуролли қаршилик ҳақида хабарномалар. Полковник ларзага келди. У ўн йиллардан буён тақиқланган адабиётларни мунтазам ўқиб борса-да, сиёсатнинг феълени тушунолмасди: негаки, доимо энг сўнгги янгиликлар энг умидвор руҳда бўларди. Доктор меҳмонхонага қайтганда, у ўқиб тугатиш арафасида эди.

– Менинг мижозим мендан-да соғломроқ, – деди доктор. – Бундай дамқисма билан мен яна юз йил яшашим мумкин.

Полковник унга хўмрайиб қараб қўйди. Бир оғиз ҳам гапирмасдан конвертни узатди. Бироқ доктор олмади.

– Бошқаларга ҳам беринг, – хотиржам деди у.

¹ Мимеограф – машинкада ёки қўлда ёзилган матндан сиёҳли қолип билан нусха кўчирувчи асбоб.

Полковник конвертни чўнтагига тикди.

– Доктор, кунлардан бир кун ажалим етиб ўлсам, сизни ҳам ўзим билан дўзахга тортиб кетаман, – деди улар олдига чиқиб келган хаста аёл.

Жавобига доктор кўзни қамаштирадиган тишларини ярақлатиб, тиржайиб қўйди, холос. Кейин катта бир одим билан стуллардан бирини столга яқинроқ суриб, жомадончасидан бир неча хил янги дори-дармонларнинг кўргазма намуналарини чиқариб терди. Аёл тўхтамасдан ошхона томонга ўтаркан, йўл-йўлакай деди:

– Тўхтаб туринг, мен қаҳвани илитиб келаман.

– Йўқ, раҳмат, – деди доктор бошини кўтармасдан. У рецепт ёзишга тутинди. – Мени заҳарлашингизга заррача ҳам имкон қолдиrolмайман.

Ошхонада аёл қиқирлади. Доктор ёзишни ниҳоясига етказиб, овоз чиқариб ўкиди, ўзи иқроор бўлганидек, нима ёзилганини бошқа биров хижжалолмасди ҳам. Полковник бор кучини ишга солиб бутун диққат-эътиборини бир ерга тўплашга ҳаракат қиларди. Аёл хонага кирар экан, ўтган туни мижжа қоқмай чиққанлиги эрига таъсир қилганини пайқади.

– Шу кеч ҳам тонгга яқин уни безгак тутди, доктор, – дийдиё қилди аёл. – Қарийб икки соат фуқаролар уруши ҳақида алаҳлаб чиқди.

Полковник сесканиб кетди.

– Бу ҳеч ҳам безгак эмас, – дағаллик билан деди у ўзини қўлга олишга уриниб. – Қолаверса, ҳақиқатдан ҳам аҳволим ёмонлигини ҳис қилсам, ўлигимни бировга ташлаб қўймайман. Ўзимни ўзим ахлат ўрага ирғита оламан.

У газеталарни келтириш учун хонадан чиқиб кетди.

– Гуллар учун раҳмат, – деди доктор.

Майдонгача улар бирга боришди. Ҳаво қуруқ эди. Жазирамадан асфальт эрий бошлаганди. Доктор хайрлашаётганида, полковник сиқиқ тишлари орасидан хотиржам сўради:

– Доктор, сиздан қанча қарздормиз?

– Ҳозир ҳеч қанча, – деркан доктор унинг елкасига уриб қўйди. – Хўроз голиб чиққан кунни эса биратўла эришингизга тўғри келади.

Полковник тикувчилик устахонаси томон йўналди, Августиннинг ошналарига варақаларни беради. У учун устахона ягона бошпана эди. Полковникнинг партиявий ўртоқларининг кўпи аллақачон ўлдирилган ё шаҳардан бадарға қилинган, у ёлғизланиб қолган, ҳар жумада почтага боришдан бўлак ҳеч бир маънили машғулоти йўқ эди.

Кундузги офтобнинг тафти кампирини руҳлантириб юборган эди. Даҳлиздаги бегониялар¹ ёнида жойлашиб олганича, сандикдан эски-туски кийим-кечакларни олдига ёйиб ўтирарди, у бир марта эмас, ҳар сафар йўқ жойдан шундай бир янги либослар ижод қилиб ташлардики, тан бермасдан бошқа илож қолмасди. Енгчалардан бежирим ёқалар, кийимнинг астаридан қадама енглар, рангдор, тўртбурчак парча-қуроклардан ажойиб куйлакчалар пайдо бўлгани кўзни яшнатар эди. Теварақда эса ниначилар бир хил оҳангда чириллаб муаллақ учиб юрарди. Офтоб уфқ сари имиллаб сирғаларди, аммо бегониялар орасида ивирсиган аёл унинг қандай ботиб бораётганини кўрмасди. У фақат кечки пайт, полковник уйга қайтгандан кейингина бошини кўтарди. У бўйнини бармоқлари билан бир сиқиб, кейин қўлларини бўшатаркан деди:

– Миям жуда ҳам суюлиб кетганга ўхшайди.

¹ Бегония – ўсимлик тури.

– Азалдан ҳам гўр бўлмагансан, – чақиб олди полковник. Кампири орқа-олдини камалакранг кийкимларга тўлдириб ташлаганини кўриб, бу лукма етарли эмасдай кўшимча қилди: – Сен қизилиштоннинг ўзисан.

– Устингни бутлаш учун қизилиштон бўлишга ҳам розиман, – деркан у ҳар хил рангдаги кийкимлардан тикилган кўйлакнинг бошқа тарафини ағдарди. Кўйлакнинг фақат ёқаси ва енглари бир хил эди. – Карнавалга борганинга, камзулни ечсанг, асқотиб қолади.

Хуфтонга чалинган кўнғироқ аёлнинг гапини бўлди.

– Парвардигор фариштаси Биби Марям руҳига юксалтир, – дея минғирлаганча, кўлидаги кийимлар билан аёл ётоқхонага йўналди.

Полковник мактабдан қайтарида йўлакай хўрозни кўриш учун кирган болаларни гапга тутди. Кейин эртага жўхори йўқлиги эсига тушиб, кампиридан пул сўраш учун ётоқхонага кирди.

– Менимча, бор-йўғи эллик сентаво¹ қолди, – деди кампири.

Аёл пулларни бир латтачага тугиб, четдаги кўрпача тагида сакларди. Бу пуллар Августининг тикув машинкаси сотувидан тушган эди. Мана тўққиз ойдан буён шу зайлда, ўша маблағ ҳисобидан ўзларининг тирикчилигини ўтказишар, хўроз учун чақама-чақа, бирин-кетин сарфлашиб, яшаб келишар эди. Ҳозир ўша пулнинг ўндан бири: иккита йигирма сентаво ва битта ўн сентаволик танга қолганди.

– Бир қадоқ жўхори сотиб оласан, – деди аёл. – Эртага қаҳва сотиб олишга ҳам қолсин. Кейин тўрт унция² пишлок ҳам.

– Яна эшикларга осиб кўйиш учун зарҳал филча, – жўр бўлди полковник ҳам. – Бир қадоқ жўхори кирқ икки сентаво туради.

Улар ўйланиб қолишди.

– Хўроз – жонивор, демак чидаб турса ҳам бўлади, – деб гап бошлаган ҳам эдики, кампири, аммо полковникнинг юзида қалқиб чиққан ифодани кўриб, тилини тийишга мажбур бўлди.

Полковник каравотга ўтириб, тиззасига тирсакларини қадаб, кафтидаги тангаларни шақирлатди.

– Гап фақат менда эмас-да, – деди полковник биров гапирмай тургандан кейин. – Агар менга боғлиқ бўлганида, уни шу бугуноқ, шўрванинг тагига бостириб юборган бўлардим. Ошқозоннинг онасини шунақа ҳам кўрсатардики... Нақ эллик песо-я! – У бир дақиқа тўхтаб қолиб, бўйнидаги пашшани эзғилади. Нигоҳи эса кампирининг ортидан, бутун хона бўйлаб бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрарди. – Биласанми, анови шўрлик болаларни ҳам ўйламаса бўлмайди-да, ахир барча тўплаган пулларини, шу жинқар хўрозимизга тикишган-да.

Энди яна аёл ўйланиб қолди. У бутун хона бўйлаб шу шилқим пашшаларни кийратадиган дорини сочиб юраркан, полковникда гўё кампири уйдаги руҳларни кенгашига чақирмоқчидек тасаввур пайдо бўлди. Охири аёл кичкина пуркагични тошбосмали меҳроб олдига қўйиб, қиёмранг кўзларини тўғри эрининг қиёмранг кўзига тикди.

– Жўхори сотиб ол, – деди аёл. – Нима бўлишимиз биргина Худога аён.

Полковник кейинги ҳафта давомида ҳар гал стол ёнига ўтирса: “Насибамизни бизга етиши – мўъжиза”, – деб юрди. Кампири йўқ жойдан либослар тикиб ташлайдиган чеварлигига яраша, йўқни йўндириб егулик ҳам тайёрлай олар эди. Октябрь нафас ростлаш имконини чўзди. Намгар-

¹ Сентаво – португал тилли давлатларнинг майда пул бирлиги.

² Унция – оғирлик ўлчови.

чилик одам мурдадек тош қотиб мудрайдиган шароит билан алмашди. Кундузи офтобнинг мис шуъласидан рухланган аёл уч кечасини бутунлай қаралмаган сочларига бағишлади.

– Мана ниҳоят, тантанали маросим бошланяпти, – деди полковник аёли ўзининг кулранг узун сочларини сийрак тишли тароғи билан тарашга тушган куни.

Иккинчи кун ҳовлида аёл тиззасида чойшабини ёйганича тароғи билан сочларини тараб, хасталигида босиб кетган битларини терарди. Учинчи марта бошини хушбўй гулобга ювиб, сочи қуришини кутиб тин олар экан, тепасини турмаклаб, тўғноғичлар қистириб қўярди.

Полковникнинг хаёли хўрозлар билан банд эди. Ҳатто тунда ухлолмай гамакда у ёқдан бу ёққа ағанаб ётаркан, фақат улар ҳақида ўйларди. Чоршанбада хўрознинг вазнини тарозида тортиб кўраркан, у меъёридагидек туюлди. Ўша куни Августиннинг хуш-хандон ўртоқлари полковник билан хайрлашиб чиқиб кета туриб, хўрознинг ғолиб чиқишини ҳам ўзларича башорат қилишди. Кампири сочларини калтартирган полковник ҳам ўзини бардам ҳис қилди.

– Ўтган йигирма йил юкини ҳам бошимдан олиб ташладинг, – деди полковник бошига қўлини тегизиб. Кампири унинг ҳақ эканлиги ҳақида ўйлади.

– Мен ўзимни яхши ҳис қилганимда, ўликни ҳам тирилтириб юборишим ҳеч гап эмас, – деди аёли.

Бироқ уларнинг бу хотиржамлиги узоқ давом этмади. Соат билан суратни айтмаганда, уйда сотишга қарийб ҳеч нима қолмаганди. Пайшанба кечқурун ғамлаганларининг таги кўринганда кампири типирчилашга тушди.

– Ғам ема, – уни тинчлантирди полковник. – Эртага почта келади.

Эртаси куни у докторнинг ишхонаси яқинида туриб, кемани орзиқиб кутарди.

– Самолёт – аломат матоҳ-да, – деркан полковник нигоҳини почта халтасидан узмасди. – Эшитишимча, у бир тунда Европага учиб бора олиши мумкин экан.

– Мумкин, – деди доктор журнал билан елпиниб.

Полковник почтани кутаётганлар орасида нозирни кузатаркан, ҳали кема боғлаб кўйилганича ҳам йўк, унга сакраб чиқиб олмоқчи бўларди. Нозир ҳақиқатдан ҳам биринчи бўлиб кемага ҳатлади. Капитандан мухрланган конверт олди. Кейин палубага кўтарилди. Почта халтаси икки нефть бўчкасининг ўртасига боғланган эди.

– Чунончи, самолётларда учиш хатарли бўлгани билан, – дея туриб полковник почта нозири қорасини йўқотиб қўйди. Аммо кўп ўтмай ёрқин шишаларда салқин ичимликлар териб қўйилган савдогарлар аравасида унга кўзи тушгач, фикрини ниҳоясига етказди. – Инсоният тараққиётга эришгани эвазига ҳам тўлов тўлашга тўғри келади чоғи.

– Ҳозир мана бу кемада чайқалиб минг бир азоб тортгандан самолёт хатарсизроқ, – луқма ташлади доктор. – Ҳар қанақа кучли довул ҳам йигирма минг фут баландликдаги парвозга ҳеч қанақа дахл қиллолмайди.

– Йигирма минг фут-а, – лол бўлганидан қайтарди полковник, шунчалик баландликни тасаввур қилишга ўзида куч тополмасдан.

Докторнинг гуруннга иштиёқи борлиги кўриниб турарди. У қўлларини

узатиб, журнални бор бўйича кўтарди ва бутунлай қимирлатмасдан ушлаб туришга эришди.

– Нақадар гўзал мувозанат, – деди у.

Бироқ полковникнинг бор диққати нозирга қаратилганди. У нозир чап қўлида стаканни тутганча, кўпикланаётган лимонадни қандай ичаётганига пинак қоқмасдан боқарди. Нозирнинг ўнг қўлида эса хат-хабар халтаси осилиб турарди.

– Бундан ташқари денгиздаги каттакон лангарли кемалар тунги самолётлар билан ҳамшиша алоқада бўлиб турадилар, – дея гапини давом эттирди доктор. – Хавфнинг олди олинган бунақа шароитда катер қаёқда-ю, самолёт қаёқда.

Полковник докторга ўтирилди.

– Ҳа, албатта, – деди полковник. – Афтидан, самолётга чиқишнинг учар гиламда ўтиришдан фарқи бўлмаса керак.

Нозир тўғри уларга қараб юрди. Полковникни енгиб бўлмас бир хаяжон қамраб олган, у исми шарифи ёзилиб, сурғуч билан муҳрланган конвертни очиш истагида ёнарди, ҳатто бунинг ваҳимаси босиб, бир қадам орқага тисланди. Нозир қопи боғичини бўшатиб, докторга газеталарини узатди. Кейин шахсий хат-хабарлар халтачасини очиб, хужжат бўйича жўнатилган хатлар сонини текшириб, конвертларда йўлланган исмлар бўйича бир-бир эгаларини чақиритишга тушди. Доктор газеталари қатини очди.

– Биринчи ўринда Сувайш канали муаммоси, – деди сарлавҳаларга кўз югуртириб. – Фарб ўз мавқеини бой беряпти.

Полковникнинг қулоғига ҳозир сарлавҳалар ҳам кирмасди. У ошқозонида турган оғрикни босишга тиришарди.

– Цензура балосидан отам замонидан буён газеталар фақат Европа ҳақида ёзишади. Европаликлар бу ерда, биз эса Европада бўлганимизда аломат бўларди-да. Ана шунда ҳар биримиз ўз мамлакатимизда нималар содир бўлаётганидан хабар топар эдик.

– Европаликлар учун Жанубий Америка – бу тўппончали, гитараси ҳам бор шопмўйловли эркакдир, – масхаралаб деди доктор газеталарга қарашдан ҳам чалғимай. – Улар бизни тушунишмайди.

Нозир докторга ҳам хат-хабар берди. Қолганларини эса халтасига яна солиб оғзини маҳкам боғлади. Доктор хатларига кўз ташламоқчи бўлдию, бироқ бундан ҳам олдин полковникка синчиклаб қаради. Кейин нозирга – деди:

– Полковникка ҳеч нима йўқми?

Полковникни азобли ваҳима босди. Нозир халтани елкасига ортиш учун остонадан пастга тушди ва бошини бурмасдан деди:

– Полковникка ҳеч ким хат ёзмайди.

Одатига хилоф равишда полковник шу заҳоти уйига йўл олмади. Аввалига устахонада Августиннинг ўртоқлари газеталарга кўз югуртириб ўтирганида қаҳва ичди. У ўзини алданган ҳис қилиб, ич-ичдан эзилар эди. У қани эди келгуси жумагача шу ерда қола олсаму, кампиримнинг кўзига бўш қўл билан қорамни кўрсатмасам, дея хаёл сурарди. Мана, устахонани ҳам ёпишди. Муқаррар юз берадиган воқеани бир чеккага улоқтириб ташлаш эса имконсиз эди.

Уни кампири кутарди

– Ҳеч вако йўқми? – сўради у.

– Ҳеч вако йўқ, – жавоб қилди полковник.

Шунга қарамай у янаги жума кемани кутиб олишга чиқди. Ва ҳамишагидек уйга хатсиз қайтди.

– Биз ҳаддан ташқари узоқ кутдик, – деди унга кампири. – Фақат ҳўкиздай ўжар бўлганинг учун ўн беш йилдан буён хат кутиб келасан.

Полковник гамакка чўзилиб, газета титкилашга тутинди.

– Навбатимиз келишини кутишимиз керак, – деди эркак. – Бизнинг тартиб рақамимиз бир минг саккиз юз йигирма уч.

– Шунча пайт биз бунни кутиб ўтирибмизу, ўтган фурсатда лотереяда бу рақамга икки марта ютуқ чиққан бўларди.

Полковник ҳамишагидек газеталарни бошидан охиригача: биринчи саҳифасидан сўнгисигача, эълонларини ҳам қолдирмай мук тушиб ўкиди. Аммо у бу сафар ҳеч диққат-эътиборини бир ерга тўпполмас: ўзига ветеран сифатида берилиши керак бўлган нафақа ҳаёлини зумда ўғирлар эди. Ўн тўққиз йил олдин конгресс қонун қабул қилгани ҳақида овоза етиб келгандаёқ, полковник бу имтиёзга муносиб эканлигини исботлаб бериш учун ишга киришган эди. Бу жараён саккиз йилга чўзилди. Кейин яна олти йил ветеранлар рўйхатига тиркалишга кетди. Унинг охирги олган хати шу ҳақида эди.

Комендантлик соати кирганини билдириб, бонг урилганида у ўқишни бас қилди. Ухлаш учун чирокни ўчиришга ҳозирлик кўрар экан, кампири уйғоқ эканлигини бирдан сезиб қолди.

– Анови газетдан қирқиб олинган қийқимни сақлаб қўйибсанми?

– Ҳа. Қоғозлар ичида бўлиши керак.

Кампири пашшахонасини устидан улоқтириб, шкафдан ёғоч қутичани олди, ичида саналар бўйича тартибланиб, резина билан боғлаб қўйилган бир ўрам хатлар ётарди. У хатлар орасидан уруш ветеранларига нафақани расмийлаштириш ваъдасида фаоллик кўрсатаётган адвокатлар идораси эълонини топди.

– Мен сенга қачондан буён адвокатни алмаштирмасанг бўлмайди, деб келаман, – деди эрига газетадан кесиб олинган парчани узатаркан. – Шу пайтгача нафақа пулини олиб, уни харжлашга ҳам улгурардик. Худди ҳиндуларга ўхшаб, тобутимиз устига қўйиладиган ақчадан бизга қандай наф бўлиши мумкин.

Полковник бу парчани икки йил ўтиб энди қўлига олаётган эди. Уни эшик ортига осилган қўйлаги ён чўнтагига солиб қўйди.

– Адвокатни алмаштириш учун ҳам пул керак-да.

– Ҳеч ҳамда, – кескин қарши чиқди кампири. – Бу пулни нафақани қўлга киритганимиздан кейин ўшандан чегириб олишларини уларга ёзиб юбориш мумкин-ку. Бу уларни ишга қизиқтиради ҳам.

Шанба куни полковник ўзининг адвокати олдига йўл олди. У эса гамагида беғам чўзилиб ётганича полковникни кутиб олди. Бу барзанги ҳабашнинг юқори жағида иккитагина тиши қолганди. Адвокат ёғоч сандалини оёғига илдириб, деразани очди. Ойна ёнида чанг босган пианола, устида уюм қоғозлар тахлами, “Диарио офисиаь” дан кесиб олиб маҳкамланган эски ҳисоб-китоб дафтарлари ва Назорат инспекторлигининг хабарномалари тартибсиз ҳолда ётарди. Клавишсиз пианола унга ёзув столи вазифасини ҳам ўтар эди. Келиши боисини айтишдан аввал полковник ишнинг ўлда-жўлдалигидан ташвишдалигини изҳор қилди.

– Бунақа ишлар бир-икки кунда ҳал бўлмаслигидан сизни огоҳлантирган эдим-ку, – деб қўйди адвокат. У диққинафасликдан бўлари бўлиб,

гилдиракли оромкурсини орқасига тортиб, унга сал бўлмаса ётиб олганча аллақандай рисолача билан ўзини елпирди. – Менинг ишончли вакилларим умидни йўқотмаслик борасида пайдар-пай хабар қилиб туришибди.

– Бу ёзишмалар ўн беш йилдан буён судралиб келади, – деди полковник.
– Бу худди оқ буқача ҳақидаги эртакка ўхшайди.

Адвокат бу маъмурий ёзишмалар ғорини титкилашга тушиб кетди. Унинг сўлжайиб кетган думбасига оромкурси жуда ҳам тор эди.

– Ўн беш йил олдин осонроқ эди, – ниҳоят хулосалади у. – Энди эса икки партиядан ҳам аъзо бўлган ветеранларнинг бутун бир муниципал уюшмаси мавжуд. – У ўпкани куйдиргич ҳавони симираркан, ўзини гўё қатъий бир қарорни айтмоқ учун жиддий ўйлаётгандек тутарди. – Куч эса – ҳамжихатликда.

– Бу менга тўғри келмайди, – деркан полковник биринчи марта ўзини жуда ҳам ёлғиз ҳис қилди. – Ижобий хатни кута-кута неча бир ўртоқларим ўлиб кетишди.

Адвокат ҳам ўзиникини маъқуллашдан қолмасди:

– Қонун жудаям кеч қабул қилинди-да. Яна сизга ўхшаган кўпларга тўғри ҳам келмайди. Мана полковниклик унвонини олганингизга ҳам йигирма йил бўлиб қолди. Бундан ташқари, қонунда нафақа учун қаердан пул ажратилиши ҳам кўрсатилмаган, шунинг учун ҳам ҳукумат бюджетни тубдан кўриб чиқишига тўғри келади.

Эски ашула. Уни полковник ҳар сафар тингларкан, жони жаҳони ифода қилиб бўлмайдиган дард-алам оловида қоврилар эди.

– Биз садақа тиланмаймиз, – деди у. – Биз қарз сўрамаймиз. Биз республикани асраб қолиш учун тан-жонимизни гаровга қўйганмиз.

Адвокат қўлларини ёйди.

– Ҳа, албатта, шундай, полковник. Инсоний кўрнамаклик чегара билмасдир.

Бу кўшиқ полковникка таниш эди. Биринчи марта полковник буни Неерланд шартномаси тузилган куннинг эртасига эшитган, ҳукумат жангдан қайтаётган икки юзча зобитларга йўқотувлар ўрнини тўлдириб, кўмак беришга ваъда берган эди. Инқилобий батальон мактабдан қочган ўспирин йигитчалардан ташкил топганди. Уларни Неерландиянинг улкан лагерига тиқишиб, уч ой куттирган эдилар. Кейин ҳар ким ўзича тадоригини кўриб, уйга қайтишнинг пайида бўлишган, уйга етиб келгандан кейин эса умидворлик билан кутишда давом этилганди. Шундан буён қарийб эллик йил ўтиб кетганига қарамай, ҳамон полковник кутар эди.

Хотиралардан ҳаяжонланган полковник қадини ғоз тутди. Суяқдор тиззасига устихони чиқиб қолган қўлларини қатъий қўйиб, виқорли овозда деди:

– Шунинг учун мен қатъий бир қарорга келдим.

Адвокат қулоғини динг қилди.

– Хўш, қандай?

– Адвокатни алмаштираман.

Бир гала сариқ ўрдакчаларни ортидан эргаштириб, адвокатнинг хонасига бир ўрдак кирди. Уларни ҳайдамоқчи бўлиб ўрнидан турди.

– Ўзингизга қулайини кўраверинг, полковник, – деди ҳамон қўлларини силкитганича адвокат. – Сиз нима десангиз, шу. Агар мен бирон-бир каромат кўрсата билганимда, бу қушхонада ўрдак ҳайдаб юрмаган бўлардим. – У эшикка ёғоч панжарани қўйиб, қайтиб келиб ўрнига ўтирди.

– Менинг ўғлим умр бўйи меҳнат қилди, – деди полковник. – Кулбам гаровда. Нафақа ҳақида чиққан қонун эса адвокатлар учун еб ётар бўлди.

– Фақат мен учун эмас, – норозиланди адвокат. – Қанча маош олмай, охирги чақасигача суд югур-югурларига сарфлайман.

Полковникни бошида кимгадир адолатсизлик қилиб қўйиш ҳақидаги фикр чарх уриб, изтиробга солар эди.

– Аҳвол айнан шундай эканлигини айтишни истар эдим, – тўғрилади полковник. – Бу жазирамада миялар эриб кетиши ҳеч гап эмас.

Бир дақиқада адвокат ишончномани излаб, тепадан-пастгача ҳамма жойни титкилаб, ағдар-тўнтар қилди. Бу орада офтоб йўнилмаган тахта қоқиштирилган ёқимсиз дарчанинг ўртасигача етиб қолди. Узоқ ва натижасиз изланишлар адоғида пианоланинг устидаги қоғозларнинг ҳам чорак қисмини кўздан кечирган адвокат, унинг тагидан ҳам бир қанча хат жилд ўрамларини тортиб чиқарди.

– Мана у, – деди гербли қоғозни полковникка узатаркан. – Бунинг нусхаларини йўқотишларини ишончли вакилларимга ёзиб юборишим керак.

Полковник чанглари қоқиб, қоғозни кўйлаги чўнтагига солиб қўйди.

– Уни ўзингиз йиртиб ташларсиз, – деди адвокат.

– Нега йиртарканман?! – кутилмаган жавоб қилди полковник. – Ахир бу менинг йигирма йиллик ҳаётим. – У адвокат қидирувни давом эттиради, деб ўйлаганди, у кимса бўлса гамагига қараб кетганча, терини артди. Сўнг қуёш шуълаларида титраётган ҳаво ортидан полковникка анграйди.

– Бошқа ҳужжатларимни ҳам олишим керак, – сўради полковник.

– Қайсиларини?

– Биринчи навбатда полковник Буэндианинг тилхатини.

Адвокат елкасини қисди.

– Бунинг ҳеч ҳам иложи йўқ.

Полковник таҳликада қолди. Макондо инқилобий округи ғазначиси сифатида машаққатли олти кунлик ўтиш жараёнида ҳам у икки жомадонча ҳужжатларни яғир ҳачирда олиб юриш қанчалик оғир бўлганига қарамай, кўз қорачиғидай асраганди. У шартномага қўл қўйилишига ярим соат қолганида, озиб-тўзиб сўнгги нафасини олаётган ҳачирни етаклаб, Неерландиядаги лагерга кириб келган эди. Ўшанда Атлантика қирғоқлари инқилобий кучларининг бош интенданти¹ – полковник Аурелиано Буэндиа ўша икки жомадонни таслим бўлиш чоғида мусодара қилинган мулк рўйхатига киритгани ҳақида унга тилхат ёзиб берган.

– Бу ҳужжатларнинг кучи жуда залворли эди, – деди полковник. – Айниқса, полковник Аурелиано Буэндианинг ўз қўли билан ёзиб берган тилхатнинг.

– Эҳтимол, – деди адвокат. – Бироқ бу ҳужжатлар минг бир идорада, минг битта қўлдан ўта-ўта, ҳозир ҳарбий вазирликнинг қайси бир ғаладонида турган бўлса ҳам катта гап.

– Бундай муҳим ҳужжатлар қандай амалдорнинг қўлидан ўтмасин, эътибордан четда қолиши мумкин эмас, – деди полковник.

– Бироқ охирги ўн беш йилда қайта-қайта жуда кўп амалдорлар алмашди, – таъкидлади адвокат. – Ўзингиз бир эсланг, бу орада ҳукумат бошига етти президент келди ва ҳар бири ўз талаблари билан қароргоҳини ўн мартадан кам бўлмаган даражада бошқа кўринишга солди, ҳар бир вазир эса ўз амалдорларини юз марта лаб ўзгартирди.

¹ Интендант – ҳарбий хўжаликнинг таъминот ишларига бошчилик қилувчи нозир.

– Бироқ ҳеч бири ўзи билан бу ҳужжатларни олиб кетиши мумкин эмас-ку, – деди полковник. – Йўриққа кўра, ҳар бири уларни албатта, аввалги жойида сақлайди.

Адвокат ноумид шалвиради.

– Мабодо бу қоғозлар эндиам вазирликнинг қайси бир бўлмасидан чиқиб қолган тақдирда, иш бутунлай янгидан қўлдан-қўлга ўтиш жараёнини бошлайди, шунда биринчилар қаторида сиз ҳам рўйхатга тушасиз.

– Барибир, – деди полковник.

– Шу билан яна юз йил судра-судра бўлади.

– Барибир. Қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидаши керак.

Полковник меҳмонхонадаги ёзув столчасига бир ўрам чизикли ва босма қоғозлар, сиёҳли ручка ва сиёҳдонни келтириб қўйди. Ҳар эҳтимолга қарши ётоқхона эшигини кампири билан кенгашиш зарурияти туғилиб қолишини ўйлаб очик қолдирди. Завжаси ибодатга берилган, тасбех ўғирарди.

– Бугун нечанчи сана?

– Йигирма еттинчи октябрь.

У жуда эҳтиёткорлик билан, перо чизикдан чиқиб кетмайдиган қилиб қўлида ушлаганча, нафас олиши осон бўлиши учун қаддини расо тутиб – баайни унга мактабда қандай ўргатган бўлсалар, шундай хат қоралашга киришган эди. Уйдаги диққинафасликка чидаб бўлмас, ҳатто бир томчи тер қоғозга-да томди. Полковник уни ҳўллади. Кейин намдан семирган сўзни артмоқчи бўлди, аммо сиёҳ чапланиб, хунук доғ бўлиб қолди, холос. Шунга қарамай у умидсизликка тушмади. Полковник белги қўйиб, янги қоғозга қайта кўчирди: “Ҳамма ҳуқуқлар дахлсиздир”. Сўнг хатбошидан ўқиди.

– Қачон мени рўйхатга тиркашганди?

Аёл ибодатини бўлмасдан ҳисоблаб чиқди.

– Минг тўққиз юз қирқ тўққизинчи йилнинг ўн иккинчи августида.

Айни шу палла ёмғир ёға бошлади. Полковник Манаурадаги давлат мактабида ёзишни ўрганган пайтларидагидек саҳифани йирик-йирик, худди болачаларнинг ёзувидек дона-дона ҳарфлар билан тўлдирган эди. Кейин иккинчи саҳифанинг ярмига етиб имзо қўйди.

У номани хотинига ўқиб берди. Аёл ютоқиб тинглар экан, ҳар бир иборани бошини силкиб маъқуллар эди.

– Сен кимгадир хатни машинкалаб беришини илтимос қилсанг бўларди.

– Йўқ, – жавоб қилди полковник. – Биров менга марҳамат кўрсатишини ўтиниб чарчадим.

У ёмғир пальма барглари ёпилган томни доира қилиб чалганини ярим соатлар тинглаб ётди. Шаҳарда чинакамига сел қуйди. Комендантлик соати бошлангандан кейин шифтнинг қаеридандир чакки томчилади.

– Аввалдан шундай қилсанг эди, – дея орзиқди муштипар. – Ҳаракатда баракат бўлади.

– Бунинг сира кечи йўқ, – деди полковник ўтаётган чаккиларни тинглаганича. – Балки муаммо уйнинг гаров муддати тугамасидан олдинроқ ҳал бўлар.

– Икки йил қолди, – деди аёл.

Полковник чирокни ёқиб, чакки томчилаётган жойни топди ва унга хўрознинг товоғини қўйиб, идиш тубига қаттиқ-қаттиқ урилаётган томчи овози-ла ётоқхонага қайтди.

– Балки улар ҳақларини тезроқ ундириш учун ишни январгача қолдирмасдан ҳам ҳал қилиб беришар, – деркан бу гапига ўзи ҳам ишониб кетди.

– Бу орада Августиннинг йили бўлиб қолади, ундан кейин биз кинога ҳам тушишимиз мумкин.

Аёл овоз чиқармай табассум қилди.

– Мен ҳатто мультфильмлар қанақа бўлишини ҳам унутаёздим.

Полковник пашшахона ичидаги кампирини яхшироқ кўрмоқ пайида бўлди.

– Қачон охирги марта кинога тушгандинг?

– Ўттиз биринчи йилда, – деди кампири. – Ўшанда “Мархумнинг васияти”ни намойиш қилишганди.

– Ур-йиқитмиди?

– Бунисини унчалик айтолмайман. Арвоҳ ана-мана қизболанинг маржонини олиб қочиб кетаман деб турганда, бирдан жала шариллаб ёғиб қолади.

Ёмғир шовқинида уларнинг кўзлари илинди. Полковник қорнида симиллаган оғриқни ҳис қилди. Бироқ ташвишланмади. Бутун октябрь давомида бунга чидаб келарди.

Жун одеялига ўраниб, кўзи илинган ҳам экан, қандайдир бир ондаги кампирининг бўғиқ хириллашидан уйқуси бузулди. Туйқус ҳуши тикланиб, ўзига ўзи гапирди.

Кампири ҳам уйғониб кетди.

– Ким билан гаплашяпсан?

– Ҳеч ким билан, – деди полковник. – Аломат палла экан-да ўзиям. Макондада, ўйласам, биз юз фоиз ҳақ бўлганмиз. Биз полковник Аурелиано Буэндиага нима бўлса ҳам таслим бўлма, деб туриб олган эдик. Ўшандан кейин ҳаммасини яксон қилишди.

Ёмғир ҳафта давомида ҳам тинмади. Иккинчи ноябрь, ўтганларни эслаш кунида, полковникнинг қаршилигига қарамай, кампири Августиннинг қабрига гул олиб борди. Қабристондан қайтиб, аёлнинг хасталиги қайталади. Боёқиш ҳафтани минг азоб билан кечирди. Полковникнинг ўзи ҳам октябрнинг тўрт ҳафтасини ноумид, фақат сабр билан ўтказган, бу эса дард устига чипқон бўлганди. Доктор келди. У хастани кўриб, хонасидан чиқаётганда, жар солгандай деди:

– Агар бунақа майда-чуйда дардларга диққатимни қаратадиган бўлсам, бутун шаҳар аҳлини ўлимга ҳукм қилардим. – Аммо у кейин полковник билан ёлғиз гаплашганида, кампири қатъий тартибга риоя қилиш шартларини бирма-бир ёзиб берди.

Полковникнинг ҳам дарди зўрайди. У бадрафхонада бир неча соатлаб қолиб кетар, кейин совуқ қотиб ўранар ва ичи бўлак-бўлак бўлиб парчаланиб, идраб тушаётгандай ўзини нохуш ҳис қиларди. “Бунинг бари киш туфайли, – ўзини ўзи ишонтирмоққа уринарди умидсизликка тушмаслик учун у. – Ёмғир тинганидан кейин ҳаммаси бошқача бўлади”. Ҳақиқатдан ҳам у ўша хатни кўзи очиклигида олишига жуда қаттиқ ишонарди.

Энди хўжалик ишлари билан унинг ўзигина шуғулланиши чекига тушган, калаваси учини йўқотмаслик учун жонини Жабборга бериб, ўзини ҳар ёққа урарди. Кўпинча тишни-тишга босиб, қўшни дўкончалардан насияга нарса сўрашга тўғри келарди.

– Фақат кейинги ҳафтагача, – деса-да, ўзи ҳам бу гапига ишонмасди. – Жума куни менга бир жойдан пул келиши керак.

Кампирининг хуружи чекиниб, ўзига келганида эрининг атворини кўриб кўркиб кетди.

– Фақат суягинг қолибди-ку.

– Ўзимни сотувга қўйишга тайёрлаяпман, – деди полковник. – Кларнет ясайдиган фабрикадан ҳозирданок буюртма ҳам бор.

У фақат хат келишидан умидини узмасдан ўзини тутиб турарди. Дармони куриб, уйқусизликда ўтказилган тунлар наинки суякларини, балки бутун жисми жонини уй юмушлари билан хўроз орасига бўлиб ташлаганди. Ноябрьнинг иккинчи ярмида икки кунни хўроз жўхорисиз ўтказди, полковник ўшанда уни ўлиб қолади деб хавотирланди. Шунда унинг эсига июлдан буён печка тепасида пояси билан осилиб турган бир боғлам ловия тушиб қолди. У хўрознинг товоқчасига куриб ётган шу ловия шодасини бир ҳовучгина қилиб солди.

– Бу ёққа кел, – кампири чақирди.

– Ҳозир, – дея полковник хўрозни кузатарди. – Иштаҳа карнай бўлганда, бемаза таом бўлмайди.

Полковник яқинлашганда, кампири каравотга чиқиб олишга уринарди. Аёлнинг баданидан доривор ўтларнинг иси келарди. У эрига дона-дона қилиб амр этди:

– Сен тезда хўрознинг баҳридан ўтишинг керак.

Полковник кампири эртами-кечми, бир куни шу талабни муқаррар олдиға қўйишини аниқ биларди. У бу лаҳзани ўғлини ўлдиришгач, ўзи хўрозни асрашга қарор қилган кечадан бошлаб кутарди. Кампирига нима деб жавоб қилишни ўйлаб олишга унинг етарлича фурсати бўлганди.

– Ҳозир бир пулга ҳам олишмайди, – деди у кампирига. – Уч ойдан кейин эса мусобақа бошланади, ана унда биз хўрозни бир қадар қимматга пуллашимиз мумкин.

– Гап пулда эмас, – деди кампири. – Йигитлар келганида, айт, хўрозни қанчаға олишса олишсин, кейин билганини қилишмайдим.

– Мен уни Августин ҳаққи ушлаб турибман. – Полковник аллақачон шу хулосаға келганди. – Ўзинг бир кўз олдингга келтириб кўр, хўрознинг ғалабаси ҳақида бир нима деб қолишса борми, унинг чехраси бахтдан қандай ёришиб кетарди.

Муштипар она ўғлини хотирлади.

– Бу лаънати хўрозлар уни бошига етди! – уввос солди у. – Агар учинчи январда уйда қолганидами, бу бахтсиз ҳодиса юз бермаган бўлармиди. – Ва озгин бармоғи билан эшикни кўрсатиб деди: – Гўё ҳозиргина хув анави ерда болагинамни қўлтиғи остиға хўрозни қистириб олган ҳолда кўргандайман. Ҳали гальерада¹ пайдо бўлмасдан олдинроқ ҳаётингни хароб қилма, деб унга зорланмаганмидим. У бўлса фақат қулиб қўя қолганча: “Бас қилсангчи! Бугун кечқурун биз тиллога чўмиламиз”, – деганди.

У мадорсизланиб, каравотга суянди. Полковник оҳистагина боши остиға ёстик қўйди. Унинг кўзлари кампириники билан тўқнашаркан, бу кўзлар ўзиникига жуда ўхшарди.

– Ортиқча уринишдан ўзингни тий, – деркан полковник кампирининг кўксига нимадир хуштак чалаётганини эшитгандай бўлди. У ўзини билмасдан бир аҳволда ётарди. Яна ўзига келаркан, ҳар қалай нафас олиши бир қадар меъёрлашди.

¹ Гальера – хўрозлар уриштириладиган махсус жой: кўра, катак, иморат.

– Ҳамма бало туз тотмаганимиздан, – деди кампири. – Ахир, гуноҳ эмасми, ризқингдан қирқиб, уни хўрознинг оёғи остига отиш.

Полковник чойшабнинг бир чеккаси билан кампирини ҳилпиди.

– Бор-йўғи уч ой чидаб берсак бўлди.

– Шу уч ойда биз нима еймиз?

– Билмайман, – деди полковник. – Агар очликдан ўлиш ҳукми пешонамизга ёзилганида, аллақачон ўлиб кетган бўлардик.

Соппа-соғ ва жонланиб қолган хўроз бўш товоқ олдида қалқайиб турарди. У полковникни кўраркан, бошини силкитиб, қарийб инсоний, хирқироқ овозда ашуласини қайтарди. Полковник унга ачиниб кулимсиради.

– Ҳаёт – қалтис ҳазил, ошна.

Шу билан полковник уйдан чиқиб кетди. У бу толтуш паллада бутун шаҳар бўйлаб аллатовур ҳолда ҳеч бир мақсадсиз сандироқлади; ҳатто бу оғир ҳолатдан чиқишнинг бирон-бир чораси бордир, дея ўзини ишонтиришга ҳам интилмади. Кимсасиз кўчаларда ўлардай чарчаганини ҳис қилмагунича шунчаки юраверди. Шундан кейингина уйига қайтди. Келганини эшитган кампири қошига чорлади.

– Нима дейсан?

Кампири унга қарамасдан жавоб берди:

– Соатни сотишимиз мумкин.

Полковник ҳам бу ҳақида ўйлаганди.

– Буни Альваро қирқ песога ҳеч бир гап-сўзсиз олишига ишончим комил, – деди кампири. – У тикув машинасини ўша заҳоти сотиб олгани эсингдадир.

Онаизор Августин Альваронинг қўлида ишлаб юрган пайтларини эслади.

– Эртага у билан гаплашаман, – кўна қолди полковник.

– Эртага суриб нима қиласан? – эътироз билдирди кампири. – Сен унга соатни ҳозирок олиб бор. Столига қўйиб: “Альваро, сотиб оласан, деб олиб келдим”, де. Вассалом. У сени дарров тушунади.

Полковник ўзини бадбахт ҳис қилди.

– Бу бутун кўча бўйлаб жаноби олийнинг тобутини намоёиш қилиб ўтишдай бўлади, – норозилик билдирди у. – Агар мени шу матоҳ билан кўришсами, ҳамма камина ҳақида ўзи тўқиб-бичган фолини дoston қилишга тушиб кетади.

Ҳар қалай бу сафар ҳам кампири унга гапини ўтказди. Ўзи соатни девордан олиб, обдан газетага ўрагач, эрининг қўлига тутқазди.

– Қирқ песосиз уйга қайтма.

Полковник ўрамни қўлтиғига қистириб тикувчилик устахонасига йўл олди. Остонада Августиннинг жўралари йиғилиб ўтирарди.

Бири ўтиришга таклиф қилди. Полковник кўна қолди.

– Раҳмат, – деди у. – Мен бир дақиқага.

Устахонадан Альваро чиқиб келди, бутун даҳлиз бўйлаб чўзилган симга нам матонинг бир бўлагини осмоқчи бўлди. Альваро пишиқ ва бесўнақай ёш йигит эди; доимо кўзлари асабий бир ҳолда ёниб турарди. У ҳам полковникни ўтиришга даъват қилди. Полковник дадилланди. У курсини эшикка яқин суриб ўтирди ва соатни олишга таклиф қилиш мақсадида, Альваро билан ёлғиз қолишларини кута бошлади. Зум ўтмай эса тезда атрофидаги барчанинг юзида қанақадир асабий бир ҳолатни кузатди.

– Мен халақит бериб қўймадимми? – сўради у.

Йигитлар норизо бўлишди. Кимдир унга эгилиб, аранг эшитиладиган овозда деди:

- Бизда, бу ерда варақалар чиқиб қолди, Августин ёзган.
- Нима ҳақида?
- Ҳаммаси ўша воқеа ҳақида.

Унга варақани беришди. У чўнтагига тикиб, тош қотганича ўтираверди. Фақат эсидан чиқиб, ўрамни беихтиёр тақиллатиб қолгандагина бу нарса уларнинг диққатини тортди. Шунда у яна ҳам донг қотди.

- Полковник, ўраб олганингиз нима?

Полковник Германнинг қизиқувчанлик билан боқиб турган яшил кўзларидан ўзини олиб қочди.

– Ҳеч нарса, – алдади у. – Шу, созлатмоқчи бўлиб соатни кўтариб олгандим.

– Ҳеч хаёлда йўқ нарсаларни ўйлаб топасиз-да ўзиям, полковник, – деди Герман ўрамдагини ўзиники қилмоқчи бўлиб. – Сиз шу ерда ўтира турунг, мен ўзим кўриб бераман.

Полковник соатни қўлидан бўшатмас, миқ ҳам этмасди. Ҳолбуки қошигача қизариб кетганди. Гир-атрофдагилар ундан қаттиқ туриб талаб қилишга тушди:

- Полковник, унга берсангиз-чи! У механиканинг тилини яхши билади.
- Мен уни ташвишга кўйишни истамайман.
- Қанақа овораси бўлиши мумкин, – деди Герман ва ниҳоят соатни ўзига олди. – Немис ҳеч нарса қилмасдан ўн песонгизни қоқиштириб олади.

Герман соат билан устахонага кирганда, Альваро тикув машинасида чок тикарди. Сал наридаги девор олдида ўтирган бир киз тугмаларни қадарди. Қизнинг тепасида гитара осиглиқ турар, ундан ҳам тепароқда – ёзув бор эди: “Сиёсат ҳақида гапириш тақиқланади”.

Полковник соатсиз қолиб, ўзини қаерга кўйишни билмасди. Оёқларини курсининг харисига кўйди.

- Ишлар расво-ку, полковник.

У қалқиб кетди.

- Фақат ҳақорат қилинмасин.

Альфонсо полковникнинг ботинкасига яхшилаб разм солиш учунгина, бурни устидаги кўзойнагини тўғрилади.

– Ботинка ҳақида дегандим, – деди у. – Қарасам, сиз энди амирконида кийадиган бўлибсиз.

– Шуни сўкмасдан ҳам айтса бўлмайдимиз, – дея полковник локланган ботинкасининг кабакисини кўрсатди. – Бу матоҳнинг ёши қирқда, лекин бутун умри давомида бирон марта сўкиш эшитмаган.

– Тайёр, – устахонадан Герман бақирди ва айни шу лаҳзада соатнинг жаранглаши янгради. Қўшни хонадан кимдир деворни урди ва аёлнинг овози эшитилди:

– Гитарага тегманглар – ҳали Августиннинг ўлганига бир йил тўлгани йўқ.

Ҳамма тиржайди.

- Бу соатнинг товуши.

Герман соатли ўрам билан ташқарига чиқди.

– Соатга ҳеч нима бўлгани йўқ. Истасангиз сизни уйингизгача кузатиб кўйишим мумкин: уни тўғри оса билиш керак.

Полковник рад этди.

– Мен қанча беришим керак?
– Ташвишланманг, полковник, – деди Герман давранинг ўртасида жойлашиб олганича. – Январда хўрознинг ўзи тўлайди.

Полковник кулай фурсатни кўлдан бой бермаслик керак деб ўйлади.

– Мен сенга у-бу нарса таклиф қилмоқчи эдим, – деди у.

– Нима экан?

– Мен сенга хўрозни тухфа қилмоқчиман. – Полковник шу ерда хозирларнинг ҳаммасига бирма-бир синчковлик билан қараб чиқди. – Хўрозни ҳаммангизга инъом этсам дейман.

Герман ҳайратдан донг қотди.

– Мен қариб қолдим, – давом этди полковник. У ўз овози қатъий ва вазмин чиқишини истарди. – Менинг ёшимда бу ҳаддан ташқари бошоғрик. Мана бир неча кундирки, назаримда, хўроз ўлай деяпти.

– Хавотирланманг, полковник, – деди Альфонсо. – Шунчаки бу паллада хўрозларда янги пат чиқади. Сизникининг териси шамоллаган кўринади.

– Бир ойдан кейин кўрмагандек бўлиб кетади, – уни қувватлади Герман.

– Бари бир уни ўзимда қолдиришни истамайман.

Герман полковника қаттиқ тикилди.

– Айнан сиз гальерага бу хўрозни олиб чиқишингиз қанчалик муҳимлигини тушунсангиз-чи, полковник.

Полковник ўйланиб қолди.

– Тушунаман. Шунинг учун ҳам уни ўзимда шу пайтгача ушлаб келдимда. – У тишини-тишига босиб, кучини йиғди ва давом этди: – Бир чатоғи ҳали уруштиришгача уч ой бор-да.

Герман тушунди.

– Агар гап фақат шунда бўлса, – дилидагини изҳор қилди у, – бунинг чорасини топамиз.

У билдирган таклифга теваракдаги сомеларнинг бари рози бўлди. Кечкурун полковник яна ўроқлик нарсани кўлтиғига қистириб қайтганида, кампири ўзини тутиб туролмади:

– Сотмадингми?

– Сотмадим, – деди полковник. – Бироқ энди бу ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Болалар хўрошни боқишни ўз зиммаларига олишди.

– Сабр қилинг, ёшулли, мен сизга соябон бераман.

Дон Сабас идора деворига маҳкамланган шкафни очди. Ичида тартибсизлик кўпган: отда юрганда кийиладиган бир гала этиклар, узангию, жиловлар, алюмин кутида темир тепкилар ағдар-тўнтар бўлиб ётар эди. Юқори бўлмасида олти дона қора ёмғирпўш соябон ва офтобпана гулдор аёл шамсияси осилганди. “Бир фалокат бўлгандай-а”, – дея ўйлади полковник.

– Раҳмат, ёшулли, – деди у дераза раҳига таяниб. – Мен яхшиси ҳаво очилгунча кутиб тура қоламан.

Дон Сабас шкафни ёпмади. У ёзув столини шундай жойлаштиргандики, унга электр парракдан салқин ҳаво етиб турар эди. У кути ўйиғидан тери остига юборадиган, момикқа ўралган шприц олди. Полковник бодом дарахтларига термиларкан, ёмғир томчилари уларда қорамтирга ўхшаб кўринди. Кўчада ҳеч бир зоғ кўринмасди.

– Сизнинг деразангизда ёмғир бутунлай бошқача кўринаркан. Гўё у шу ерда эмас, узоқ бир шаҳарда ёғаётганга ўхшайди, – деди у.

– Қаердан туриб қарама, ёмғир ёмғир-да, – гудраниб қўйди дон Сабас. У шиша билан ёпилган шприцларни қайнатиш учун стол устига қўйди. – Шахар эмас, гўнг уюми.

Полковник елкаларини қисиб, идора бўйлаб юрарди: яшил плитка ётқизилган пол, жиҳозларга ёркин рангдаги матолар ёпилган эди. Тўрда эса тартибсиз ҳолда тузли халталар, асалли саночлар, эгарлар қалашиб ётарди. Дон Сабас полковникка уни кўрмаётгандек бир нигоҳда қаради.

– Сизнинг ўрнингизда бўлганимда бундай ўйламаган бўлардим, – деди полковник.

У ўтиргач, оёғини чалиштириб, ёзув столи ортида мункайиб чўккан кичкина одамча томонга хотижам нигоҳини ташлади. Ранги ўчган, шалвираган, ғамдан адо бўлган нигоҳи бақаникидай эди.

– Ёшулли, ўзингизни бир дўхтирга кўрсатишингиз керак, – деди дон Сабас. – Жанозадан кейин кайфиятингиз жуда ҳам расво-ку.

Полковник бошини кўтарди.

– Мен ўзимни рисоладагидек ҳис қиляпман.

Дон Сабас сувнинг қайнашини кутиб турди.

– Мен ҳам ўзим ҳақимда гап борганда аравани куруқ олиб қочишим мумкин, – зорланган бўлди у. – Сиз бахтли одамсиз, хоҳласангиз мис тўқаларни ҳам еб ташлай оласиз. – У диққат билан қўлларини қоплаган жун ва сўгалларига қаради. Номсиз бармоғида никоҳ узугидан ташқари қора тоши ярақлаб турган бошқа бир узук ҳам бор эди.

– Ҳа, буни удалашим мумкин, – кўна қолди полковник.

Дон Сабас бинонинг турар-жой қисми томондаги эшикка бурилиб, хотинини чақирди. Кейин куюнчак овозда ўзининг егуликлар борасида қатъий тартиби ҳақида ҳикоя қила кетди. Қўйлаги чўнтагидан кичкинагина шишача чиқариб, стол устига катталиги нўхат донасича келар дори қўйди.

– Буни ҳамиша ўзинг билан олиб юриш ҳам жонингдан тўйдиради, – деди у. – Гўё ажалингни чўнтагингда олиб юргандай бўласан.

Полковник столга яқинлашди, таблеткани кафтига олиб, дон Сабас татиб кўринг, деб таклиф қилгунча, у ёқ-бу ёғига разм солди.

– Қахвага солинади, – деди дон Сабас. – Бу шакар, лекин шираси йўқ.

– Тушунарли, – деркан полковник оғзида илмилик бир таъмни ҳис қилди. – Худди кўнғироқсиз кўнғироқ жаранги.

Хотини эрига игна санчганида, дон Сабас столга тирсагини тираб, кафти билан юзини яшириб турди. Полковник қайга қочишни билмасди. Аёл электр вентиляторни ўчириб, сейф устига қўйди ва шкафга қараб кетди.

– Соябонлар менга негадир ўлим ҳақида эслатади, – деди у.

Полковник уни тингламади. Бугун у ҳарна бўлса-да, почтани қаршилаш учун уйдан соат тўртда чиққан, аммо ёмғир уни дон Сабаснинг идорасидан паноҳ топишга мажбур этган эди. Кема чинқириб келганидан хабар берганида ҳам ёмғир челақлаб қуярди.

– Ҳамма ўлим шарпасини аёл кўринишида тасаввур қилади, – дон Сабаснинг хотини ҳамон жаврарди. Унинг бўйи эриникидан новча, тўладан келган, юқори лабининг устида тукли ингичка сўғали бор эди. Аёлнинг овози шамол паррак визиллашидай эди. – Мен эса уни бутунлай бўлак турқда кўраман... – У шкафни ёпиб ўгириларкан, полковникнинг нигоҳини овлашга тиришарди. – Менимча, у аллақандай махлуққа ўхшайди. Туёқлари бор.

– Мумкин, – деб қўйди полковник. – Бу даҳри дунда нималар бўлмайди, дейсиз.

У, эгнига плашч илиб олган почта нозирини эҳтимол ҳозир катерга сакраб чиқиб олгандир, дея хаёлидан ўтказарди. Полковник адвокатини ўзгартирганига мана бир ой бўлган, энди жавоб хати келишидан умиди бор эди. Дон Сабаснинг хотини полковник тингламаётганини билиб қолгунича ажал ҳақида жаврашда давом этди.

– Ёшулли, нега бунча ташвишли кўринасиз?

Полковник ўй-фикрларини ўзидан нари сурди.

– Нимасини айтасиз, энажон. Ҳозир соат беш бўлди, хўрозга ҳали ҳам укол қилинмади.

Аёл ҳайрон қолди.

– Хўрозга ҳам баайни инсондай укол қилинса-я! – хитоб қилди аёл. – Қанчалик таҳқирлаш.

Дон Сабаснинг сабр косаси тўлди. У бўзрайган юзини кўтариб, хотинига амр қилди:

– Ҳеч бўлмаса бир дақиқага оғзингни юм. – У шундай ҳам кўли билан оғзини ёпиб олганди. – Ярим соатдан буён аҳмоқона вайсаб, ёшуллининг бошини қотирасан.

– Ҳеч ҳам ундай эмас, – полковник рад этди.

Аёл эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Дон Сабас хушбўй атир сепилган дастрўмолча билар бўйнини артди. Полковник яна ойнага яқин келди. Ёмғир ҳали ҳам тинмаганди. Кимсасиз майдонда бир товук узун, сарик оёқлари билан ҳаққалаб юрарди.

– Хўрозга ҳақиқатдан ҳам укол қилинадими?

– Бор гап, – деди полковник. – Кейинги ҳафтадан машғулотлар бошланади.

– Бу ўйламай қилинаётган иш, – деди дон Сабас. – Бунақа юмушлар сизга тўғри келмайди.

– Ҳақсиз, – рози бўла қолгандай деди полковник. – Лекин бу хўрознинг бўйнини қайиришга ҳам сабаб бўла олмайди-да.

– Думбулларча бемулоҳазалик, – такрорлади дон Сабас ойна томонга йўналиб. Унинг оғир-оғир ҳарсиллаб нафас олиши мўйналар ошланганда чиқадиган овозни эслатарди. Полковник унга ачиниш билан қаради.

– Маслаҳатимга қулоқ тутсангиз-чи, ёшулли, – деди дон Сабас. – Ҳали ҳам сиз шу хўрозни сотинг, кейин жуда кеч бўлади.

– Ҳеч қачон хаддан ташқари кеч бўлмаган, – деди полковник.

– Ақл билан иш тутинг, – ўз гапидан қолмасди дон Сабас ҳам. – Сиз бир йўла икки қуённи уришингиз мумкин: биринчидан, мана бу барча ташвиш ва ғалвалардан қутуласиз, иккинчидан, чўнтагингизга тўққиз юз песо муллажиринг тушади.

– Тўққиз юз песо-я! – ҳайқириб юборди полковник.

– Ҳа, тўққиз юз песо.

Полковник ўйлаиб қолди.

– Сиз менга шунча пул берадилар деб ўйлайсизми?

– Наинки ўйлайман, – деди дон Сабас. – Балки бунга мутлақ ишонаман.

Полковник бунчалик катта миқдордаги пулни ҳатто инқилобий кўшин хазинаси соҳиби бўлганида ҳам қўлига ушламаган эди. У дон Сабаснинг идорасидан қайтиб чиққанида яна қорнида кучли оғриқ турди.

Почтада эса у тўғри бориб нозирга юзланди.

– Мен шошилиш хат кутяпман. Авиапочтада жўнатилган.

Нозир барча конвертларни бирма-бир кўздан кечириб чикди, кейин эса бир сўз демасдан барини аввалги ҳолатда тахлади. Фақат кафтини қоқиб, полковникка маънодор қараб қўйди.

– Бироқ менга бугун хат келиши керак эди. Бегумон.

Нозир яна қўлларини бир-бирига уриб қўйди.

– Полковник, фақат ўлим муқаррар келади.

Унинг қайтишига кампири жўхорили бўтқа пиширганди. У индамасдан тотинаркан, ҳар бир қошиқ лукмадан кейин узоқ хаёл суриб қоларди. Рўпарасига ўтирган кампири нохуш бир нима бўлганини сезди.

– Сенга нима бўлди?

– Куни менга нафақа тайинлашга қараб қолган амалдорча ҳақида ўйлаб қолдим, – ёлғонлади полковник. – Эллик йилдан кейин биз қабрда тинчгина ётамиз, ўша бечора бўлса, ҳар жума куни менга нафақа тайинлашармикин ёки йўқ, дея гумонсираб ўзини ўзи қийнайди ҳали.

– Ёмон аломат бу, – деди кампири. – Демак, яна чекина бошлабсан-да. – У бир зум бўтқага андармон бўлиб, яна эрига кўзи тушганди, полковник ўша-ўша ўз хаёларига ғарқ эканини кўрди.

– Совиб қолмасдан, бўтқангни есанг-чи.

– Мазали бўлибди, жўхорини қаердан олдинг.

– Хўроздан, – ғалати жавоб қилди хотини. – Устахонадаги йигитлар бир олам жўхори келтиришди, мен ундан ўзимизга ҳам олдим. Дунёнинг ишларини кўр.

– Ҳа, – уф тортиб деди полковник. – Ҳаётда шунақаси ҳам бўлади, астойдил ўйлаганингда ҳам ҳеч хаёлингга келмайди.

Полковник печка устида боғланганча турган хўрозга қаради. Хўрозда ҳам гўё нимадир ўзгаргандай эди. Аёл ҳам хўрозга кўз ташлади.

– Бугун болақайларни калтак билан ҳайдашга тўғри келди, – деди у. – Хўроз учун қари бир макиёни олиб келишибди.

– Бу одатий ҳол-ку, – деди полковник. – Полковник Аурелиано Буэндиага ҳам кишлоқларда қизларни олиб келишарди.

Ҳазил кампирига ёқди. Олисан биров хирқироб овоз бергандай хўроз ғулдур-ғулдур қилиб қўйди.

– Назаримда, баъзан бу шумқадам яқин орада тилга кирадигандай туюлади, – деди кампири.

Полковник ҳам хўрозга тикилди.

– Мана нимага керак хўроз. – У бўтқани хўриллатиб ичганича, миясида ниманингдир ҳисоб-китобини қиларди. – Бизни уч йилга етадиган егулик билан таъминласа-я.

– Бу орзу, холос, – деди аёл. – Орзу билан эса бўтқа қайнатолмайсан.

– Балки бўтқа қайнатолмассан, бироқ у бизни боқади, – жавоб қайтарди полковник. – Бу худди ёшулли дон Сабаснинг мўъжизавий дорисининг ўзи.

Полковник тунда бесаранжом ухлади – бутун кеч нималарнидир қўшиб-айириб ҳисоблаб чикди. Эртаси куни тушлиқда кампири яна олдига жўхори бўтқаси қўйди. Кампири бошини қуйи солволганича, таомдан тотинар, бир оғиз ҳам гапирмас эди; хонимнинг кайфияти расволиги полковникка ҳам юқди.

– Нима бўлди сенга, – сўради у.

– Ҳеч нима, – жавоб қилди кампири.

Полковник энди ёлғон гапириш гали кампирининг зиммасига тушганини тушунди. У кампирини тинчлантиришга уриниб кўрди, аммо аёл эшитмади.

– Бир нарса ҳақида ўйланиб қолдим: мархумнинг тупрокқа топширилганига ҳам икки ой бўлиб қолди, хали ҳам онасини йўқлаганим йўқ.

Аёл уникига шу кеч йўл олди. Кампирига ҳамроҳлик қилган полковник у ердан чиққанида, карнайдан таралаётган ажабтовур мусиқа диққатини тортиб, кинотеатр томон бурилди. Ҳазрат Анхель ўз уйи остонасида ўтириб, ўн икки марта черков кўнғироғини даранглатиб, оғохлантирганига қарамай, кинога бораётганларни назардан қочирмай кузатарди. Ёритилган тор-танқис кириш майдончасидаги болаларнинг қийқириқлари, кулоқни тешиб юборар мусиқа бу ерда омма тирбанд эканлигидан дарак берарди. Қандайдир болакай ёғоч куролни ниқтаб, унга чинқирди:

– Хўроз қандай, полковник?

Полковник қўлларини кўтарди.

– Бирнави.

Бутун иморат пештоқини олачипор афиша эгаллаганди: “ЯРИМ ТУН-ДАГИ БОКИРА”. Балда киядиган куйлакдаги ифбатли қизнинг бир оёғи яп-яланғоч қолганди. Олисида чакмоқ чақиб, момақалди роқ гулдурамаганича, полковник кинотеатр яқинида сандироқлаб юрди. Сўнг кампири қолган жойга қараб кетди.

Кампири ўлик чиққан уйда йўқ эди. Хали уйга ҳам қайтмаганди. Девордаги соат тўхтаб қолган, бироқ полковник комендантлик вақти киришига кўп қолмаганини биларди. У шаҳарга момақалди роқ қандай яқинлашаётганига қулоқ солиб ётди. Кампирини изламоққа яна чиқиб кетмоқчи бўлиб турганида, унинг ўзи кириб келди.

Полковник хўрозни ётоқхонага келтирди. Кампири қайта кийиниб меҳмонхонага чиққанида, у соатга тоб бериб, вақтни тўғрилаб олиш учун комендантлик бошланганидан дарак берувчи бонгни кутарди.

– Қаерда эдинг?

– Ўша ерда, – жавоб қилди кампири. У эрига қарамасдан лагандан ховучлаб стаканга сув солганча, ётоқхонага қайтди. – Бугун шунчалик эрта ёмғир бошлайди, деб ким ўйлабди.

Полковникдан садо чиқмади. У бонгни эшитиб, соатни тўғрилади, ойнасини ёпиб, жойига қўйиш учун стулни сурди. Ётоқхонага кирганида, кампири тасбеҳ ташлаб, ибодатга мук тушганди.

– Сен менинг саволимга жавоб бермадинг, – деди полковник.

– Қайси саволингга?

– Қаерда эдинг?

– Айтдим-ку, ўша ерда эдим, – деди у. – Мен ахир қанча замонлардан бери уйдан чиқмагандим.

Полковник гамакни осди. Уй эшигини ёпиб, ҳашаротларга қарши до-рини пуркади. Кейин чироқни ерга қўйиб, жойига чўзилди.

– Мен сени тушунаман, – деди у ғамга ботиб. – Қуриб кетгур қашшоқлик одамни ёлғон гапиришга мажбур қилади.

Аёл чуқур хўрсинди.

– Мен ҳазрат Анхель хузурида эдим. Никоҳ узугини гаровга қўйиб, қарз олмоқчи эдим.

– У сенга нима деди?

– Муқаддас нарсаларни гаровга қўйиш гуноҳ эканлигини айтди. – Кампири устидан пашшахонани сурди. – Икки кун олдин соатни сотишга уриниб кўрдим. Бироқ унга ҳеч ким қарамадиям – ҳозир ҳатто рақамлари

ёниб турадиган янги соатларнинг пули бўлиб-бўлиб берилади. Улардан қоронғи бўлгандаям вақтни бемалол билволса бўлаверади.

Полковник қирқ йиллик умумий: бирда оч, бирда юпун, қувончу изтироблари ўртада бўлган ҳаётлари давомида барибир умр йўлдошини охиригача била олмаганини тушунди. Эҳтимол, уларнинг муҳаббатлари ҳам қаригандир.

– Суратлар ҳам ҳеч кимга керак эмас, – деди кампири. – Ҳамманинг уйда шунақасини кўриш мумкин. Мен ҳатто турк расталарини ҳам ораладим.

Полковник заҳарханда ҳазил қилди.

– Шунинг учун очликдан ўлишимизни ҳам ҳамма билади.

– Мен чарчадим, – деди кампири. – Эркаклар ҳеч ҳам рўзғор ташвишини ўйламайди. Мен неча марталаб қозонга тош солиб, печка устига қўйганимнинг саноғига етолмайман, зора қўшнилари қозонимиз қайнамаслигини билишмаса деб.

Полковник уялиб кетди.

– Бу таҳқирли.

Аёл пашшахонасини улоқтириб, эрининг гамаги ёнига келди.

– Бу барча важ-қарсон ва муғобирликларнинг баҳридан ўтадиган фурсат келди. – Аёлнинг кўзлари ёнарди. – Бу тавозе ва обрўпарастликлардан бўғзимгача тўйдим. – Унинг овози ғазабдан бўғилиб борарди.

Полковникнинг юз мушаклари қилт этмади.

– Йигирма йил осмонда турналар парвозини кўришни орзу қилгандай, сенга ҳар бир сайловдан кейин ваъда қилишларни кутишнинг оқибати нима бўлди, ўғлимиз нобуд бўлди, – ёниб гапирарди кампири. – Мана қандай сийлашларини кутган эканмиз.

Бу гина-қудуратларга полковник аллақачон кўниккан эди.

– Биз ўз бурчимизни адо этамиз.

– Сенатда кўр тўккан ановилар ҳам ўз бурчларини адо этишиб, эвазига ҳар ойига минг песодан маош олишади, – жавоб қайтарди кампири. – Мисол учун мана бу ёшулли дон Сабасни ол – унинг бор мол-мулки икки қаватли уйига сиғмайди. Қолбуки, у шаҳарда дарбадар олибсотар сифатида пайдо бўлганди. Бўйнига илонларни ўраб олганича, пиёда юриб дори-дармон сотарди.

– Аммо у қанд касалидан жони ҳиқилдоғида-ку, – деди полковник.

– Сен эса очликдан ўлаяпсан, – деди аёл. – Ҳечдан кўра кеч яхши, англасанг-чи, обрў билан қорин тўйдириб бўлмайди.

Чакмоқ чакди. Кўчада момақалдироқ гумбурлади, ётоқхонага ҳам ёпирилиб кириб, бир гала тошлар тушгандек, каравот остларини ҳам гулдуратиб юборди. Аёл тасбеҳига отилди.

Полковник кулди.

– Сени қара-ю, тилингни тийиб, бардош беришни ҳеч билмаскансан-да. Мен сенга доим айтиб келаман, Худо – менинг партиявий ҳаммаслагим бўлади.

Бироқ нафсламрини айтганда, иш ҳазил-ҳузул қилиб ўтиришгача бормасди. Полковник бир дақиқа ўтмасдан чироқни ўчириб, жойига чўзилганча, ахён-ахён чакмоқ чакқанида ёришар қоронғилик қўйнида, ғамгин ўй-хаёлларга ботиб ётарди. У Макондони хотирлади. Полковник Неерландияда берилган ваъда бажарилар деб ўн йил кутди. Қунлардан бир куни кундузги ҳордиқ палласида яқинлашиб қолган чанг босган сариқ поездга кўзи тушди, жазирамадан куйган, юраги зик эркагу аёллар, мол-қоллар

ҳатто вагон томида ҳам устма-уст қалашиб келишарди. Банан жазаваси бошланди. Бир куннинг ичида посёлка бутунлай ўзгариб кетди. “Кетаман, – деганди ўшанда полковник. – Банан иси кўнглимни айнитади”. Шундай қилиб у 1906 йил 24 июн кундузи иккидан ўн саккиз дақиқа ўтганда поезднинг қайтар рейсида Макондони тарк этганди. Неерландияда таслим бўлгандан буён шу пайтгача ҳаловат топмаганини англаб етишига ярим аср керак бўлди.

У кўзини очди.

– Демак, бу ҳақида ортиқча ўйлаб ўтириш шарт эмас.

– Нима ҳақида?

– Хўроз ҳақида, – деди полковник. – Эрта эрталаб уни ёшулли дон Сабасга тўққиз юз песога сотаман.

Идора ойнаси орқали бичилган ҳайвонларнинг вовайлоси ва дон Сабаснинг бақириқ-чақириғи эшитилиб турарди. “Агар у ўн дақиқадан кейин ҳам олдимга келмаса, кетаман”, – икки соатча кутишдан кейин ўзига-ўзи сўз берарди полковник. Бироқ яна йигирма дақиқа кутди. Охири кетмоққа ноилож ҳозирланиб турганда, ниҳоят дон Сабас ишчилари билан идорада кўринди. Дон Сабас бир неча марта яқинидан ўтди, аммо унга қараб ҳам кўймади. Фақат ишчилари кетгандан кейингина у полковникка диққатини қаратди.

– Сиз мени кутяпсизми, ёшулли?

– Ҳа, ёшулли, – деди полковник. – Аммо жуда банд бўлсангиз, мен бошқа сафар келишим мумкин.

Дон Сабас уни эшитмади – у ташқарига чиқиб кетган эди.

– Ҳозир қайтаман, – бақирди дон Сабас.

Толтуш палласи эди. Идорага кўчадан куёш нурлари ёғиларди. Кишининг мазасини қочирадиган жазирамада полковник киприкларини юмган эди – кўз олдида дарров кампирининг қиёфаси жонланди. Идорага оёқ учларида юриб дон Сабаснинг хотини кирди.

– Дам олинг, дам олинг, ёшулли, – деди у. – Бу ер ҳозир нақ жаҳаннамнинг ўзи, пардаларни тушираман, ҳарна-да.

Полковник аёлга тушунмагандай қаради. Аёл дарпардаларни тушириб, ғира-ширада сўзлашда давом этади:

– Сиз ҳам тез-тез туш кўриб турасизми?

– Баъзан, – деди полковник, кўзи юмилиб кетаётганидан хижолатга тушганича. – Тушимда ҳамиша гўё ўргимчак мени ўраб олаётгандек бўлаверади.

– Мени эса ҳар тун даҳшатли алоқ-чалоқ тушлар азоблайди, – деди аёл. – Охири тушларимда мени қақшатадиган кишилар ким эканлигини билишга қарор қилдим. – У электр парракни ёқди. – Ўтган ҳафта каравотим тепасида бир аёл пайдо бўлди, денг. Мен бутун матонатимни ишга солиб, ундан кимсиз деб сўрадим. Нима деб жавоб қилди денг: мен ўн икки йил олдин шу хонада ўлганман, дейди.

– Уй эса бор-йўғи икки йил олдин қурилган, – деди полковник.

– Худди шундай, – деди Дон Сабаснинг хоними. – Бундан чиқди ўликлар ҳам адашар экан-да.

Вентиляторнинг визиллаши ғира-шира қоронғиликни яна ҳам қуюқлаштирди. Полковник бир аҳволда, уйқу қисталанг қилиб келган, бу етмагандай аёлнинг вайсақилиги, тушлардан гап чиқиб ўликларнинг сирли тирилишигача бориб етгани жонидан ўтди. У орада бир лаҳза аёлнинг жағи

тинганида, узр сўраб ҳолини тушунтиришни орзиқиб кутарди, ҳартугул шу палла дон Сабас иш бошқарувчиси билан кириб келди.

– Сенга деб шўрвани тўрт марта илитдим, – деди унга аёл.

– Яна ўн марта илителинг керак бўлганда ҳам, – деди дон Сабас, – ҳозир мени тинч қўй.

У сейфни очиб, иш бошқарувчисига бир тахлам пул берди ва қиладиган қай бир ишларини бирма-бир таъкидлади. Иш бошқарувчи дарпардаларни суриб, пулларни қайта санади. Дон Сабас полковникка қараб қўйгани билан идоранинг тўрида бошқарувчи билан суҳбатини давом эттирар, негадир полковникнинг олдига келишни хаёлига келтирмасди. Улар яна қайгадир кетишга ҳозирланишганида, полковник ҳам ўрнидан қўзғалди. Дон Сабас эшикни очишга қўлини узатган ҳам эдики, тўхтади.

– Ҳа ёшулли, сизга нима керак?

Полковник бошқарувчи унга тикилиб қараётганига диққат қилди.

– Ҳеч нима, – деди полковник. – Мен фақат сиз билан гаплашиб олсам, дегандим.

– Тез гапира қолинг. Менга ҳар бир дақиқа ғанимат.

У сабрсизланиб, қўли билан печканинг эшиги дастакчасини ушлаб турарди. Полковник бу ўз хаётида энг чўзилган беш сония бўлганини ҳис қилди. У тишини-тишига босди.

– Хўроз масаласида, – пичирлабгина дея олди у.

Дон Сабас эшикни очди.

– Хўроз масаласидами, – қайтарди у тиржайиб, чиқаётган бошқарувчини туртиб қўйиб. – Бутун дунёни тўфон босганида ҳам, биродарим, хўрозини қўлдан қўймай, ўзи билан олиб юраверади. – Ва полковникка мурожаат қилиб давом этди: – Бўпти, ёшулли. Мен ҳозир қайтаман.

Полковник даҳлиз охирида қадам товушлари тинганича, хонанинг ўртасида ҳаракатсиз туриб қолди. Шундан кейингина кўчага чиқиб, ушбу яқшанбада донг қотган шаҳар бўйлаб юриб кетди. Тикувчилик устахонаси кимсасиз эди. Докторнинг кабинети ҳам ёпиқ турарди. Шомликларнинг дўконидан намуна учун чиқариб қўйилган моллар олдида қоровул ҳам йўқ эди. Дарё пўлат ранг матодай ялтирарди. Қандайдир киши шляпаси билан юзини қуёшдан пана қилганича нефть тўлдирилган бочка устида ухлаб ётарди. Полковник уйига келди, шундай жазирамада бутун шаҳар бўйлаб кўчаларни айланган ягона одам ўзи эканлигига унинг ишончи комил эди.

Кампири тушлик билан уни кутганиди.

– Мен буни қарзга олдим ва эртага эрталаб тўлашга ваъда бердим, – дея изоҳлади у.

Тушлик устида у кампирига дон Сабаснинг идорасида юз берганларни бирма-бир айтиб берди. Аёл ғазабланиб эшитди.

– Гап шундаки, сенда қатъият етишмайди, – деди кампири полковник сўзини тугатгач. – Ўзингни худди садақа сўраётгандай тутасан. Ёшуллига ҳеч бир шама-пама қилиб ўтирмасдан, дангалига: “Мен хўрозни сотишга қарор қилдим”, – дея айтиш керак.

– Ҳаммаси сен айтганингдай оддий бўлганида, олам гулистон бўлиб кетар эди, – деди полковник.

Бу тонг аёл бўрондай шиддат билан юмушларга киришган эди. Эри келгунича уйни бутунлай саранжом-саришта қилиб, тартибга келтирган, ўзи ҳам антиқа бир тарзда кўринарди: оёғида эрининг эски-туски ботинкаси, олдига клёнка фартук, бошига аллақандай латгани кулоқлари билан бирга ўраб олганди.

– Сенда ишбилармон чапдастлик умуман йўқ, – деди аёл. – Савдонинг феъли шунақа, худди ўзинг сотиб олаётгандек сотмоқ пайида бўлиш керак.

Полковникка кампирининг кўриниши кулгили туюлди.

– Ҳамиша шунақа кийиниб юр, – кампирининг гапини бўлди у. – Сули кутиси устидаги одамчани эслатасан.

Кампири бошидан латтасини ечди.

– Сенга жиддий гапираяпман. Ҳозир хўрозни оламан-да, ёшуллиникига бораман. Ниманинг устида гаров ўйнаймиз, десанг ҳам розиман: ярим сотадан кейин тўққиз юз песо билан шу ерда бўламан.

– Бундай мўмай пул бошингни айлантириб қўйибди, – деди полковник. – Ҳалитдан хўрозга пул тикияпсанми, дейман.

Аёлни авраш унга кўтара азоб бўлди. Эрталабоқ аёл ўзича ҳаммасини чўтлаб чиқишга улгурган, тахминича, бу пул уларга жумалардаги ҳар қанақа хавотиру жон талвасаларисиз уч йилгача тинчгина яшашлари учун бемалол етар эди. Хотини ўзини тўққиз юз песо олишга ҳозирлаган эди. Олиниши керак бўлган энг зарур нарсалар рўйхатини тузиб чиқар экан, полковникка янги ботинка олиш ҳақида ҳам унутмади. Ётоқхонада ойна ўрнатишни ҳам мўлжаллади. Эрининг гаплари бир пасда бутун режаларини кунпаякун қилиб, устидан кулгандек, қалбида уят ва алам туйғуларини кўзғади.

У энгил тортиш учун чўзилди. Ўрнидан турганида эса полковник ҳовлига чиққанди.

– Нима қиляяпсан? – сўради полковникдан.

– Ўйляяпман, – деди полковник.

– Унда ҳаммаси жойида. Эллик йил ўтар-ўтмас бу пулни қўлга киритамиз, демак.

Полковник эса айни шу кеч хўрозни дон Сабасга сотишга жазм қилганди. У дон Сабас бўм-бўш идоранинг вентилятори яқинида ўтириб, кунлик уколни қандай кутиб ўтиришини ўзича тасаввур қилди. Полковник ёшулли билан мунозарасини олдиндан чамалаб кўрарди.

– Хўрозни ўзинг билан олвол, – қўймасди кампири. – Молнинг турки-тароватини кўрсатиш ҳам керак.

Полковник рад этди. Аёли қалби умиду умидсизликка тўлиб уни дарчагача кузатиб қўйди.

– Идорасида бутун бир издиҳом бўлса ҳам, – дерди кампири, – унинг гирибонидан олиб, тўққиз юз песони чўнтагидан чиқармагунича, холижонига қўйма.

– Худди ҳужумга ҳозирланаётгандекмиз.

Чолининг гапи аёлнинг қулоғи ёнидан ўтиб кетарди.

– Эсингдан чиқарма, хўрознинг эгаси сен. Оқсоқол сенга эмас, сен унга хушомад қилишинг керак.

– Яхши.

Дон Сабас доктор билан ётоқхонада ўтирарди.

– У билан гаплашиб олишни қўлдан бой берманг, чопинг, – деди полковникка дон Сабаснинг хоними. – У ер-мулкига кетишдан олдин доктор билан маслаҳатлашиб ўтирибди, у ёқдан эса пайшанбагача қайтмайди.

Полковникни бир-бирига терс ҳислар чулғаб олди. У хўрозни сотишга катъий қарор қилган, шу билан бирга дон Сабас уйдан кетиб қолмасдан етиб келганига афсусланарди ҳам.

– Мен кутиб туришим мумкин, – деди у.

Бироқ аёл эшитишни ҳам истамади. У полковникни ўзи ётоқхонагача бошлаб борди, дон Сабас каравотнинг баланд партўшаги устида ич кийимда ҳорғин ва рангсиз кўзларини докторга тикканича ўтирарди. Полковник доктор мижозининг пешобини идишчада илитиб, буғ димоғига урилгач, маъқуллагандай бошини қимирлатиб қўйганигача кутиб турди.

– Яхшиси, отиб ташлаш керак уни, – деди доктор полковникка қараб. – Диабет сурункали хасталик – биз сарватдорларни бу дарддан ҳеч қачон халос этолмасак керак.

– Ҳамма нарсага қодир лаънати инсулинингиз билан бир амалланг, – деди дон Сабас ўзининг сўлжайган думбаларини қимирлатиб. – Лекин менинг пўстим ёнғокникидай қалин, чақишга тишингиз ўтмайди. – У сўнг полковникка юзланди. – Кириш, ёшулли. Эрталаб сизни оёқяланг бўлиб излаганимда, ҳатто шляпангиздан ҳам асар топмадим.

– Мен шляпа киймайман, олдидан чиққан ҳар қанақа қаланғи-қасанғини деб ечавермаслигим учун.

Дон Сабас кийинишга тушди. Доктор камзули чўнтагига анализга қон олинган пробиркани солди. Полковник у кетишга ҳозирлик кўряпти, деб ўйлади.

– Сизнинг ўрнингизда бўлганимда, доктор, ёшуллага минг песолик тўлов қоғозини йўллаган бўлардим. Ўшанда у бунчалик ишга берилмасди.

– Мен унга аллақачон миллионлик битим таклиф қилганман, – деди доктор. – Диабетга энг яхши дори-дармон – қашшоқлик.

– Раҳмат рецептнингиз учун, – деди дон Сабас отда юришга қулай бўлиши учун гуппи қоринини шими ичига тиқишга уриниб. – Бироқ мен сизни бой бўлмоқ фалокатидан асраб қолмоқ учун бу имтиёздан воз кечаман.

Доктор жомадончасининг никелли ойначасидан ўзининг ярқираган тишларига суқланиб қаради. Кўзини йириб шошилиб соатига ҳам боқди. Дон Сабас бу палла этигини кияркан, кутилмаганда полковникка юзланди:

– Ҳа, ёшулли, у ёқларда хўроздан нима гаплар?

Полковник доктор ҳам унинг жавобини кутаётганини билиб қолди. Тишини-тишига босиб, пичирлади:

– Ҳеч гап йўқ, ёшулли. Бор-йўғи мен уни сотиш учун келдим.

Дон Сабас этигини кийиб бўлди.

– Ана бу бошқа гап, ёшулли, – деди у ортиқча такаллуфларсиз. – Бу сиз ўйлашингиз мумкин бўлган тадбирлар ичида энг аълоси.

– Бунақа эрмаклар билан шуғулланишга мен ҳаддан ташқари қариб қолдим, – дея полковник ўзини оқларкан докторнинг ҳеч нарса ўқиб бўлмас юзига ҳам қараб кўярди. – Жилла курса йигирма ёшга навқирон бўлганимдами, ҳаммаси бутунлай бошқача бўларди.

– Сиз ҳамиша ёшингизга нисбатан йигирма ёшга навқирон кўринасиз, – деди доктор хайрихоҳлик билан.

Полковник донг қотди. У дон Сабас яна нимадир дейди деб кутарди, у нусхадан бўлса садо чиқмади. Индамасдан чарм куртқасининг занжирли ёпқичини тортиб, эшикка қараб юрди.

– Агар истасангиз, ёшулли, кейинги ҳафта ҳам гаплашаверишимиз мумкин, – деди полковник.

– Буни мен ҳам сизга таклиф қилмоқчи бўлиб турувдим, – дея жавоб қилди дон Сабас. – Менинг бир мижозим хўрозингизга тўрт юз песо бериши мумкин. Аммо бунинг учун кейинги пайшанбагача кутишга тўғри келади.

– Қанча? – қизиқди доктор.

– Тўрт юз песо.

– Мен унинг бундан анча-мунча қиммат туришини эшитгандим, – хайрон қолди доктор.

– Сиз менга тўққиз юз песо деб айтгандингиз, – эслатди полковник докторнинг гапидан дадилланиб. – Бу департаментдаги энг зўр хўроз.

– Бошқа пайт бўлганида балки унга минг песо берса ҳам арзирди, – дон Сабас докторга қарата изоҳ берди. – Аммо ҳозир зўр экан деб ҳеч ким дабдурустан таваккалига хўрозни аренага олиб чиқолмайди. Бирдан гальерадан отилажак ўқ хавфи ҳамиша бор. – У полковникка юзланиб афсус билан деди:

– Айнан шунинг учун айтяпман-да, ёшулли.

Полковник маъқуллагандай бошини қимиради.

– Тушунарли.

Полковник даҳлизда улар ортидан келарди. Мехмонхонада докторни дон Сабаснинг хоними ушлаб қолди. Аёл: “Оҳ, бу қуриб кетгур касаллик, тўсатдан шундай хуруж қиладики, бирпасда суробингни тўғрилаб қўяди, ҳатто нима бўлганини ўзинг ҳам тушунмай қоласан”, – дея жавраганча дори сўради. Полковник докторни идорада кутарди. Дон Сабас сейфни очиб, чўнтагига пул тикаркан, тўртта қоғозчани полковникка тутди.

– Мана сизга олтмиш песо, ёшулли, – деди у полковникка. – Хўроз сотилганда, ҳисоблашармиз.

Полковник доктор билан кечки салқин ҳавода жонлана бошланган портадаги дўкон ва расталар ёнидан ўтиб борарди. Пастда дарёда шакарқамиш ортилган қайиқ сузарди. Полковник бугун негадир доктор оғзига толқон солволганини пайқаб қолди.

– Доктор, сизга нима бўлди?

Доктор елкаларини қисиб қўйди.

– Шундай, ўзим, – жавоб қилди у. – Ўйлашимча, мен ҳам бир врачга кўриниб қўйсам, зарар қилмайдиганга ўхшайди.

– Буларнинг барига қиш сабаб, – деди полковник. – Менинг ичимда нимадир кўчиб тушгандай.

Доктор касбига хос бўлмаган инсоний бир қараш билан унга разм солди. Кейин пайдар-пай ўз дўконлари эшиги олдида турган шомликларга бош силкиди. Докторнинг кабинетига етишганида эса полковник яна хўроз ҳақида гап қўзғайди.

– Менинг бошқа иложим йўқ, – тушунтирмоқчи бўларди у. – Бу жонивор одам гўшти билан озикланади.

– Мен биргина одамхўрни биладан – бу дон Сабас, – деди доктор. – У хўрозни сиздан олиб тўққиз юз песога пуллашига ишончим комил.

– Сиз шундай деб ўйлайсизми?

– Ишончим комил, – такрорлади доктор. – У шундай бир манфаатпараст хожатбарорки, бу айни алькальд билан тузилган машхур ватанпарварлик битимидек Сабас учун қони фойда келишув.

Полковник ўз қулоқларига ишонмасди.

– Ёшулли нима қилиб бўлса-да, ўз ҳаётини асраб қолиш учун ўша битимга рози бўлган, – деди у. – Фақат шу келишув сабаб у шаҳарда қола олган.

– Алькальд унинг партиядош исёнчи ўртоқларини шаҳардан бадарға қилганида, дон Сабас дўстларининг мулкани ярим баҳосига сотиб олиб, бу мусибатдан ҳам ўз фойдасини кўзлаган, – фиғони фалакка чиқиб дерди доктор. У чўнтагидан қалитни топа олмай, эшикни тақиллатиб урди, кейин ҳамон ишонишини билмай турган полковникка яна мурожаат қилди:

– Анойи бўлманг. Дон Сабасни ўз жонидан кўра муллажиринг кўпроқ қизиқтиради.

Бу кеч полковникнинг кампири харидга чиққанди. Полковник шомликларнинг магазинигача ҳамроҳлик қилиб бораркан, яна ва яна доктор билан гурунгини хотирларди.

– Устахонадаги йигитчаларни хозироқ излаб топ-да, уларга хўроз сотилганини айт, – деди аёл. – Нима қилишади беҳудадан-беҳудага умид боғлаб?

– Дон Сабас қайтмаганича, хўроз сотилмайди, – деб жавоб қилди полковник.

У билирдхонада рулеткада қимор ўйнаётган Альваро билан учрашди. Якшанба оқшомида бутун муассаса лорсилларди гўё. Радиони бор овозда бўкиртириб қўйишган ва бу жазирамада яна ҳам кучлироқ таъсир қиларди. Полковник узун столда сўппайиб турувчи, қора елимли ёрқин рақамларга кўз ташлади. Стол ўртасида, қутида керосинли ис чироқ ёнарди. Альваро ўжарлик билан йигирма учга ёпишиб олган ва пайдар-пай бой берар эди. Унинг елкаси оша ўйинни кузатаркан, полковник ҳаммадан кўпроқ ўн бир ютаётганини билиб олди.

– Ўн бирга тик, – у Альваронинг қулоғига шипшиди.

Альваро клёнка қопланган майдонга диққат билан разм солди. Кейинги ўйинга ҳеч нима тикмади. Тахлам пул билан бир варақани чўнтагидан чиқариб, стол остидан варақани полковникка узатди.

– Августин ёзган, – деди у.

Полковник варақани чўнтагига яширди. Ўн биринчи рақамга Альваро шу заҳоти катта пул тикди.

– Оз-оздан бошла, – деди полковник.

– Сизда сезгирлик қобиляти кучли экани шундоқ кўриниб турибди.

Ҳар хил рангли доира айлантирилиб тўхтаганда, қўшни ўтирган қиморбозлар бирдан ўзларининг ганақларини бошқа рақамлардан чиқариб, ўн бирга қўйишди. Полковникнинг юраги шувиллаб кетди. У биринчи марта қиморнинг роҳати ва ҳалокатини яшагандай бўлди.

Бешга тушди.

– Шундай бўлишини билгандим-а, – деди полковник айбдорларча, Альваронинг пуллари эғоч хаскаш билан суриб олишаётганини кузатаркан.

– Ўзим билмаган нарсага бош суқишни ким қўйибди мен анойига. Альваро унга қарамасдан ҳам табассум қилди.

– Куйинманг, полковник. Ишқибозлик шунақа бўлади, бир мазза қилинг.

Мамбони¹ ижро этаётган карнайларнинг овози бирдан ўчди. Қўлларини кўтарганча, қиморбозлар тумтарақай бўлди. Полковник ўзининг орқасида қуруқ, совуқ, ўқланган милтиқ затвори қарсиллаганини эшитди. У полициянинг қуршовига тушиб қолганини тушгачгина, чўнтагида варақа борлигини хотирлади. У қўлларини кўтармасдан секин қайрилди. Шу жойда – биринчи марта – ўғлини отган қотил билан ўзини юзма-юз кўрди. У тўғри полковникнинг рўпарасида, қорнига милтиқнинг учини тўғрилаб турарди. Бу паст бўйли, хинду башара кишининг юзи чўтир эди. Ундан гўдак иси келарди. Полковник тишини-тишига босганича, бармоғини отча бошидек қайириб, юмшоққина қилиб қўндокни ўзидан нари сурди.

– Рухсат берсангиз, – деди у.

Ва кичкина, дум-думалоқ кўршапалак кўзларга дуч келди. Бу кўзлар уни

¹ Мамбо – Лотин Америкаси мамлакатларида кенг тарқалган мусиқа тури.

бир лаҳзада ютиб юборганча, бурда-бурдалаб ҳазм қилиб, кейин туфлаб ташлагандай бўлди.

– Марҳамат, полковник. Ўтинг.

Деразани очмасдан ҳам декабрь ғалабасини кўрса бўларди. У ҳали ошхонада турибоқ, хўрозга нонушта учун меваларни тўғраркан, бўгин-бўгинигача буни ҳис қилди. Эшикни очганида эса ҳовлида мўъжизавий манзаранинг гувоҳи бўлиб, сезгилари уни алдамаганига амин бўлди. Чароғон тонг ҳавосида майса ва дарахтлар, ҳожатхона бўлмаси гўё ховурланиб ётарди.

Кампири тўққизгача тўшагидан кўзғалмади. У ошхонага чиққанда, полковник хонани тартибга келтирган, хўроз теварагида йиғилиб олган болалар билан гурунглашиб ўтирарди. Аёл печкага қараш учун уларни айланиб ўтмоқчи бўлди.

– Сизлар менга халақит бераяпсиз! – шанғиллади у хўрозга тўмтайиб назар ташларкан. – Биз қачон бу бахтиқаро паррандадан халос бўлар эканмиз?!

Полковник диққат билан хўрозга боқиб, ким бунчалик кампирининг аччиғини кўзғатганини тушунишга уринди. Хўрознинг афт-ангори хунук ва бир аҳволда: тожи юлинган, яланғоч буйни ва пайлари кўкимтир эди. Шунга қарамай у рисоладагидек. Машғулотларни бошлашга тайёр, деса бўлар эди.

– Хўрозни қарғанингча, деразадан ташқарига қарасанг-чи, – деди у кампирига болалар кетгач. – Бундай тонгда эсдалик учун расмга тушгинг келади.

Аёл деразадан ташқарига қаради, аммо вазоҳати юмшамади.

– Мен атиргуллар ўтқазини истаган бўлардим, – деди у печка олдига қайтаркан.

Полковник печкада ўрнатилган ойнага қараб, муртини қиртишлашга тушди.

– Атиргул ўтқазини истасанг – ўтқаз, – деди полковник.

У покини шундай суръат билан юритар эдики, ойна орқали кампирининг ҳам хатти-ҳаракатини кўриб турарди.

– Уларни чўққалар ямлаб қўяди, – деди аёл.

– Нима ҳам қилардик, – деди полковник. – Аммо-лекин, атиргуллар билан боқилсами, чўққаларнинг эти бирам мазали бўладик, оҳ-оҳ, – У кампирининг кайфияти аввалгидек тундми ё ўзгарганини билмоқ бўлиб аксини ойнадан излади. Оловнинг шуъласида унга аёл худди печка каби лойдан ясалгандай туюлиб кетди. Узоқ йиллардан буён одатланганидек полковник аёли кўзларидан назарини олмай, ўз юзига қарамай ҳам соқолини олишда давом этди.

Кампири ўз ўйлари гирдобидан узоқ фурсат чиқолмасдан, индамасдан ўтирди.

– Шунинг учун атиргуллар ўтқазини истамайман, – деди ниҳоят у.

– Бўпти, – деди полковник. – Унда ўтқазма.

У ўзини бардам ҳис қилди. Декабрь ичакларидаги ўсимталарни куритгандай эди. Эрталабки жами саргузаштларидан биргина ноҳуши – янги ботинкасини кийишга уриниши бўлди. Бир неча марта оёғини тикишга уриниб, бу беҳуда эканлигига имони комил бўлгач, амирконини илди. Кампирининг бунга эътибори тушиб, деди:

– Агар сен янги ботинкани ҳозир кийиб кенгайтирмасанг, у ҳеч қачон оёғингга лойиқ келмайди.

– Бу ботинка фалажлар учун, – эътироз билдирди полковник. – Биринчидан, уни бор-йўғи бир ой нари-берисидагина кийилади, кейин эса сотишга тўғри келади.

Полковник бугун албатта хат оладигандек кўнгли ҳовлиқиб кўчага чиқди. Кема кириб келишига ҳали анча маҳал бор эди, шунинг учун у дон Сабаснинг идорасига қараб ўтишга қарор қилди. Бироқ унда полковникка дон Сабас душанбагача келмаслигини маълум қилишди. Унинг дабдурустдан ушланиб қолиши полковникнинг руҳини туширмади. “Эртами кеч у барибир келади”, ўз-ўзига шундай деганча, портга қараб йўл олди. Фавқулодда бир гўзал палла, тонги чароғонликда ҳали ҳеч бир манзара лойқаланмаган эди.

– Йил бўйи декабрь кетмаганида ажойиб бўларди-да ўзиям, – дея пичирлаб қўйди у Мусо шомийнинг дўконида ўтираркан. – Бир чимдим ҳам гўборинг қолмагандай, ўзингни шаффофдек ҳис қиласан.

Мусо шомий зўр бериб, бу лутфни ўзининг унутилган араб тилига ўгирмоқчи бўлди. Мусо мўмин-қобилгина, таранг териси силлиқ, ажинсиз, ёпишиб тургани билан, ҳаракатлари сувга фарқ бўлган кишиникидек шалвираган эди. Ҳақиқатдан ҳам ҳозиргина уни сувдан чиқариб олишганга ўхшарди.

– Бир замонлар шундай бўлган, – деди у. – Ҳозир ҳам ўшандай бўлганда мен аллақачон саккиз юз тўқсон олтига кирардим. Сен-чи?

– Етмиш бешга, – деди полковник нигоҳи билан почта нозирини таъқиб қилиб. Ва у бирдан почта кемаси палубаси ўртасида циркка кўзи тушиб, ранг-баранг бўхчалар орасидаги зарҳалли чодиридан уни таниб қолди. У бир дақиқа бошқа катердаги қутилар орасида айқаш-ўйқаш йиртқишларни яхшилаб кўриб олишга чалғиб, нозирнинг қорасини йўқотиб қўйди. Бироқ йиртқишлар яхши кўринмасди.

– Цирк, – деди полковник. – Охирги ўн йилликда биринчиси.

Мусо шомий бу хабарни хотини билан муҳокама қиларди. Улар арабийни испанча билан аралаш-қуралаш қилиб гаплашарди. Хотини унга дўконнинг орқа иморати томонидан гапирар, эри завжасининг ташвишини аввал ўзи фаҳмлаб олиб, кейин полковникка дoston қиларди.

– Полковник, у мушукни яшириш билан овора. Бўлмаса бу шумтакалар мушукни ўғирлашиб, циркка сотиб юборишдан ҳам қайтишмайди.

Полковник нозирнинг орқасидан йўлга тушишга ҳозирланди.

– Бу хайвонлар цирки эмас, – деди полковник.

– Барибир, – деди шомий. – Дорбозлар суяклари пишиқ бўлиши учун пишак гўшти тановул қиладилар.

Полковник нозирнинг ортидан йўл олиб, портдаги дўкончалар яқинидан ўтиб борди. Майдонга етганида, гальера томонидан келаётган баланд-баланд бақир-чақирлар қулоғига кирди. Олдидан чиққан бир киши унга хўрози ҳақида ўзича нималардир деди. Фақат шундагина полковник белгиланган машғулотларни бугундан бошлашга келишилганлигини хотирлади. У шундоққина почта яқинидан ўтиб кетди. Бир дақиқа ўтмай у ҳам гальерадаги ғала-ғовур ичига бутун вужуди билан шўнғиб кетган эди. Аренада пихлари латта билан ўралган, унинг ҳимоясиз хўрози сўппайиб турар, қўрқаётгани оёқларининг қалт-қалт титраётганидан ҳам билинарди. Рақиби кулранг хунук бир хўроз эди.

Полковник хўрозлар жангига иштиёқсиз қаради. Шиддатли чўқишувлар узлуксиз давом этар, хўрозлар гуё бир бутун бўйин ва оёқдан иборат ўрамдай айланишарди. Теваракни ҳайратланарли қийқириклар босди. Ташландиқ тахта ғовдан боши билан ўмбалоқ ошиб тушган кулранг хўроз шу заҳотиёқ яна жангга отилди. Полковникнинг хўрози хужум қилмасди. У рақибининг барча ҳамлаларини даф қилганча, ўз жойидан қимирламамас эди. Оёқлариям қайтиб қалтирамади.

Герман ғовдан сакраб ўтиб, полковникнинг хўрозини боши узра кўтарди ва трубиналардаги томошабинларга кўрсатди. Ишқивозлар жазавада қийқиришарди. Полковникка омманинг завқ-шавқи ҳаддидан ошгандай туюлди. Буларнинг бари полковникка кўпол ҳазилга ўхшар, кўра билан туриб, ўз ихтиёри билан хўрозлар-да бу томошада иштирок этишар эди.

У ҳатто сал нафратли қизиқувчанлик билан бутун гальера теварагига нигоҳ ташлаб чиқди. Жазавага тушган оломон трибунани ташлаб майдонга ёпирилар эди. Полковник қувончбахш умиддан ҳаяжонланиб, бўғриқиб кетган юзларга кўз ташлар эди. Булар умуман бошқа одамлар эди. Шаҳарнинг янги одамлари. Шунда аллақандай шуъладан бир лаҳза зехни тиниқлашиб, аллақачон хотираси овлоқларини-да тарк этган ҳаёт мавжлари билан учрашгандай бўлди. Хотираларга берила туриб, у ғовдан ҳатлаб ўтди, оломон орасидан ўзига йўл очар экан, Германнинг хотиржам нигоҳига дуч келди. Улар бир-бирларидан нигоҳларини узмай қараб туришар эди.

– Хайрли кун, полковник.

Полковник ундан хўрозини олди. Пичирлаб деди:

– Хайрли кун. – Бошқа ҳеч бир сўз қўшимча қилмади. У бармоқлари остида парранданинг илиқ титроғини ҳис қилар экан, умр бўйи қўли билан шу хўроздан жонлироқ мавжудотни ушламаганини ўйлади.

– Сиз уйда йўқ экансиз, – деди Герман ҳайрон бўлиб.

Унинг гапини олқишларнинг янги гулдуриси узиб қўйди. Полковник хи-жолатга тушди. Ишқибозларнинг кулоқни батанг қиладиган қийқириклари остида у ҳеч кимга қарамасдан, қисиниб-туртиниб оломон оралади, охири қўлтиғига қистирилган хўроз билан кўчага чиқиб олди.

Бутун шаҳар аҳли, тўғироғи, шаҳарнинг жайдари кишилари томошага чиқишган, мактаб ўқувчилари куршовида полковникнинг қаёққа йўл олишига қизиқишарди. Майдоннинг бир кунжагида аллақандай сўлоқмондай ҳабаш бўйнига илонни ўраб олганича, дори-дармонларни столда ёйганча савдо қилар эди. Портдан қайтаётган кишилар оқими унинг кўярда-кўймай сув текин, жонингизни киритади каби хаёлни овлар жалб этишларига чалғиб бир зумга тўхташди. Бироқ қўлтиғи остига хўрозини қистириб олган полковникка ишқибозликларини унутмасдан, яна чолнинг ортидан юриб кетдилар. Полковникка уйига олиб борар бу йўл ҳеч қачон бунчалик узун бўлиб кўринмаганди. У бундан куйингани йўқ, албатта. Шаҳар ўн йил давомида узоқ уйкуга чўмган, назарида, гуё вақт ҳам бир жойда тўхтаб қолгандай эди. Бироқ ушбу жумада – яна бир жума мактубсиз кетганди – шаҳар қарахликдан уйғонган эди. Полковник ўтган замонларни хотирга олди: мана у хотини ва ўғли билан соябон остида яшириниб, жала қуйишига қарамай ўйналаётган спектаклга қараганча ўтиришибди; мана сочларини силлиқ тараган партия раҳбарлари мусиқа оҳангига мос тарзда унинг ҳовлисида елпиниб ўтиришибди. Полковникнинг кулоқларига дўмбиранинг оғриқ берар даражада даранглагани аниқ эшитилди.

У кўчани кесиб ўтиб, дарё бўйлаб борар экан, бу ерда ҳам худди сай-

ловлар пайтида бўладиган, аллақачон унутилган фавкулудда вазият, гувраниб турган издиҳомга кўзи тушди. Тўпланган кишилар циркчилар лашлушларини туширишларини кузатарди. Полковник дўкончаларнинг бири ёнидан ўтаётганида, аллақандай аёл хўроз ҳақида нимадир деб чийиллади. Аммо полковник тамоман ўз оламига ғарқ эди: қарийб унутилаёзган, жуда ҳам олислардаги, ҳамон қалбидагина садо бериб турган абас овозларни тинглар, баайни ҳалигина гальерада янграган гулдуролқишловларнинг акс садосидек эди бу.

У эшиги оғзида болаларга юзланди:

– Қани энди уйлариңгизга қараб жўнаб қолинлар-чи бир! Бўлмаса кўлимга тасмамни оламан.

У эшик зулфинини ўтказиб, тўғри ошхонага юрди. Кампири ҳарсиллаб ётоқхонадан чиқди.

– Уни зўрлик билан олиб кетишди, – вағиллади аёл. – Мен уларга кўксимда жоним бор экан, хўрозни бермайман, дедим.

Полковник кампирининг аянчли дод-войи остида хўрозни печкага боғлаб, товоғидаги сувини янгилади.

– Улар бўлса, ҳатто ўлсам ҳам ўз қарорларидан қайтмасликларини маълум қилишди. Хўроз бизгагина эмас, бутун шаҳарга тегишли экан.

Кампири бир лаҳза жим бўлганида, полковник унинг бўзарган юзига боқиб, на ачиниш, на гуноҳкорликдан асар ҳам йўқлигини кўриб, ҳайратдан бармоғини тишлади.

– Улар тўғри қилишган, – деди у босиқлик билан. Кейин эса чўнтақларини пайпаслаб кўйиб, аллақандай юмшоқ оҳангда қўшимча қилди: – Хўроз сотилмайди.

Кампири уни ётоқхонагача кузатиб борди. Полковник ҳамиша шундай бўлиб келгандай, ўзини одатдагидай тутар, айна пайтда аёл жуда олисда, гўё экранда уни кўргандек алфозда эди. Эркак шкафдан пул олиб, чўнтақларида қолганини кўшиб санади ва яна шкафга беркитди.

– Бу ерда йигирма тўққиз песо, биз уни ёшулли дон Сабасга қайтарамиз, – деди у. – Қолганини нафақа олганимизда тўлаймиз.

– Агар олмасак-чи? – саволга тутди кампири.

– Оламиз.

– Мабодо олмасак-чи?

– Демак, унда тўламаймиз.

Эркак каравоти тагидан янги ботинкани топди. Картон кутисини олиш учун у шкафга қайтди, пойабзалнинг тагчармларини латта билан артиб, якшанба кеч кампири уларни келтирганда қути ичида қандай ётган бўлса, шундай тарзда ботинкани қутига солди. Аёл кимирламади.

– Ботинкани дўконга қайтарамиз, – деди полковник. – Бу яна ўттиз песо.

– Уни қайтариб олишмайди, – деди кампири.

– Қайтариб олишлари шарт, – рад этди полковник. – Мен уни бор-йўғи икки марта кийиб чиқдим.

– Турклар буну тушунмайди, – деди аёл.

– Албатта тушунишлари керак.

– Агар тушунмасалар-чи?

– Тушунишмаса тушунишмас.

Улар кечки тамаддисиз ётишди. Полковник хотини ибодатини тугатиб, чирокни ўчиришини кутиб ётди. Бироқ кўзи ҳеч илинавермади. У киноназорат сигналини эшитган, кўп ўтмай комендантлик соати бошланганини

билдириб чалинган бонгдан кейин ҳам уч соат ўтган эди. Тунги аёзли хавода кампирининг нафас олиши хириллаб чиқа бошлади. Кампири ғудранибгина, бу сафар хотиржам, ярашган оҳангда унга гап ташлаганида ҳам полковник кўзи очик ҳолда ётар эди.

– Ухлаганинг йўқми?

– Йўқ.

– Яхшилаб ўйлаб олиб, кейин бир иш қилгин, ўтинаман. Эртагаёқ ёшулли дон Дабас билан гаплаш.

– У душанбагача уйига қайтмайди.

– Жуда соз, – деди аёл. – Яхшилаб ўйлаб олишинг учун имконингда яна уч кун бўлади.

– Бошимни қотиришга ҳеч ҳожат йўқ, – деди полковник.

Октябрнинг хира тумани ёқимли тоза ҳаво билан алмашди. Декабрь яна ўзини эслатди – кўлбуқа қуши бу бошқа фасл дея сайрарди. Иккида ҳам полковник ҳамон ухламаган, гамагида тўлғониб ётарди.

– Ухлолмаяпсанми? – кампири яна сўради.

– Йўқ.

Кампири бироз индамай турди.

– Бу имкониятни кўлдан бой беришга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Биз учун тўрт юз песонинг қиймати қанча эканлигини ўз бошингга яхшилаб ўйлаб кўр.

– Биз ҳадемай нафақа оламиз, оз қолди, – деди полковник.

– Мен бу ҳақида ўн беш йилдан буён эшитиб келаман.

– Худди шунинг учун ҳам, – деди полковник. – Шунинг учун ҳам энди яна кутишга мажбур қила олмайди.

Кампири узоқ тин олди. Аммо тилга кирганида, полковникка бир дақиқа ҳам ўтмагандек туюлди.

– Менинг кўнглим сезиб турибди, бу пуллар ҳеч қачон бизгача етиб келмайди.

– Келади.

– Мабодо келмаса-чи?

Бу саволга жавоб беришга полковник улгурмади. Хўрознинг биринчи кичкириғиёқ уни уйғотиб юборган бўларди, аммо бу паллага келибгина кўзи илинган, гумгурс, туш-пуш кўрмай қотиб ётарди. Уйғонганида офтоб аллақачон тиккага келганди. Кампири ҳам тош қотганди. Одатига хилоф икки соат кечикиб бўлса-да, полковник эрталаб қилиши керак бари юмушларини адо этиб, бирга нонушта қилишлари учун кампирини кутиб ўтирди.

Кампири эса ётоқхонадан ёнига йўлаб бўлмайдиган бир алфозда чиқиб келди. Улар бир-бирига хайрли тонг тилагач, чурқ этмай стулга чўкишди. Полковник бир бўлак пишлоқни, сутли нон билан чимдиб, бир финжон қора қаҳва ичди. У эрталабки вақтини тикувчилик устахонасида ўтказди. Кун ярмида уйга қайтиб, кампирини бегония гуллари орасида учратди – у кийим-кечакларни ямаш билан машғул эди.

– Тушлик вақти бўлди, – деди у.

– Тушликка ҳеч вақо йўқ, – деди кампири.

Полковник елкаларини қисиб, панжаранинг тиркишини беркитишга йўл олди, у орқали болақайлар ошхонага кириб олишарди. Уйга қайтганида стол тушликка ҳозирланган эди.

Тушлик чоғида полковник кампири кўз ёшини аранг тийиб турганини пайқади. Бу уни хавотирга солди. У кампирининг феълени билар, таби-

атан чидамли, қирқ йиллик ситам ва муҳтожликларда тобланиб, яна ҳам матонатли бўлган, ҳатто ўғлининг ўлими ҳам иродасини буколмаган, бир томчи кўз ёш тўкмаганди.

У кампирига гина билан қаради. Аёл лабларини тишлаб, кўзларини қўллари билан артиб, яна тотинмоққа юзланди.

– Сен мен билан ҳеч ҳам ҳисоблашмайсан, – деди у.

Полковник жавоб қайтармади.

– Сен баджаҳл, ғўрсан, мени сира одам ўрнида кўрмайсан, – деркан, хоч монанд қўйилган қошиқ ва санчқига кўзи тушиб, иримчилигига бориб уларни бир-биридан шу заҳоти айирди. – Мен сенга бутун ҳаётимни бағишладим, мана энди аниқ бўлганидек, анави зорманда хўроз менга қараганда сен учун азиз экан.

– Ундай эмас, – деб қўйди полковник.

– Йўқ, худди шундай, – қаршилиқ билдирди аёл. – Тушунсанг-чи, мен ўляпман. Ҳозир менинг жисми-жонимида нима содир бўляпти, сен қайдан ҳам билардинг, бу касаллик эмас, жон талвасаси.

Шу билан столдан турганларича полковник чурк этмади.

– Агар доктор менга хўрозни сотсанг, кампирингнинг дамқисмаси тузалиб кетади, деб кафолат берса, ўша заҳоти сотиб юбораман, – деди у. – Кафолат бермаскан – сотмайман.

Тушлиқдан сўнг полковник хўрозни гальерага олиб кетди. Уйга қайтганида кампирида хасталик хуружи бошланганди. Даҳлиз бўйлаб сочлари тўзғиган бир аҳволда санғир, қўлларини кенг ёйганича, харис бир ҳаракат ила хуштак чалгандай қилиб, ҳаво симирмоқчи бўларди. У шундай алфозда кечгача юрди. Кейин эса чолига ҳеч нима демасдан жойига чўзилди.

Комендантлик вақти кирганини билдириб бонг урилганда ҳам у минғирлаганича, дуо ўқиб ётарди. Полковник чирокни ўчирмоқчи бўлди, бироқ кампири норозилик билдирди.

– Қоронғида ўлишни истамайман.

Полковник чирокни полга қўйди. У ўзини жуда ҳам ҳорғин ҳис қилди. У барини бутунлай унутишни, тарашадай қотиб ухлашни ва қирқ беш кундан кейин, нақ йигирманчи январнинг соат учуда гальерада, хўрозига аренага чиқишга рухсат бериладиган шундай бир лаҳзада уйғонишни жон-жонидан истар эди. Аммо ухломас, чунки кампири ухламаган эди.

– Азалий кечмиш шу, – яна аллақанча вақтлар ўтиб кампири ўзига-ўзи ғўнғиллаб деди. – Бошқаларни тўйдириш учун оч-муҳтожликда, аранг кунимиз ўтади. Қирқ йил шундай кечди.

Полковник сабр қиларди, ундан кампири ухлаганинг йўқми деб сўраганида, йўқ деб жавоб қилди. Аёл эса кесиб-кесиб, бир хил оҳангда, шафқатсизларча давом этди:

– Биздан бошқа, ҳаммага ютуқ чиқади. Хўроз учун тикишга бир чақаси йўқ бирор кимса бўлса, ўша бизмиз.

– Йигирма фоизгача хўроз хўжайинининг ҳаққидир.

– Сенинг сайланишга ҳаққинг бўлгани учун ҳам сайловда манглайингни бежаб қўйишди, – эътироз билдирди кампири. – Фуқоролар урушида жонингни хатарга қўйиб, таваккал қилганинг учун, нафақа олишга ҳаққинг бор. Аммо ҳаммага тайинлангани ҳолида фақат ёлғиз сен бир чеккада қолиб кетдинг ва энди очингдан ўласан.

– Мен ёлғиз эмасман.

У ниманидир кампирига тушунтирмоқчи бўлди, бироқ уйку енгди. Кампири чоли ухлаб қолганини билиб қолмагунича, минғирлаб ётди. Кейин эса устидаги пашшахонасини итқитиб ташлаб, қоронғи хонада бориб-келиб, вайсашини ҳеч қўймади. Полковник тонготардагина уни чақириб тўхтатди.

Кампири эшик олдида, пастда аранг ёнаётган чироқ шуъласида арвоҳдек пайдо бўлди. Бироқ жаврашдан шунда ҳам қолмади.

- Кел, яхшиси, бундай қиламиз, – унинг гапини бўлди полковник.
- Қилиниши мумкин бўлган ягона иш – хўрозни сотиш, – деди аёл.
- Соатни ҳам сотиш мумкин.
- Ҳеч ким уни олмайди.
- Эртага уни қирқ песога Альварога таклиф қиламан.
- Бермайди.
- Унда суратни сотамиз.

Аёл яна тўшакдан туриб, гапга тушди. Полковник кампирининг нафасидан ичган шифобахш ўт-ўланлари ҳидини туйди.

- Унга қайрилиб қарашмайди.
- Кўрамиз, – деди полковник мулойим, хотиржам овозда. – Ҳозир эса ухла. Агар эртагаям ҳеч нарса сота олмасак, унда яна бирор чорасини топишни ўйлаб кўрармиз.

У кўзини юммасликка ҳаракат қилар, аммо уйку уни барибир енгди. Полковник уйку карахтлигида на макони, на замони бор, завжасининг гапларидан тескари маъно чиқадиган аллақандай бўшлиққа қулаб борарди. Бироқ бир дақиқа ўтмай елкасидан кампири туртаётганини ҳис қилди.

- Менга жавоб берсанг-чи!

Полковник бу сўзларни тушида эшитдим, хушидами билмасди. Тонг отди. Деразадан яқшанба тонгида яшнаган майсалар аниқ-тиниқ кўриниб турарди. Полковникда иситма бошланган, қовоқлари куйишар, у жуда машаққат билан фикрларини бир жойга йиғди.

– Агар биз ҳеч нарса сотолмасак нима қиламиз? – жағи тинай демасди кампирининг.

– Унгача йигирманчи январь ҳам келиб қолади, – деркан полковник бутунлай уйғонди. – Тикилган чўталнинг йигирма фоизини ўша куниёқ кўлимизга тутқазишади.

– Агар хўроз енгиб чиқса, – деди кампири. – Агар енгилса-чи? Сенинг хум қаллангга бу хаёл ҳеч келмайди-да, эҳтимол, уни чўқиб, дабдаласини чиқариб ташлашлари ҳам мумкин-ку.

- Бизнинг хўрозга бас келишолмайди.
- Кутилмаганда чўқилаб ташлашса-чи?
- Ҳали унгача қирқ беш кун бор-ку олдинда, – деди полковник. – Нима керак бу ҳақида ҳозирдан бошни қотириб?

Аёл умидсизликдан ўргана бошлади.

– Бунгача биз нима еймиз? – кампири чолининг кўйлаги ёқасидан тутганча, куч билан силкитар эди. – Жавоб берсанг-чи, биз нима еймиз, нима?

Полковник етмиш беш ёшга кирган – мана шу лаҳзада бутун умрлик тирикчилик азобини роппа-роса шунча йил дақиқама-дақиқа қайта бошидан кечиргандек бўлди. Бироқ ўзининг енгилмас эканлигини аниқ-тиниқ ҳис қиларкан, лўнда қилиб деди:

- Тезак.

Луи МАССИНЬОН

(1883–1962)

МАНСУР ҲАЛЛОЖ¹

*Форс тилидан
Олимжон ДАВЛАТОВ
таржимаси*

Ҳанафия мазҳабидаги қози Ибн Баҳлулдан ҳам Мансур Ҳалложнинг тергови жараёнида қатнашиб, Абу Умар билан бақамти иш олиб боришини сўрадилар, аммо у буни қабул қилмади ва ўринбосари – иродаси заиф ва салоҳияти кучсиз бўлган Абулхусайн Ишнонийни тавсия этди. Ҳаллож муҳокамаси чоғида Абу Умар Абулхусайн Ишнонийни ўз йўриғига шундай солдики, ҳатто бир куни Ишноний Ҳалложнинг қатлини вожиб деб, унга “Ё ҳалол ад-дамъ!” (эй қони ҳалол бўлган!) деб мурожаат қилди. Бу жараёнда бирорта ҳақиқий гувоҳ иштирок этмади. Сохта гувоҳлар бошлиғи Абдуллоҳ бин Мукаррам Ҳаллож “гуноҳи”ни исботлаш учун ўзига ўхшаган бир гуруҳни ўз атрофида тўплади, бундан ташқари Ҳалложнинг муҳолифлари бўлган қори ва фақиҳлар фатволарини жамлаб, Ҳаллож қатлига тарафдор бўлганлар сонини 84 тага етказди. Бунинг эвазига энг сердаромад мансаблардан ҳисобланмиш Қоҳира қозилиги унга ҳадя қилинди.

Эртасига Наср – кўрикчилар бошлиғи ҳамда халифанинг онаси ҳукми бекор қилишга кўп ҳаракат қилдилар; халифа ўша пайтларда бетоб эди, шунга қарамасдан Ҳалложни ўлдирмаслик ҳақида кўрсатма берди. Аммо Ҳомид вазиятни шундай даҳшатли қилиб тасвирладики, гўёки агар Ҳаллож тирик қолса, халифаликда катта тўнтариш юзага келиши мумкин. Халифа бундан кўрқиб, бу ишга бошқа аралашмади.

Ҳомид Ахи Саълук ва Мансур Ҳалложни орадан кўтариш тўғрисида лашкарбоши Мунис билан келишиб олди. Халифа ал-Муқтадир лашкарбоши Мунис шарафига берилган зиёфатдан сўнг иккита фармон чиқарди. Биринчи фармон Ҳалложни қатл этишга оид, иккинчиси эса Ахи Саълук ўрнида Амир Абу Юсуф бин Аби Сожни Рай волиси этиб тайинлаш тўғрисида эди. Ушбу фармонлар Ҳомид талаби билан чиқарилган эди. Бу билан Ҳомид Ибн Аби Сож олдида ҳарбий шарафини қайта тикларди. Чунки Ибн Аби Сож бир вақтлар яккама-якка урушда Ҳомидни енгиб, асирга олиб, сўнгра озод қилган эди. Бу ҳолат Ҳаллож ва Ахи Саълук ҳомийси – Наср билан ҳам ўн саккиз йил олдинроқ юз берган эди. Ўша вақтларда Наср ҳам Ахи Саълук қўлига асир тушиб, унинг олдида қарздор бўлиб қолган эди. Ҳижрий 311 йил Ахи Саълук Ибн Аби Сож билан бўлган уруш

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

майдонида ўлдирилди. Ибн Аби Сож унинг бошини Наср хабар топмаслиги учун махфий тарзда халифага юборди.

Зулҳижжа ойининг 23-кунида қатл ҳукми ижро этилиши карнай овози остида эълон қилинди. Мутаассиб шиалар нуфузларидан фойдаланиб, шаҳарда назорат ва тартибни сақлаш чораларини қаттиқ кучайтирдилар. Вазир Ҳалложни соҳиб уш-шурта (қоровуллар бошлиғи) Муҳаммад ибн Абдусамадга топширди. Қоровуллар бутун шаҳарда кўзғолон кўтарилишидан кўрқиб, кечаю кундуз кезиб юрардилар... Зиндон хужрасида Ҳаллож сўнгги кечада айтди: “Менга шаҳид бўлиш бахти насиб этади ва охираат кунида ғолиблардек тириламан”. Иброҳим бин Фотак унинг дуосини ёзиб, бир йилдан сўнг қози Ибн ал-Ҳаддодга етказди.

Зулҳижжанинг 24-кунида Бағдоднинг Дажла дарёси ғарбий қирғоғидаги Хуросон дарвозасида тумонат одам йиғилди. Бошига зобитлар кулоҳига ўхшаган қалпоқ кийган Мансурни келтирдилар. Бошига дарра урдилар, сўнгра кўл-оёқларини кесиб ташладилар, ҳали жони чиқмаган баданини дорга осдилар. Дўсту душман ундан сўнгги марта айрим нарсаларни билиб олмоқ учун унга талпинардилар. Бу вақтда бир неча кўзғолончилар дўконларни ёқиб юбордилар. Ҳалложнинг бошини кесиш тўғрисидаги фармон (у пайтлардаги одат бўйича, бошни олишга алоҳида фармон бериларди) халифадан келмади, шу сабабдан, Ҳаллож жасади эртасигача дор бошида қолди.

Халифани кўндириш учун Ҳомид айтган эди: “Уни ўлдир, агар бундан сенга бирор зиён-заҳмат етгудек бўлса, мени ҳам ўлдир”. Аммо бу ғалвали кечанинг эртақнамо ходисалари, Ҳалложнинг ғаройиб сўзлари, у тўғрисидаги турли хил хангома ва овозалар ҳамма ёққа тарқалиши мумкинлиги Ҳомидни бу масалага бошқачароқ қарашга мажбур қилди. Узоқни кўзлайдиган Ҳомид масъулиятни ўзи ва халифа бошидан соқит қилиш мақсадида Ҳалложга қарши гувоҳлик берган шохидларни чақириб уларга ислом умматининг пешқадам намояндалари сифатида Ибн Мукаррам бошчилигида Ҳаллож осилган дор атрофида тўпланиб, одамларга унинг ўлими мусулмонлар фойдасига бўлганини тушунтиришга топширик берди (Тузарий ривояти).

Ҳалложнинг бошини кесдилар, танасини нафтга (ёқилғи) ботириб, ёқиб юбордилар, кулини баланд бир минор устидан Дажлага сочдилар. Бу воқеа милодий 922 йилнинг 26 март куни, ҳижрий шамсий ҳисобда Наврўз айёмининг 301 йилида содир бўлди. Қатл майдонида ҳозир бўлганларнинг айтишича, Ҳалложни қийнаб ўлдираётган пайтда унинг оғзидан шундай сўзлар чиқиб кетдики, унгача ҳеч ким айтган ё эшитган эмасди:

“Илоҳи, изо татаваддаду ило ман юъзийка, фақайфа лам татаваддаду ило ман юъзий фийка?!” (“Бор Худоё, агарки Сенга озор етказувчини дўст тутгансан, қандай қилиб, Сенинг йўлингга озор чеккан бандангни дўст тутмайсан?!) Калима қайтараётган чоғида ушбу ибора билан сўзини тутатди: “Ҳасбул-вожиду ифрод ул-Воҳиди лаху” (“Вождид (ошиқ)га Воҳид (Аллоҳ) билан бирлашиш давлати басдир”).

Унга нисбат бериладиган бу ва шунга ўхшаш сўзларким, шубҳасиз Ҳалложнинг ўзига тегишлидир. Шаҳид бўлишдан бир кеча олдин айтган дуоларини дўстлари кейинги авлодларга кам-кўстсиз етказдилар: “Ва наҳну шавоҳидука”, яъни Биз Сенинг дийдорингга борурмиз...

Ҳалложнинг дўстлари ва душманлари

Мансур Ҳалложнинг дорга осилиши душманларининг ҳақиқий қиёфасини очиб берди ва асл муддаоларини ойдинлаштирди.

1. Ҳаллож муҳолифлари.

Ҳаллож муҳолифлари тўдасининг бошлиғи, юкориди айтиб ўтганимиздек, халифанинг оқсоқол вазири Ҳомид эди. У йиллар давомида молия вазирлигини бошқариб, ўз мансабидан шу даражада мағрурланиб кетгандики, байтулмолда тўпланган маблағдан кетаётган ҳар бир динорни ўз чўнтагидан кетаяпти, деб ҳисобларди.

Қаллоблик ҳамда фирибгарлик йўли билан катта бойлик тўплади, бу бойликни ахлоқ ва лутфдан йироқ, фиску фасоддан иборат айшу ишратга сарфларди. Ҳомид аҳли суннат ва жамоатдан ҳисобланса ҳам, имони мустаҳкам эмасди. Ахлоқдан бир чақирим йироқ ва очкўз бу кимса ишни бошлаган кунидан Ҳалложга муҳолиф эди. Ҳалложнинг барча ишлари – унинг кучли руҳияти бўладими, хайрли охираг йўлида зуҳд ва тақвога йўғрилган ҳаёти бўладими – ёмон кўринарди; унинг кашфу кароматларини ҳам ширк ва жоду деб биларди. У ер юзини Ҳалложга ўхшаган ёвуз жодугарлардан поклаш лозим, деган ақидада эди.

Ҳомидни бу муҳолифатга йўналтирган бошқа бир киши Шалмағоний бўлиб, Ҳомиднинг ақидапараст куёви ҳам Шалмағоний билан маслакдош эди. У қора ниятли, ёвуз ва бадахлоқ бир кимса эди. Шалмағоний ўн уч йилдан сўнг ўзидан кўра шум ва ёвузроқ бўлган Ибн Рух Навбахтий тухмати қурбони бўлди. Ҳомид Ҳаллож ўлгандан сўнг унинг сеҳр-жодуси кейин ҳам унга ёмон зарар келтиришидан қўрқарди. Шу хаёл билан у Мансур Ҳалложнинг ўлдирилишига унинг ҳокимиятга бўйсунмагани ва қайсарлигини сабаб қилиб кўрсатди. Бу билан у Ҳалложни кофир дея ҳукм чиқариш масъулиятини ўз зиммасидан соқит қилмоқчи бўлди.

Халифа лашкарбошиси Мунис асли румлик бўлган аъёнлардан эди; у ҳам Ҳомид каби ёши бир жойга бориб қолганди. Фитна бошлангунга қадар Ҳаллож ҳақида ҳеч нарса айтмаганди, чунки тутинган ўғли – Ҳусайн бин Ҳамдон ва дўсти Наср – дарбор кўрикчилари сардори Ҳалложнинг ҳомий ва суянчилари ҳисобланардилар. Лашкарбоши фақат ўз фойдасини кўзлайдиган одам эди. Халифа ал-Мўътазид ва ундан кейин халифа ал-Муқтадир номига садоқат билан хизмат қилиш тўғрисида қасамёд қилганди. Шунинг учун ўлжалардан ва совға-салом номи билан бериладиган поралардан баҳраманд бўлишга тўла ҳаққим бор деб ўйларди. Унинг назарида, бу бойлик қилган хизматлари учун халифанинг чўнтагидан келаётгандек эди. Ибн Исонинг солиқларни камайтиргани Мунисга ёқмасди. Ибн Исонинг ташқи сиёсатда мурасасозлик билан иш тутиши ҳам унга унчалик хуш келмасди. Олдин Ибн Исо билан ҳамтовоқ бўлса ҳам, ислохотлардан кейин у билан урушиб қолиб, Ҳомидга кўшилди. Муниснинг мақсади – Насрнинг истагига қарши, Ибн Аби Сожни Ахи Саълук ўрнига Райда ҳоким ва лашкарбоши қилиш эди. Шу сабабдан халифанинг онасига ҳам, Насрга ҳам муҳолиф бўлди ва бу йўлда Мансур Ҳалложни қурбон қилишига тўғри келди. Бу келишмовчиликлар натижасида ҳижрий 317 йилда сиёсий тўнтариш юз берди (бу йилда Қарматийлар Маккани босиб олдилар ва Мунис вазиятдан фойдаланиб, хазинани талон-тароҷ қилди).

Ҳалложнинг бошқа бир муҳолифи – қози Абу Умар ҳам ушбу тўнтарихда ўзининг энг катта орзуси – қозини кузот мансабига эришди. У сарой аҳлига хос бўлган хислат – вазиятга тез мослашишни жуда яхши ўзлаштирганди. Башанг кийинарди, атир ва хушбўйликларга жуда ўч эди. Муҳокама жараёнида сурбетлик билан олдинги ҳукмига мутлақо қарама-қарши бўлган бошқа бир хулоса чиқаришда устаси фаранг бўлиб кетганди. Моликия мазҳабига эътиқод қиларди. Фикҳ илмидаги саводсизлигини ўзи билган ҳадис ва оятларни турлича талқин ва таҳлил қилиш билан хаспўшлаб юрарди. “Кўпчилик манфаатини кўзлаш” даъвоси билан Ҳалложнинг тергов жараёнини ўз фойдасига ҳал қилганидан жуда фахрланарди. Бу иши билан у гўё бошқа касбдошларидан ҳам қасос олгандай эди.

Халифа ал-Муқтадир иродаси заиф, ўзгарувчан ва фикри беқарор арбоб эди. Агар унга Худо ва Худонинг халқи олдида катта масъулияти борлигини эслатсалар, аччиғи келарди ва ўша одамни ўзига ашаддий душман деб биларди. Ҳаллож ва Ибн Исодан юз ўгиришининг сабаби ҳам айнан ана шу омилдир.

Ҳокимият тепасига келган мутаассиб фирқалар намояндалари ҳам макр ва ҳийлада иблисга устозлик қилардилар. Улар ҳеч қачон халифаликни Аббосийларга раво кўрмасдилар. Улар томонидан амалга оширилган ғоявий тажовуз шу даражада кучли эдики, ҳатто халифа ўз ваколати қонуний ва ҳақиқий эканлигига шубҳа қила бошлади. Макр ва найранг фанининг бундай устозлари сифатида Хусайн бин Руҳ Навбахтий ва ибн ал-Фуротни мисол келтириш мумкин. Ибн ал-Фурот маълум вақт халифа ал-Муқтадирга васий (оталик) ҳам бўлган эди.

Унинг қўлидаги беҳисоб бойлик охир-оқибат халифа ал-Муқтадирни ўзига маҳлиё қилиб, тўғри йўлдан чалғитди. Шу сабабдан халифа унинг таклифига кўниб, Муфлиҳ исмли ёлланма бир ҳабаш қулни ҳарам оғаси ва сарой хожаси лавозимига тайинлади. Муфлиҳ садоқат туйғусидан мосуво бир кимса эди ва ибн ал-Фуротнинг ўғли – Муҳсиндан пора олиб, халифа ҳарамдаги чўриларга қўшмачилик қиларди. Мансурни ўлдирмаслик учун халифанинг онаси минг ёлворса ҳам, у ўз онасининг таваллосига қулоқ солмади.

2. Ҳалложнинг дўстлари ва хайрихоҳлари

Ҳалложнинг ихлосмандлари ва дўстларидан бири бу вазир ноиби Ибн Исо ҳисобланади. У тўғриси ўз ва ҳақгўй, айни пайтда узоқни кўра билувчи андишали одам эди. Ўз лавозимини сақлашда жуда эҳтиёткор бўлгани боис, Мансурни ҳаётлиги даврида ҳам, ўлимга ҳукм этиш пайтида ҳам қўлламади. Аммо ўз кўнглида Мансурга нисбатан хос бир таважжухга эга эди. Айнан шу одам Ҳалложнинг бир рисоласини ўз кутубхонасида яшириб сақлади ҳамда Ҳалложга хиёнат қилган Ибн Ҳаддодни 310 йили Қоҳирада зиндонга ташлади. Ибн Муқримни ҳам 312 йили ўз лавозимидан четлаштирди. Айтиб ўтилганидек, Ибн Муқрим Қоҳира шаҳрининг қозиси бўлиб, Ҳаллож қатлининг фаолларидан эди.

Ҳалложнинг хайрихоҳларини иккинчи даражага мансуб деб ҳисоблаш тўғри бўлади, чунки булар Ҳалложнинг кўрган азиятлари ва машаққатларидан маҳзун бўлиш ҳамда ҳамдардликдан бошқа иш қилмаганлар. Бу тоифага Исо Динаварий, Абулаббос бин Абдулазиз, Қори Утуфий, Қалонисий, Қаннод ва Абулҳасан Балхий (бу икки киши мўътазилийлардан эди), шунингдек, Мансур Ҳаллож билан зиндонда бирга ётгани эҳтимолдан узоқ бўлмаган Иброҳим ибн Фотакларни нисбат бериш мумкин. Айрим сўфийларнинг ақидасига кўра, Иброҳим ибн Фотак

узоқ йиллар Ҳаллож билан бир зиндонда ётиб, унинг қавл ва сўзларини ёдлаб, кейинчалик одамлар орасида тарқатган экан. Ҳалложнинг учта машхур маслакдоши ҳам борки, уларнинг гувоҳлиги Ҳалложнинг сидқу сафосига энг ишончли далилдир. Булар – жонажон дўстлари Шиблий ва Ибн Ато ҳамда Ҳалложнинг содиқ шогирди Ибн Хафифдир. Ибн Ато бир умр пайғамбарлар каби азият чекиб, шаҳодат топмокни истарди ва оқибат бу ниятига эришди. У дўсти Мансур бошига келган кулфатларни бирга чекмоққа тайёр содиқ дўст эди. Ҳаллож унга иккита гўзал ва пурмаъно мактуб ёзгани манбалардан маълум. Шунингдек, Ибн Ато бир неча марта яширин тарзда зиндонга бориб, Ҳаллож аҳволидан хабар олган ва унга, руҳига далда бўлган. У Мансурнинг мактубларини хавф-хатарга қарамасдан сақлаб қолди ва умри охирида уни ўз халифаси Али Иноматийга мерос қолдирди. Юқорида кўрганимиздек, Ибн Ато Ҳалложни озод қилишга кўп ҳаракат қилди – бир гуруҳ ханбалийларни Ҳаллож озодлиги учун кўзгатди, шунингдек, терговда ҳам мардона иқрор бўлди: “Мен ҳам Ҳаллож каби якка ва ягона Аллоҳ билан сўфиёна висолга эришганман, бу кароманинг мазҳаридир”. У Ҳаллождан ўн беш кун олдин ўлим топди. Ибн Атонинг бу қатъият ва собитқадамлиги Мансурнинг азиятини кўпайтирган бўлса, ажабмас. Чунки Ҳалложнинг бундай обрўли маслакдоши борлиги унинг душманлари кўнглида ҳасад оловини баттар алангалатарди.

Шиблий турк улуғларидан эди. Бир муддат Муваффақ исмли бир ҳожибга ёрдамчи бўлган. Дамовандда мулкдор эди. Аммо бир жазба туфайли тасаввуф тариқатини ихтиёр этди ва дунё бойлигидан буткул воз кечди.

Мисрда сиёсий беқарорлик авж олганлиги сабабли Шиблий Искандариёда моликия фикҳи таълимини тўхтатишга мажбур бўлди. Ҳаллож билан дастлабки учрашувлари Бағдоднинг Қуббат уш-шуаро қабристонини ёнидаги жомеъ масжидида бўлган. Биринчи учрашувдаёқ Шиблий Ҳалложнинг шайдоси бўлиб, унинг жамолидаги илоҳий нур тажаллийси мушоҳадасидан масту ҳайрон бўлди. Шиблий ўз мақом ва даражасини оммадан яшириш учун билиб туриб, одат ва одобдан ташқари амалларга қўл урарди. У ўзини девоналикка соларди, аммо бу жунун ирода ва огоҳлик туфайли эди. Шунинг учун уни девона ҳисоблаб, Ибн Ато ва Ҳаллождек қатл қилишни лозим кўрмадилар.

Маҳкамада Ҳаллож иши кўрилаётган пайтда Шиблий унинг ақидаларидан ярмини инкор этди. Аммо қатл куни у паришон ва изтироб билан қатлгоҳга етиб келди ҳамда Ҳалложни қутқаришга имкони борича ҳаракат қилди. Айтишларича, халифа Ҳалложни тошбўрон қилишга фармон берганида Шиблий бир дона гул отган экан.

Шиблийнинг бу иши унинг сафо ва меҳрининг нишонасидир. У Мансур Ҳалложга шундай деганмиш: “Офарин сенга, сен тариқат йўлида бошингни фидо қилиб, мендан жасурроқ ва бахтлироқ эканлигингни яна бир бор намоён этдинг”. Шиблий Мансур билан бир жойда ўлишни истамасди. У Ҳаллож номини ўлимидан кейин абадийлаштиришга бел боғлади ва бунга муайян даражада эришди ҳам. У ўз муридларига айтарди: “Мансур ўлими шундай бир ноёб гавҳарки, уни қалбнинг тубсиз тубига жойламоқ керак, уни ҳар бир мажлис ва маҳфилда нокасу ноаҳллар бор жойда айтиш ўринсиздир”.

Ибн Хафиф ҳам Ҳаллож йўлини тутган зотлардан эди. Унинг ажодлари Шероз шаҳрининг обрўли зодагонларидан ҳисобланарди. Манбаларда келтирилишича, у Мансур Ҳаллож билан атиги бир марта – Мансур қатли кунида мулоқот қилган бўлиб, бу учрашув буюк бир дўстлик ва

меҳру муҳаббат дебочаси эди. Ибн Хафиф ўзи калом илмининг машхур намоёндаларидан бўлиб, бошқа ашъарий мутакаллимлар каби сўфийлар таълимотини унчалик хуш кўрмасди. Шунга қарамасдан, қатл манзарасини кўрганидан сўнг Ҳалложнинг ихлосманди бўлиб, ҳамма жойда айтарди: “Мен Аллоҳ суйган бандани кўрдим”.

Наср Қашурий – сарой ҳожибларининг бошлиғи ҳам Ҳаллож ихлосмандларидан эди. У асли Румдан бўлиб, насроний мазҳабида эди. Кейинроқ исломга имон келтириб, ханбалий эътиқодида бўлди.

Қашурий давлат арбоби ва халифанинг содиқ ходимларидан бўлишига қарамасдан, Ҳалложга ихлос, эҳтироми юксак эди. У охиригача ана шу эҳтиромга содиқ қолиб, ҳатто халифа амри билан қатл этилган Ҳаллож учун очиқ-ойдин аза тутди. Бу – Қашурийнинг ўзига хос эътирози ва исёни эди. Бундай эътирозлар ва омманинг норозилиги боис вазир Наср Мансур Ҳалложнинг оиласи, яқин муридларига нисбатан шаръий, сиёсий жазо қўлламади, уларни солиҳ мусулмонлар деб эътироф этишга мажбур бўлди.

Ҳаллож ўлиmidан сўнг халифа ҳарамини ваҳшатли сукунат босди. Атрофи баланд деворлар билан ўралган ям-яшил хуррам боғнинг ўртасида, мрамртош ҳовузнинг бўйида қад кўтарган қаср ўрмонда адашиб қолган мусофирдек ғариб кўринарди. Бу қасрда халифанинг онаси – асли румлик бўлган Шағаб исмли малика истиқомат қиларди. Бу аёл Ҳалложнинг ашаддий ихлосмандларидан эди. Ҳаллож ўлим топганидан сўнг қаттиқ аза тутиб, унинг кесилган бошини анча муддат Канз ур-руъус (ноҳақ ўлдирилган номдор шахсларнинг кесилган боши сақланадиган жой)да сақлади. Кейинчалик бу бошни Хуросонга юбориб, шаҳарма-шаҳар айлантиришди ва одамлар Ҳалложни авлиёдек зиёрат қилишди. Шунингдек, халифанинг онаси ўз укасининг қабри ёнида катта бир макбара қурдириб, Ҳалложнинг зиёратгоҳига айлантирди.

Ҳаллож турли тоифадаги одамларнинг ўртасида, хилофатнинг қоқ марказида дорга осилди. У ҳатто ўлим топган чоғида ҳам сармаст ва хушҳол эди. Бу сармастлик ва ўлимни байрамдек истиқбол қилиш кайфияти ўлиmidан кейин ҳам одамлар онгини ўз забтига олди. Ўлим даҳшати Ҳақ ҳузурига кўтарилиш байрами олдида ҳеч нарса бўлмай қолди. Бу шундай қиссага айландики, асрлар давомида ирфон йўлидаги ҳар бир мутафаккир унга ўз муносабатини билдирмай иложи йўқ эди.

Ҳаллож ўлимини кўпчилик ўз кўзи билан кўрган бўлса ҳам, унинг ўлимига ўзини ишонтира олмасди. Айримлар уни Бағдоднинг кўча-кўйида, айримлар тушида ёки рўёда Ҳалложни тирик кўргандай бўлишарди. Масалан, Зоҳир Сарахсий даъво қилдики, Ҳалложни кўлида найза, учқур бир отда Бағдод кўчаларини айланиб юрганини кўрганмиш. Толиқонда Ҳалложнинг Шокир исмли муриди буни эшитгач, исён кўтариб, Бағдодга келди ва оқибат ўзи ҳам Ҳаллож каби ўлим топди.

УЧИНЧИ БОБ

Мансур Ҳаллож саргузаштининг мухтасар баёни

Мазкур бобда Колтон ва Пайэ қўллаган услуб бўйича Ҳаллож ҳаётини мухтасар тарзда кўриб чиқамиз.

1. Ўлимдан олдин. Ҳаллож ўз умри давомида уч марта турар жойини ўзгартириб, бир шаҳардан бошқа шаҳарга кўчиб ўтган: биринчи марта

Ахвоз шахридан, иккинчи марта Восит шахридан, учинчи марта Басра шахридан кўчиб кетган. Бағдодга келганида оилали ва тўрт фарзанднинг отаси эди. Сулаймон, Мансур, Ҳамд исмли ўғиллари ва исми аниқланмаган бир қизи бир умр унга вафодор қолдилар. Бу борада Ҳалложнинг ҳаёт йўли ҳеч қандай тўсиқсиз юксалиб боради.

Энди унинг фаолиятига назар соламиз. У уч марта ҳаж қилган. Бу ҳаж зиёратлари унинг тариқат йўлида кўзга узук кўзи янглиғ қолган икки сафари – хидоят ва иршод учун турли шаҳарларга қилган сафарлари билан бирлашади. Оқибат, Бағдодда одамларни руҳий бедорликка чақирди. Натижада, икки марта қози маҳкамасига тортилди. Бу икки тергов ўртасида узоқ йиллар зиндонда умр кечирди ва иккинчи муҳокамадан сўнг ўлимга ҳукм топди. Бутун умри давомида уч марта иродаси заифлик қилиб, сусткашликка йўл қўйди: биринчиси, ҳаж зиёратидан кейин хирқани тарк этди, иккинчиси – дастлабки терговдан сўнг Сус шахрига қочиб кетди (албатта, бу икки ҳодиса яширинча бўлган эмас ва унинг шонли ҳаёт йўлига ҳеч қандай соя солмайди), учинчи ва энг асосийси – ўзининг ҳол ва мақомини намоён этиб, “Аналҳақ” дея ўз сирини ошкор қилди. Ундан кейин яшаб ўтган машхур сўфий Боязид Бистомий (у Табаристон вилоятидаги сунниймазҳаб шайхлардан бўлиб, хижрий 261 йили вафот этган)да ҳам шунга ўхшаш ҳолат содир бўлди. Аммо у бу сўзларни рамз ва тимсол орқали эҳтиёткорлик билан баён этди. Шайхи мақтул Суҳравардий Мансурнинг бу ҳолатини яхши ёритиб берган. У айтади: “Ҳаллож “Аналҳақ” дейиши билан, била туриб бу ғавғони кўзғатди ва ўз қонини бошқаларга ҳалол этди”. Ҳалложнинг ушбу байтидан англашиладиким, у Аллоҳдан жонини шу тариқа олинишини сўраган ва дуоси мустажоб бўлган:

*Байний ва байнука инни юнозиъуний,
Фарфаъ биннийка инниййа минал-байни*

*(Мендаги мен мен ва сен ўртасида ҳижобдир,
Ўз Менинг билан менинг менимни орадан кўтар).*

Мансур Ҳаллож важд ва ҳолнинг юксак чўққисига юксалганидан сўнг идрокнинг мавҳумлигини бартараф қилиш билан бир қаторда нафснинг чиркин олами ва ҳатто руҳнинг зулматларидан ҳам қутулиб, Холис Аслиятнинг мунаввар сарчашмаларига йўл топди. “Кун” (“Бўл!”) амрининг моҳияти ойдинлашиб, унда шундай беназир руҳий қувват пайдо бўлдики, у омманинг мудроқ руҳини уйғотишдек қалтис ишга ҳиммат камарини боғлади. Ибн Сабъиннинг айтишича, “Кун” амрининг камоли фақат шу чақирикнинг ўзи эмас, балки бу Ақли Кулга оид шундай Сўздирки, Ваҳдат сири у туфайли ошкор бўлгай.

Тавҳид сирини англаган ва Ваҳдат оламига восил бўлган мушоҳид зотнинг қони тўкилса, бу қон унинг руҳини юксалтириб, Қадим Шохид (Аллоҳ) дийдорига муяссар этади. Бу руҳ бандаликка хос бўлган хоксорликнинг камоли билан “Аналҳақ” фарёдини чекиб, Бепоён Раҳмат олами ва Азалий Муҳаббат дунёсига етказди; бундан сўнг у нима деса, ўша оламнинг ажойиботларидан ҳикоят қилади. Башар фарзанди ана шу йўл орқали бандалик оламидан Рабубият оламига етишади.

2. Ҳалложнинг ўлимдан кейинги тақдири. Абурайхон Берунийнинг ёзишича, Ҳалложга бўлган кучли муҳаббат туфайли айрим мусулмонлар

Ҳаллож ўлимнинг кунини диний маросимга айлантириб, унга турли маънолар беришга ҳаракат қилганлар. Ушбу тоифага мансуб тадқиқотчилар Ҳалложнинг зиндонда ётган муддатини саккиз йилу етти ою саккиз кун деб ёзганлар. “Марям” ҳамда “Фотир” суралари абжад ҳисобида унинг муршидлик мақомига етишган йилини – ҳижрий 290 йилга тенг топишди, шу абжад ҳисоби билан “То син” сўзи ҳам унинг ўлим топган йил – ҳижрий 309 йилга тенг эканлиги, бу муддат Куръони каримда зикри кетган “Асҳоби Каҳф” (“Ғор эгалари”)нинг уйкуга кетган муддатларига баробар келиши Мансур Ҳалложни Ҳаққа етишган валий зот сифатида эътироф этишнинг далили ҳисобланарди. Ҳаллож тавҳид ошиғи эди, у барча башарият яккаю ягона Аллоҳга сиғинишларини орзу қиларди. Ҳаллож бу билан тавҳид дини бўлмиш исломнинг ўз юксак чўққисига етишини истарди.

Ҳаллож тавҳид тарғиботчиси бўлса-да, кофирлик ва муртадлик тухмати билан шаҳид бўлди, аммо унинг ғоялари ўлиmidан кейин янада қувват топиб, энг илғор ғоялар сирасидан жой олди.

Ҳалложнинг ислом оламидаги шуҳрати Францияда Жанна д’Аркнинг шуҳратига ўхшаб кетади. Аммо шуни ҳам айтиш лозимки, Ҳаллож ислом оламида Жанна д’Аркнинг Франция жамиятидаги нуфузидан кўра кўпроқ мартаба топган ва буни ҳеч ким инкор этолмайди. Шунингдек, Ҳалложнинг ислом оламидаги нуфузи Исо алайҳиссаломнинг бани Исроил орасидаги эътиборидан баландроқ ҳисобланади.

Ислом тарихи ишончли хабарлар ва мўътабар ровийларнинг ёзишмалари асосида шаклланган. Айниқса, Куръони каримдан кейин энг мўътабар манба ҳисобланган Муҳаммад с.а.в.нинг ҳадислари айнан ровийлар силсиласининг ишончилиги даражасига қараб саҳих, ҳасан, мутаботир, заиф, мавзўъ, мажхул каби турларга бўлинади. Иснод (санадлар, далиллар) силсиласи Муҳаммад с.а.в саҳобаларидан бошланиб, кейинги асрларда яшаб ўтган илм ва фазл соҳиблари номи билан давом этади. Бу силсила мусулмон шаҳарларнинг турли даврлардаги илмий муҳит ва унинг намояндалари ҳақида ҳам муҳим сарчашма ҳисобланади. Негаки, иснодни ҳисобга олишда муайян даврда қайси саҳоба, тобеъин ёки табаъа тобеъин қайси шаҳарда яшаганлари ва уларнинг ўзаро мулоқоти эҳтимоллиги ҳам жуда аниқ ҳисобга олинган.

Шу нуқтаи назардан ислом мутафаккирлари Ҳалложнинг ҳаёт йўли кейинги асрларда ҳам барчанинг диққат марказида бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиб, имкони борича, Ҳаллож ҳақида тўғри ривоят ва қиссаларни борича кейинги авлодга етказишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйдилар.

Ҳаллож дастлаб кофирликда айбланиб, шу айби туфайли қатл қилинганди, агар ўз замонида Ҳалложнинг ҳақиқатини ёзиб қолдиришмаса, кейинги асрлардаги мулоҳаза ва хулосалар ишончсиз ҳисобланиши тайин эди. Ҳалложнинг ҳақиқий мухлислари ва муридлари ўз ширин жонларини гаровга қўйиб, у тўғрисидаги хабарлар исноди силсиласи бошини мустаҳкам тутдилар. Улар Ҳалложнинг ҳаёт йўли ва билдирган фикрлари, асарларини қоғозга тушириб, бу сўзларнинг аҳли бўлмаган кимсалардан яшириб юрардилар. Хотирдан хотирга, кўнгилдан кўнгилга кўчган бу сўзлар туфайли Ҳаллож мусулмон Шарқи оламида римлик Цезар ва македониялик Александрнинг ҳавасини келтирадиган даражада шуҳрат топди. Негаки, Александр ва Цезарнинг шуҳрати асосан уларнинг меъморчилик соҳасида қилинган ҳомийликлари ва улар ҳақида ёзилган саргузашт қиссалар туфайли бўлса, Ҳалложнинг номи олиму оми, фақиҳ ва сўфий, ринду зоҳидлар орасида маълум ва машҳур эди.

3. Фақиҳлар, муфассирлар ва сўфийларнинг Ҳаллож тўғрисидаги ақидалари. Исноднинг дастлабки силсиласи фақиҳларга мансубдир. Бу силсила Ибн Сурайхнинг фатвосидан бошланади. Шофиъийлик мазҳабидаги бу нуфузли фақиҳ дастлабки терговда Мансурнинг айбловини бекор қилди. У бу айбловларни шариат нуқтаи назаридан асоссиз деб топиб, айтди: “Сўфиёна важду ҳол ва ғайбий илҳом масаласининг муҳокамаси қозилар ваколатига кирмайди”. Бу ҳукм Вақфи Даълаж мадрасасида илк бор янгради ва кам-кўстсиз устозлардан шогирдларига ўтиб келди. Бу фатвони Ҳалложнинг сўнги кечасида бирга бўлиб, унинг сўзларини ёзиб олган Ибн Ҳаддод Абу Бакр Қаффо (вафоти ҳижрий 365 йил)га айтиб берганди. Абу Бакр бу фатвони бошқа одамлар, жумладан Хатиб Муаррих Бағдодий (вафоти ҳижрий 463 йил) орқали вазир Ибн ал-Мусалламга етказди. Бу вазирни халифа Ал-Қоим Биллоҳ ҳижрий 437 йили ҳокимият тепасига келтирганди. У вазирлик айёмида бир кун бошқа давлат арбоблари билан бирга Мансур жомеъ масжидига қараб бораётган эди. Ҳалложнинг қатл қилинган жойига етиб, дуо қилди ва уни шаҳид деб атади. Фалакнинг гардиши билан Ҳаллож замондоши ва унинг қатлига сабабчи бўлган Ҳомиднинг ўрнига 124 йилдан кейин вазир бўлган бу киши Ҳалложни оқлашга ҳаракат қилди.

Ибн Сурайх шофиъия мазҳабида бугунги кунгача эътиборли ҳисобланади ва турли фикхий масалаларда ҳозир ҳам унинг ҳукмларига таяниб иш қўрадилар.

Мансур Ҳаллож ҳақидаги хабарларнинг иккинчи силсиласи муфассирларга тегишлидир. Бир гуруҳ муфассирлар Куръон оятларини тафсир қилиш жараёнида Ҳалложнинг сўфиёна ҳикматларидан иқтибос келтирганлар. Ҳаллож ҳаётлиги даврида кўзга кўринган таниқли уламолар (улар орасида машҳур муфассирлар ва ҳадис уламолари ҳам бор эди) оммани Ҳалложга қарши кўзғатиб, ижмоъ ҳукми билан уни куфрда айбламоқчи бўлдилар, фақат ханбалийлар жамоатининг пешвоси, ҳадис олими Ибн Ато уни ҳимоя қилишга киришди. Ибн Атодан кейин бу силсила хуросонлик тафсирчи олим Суллабий (вафоти ҳижрий 410 йил)гача етиб келди ва у дадиллик билан ўз тафирида Ҳалложнинг сўзларидан қатор иқтибослар келтирди. Нишопур шаҳрида яратилган ушбу тафсир фақиҳлар томонидан яхши қабул қилинди ва Бағдоддаги “Низомия” таълим дастурининг ажралмас қисмига айланди (Иброҳим Нуфайлийнинг ривояти).

Бағдоднинг “Низомия” мадрасасига шофиъийлар томонидан асос солинган бўлиб, ҳижрий 460 йилдан VII асрнинг охиригача ислом оламининг илмий маркази ҳисобланарди. Суллабий тафсирини Рўзбеҳон Буклий Шерозий (вафоти ҳижрий 606 йил) кўп истифода қилиб, ундаги Ҳаллож сўзларини алоҳидаликда араб тилидан форс тилига ўгириб, қисқа шарҳ ва изоҳлар ҳам ёзган. Бу тафсир Ҳиндистон ва Покистонда ҳозиргача маълум ва машҳур бўлиб, қайта-қайта босилмоқда. Шуни ҳам қайд қилиш керакки, ушбу тафсирда Мансур Ҳалложнинг номи очик қайд қилинмаган, фитнадан сақланиш учун фақат исми – Ҳусайн келтирилган.

Учинчи иснод силсиласи сўфийларга бориб тақалади. Бу силсила Ҳалложнинг Бағдоддаги сўфий дўстлари орасида томир ёзган. Бу сўфийлар дастлаб фақат ўз сирдош ва ҳаммаслак муридлари орасида Ҳалложни қадрлаш тўғрисида тарғибот ишларини олиб боришарди. Уларнинг талқинида Ҳаллож – Ишқ йўлида лаънатзада ва кофирлик тухматига мубтало бўлган валий эди. Дастлабки пайтларда Ҳалложни лаънатлаш ва кофир, дея ҳукм чиқаришнинг ниҳояси йўқдай туюларди. Аббос Тусий ҳамда Ал-

Азорнинг тушлари ва тахайюлоти бу жараён уч юз йилдан ортиқ давом этганига далолат беради. Машхур ҳаким Ибн ал-Арабий (вафоти ҳижрий 638 йил) ва шозилия тариқатининг асосчиси Шайх Шозилий (вафоти ҳижрий 654 йил) ўз асарларида бахтиқаро Ҳалложнинг гуноҳларини Аллоҳдан сўраб илтижолар қилишган. Ибн ал-Арабийнинг ақидаси бўйича, шариат бўйича бундай валийларнинг қатли раводир, аммо қотил ҳам, мақтул ҳам мусулмонликдан чиқмаган ҳисобланади.

Шиблийдан кейин Насрободий Нишопурий (вафоти ҳижрий 372 йил), Абусаид Абулхайр (вафоти ҳижрий 494 йил), машхур муҳаддис Абу Тоҳир Салафий (вафоти ҳижрий 572 йил) каби сўфийлар Шарвоний (вафоти ҳижрий 512 йил)нинг сунниймазҳаб шофиъий олим Шиҳобуддин Тусийдан нақл қилган Ҳалложнинг қони ҳақидаги ҳикоятини турли ранг ва оҳангда қайта нақл қилишга ўзларида журъат топдилар. Жумладан, ушбу ҳикоятда айтилишича, Ҳалложнинг тўкилган қонидан ерда Ҳақ таолонинг исми ҳосил бўларди ва ушбу қон Мансурнинг гуноҳлардан фориғ бўлганига далилдир. Кейинроқ Пири Ҳирот – ханбалиймазҳаб Хожа Абдуллоҳ Ансорий (вафоти ҳижрий 471 йил), машхур сўфий Хожа Юсуф Ҳамадоний (вафоти ҳижрий 525 йил) ва айниқса машхур сўфиймашраб шоир Ҳаким Санойй Ғазнавий (вафоти ҳижрий 550 йил) бу ҳикоятнинг саҳиҳлигига эътимод билдириб, Шайх Фаридуддин Атторга Мансур Ҳалложнинг кашфу каромотлари ҳақида батафсил маълумот беришига мустаҳкам замин яратдилар.

Шайх Фаридуддин Аттор (вафоти ҳижрий 617 йил) ўзининг “Тазкират ул-авлиё” асарида Мансур Ҳаллож ҳаётининг сўнгги манзили ҳамда валийлик мақомини гўзал баёнда ёритиб берган: “Ҳалложнинг валийлик мартабаси унинг эранларча жонбозлиги туфайли камолот чўққисига етибдир”.

Аттордан олдин Шайх Абусаид Абулхайр ушбу фикрни куйидагича ифода этган: “Мансур Ҳаллождек дор остида жон бериш эранларга муносибдир, бу – номардларнинг иши эмас”.

Аттор Ҳалложнинг саргузаштини шундай бошлайди: “Ул қатилиллоҳ фий сабилиллоҳ (Аллоҳнинг йўлида Аллоҳ қўлида қатл этилган), ул таҳқиқ ўрмонининг шери, ул довьюрак ва ботир, сиддиқ, ул маввож (мавж урувчи, тўлқинли) дарёга ғарқ бўлган, Ҳусайн Мансур Ҳаллож – унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин – унинг иши ажибдир ҳамда ғаройиб воқеалар унга хосдир. У ҳам иштиёқ ва ўртанишда бағоят олий миқдор ва ҳам фироқ шиддатида масти беқарор. У ўз замонасида жунунга лойиқ ҳамда содиқ ва покдил ошиқ эди, мужоҳадаси азим эди ва риёзату каромати ажиб, ҳиммати олий ва қадри баланд бир зот эди...” (“Тазкират ул-авлиё”)

Сўзи давомида Аттор куйидаги ҳикоятни келтиради: “Барча Ҳалложга тош отардилар. Шиблий амрга бўйсунуш маъносида бир гул отди. Ҳусайн Мансур оҳ чекди. Дедилар: Тош бўронига чидаб, бир оҳ торгмадинг. Отилган бир гулга оҳ чекишингнинг сирри надир? Деди: Улар билмайдилар, шунинг учун уларнинг узри бор. Отмоқ мумкин эмаслигини билган одамдан кўнглим оғриди.

Сўнг қўлини кесдилар, кулиб қўйди. Дедилар: Кулмоқ нечун? Деди: Асир одамнинг қўлини кесмоқ осондир. Мард улдурким, Аршнинг тоқидан ҳиммат кулоҳини оладиган сифот қўлини кеса билса. Ундан сўнг оёқларини кесдилар. Кулимсираб, деди: Бу оёқ билан тупроқ оламини кезардим. Шундай бир қадамим борки, энди икки оламини кезар, қўлингиздан келса, ўша оёғимни кесинг. Сўнгра кесилган икки қўлини юзига суртди, юз-бети ва икки тирсагини қонга булғади. Сўрадилар: Нега бундай қилдинг? Деди:

Мендан кўп қон кетди. Юзим сарғайиб қолганини билиб турибман. Сизлар ўйлайсизларки, рангим сарғайиши кўркувдандир. Шу сабабдан юзимга қон суртдимки, сизлар олдиларингда юзим қизил бўлсин, мардлар гулгунаси (юзни қизартирадиган элик) ўзлари янглиғ бўлур. Дедилар: Юзингни қон билан қизартирдинг дейлик, тирсагингни нега қонга булғадинг? Деди: Таҳорат олмақдаман. Сўрадилар: Қайси таҳорат? Деди: Ишқда икки рақъат намоз борки, унинг таҳорати фақат қон билан дуруст бўлар. Сўнг кўзларини ўйиб олдилар. Халқ ичида қиёмат кўтарилди. Кимдир йиғларди, кимлардир тош отарди. Сўнг тилини кесмоқчи бўлдилар. Деди: Бир замон сабр қилинлар, икки оғиз сўзим бор. Осмонга қараб, деди: Илоҳий, Сенинг учун бу ранжни етказмоқдалар, уларни махрум этма ва бу давлатдан бенашиб қилма.

Аттор бу можарони “Мантиқ ут-тайр” достонида қуйидагича баён этган:

*Чун забони ў ҳаме нашнохтанд,
Чор дасту пойи ў андохтанд.
Зард шуд, чун хун бирафт аз ў баса,
Сурх кай монад дар ин ҳолат касе.
Зуд дармолид он хуршедроҳ
Дасти бурида ба рўйи ҳамчу моҳ.
Гуфт: чун гулгунаи мард аст хун,
Рўйи худ гулгуна тар кардам кунун*

*(Унинг сўзларини англамадилар,
Тўрт оёқ-қўлини кесдилар.
Ундан қон кўп кетиб, ранги сарғайди,
Кимнинг юзи бу ҳолатда қизиллигича қолар?
Ул йўли қуёшли дарҳол суртди
Кесилган икки қўлин ойдек юзига.
Деди: мардлар гулгунаси қондир, шундан
Юзимни олдиндан ҳам қизилроқ этдим).*

Аттор сўзида давом этиб, дейди: “Сўнг унинг тилини суғуриб олдилар. Шом пайти бошини кесдилар. Боши кесилган пайти бир табассум қилиб, жон берди. Одамлар фарёд чекдилар. Хусайн қазо ўйинида ризо майдонида ғолиб чиқди. Танасининг ҳар бир аъзосидан овоз келарди: “АНАЛҲАҚ”.

Эртасига дедилар: “Бу фитна ҳаётлиги давридан ҳам кўра кучлироқ кўзгалмоқда”. Уни ёқиб юбордилар. Кулидан ҳам “АНАЛҲАҚ” овози келарди. Қатл пайти қони тўкилган жойларда “АЛЛОҲ” нақши пайдо бўларди. Хусайн бин Мансур ўз хизматкорига айтган эди: “Менинг кулимни Дажлага сочиб юборсалар, Дажланинг суви тўлиб-тошар, ҳаттоки Бағдодни сел олиш хавфи туғилар. Ўшанда менинг хирқамни дарёга сол, дарё қарор топади”. Учинчи кун Мансурнинг кулини дарёга сочиб юбордилар. “АНАЛҲАҚ” овози ҳали ҳам келарди. Дарёнинг суви тўлиб-тошарди, ўзанларига сиғмасди. Хизматкор шайхининг хирқасини Дажла соҳилига олиб келди. Дарё тинчиди, кулдан ҳам бошқа овоз келмасди. Сўнг кулни йиғиштириб, бир жойга кўмдилар. Тарикат аҳлидан бирор кишига Мансурчалик бундай қушойиш насиб қилган эмас”.

Аттор “Тазкират ул-авлиё” да Ҳалложни улуғ бир раҳнамо – муршиди комил сифатида тасвирлаб, ёзади: “Дунёнинг турли гўшаларидан унга мактуб ёзардилар, ёзишмаларида Ҳинд аҳли уни Абулмуғийс, Чин аҳли

Абулмуъин, Хуросон аҳли Абулмехр, Форс аҳли Абу Абудллоҳ аз-Зоҳид ва Хузистон аҳли Ҳаллож ул-асрор, Бағдодликлар Мусталим ва Басра аҳли Мухбир деб аташарди”.

Туркий халқлар ҳам Мансур Ҳалложнинг фаолиятига ижобий баҳо беришган. Жумладан, Хожа Аҳмад Яссавий (вафоти ҳижрий 563 йил) ўз шеърларида Мансурни Валий сифатида мадҳ қилган.

Насимий ҳам ўз шеърларида Мансурни улуғ авлиё сифатида васф этган. Бу шоирни ҳижрий 869 йили шаккоклик ва илҳод (Худодан қайтиш) билан айблаб, Ҳалаб шаҳрида ўлдириб, терисини шилиб олдилар.

Усмонли турк империясининг яничарлари орасида катта нуфузга эга бўлган бектошия тариқати сўфийлари Мансур Ҳалложга кўп таважжух зоҳир этардилар. Улар ўз муридларига Мансур Ҳаллож ўлимини туз ният ва пок сийратнинг тимсоли сифатида мисол келтирардилар. Бектошия дарвешлари орасида тариқатга киришнинг шундай бир одати бор эди: улар бўйинларидан оёқ-қўлларини боғлашга кифояланадиган бир узун арқон ташлаб, ўз пирлари хузурига келиб, айтишарди: “Хузурингизга Мансур каби Ишқ йўлида бошни фидо қилиш учун келдим”.

Туркий адабиётда Ҳаллож “Зубдат ул-авлиё” (Авлиёларнинг сараси) номи билан танилган. Турк шоири Ломеъий (вафоти ҳижрий 958 йил) Султон Сулаймон Қонунийга бағишланган туркий қасидасида дорга осилган Ҳаллож жасадини сўлиб қолган гулга ўхшатган.

Шайх Аттор ва Айнулқуззот Ҳамадоний (вафоти ҳижрий 525 йил) каби сўз санъаткорларининг Ҳаллож шахсияти ва тақдирига бўлган ижобий муносабатлари туфайли Форс, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳинд сўфийлари ичида унинг ашаддий тарафдорлари йилдан-йилга кўпая борди.

Хиротнинг сўнгги темурий ҳукмдори Султон Хусайн Бойқаро (вафоти ҳижрий 911 йил) Аттор асарлари мутолаасидан сўнг Ҳалложга нисбатан иродат ҳосил қилди. Шу иродат сабабли у машхур наққош Камолиддин Бехзод Ҳиравийга Ҳалложнинг ҳаётини тасвирлашга кўрсатма берди. Бошқа бир ҳукмдор – Султоншоҳ Банголий ўз замонининг машхур шоири Сармад Кошонийга Ҳалложия тариқатига асос солиб, муридларга раҳнамолик қилишига ижозат берди. “Сатёпир” номи билан машхур бўлган бу тариқат Аврангзеб Оламгир ҳукмронлиги давригача Дехлида фаолият юритди. Ҳижрий 1071 йили тариқатнинг пешвоси – Сармад Кошоний Аврангзеб буйруғи билан дорга осилди. Бу тариқатнинг тарихи шундан гувоҳлик берадики, Ҳалложнинг ғайриоддий тақдири – бир кишига ҳам куфр ва ҳам валийлик нисбати берилиши ҳеч қачон жамиятнинг онгли қатламини бефарқ қолдирмаган. Ҳаллож ҳақидаги ривоятлар – унинг қонидан ерда Аллоҳ сўзи нақш бўлиши, қулидан “Аналҳақ” овози чиқиши, Дажла тошқини ва хирка туфайли сокин бўлиши – оддий одамларни сирли ва жозибали руҳият оламига етакларди. Шундай бир ривоят ҳам борки, Ҳалложнинг қули Дажлага сочилганда бир гуруҳ солиҳа аёллар Дажланнинг сувидан ичдилар. Улар эрсиз ҳомиладор бўлиб, кейинроқ валийлик мақомига етган ўғилларни дунёга келтирдиларким, туркий халқлар уларни “нафаси улуғ” зотлар дейдилар. Курдлар орасида машхур бўлган ривоятларга кўра, Мансур Ҳаллож Қиёмат кунининг валийсидир.

Қирғизистоннинг Ўш шаҳрида қорақирғизларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги ривоятларнинг бири ҳам Мансур Ҳаллож номи билан боғлиқ. Унда айтилишича, бир қабила оқсоқолининг қирқта бокира қизи бўлган. Бу қизлар ўша сўфиёна сувдан ичиб, бокира ҳолатида ҳаммаларида ҳомила

бўлиб, улардан туғилган фарзандлар қорақирғиз (қирғиз – қирққиз) қабиласини вужудга келтирганлар.

Насимий ҳақида Бухорода, Сатёпир ҳақида Банголада, Ситижанор ҳақида Жова шахрида қорақирғиз қабиласи ўтмишини ёдга солувчи афсонага ўхшаш ривоятлар мавжуд. Номи келтирилган бу зотларнинг оналари ҳам сўфиёна сувдан ичиб, бокира ҳолатларида иккиқат бўлиб, кейинроқ тариқат аҳли бўлмиш етук фарзандларни дунёга келтирганмишлар.

Албатта, булар шунчаки афсона бўлиб, халқ оғзаки ижодидаги сайёр сюжетларнинг турли талқинларидан бошқа нарса эмас. Бу ривоятлар Ҳалложнинг оддий халқ орасида қанчалик шуҳратга эга бўлганлиги даражасини билиш учунгина аҳамиятлидир.

Ҳаллож ҳақидаги манбаларнинг тўртинчи силсиласи ибн Хафиф Шерозий (вафоти ҳижрий 371 йил) номи билан боғлиқ. Бу зот, олдинроқ қайд қилиб ўтилганидек, Мансур Ҳалложнинг сўнгги кечасида бирга бўлган. Ҳаллож қатлидан кейин ўз она юрти – Шероз шахрига қайтиб, Ҳаллож ҳақида дўстлари ва душманлари айтган сўзларни тўплашга киришди. Ундан кейин Ибн Бокуя (вафоти ҳижрий 428 йил), Масъуд Сижзий (вафоти ҳижрий 463 йил) махфий равишда унинг китобини тарқатишга киришдилар. Шу тариқа бу манба икки буюк тарихчи ва муҳаддис олим – Хатиб Бағдодий (вафоти ҳижрий 463 йил) ва Заҳабий (вафоти ҳижрий 748 йил) ларнинг қўлига етиб борди.

Ибн Хафиф Шерозийнинг муридлари ва шогирдлари кейин ҳам устозлари сингари яширин тарзда Мансур Ҳалложни улуғлашда давом этардилар ва у ҳақида хонақоларда дилкаш суҳбатлар қурадилар. Натижада, бу суҳбатлар бошқа хонақоҳларда ҳам пайдо бўлиб, Ҳаллож номи товусийлар, ажамийлар, зубайдийлар каби тасаввуфий ҳалқаларда ҳам тез-тез тилга олинадиган бўлди.

4. Ҳалложнинг оқланиши. Ислом оламида Ҳалложнинг беғуноҳлигига очиқ-ойдин фатво берган фақиҳлар Басра шахридаги Солимия мактаби намояндлари эди. Уларнинг ақидаси бўйича, Ҳалложнинг шатҳиёти ва бундай руҳий исёни аслида исломнинг тавҳидий ғояларидан озикланади¹. Ундан кейин аҳли суннат ва жамоатнинг ашъария мутакаллимлари томонидан ҳам Мансур Ҳалложнинг қилмишлари эътиқодга мувофиқ эканлиги исботланди. Бу мазҳабнинг йирик намояндаси Қушайрий (вафоти ҳижрий 425 йил)нинг фикрича, Ҳалложнинг барча сўзлари жунун ёки куфр ғалаба қилган ҳолатда эмас, балки Илоҳий Муҳаббат ғалаёнида солим ва уйғоқ Рух иродаси билан содир бўлган. Ҳаллож ўзини Ёри азалдан узоқда қолган ҳижронзада бир ошиқдек тутарди, унинг висолига етишиш учун бошини фидо қилди. Шофиъия мазҳабининг йирик намояндлари Абу Исҳоқ Исфаройиний ва Имом ул-Ҳарамайн Жувайний Мансурнинг қилмишлари ҳақида қуйидагича фикр билдирганлар: Ҳалложнинг ичида Иблис яширинган эди. Ҳар бир комил мусулмон Иблиснинг ашаддий душмани ҳисобланади, шунинг учун уларга қарши Иблис қаттиқроқ курашади. Ҳалложнинг шатҳиёти Иблиснинг муваққат ғалабаси чоғида юз берган. Қолган пайтларда Ҳаллож шариат амрларини бекам-кўст бажарадиган мусулмон эди.

Жувайний ва Исфаройинийнинг шогирди, машҳур Зайниддин Муҳаммад Ғаззолийнинг укаси Аҳмад Ғаззолий бу ҳақда бошқачароқ ақидада бўлган. Унинг айтишича, Шайтон Илоҳий даргоҳдан ҳайдалгани унинг Аллоҳга бўлган чексиз муҳаббати ва ғаюрлигидан эди. Шунинг учун, Шайтон

¹ Шатҳиёт – сўфийнинг жазба ҳолати, жўш уриш.

“ошиқлар сарвари” дир. Мансур ҳам Ишқ йўлида Унинг Ўзидан бошқасини кўрмади ва Шайтон каби одамлар орасидан ҳайдалди.

Ваҳдат ул-вужуд таълимоти намояндалари, жумладан, бу таълимотнинг асосчиси Муҳйиддин Ибн ал-Арабий (вафоти ҳижрий 638 йил) ақидаси бўйича Холиқ ва махлуқнинг вужуди ягона эканлиги сабабли, Мансур Ҳаллоҷнинг сўзлари ортиқчадир. Вужуд аслида восил бўлган жойда Висол талаби ноўриндир.

Балхий, Мантикий, Абу Ҳайён Тавҳидий каби Ҳаллоҷдан кейин яшаган мусулмон файласуфлар ўз замонларида Ҳаллоҷ сўзларининг фалсафий таҳлилига уринганлар. Жумладан, Дайлабийнинг ақидаси бўйича, Мансур Ҳаллоҷнинг Ишқ тўғрисидаги қарашлари қадимги Юнон файласуфлари ақидалари, айниқса, перипатетиклар мактабининг ишқ категориясига берилган таърифига уйғун келади.

Мансур Ҳаллоҷ ўлимидан кейин ишқ масаласи мусулмон файласуфлари ўртасида чуқур тадқиқ этилди ва бу борада турли-туман фикрлар билдирилди. Дастлаб Абу Али ибн Сино ишқнинг моҳияти ҳақида ўз асарларида фикр юритди ва ишқ тўғрисида алоҳида рисола ҳам ёзди. Ундан кейин икки машҳур файласуф бу борада ўз нуқтаи назарларини баён этишга киришдилар: биринчиси – ишроқ фалсафасининг асосчиси Шайх Сухравардий Ҳалабий бўлиб, машҳур саркарда Салоҳиддин Айюб замонида мушрикликда айбланиб, ҳижрий 587 йилда қатл этилди. Иккинчи файласуф Ибн Сабъин Мурсий (вафоти ҳижрий 669 йил) бўлиб, Испаниянинг Андалусия шаҳрида яшаб ижод қилган. У асосан ислом фалсафий тафаккури тарихи билан шуғулланиб, умри охирида ирфон ва тасаввуф масалалари билан жиддий қизиқди. Бу икки файласуф Мансур Ҳаллоҷ ҳақида қуйидаги тўхтамга келганлар: Мансур авлиёуллоҳдандир, у Қиёмат куни шафоат қилувчилар тоифасидан бўлур. Мансур исломий тавҳиднинг ашаддий тарғиботчиси ва дин моҳиятини чуқур англаган мутафаккир зотдир. Маъжусийлар ва насронийлар ҳам унинг файзидан баҳраманд бўлурлар.

Мансур Ҳаллоҷ ўз шеърларида жамийки одам боласи, жумладан, ўз душманларини яхшилик истаб дуо қилган. Бу тахлит шеърлар қатор доғишмандларда Мансурни маънавий қутб ва унинг ғоялари бутун инсониятни исломий тавҳид сарманзилларига элтувчи маёқ сифатида билиш ва баҳолашга ундаган. Нажмиддин Розий (вафоти ҳижрий 654 йил), “Низомия” мадрасасининг мударриси Аллома Кеший (вафоти ҳижрий 694 йил), машҳур шоир ва мутафаккир Мавлоно Жалолиддин Румий (вафоти ҳижрий 672 йил), комусий аллома Хожа Насириддин Тусий ва вазир Рашидиддин каби улуғ зотлар муғул босқини асида Ҳаллоҷнинг ашаддий тарғиботчилари бўлганлар.

Ҳасан Саббоҳ ўз мактубида Аббосийлар халифалигининг мўғул босқинида тор-мор бўлиши сабабини иккита катта кечирилмас хатоларининг оқибати сифатида талқин қилган. Биринчиси – аббосийлар томонидан халифаликнинг қонуний меросхўрлари (Ҳасан Саббоҳ бу ерда исмоилий имомларини назарда тутмоқда)дан тортиб олинганлиги, иккинчи гуноҳ – Мансур Ҳаллоҷдек улуғ авлиё қатлига буйруқ берилиши. Хожа Насириддин Тусий шиа мазҳабида бўлгани билан Ҳаллоҷнинг валийлигига иқрор эди. Ҳижрий IX асрда реал сиёсий кучга айланган шианинг исношария мазҳабидагилар ҳам Ҳаллоҷ ҳақида яхши ақидада бўлишган. Жумладан, “Кашкул” муаллифи Шайх Баҳоуддин Омулий (вафоти ҳижрий 1030 йил), Мирдомод Астарободий (вафоти ҳижрий 1041 йил), Садриддин Шерозий (вафоти ҳижрий 1050 йил), Муҳсин Файз Кошоний (вафоти ҳижрий 1091 йил) Ҳаллоҷни имоми охирзамон – Ҳужжат зуҳуридан хабар берувчи зот сифатида таърифлаганлар.

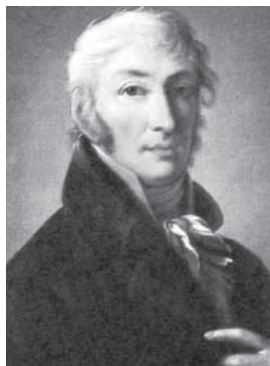
Юқорида айтиб ўтилганидек, Ҳаллож ўлим топганидан сўнг аҳли суннат ва жамоат орасида ҳам, шиа оқими тарафдорлари ўртасида ҳам мақбул ва маҳбуб бўлди. Ҳатто шианинг радикал оқимлари ҳам Ҳалложнинг тарафдорларига айландилар. Италиялик Чиравелли Рашт минтақасидан Ҳалложга бағишлаб ёзилган катта бир марсияни қўлга киритган.

Умумий тарзда олганда, Ҳаллож қатли замонидан то бугунги кунгача ислом оламининг турли минтақаларида Ҳалложнинг издошлари ва тарғиботчилари зоҳир бўлиб, унинг ақидалари ҳақиқат йўлидаги дастур янглиғ эканлигини исботлашга киришганлар. Олдинги саҳифаларда номи зикр этилган машҳур шахсиятлар рўйхатига “Ахбор ул-Ҳаллож” китобининг муаллифи Шоқир ибн Аҳмад, Форис Динаварий (вафоти ҳижрий 340 йил), қодирия тариқатининг асосчиси Шайх Абдулқодир Гелоний (вафоти ҳижрий 561 йил), Ҳалложнинг шатҳиётини тўплаб, уларга шарҳ ёзган ориф Рўзбехон Буклий Шерозий, ваҳдат ул-вужуд мактаби намояндаси Алоуддин Симноний (вафоти ҳижрий 736 йил), чиштия тариқатининг жалолия фирқаси муршиди Жалол Ҳусайн Бухорий Гесудароз – Махдуми жаҳониён (вафоти ҳижрий 875 йил), ҳиндистонлик форсийзабон шоир ва мутафаккир Мирзо Абдулқодир Бедил (вафоти ҳижрий 1133 йил), Ҳазрат Мужаддиди Алиф Соний Сарҳиндий Нақшбандий Ҳанафий (вафоти ҳижрий 1034 йил) каби ислом тафаккури тарихида чуқур из қолдирган зотлар номини илова қилиш мумкин. Албатта, Ҳалложга нисбатан адоват ҳиссида бўлган ва уни охирзамон Дажжולי дея таъриф берган фақиҳлар ва қорилар ҳам барча давру замонда бўлган. Айниқса, тоҳирийлар ва ашъарийлар мактабига мансуб айрим олимларнинг Ҳалложга муносабатлари ўта салбий ҳисобланади.

Ҳар ҳолда бундай салбий муносабатлар Ҳалложнинг машҳурлик мақомига соя туширолмади. Араб ўлкаларида оддий одамлар ҳам Ҳалложга ибрат ва эҳтиром кўзи билан қарашарди. Сурия ва Мисрда Мансур номи билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, Уззо бин Ғоним Муқаддасий, Воиз Ҳанбалийларнинг Дамашқ ва Маккада эшитган қиссалари, Андалусиянинг Гренада шаҳрида халқ орасида маълум бўлган афсоналар айтганларимизга далил бўла олади. Туркий халқлар ўз дуоларида Мансур Ҳалложнинг номи зикр қилиб, билиб-билмай қилган гуноҳлари учун шафе келтиришарди. Шунингдек, туркийлар кечалари ухламай йиғлаб чиқадиган чақалоқларни тинчлантириш учун “Ҳаллож тумори”дан фойдаланишади. Анталияда мавлавийлик тариқати издошлари самоъ мажлисида най асбобидан фойдаланишади ва бу найни “Найи Мансурий” деб аташади.

Мансурнинг жасади ёқиб юборилгани сабабли, ҳижрий V асрда Бағдодда унинг номи билан боғлиқ рамзий бир мақбара қурилди. Бу мақбара айни кунларда бутун дунё, айниқса, Ҳинд ва Покистон мусулмонларининг севимли зиёратгоҳига айланган.

Салмони Покга нисбат бериладиган, косиблар ва ҳунармандларга бағишлаб ёзилган “Футувватнома” асари (бу асар ҳижрий 532 йили Бағдодда ёзилгани тахмин қилинади)да Мансур Ҳаллож Қаттонлар пири деб ёзилган. Маълум бўладики, ўрта асрларда ҳалложи – пахтани чиғириқдан ўтказиб, чигитдан ажратиш билан шуғулланадиган косиблар Мансур Ҳалложни ўзларига пир деб билишган. Бизнинг давримизда Мансур Ҳаллож номи билан боғлиқ тўртта косиблар хонақоҳи мавжуд бўлиб, улар Қирғизистоннинг Ўш шаҳрида, Мавританиянинг Гадаф минтақасида, Покистоннинг Шўришвора ва Фаридпур шаҳарлари атрофида фаолият юритади.

Николай КАРАМЗИН

(1766–1826)

БЕЧОРА ЛИЗА

Қисса

*Рус тилидан
Қодиржон НОСИРОВ
таржимаси*

Ёзувчи, тарихчи, ношир. Сентиментализм оқимининг ёрқин намояндalarидан бири. “Рус сентиментализми отаси” дея эътироф этилган Карамзин ижоди Россияда адабий тил ривожига улкан ҳисса қўшди. “Бахтиқаро Лиза” қиссаси адибнинг шоҳ асари бўлиб, ўз даври адабиёти учун янгилик эди. Фожиа билан хотима топган муҳаббат қиссаси бугун ҳам севиб ўқилади.

Москваликлар орасида мазкур шаҳар теварак-атрофини менчалик Мяхши биладиган киши топилмаса керак, чунки мен ҳеч бир сабаб ва мақсадсиз дала-ю чакалакзорлар, тепаликлар бўйлаб кўп сайр қиламан. Шу туфайли ҳар ёз янгидан-янги роҳатбахш манзараларни кашф этаман ё бўлмаса эски жойларда янги гўзалликларни излайман.

Лекин ҳаммадан ҳам менга ёқадиган маскан – бу Симонов монастирининг готик услубидаги хўмрайган миноралари қад кўтариб турган тепалик. У ерга чиқиб ўнг томондаги пастликда ястаниб ётган Москвани томоша қилиш мумкин. Узоқдан бир-бирига тутшиб кетган черковлар ва уйлар худди каттакон ва ҳашаматли амфитеатрга ўхшайди. Айниқса, бу маконга қуёш кечки нурларини сочганда кўринг: кўпдан-кўп олтин куббалар ва салиблар офтобда жилоланиб, осмонга бўй чўзиб туришади. Тўқ-зангор ўт-ўлан, чечаклар билан қопланган ўтлоқлар ортида сарғиш кумлар узра кумушсимон дарё – унинг суви балиқчи қайиқлар ҳамда Россиянинг бой ўлкаларидан келиб Москвани боқадиган юк кемалари остида чайқалиб оқади.

Дарёнинг нариги томонидаги эманзор ёнида ўтлаб юрган подалар кўринади, подачи йигитлар бўлса дарахтлар соясида ўтириб олиб, мунгли хиргойи билан ёзнинг узундан-узун зерикарли кунларини ўтказишади. Ундан нарироқдаги қадимий қайрағочларнинг қуюқ ва яшил барглари орасидан Данилов монастирининг олтин куббалари ярақлаб кўринади,

* Манба: Н.Карамзин. Бедная Лиза. – Москва, АСТ, 2006 г.

уларнинг ортида эса нақ уфқ билан тутшиб Чумчукуя тепаликлари кўм-кўк бўлиб кўзга ташланади. Чап томонда бепоён буғдойзорлар, уч-тўртта унча катта бўлмаган қишлоқлар ҳамда Коломенское қишлоғидаги ҳашаматли сарой кўриниб туради.

Эрта кўклам баҳорни қаршилаш учун, кеч кузда эса табиат билан йиғлашиб юракни ёзгани тез-тез бу ерга келиб тураман. Бўм-бўш монастир, ўт босиб кетган қабр тошлари орасида ва ташландиқ хужралар ичида шамол даҳшатли увиллайди. Баҳайбат хароба тошларига суяниб ўтмишнинг инграшларига кулоқ солсам, юраклар орзикиб титрай бошлайди. Гоҳ-гоҳ хужраларга ҳам кираман-да, бир пайтлар бунда яшаган роҳибларни кўз олдимга келтириб кўраман: ачинарли манзаралар! Мана бу ерда бир қария тиз чўкиб, умрининг охири дақиқаларида Худога илтижо қилиб, тезроқ бу дунё азобларидан халос қилишини сўрамоқда. Анави ерда юзида қони қолмаган ёшгина роҳиб бола темир панжара олдида ғамнок турибди. Унинг осмонда эркин, муаллақ учиб юрган кушларга тикилган кўзлари жикқа ёшга тўлган. Черков кўнғироқларининг мунгли овози бола борган сари сўниб бораётгани ва унинг бу дунёдан бевақт кўз юмишидан дарак бераётгандек туюлади. Баъзида мен қачонлардир шу монастирда содир бўлган ва унинг дарвозасида тасвирланган мўъжизани томоша қиламан. Мана, қамал қилинган монастирда истиқомат қилувчилар учун осмондан балиқлар тушмоқда, бу ерда бўлса Биби Марям сиймосини кўрган душманининг қувғинга айланиши тасвирланган. Бу тасвирлар ватанимиз тарихидаги энг оғир вақтларни, яъни ваҳший татарлар-у литваликлар томонидан рус пойтахтининг теварак-агрофи ёндирилган ва аҳолиси қиличдан ўтказилган пайтларни ёдимга туширади. У пайтлар бечора Москва худди ҳимоясиз қолган тул хотиндай Худодан бошқа нажот кутмасди.

Лекин Симонов монастири атрофида мени, одатда, энг кўп ҳаяжонга солган нарса бу Лизанинг, шўрпешона Лизанинг аянчли тақдири ҳақидаги хотиралар. О-ох! Қалбнинг нозик торларини чертадиган нарсалар менинг кўнглимга қанчалар яқин ва булар ҳақида кўз ёши қилиш менга одат бўлиб қолганини билсангиз эди!

Монастир деворларидан икки юз қадамча нарида, навқирон қайинзор олдидаги ям-яшил ўтлоқ ўртасида бўм-бўш, эшик-деразалари йўқ, томлари чириб тушган хароба кулба бор. Ўттиз йилча бурун бунда Лиза исмли бир гўзал қиз онаси билан истиқомат қилар эди.

Лизанинг отаси ўзига тўқ деҳқонлардан бўлган. У меҳнатни севарди ва бунинг эвазига ҳавас қилса арзигудек ҳаёт кечирарди. Аммо деҳқон вафотидан сўнг унинг хотини ва қизи тезда қашшоқлашиб қолишди. Бировнинг ишига саратонда қўли музлайдиган мардикор яхши қарамаслиги оқибатида уларнинг ерида ҳосил битмай қолди. Она-бола арзимаган пул учун ерларини ижарага беришга мажбур бўлишди. Бунинг устига бева марҳум эрини эслаб, тўхтовсиз кўз ёши қилаверар (қишлоқликларнинг муҳаббати ҳам қаттиқ бўлади), оқибатда борган сари мадорсизланиб, ишга яроқсиз бўлиб борарди. Отасидан ўн беш ёшлигида етим қолган ёлғиз фарзанд Лиза ўзининг попукдек ёшлигини-ю, бекиёс чиройини аямасдан ишларди: тўқиш, бичиш-тикиш билан шуғулланар, баҳор бўлса гул, ёзда эса ўрмон меваларини териб, Москвага олиб бориб сотарди. Қизига раҳми келган бечора онаси уни бағрига босиб: “Суянчигим! Сени менга худонинг ўзи етказган экан” – дея ҳамиша яратгандан қизига бахт тилар эди.

– Худо ишлашим учун менга қўл бериб қўйишти. Сен мени ўз сийнанг билан боқиб катта қилдинг. Энди бўлса сенга қараш менинг бурчим. Ҳадеб кайғуриб йиғлайверма, бу билан отам тирилик келмайди, – деб овунтирди онасини Лиза.

Аммо ўзи ҳам, кўпинча, кўз ёшларини тўхташиб қолишга ожиз эди. Ахир у яқингинада отаси ҳаёт бўлганлиги-ю, энди эса бу дунёда йўқлигини унута олармиди! Лекин, онасини ўйлаб, дардини ичига ютишга ҳаракат қилар, хотиржам ва кувнок кўринишга уринарди.

– Нариги дунёда, Лизагинам, – жавоб қиларди юраги куйишдан тўхтамаган онаси, – кўз ёшларим нариги дунёда тўхтайдди. У ерда ғам-ғусса йук, ҳамма шод-хуррамликда юрармиш, отангни у ерда учратсам, менинг ҳам кўнглим кўтарилар, албатта. Лекин ҳозирча ўлгим йўқ – менсиз холинг не кечади? Сени кимга ташлаб кетаман? Аввал сени бирор жойга кўндиришим керак! Балки тез кунларда бирорта олийжаноб киши топилиб ҳам қолар. Ана шундан кейингина сиз азиз болаларимга фотиҳа бериб, сўнгра қаро ер қаърига хотиржам кетаверишим мумкин.

Мана, яна баҳор келди. Лизанинг отаси қазо қилганига ҳам икки йил бўлди. Яна ўтлоқларни гуллар қоплади. Лиза марварид гуллардан териб, Москвага келди. Кўчада истараси иссиқ, башанг кийинган бир ёш йигитни учратиб, унга гулларини тутди-ю, ўзи қизариб кетди.

– Сен гулларни сотасанми, қизча? – жилмайиб сўради йигит.

– Сотаман, – жавоб қилди қиз.

– Қанча сўрайсан?

– Беш тийин.

– Мунча арзон. Мана сенга бир рубль.

Лиза олийжаноб йигитнинг юзига қарашга журъат қилди-ю, яна ҳам қизариб кетди ва кўзларини ерга тикиб, пулни олмаслигини айтди.

– Нега энди?

– Ортикчасининг кераги йўқ.

– Менинг фикримча, шундай гўзал қизнинг қўллари билан терилган бу ажойиб марварид гуллар бир рублга арзийди. Агар сен олишни хохламас экансан, мана сенга беш тийин. Мен сендан доимо гул олиб туришни, аниқроғи – сен фақат мен учун гул теришингни истардим.

Лиза гулни тутқазиб беш тийинни олгач, куллуқ қилиб йўлга равона бўлмоқчи эди, нотаниш йигит унинг қўлидан ушлаб тўхтатди:

– Сен ҳозир қаерга борасан?

– Уйга.

– Уйинг қаерда?

Лиза қаерда яшашини тушунтирди. Ўткинчилар уларга эътибор бериб, мийиғларида кулимсирай бошлаганларида, йигит қизни ортикча ушлаб туришга ботинмади...

Уйга келгач, Лиза онасига бўлган воқеани гапириб берди.

– Пулни олмай яхши қилибсан. Ёмон одам бўлса керак у...

– Йўқ, ойижон! Менимча, ундай эмас. Кўринишидан яхши, олийжаноб одамга ўхшади.

– Аммо, қизгинам, текин садақадан кўра, ўз меҳнатинг эвазига яшаганинг маъқулроқ. Ҳали кўп нарсаларга ақлинг етмайди. Ёмон одамлар учун бечора қизни бебахт қилиш ҳам ҳеч гап эмас! Сен шаҳарга кетган

пайтларда юрагим така-пука бўлади, икона олдига шам ёқиб, ундан сени бало-казолардан асрашини илтижо қиламан.

Лиза кўзлари намланиб, онасини кучди.

Эртасига қиз, энг яхши марварид гуллардан териб, яна шаҳарга равона бўлди. Унинг кўзлари беихтиёр кимнидир изларди. Одамлар келиб ундан гул сотиб олмоқчи бўлсалар, уларга: “Сотилмайди,” – деб жавоб қилар ва дам у йўлга, дам бу йўлга кўз тикиб, қарагани-қараган эди. Қуёш ботиб, уйга қайтар вақт ҳам бўлди. Қиз гулни Москва дарёсига улоқтирар экан, қалбида хомушлик билан: “Ҳеч кимга буюрмасин!” – деди.

Эртасига кечки пайт Лиза дераза олдида маъюс овоз билан мунгли бир қўшиқни хиргойи қилиб, чарх йигириб ўтираркан, бирдан “вой” деб сакраб ўрнидан туриб кетди. Ўша нотаниш йигит дераза қаршисида турарди.

– Сенга нима бўлди? – кўрқиб кетди нарироқда турган онаси.

– Ҳеч нима, ойижон... – кўрқиб жавоб қилди Лиза, – мен уни кўриб қолдим.

– Кимни?

– Мендан гул сотиб олган жанобни.

Кампир деразага қаради. Йигит унга ҳурмат-эҳтиром ила таъзим қилдики, онада ёмон фикрларга ўрин қолмаган эди.

– Салом, эй саховатли она! Она, мен чанқаганман, бироз сут топилмас-микан хонадонларингда?

Лиза онасининг жавобини кутмасданоқ, ертўла томон чопди. Топтоза ёғоч қопқоқча ёпилган озодагина хурмача кўтариб келди-да, стакан ювиб, уни оҳорли оқ сочик билан артиб, сут куйиб деразадан узатар экан, нигоҳини куйи қилди. Йигит сутни олиб ичди. Бу пайт ёшлик тангриси гўзал Геба ўз қўли билан ҳаётбахш шарбат тутганда ҳам унинг учун бунчалик ширин туюлмаган бўларди...

Шундан сўнг йигит қизга ўз миннатдорчилигини билдириши турган гап. Лекин у миннатдорчилигини оддий сўзлар билан эмас, балки чексиз муҳаббатга тўла кўзлари билан ифода қилди. Бу орада кампир ўзининг ғами-ю, овунчоғи — эрининг ўлими, яккаю-ягона қизининг ажойиб фазилатлари, меҳнатсеварлиги, меҳрибонлиги ва ҳоказолар ҳақида гапирарди. Йигит эътибор билан тинглагандай туюлса ҳам, кўзлари-ю ақл-хуши бошқа томонда эди. Лиза-чи? У уялганидан ботинмаса-да, ахён-ахён йигит томон кўз ташлаб қўяр эди, холос. Лекин бу нарса чакмоқ чакнашидек, балки ундан ҳам тез содир бўларди.

– Бундан буён, – сўз бошлади йигит онага қараб, – сенинг қизинг менадан бошқага ўз ишларини сотмаслигини истардим. Шунда у шаҳарга кўп боришдан, сен эса бу ерда ёлғиз қолишдан халос бўлардинглар. Мен ўзим вақти-вақти билан сизлардан хабар олиб тураман.

Шунда Лизанинг кўзларида кувонч ўтлари чакнади (буни қанчалик яширишга ҳаракат қилмасин), унинг яноқлари саратон қуёшидек ёнарди. Қиз чап енгига тикилганча уни ўнг қўли билан чимдир эди. Кампир бўлса жон деб таклифни қабул қилиб, ҳеч қандай ёмон ният сезмасдан, Лиза тўкиган пайпоғ-у матоларининг сифатини мақтай кетди. Қоронғи туша бошлагач йигит кетмоқчи бўлди.

– Исминг нима, эй олийжаноб йигит? – сўради кампир.

– Исмин Эраст.

– Эраст, – пичирлаб такрорлади Лиза. – Эраст! – бешт-олти марта, худди ёдлаб олишга ҳаракат қилгандай қайтарди қиз.

Эраст хайрлашиб, жўнаб кетди. Лиза унинг ортидан тикилиб қолди, она бўлса ўйга чўмган қизининг қўлини ушлади:

– Оҳ, Лиза! Бунчалар келишган ва хушфёъл экан бу йигит! Сенинг қаллиғинг ҳам шунақа бўлганда эди!

Қизнинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди.

– Онажон! Онажон! Бундай бўлиши мумкин эмас. У – бой, биз бўлсак... – Лиза ортиқ гапиролмади.

Энди китобхонга қуйидагиларни маълум қилиш жоиздир. Хушбичим йигит Эраст анча бой дворян оиладан бўлиб, ақлли, юмшоқ кўнгил, хушфёъл эди. Лекин енгилтаклиги, бетайинлиги ҳам йўқ эмасди. Унинг ҳаёти бекаму кўст бўлиб, фақат кўнгил хушлашни ўйлар ва у нарсани киборий базмгоҳлардан излар, лекин қоникмасди. Шу боисдан у ўзининг зерикарли ҳаёти ва тақдиридан нолирди. Лизанинг чиройи эса бир кўришдаёқ унинг қалбини ўзига ром қилди. Эраст оддий кишиларнинг мусаффо ҳаёти ҳақидаги китобларни кўп ўқиган ва улар таъсири остида хаёл оғушига чўмарди: шоирлар тасвирлагандек, тип-тиниқ булоқларда чўмилиб юришни, атиргуллар орасида сайр қилиб, эркин мусичалардай ўпишиб, ям-яшил ўтлоқларда бамайлихотир юрса бўладиган дунёни орзу қиларди. Лизани кўргандан сўнг эса анчадан буён қидираётганини топгандай бўлди. “Табиат мени ўзининг соф, қувончга тўла кучоғига чорламоқда!” – деган фикрга борди-да, вақтинчалик бўлса ҳам киборлар жамиятини тарк этишни ихтиёр қилди.

Энди Лизага қайтсак...

Тун. Она одатдагидек қизини дуо қилиб, унга тинч уйку тиларди. Лекин бу гал волида истаги бажо бўлмади: Лиза жуда ҳам ёмон ухлади. Кўз олдидан Эраст сира кетмасди. Тун бўйи у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, “оҳ” тортиб чиқди.

Қиз куёшдан эрта туриб, Москва дарёси бўйида табиатнинг зангори гилами узра марварид заррачалар сепаётган оппоқ туманга тикилиб қолди. Ҳамма ёқда жим-житлик ҳукм сурмоқда. Лекин бироздан кейин бошланган янги кун нурлари табиатни уйғотиб юборди; ўт-ўланлар-у дов-дарахтларга жон кирди: атроф кушларнинг сайрашига тўлди; гуллар эса ҳаётбахш куёш нурларини симириш мақсадида кўтаринки руҳ ила нозик бўйинларини чўза бошлашди. Биргина Лиза ҳамон қайғуга ботган.

Эҳ, Лиза, Лиза! Сенга нималар бўлди? Авваллари худди шабнамнинг биллур томчиларида куёш нури жилвалангандек юз-кўзингдан беғубор шодлик нури тараларди. Энди бўлса маъюссан, борлиқ қувончи сен учун ёт.

Шу замон чўпон йигит найини чалиб, дарё бўйлаб подасини ҳайдаб борарди. Лиза ўша томон кўз тикиб, хаёлга чўмди: “Оҳ, қани энди, ўша менинг ақл-хушимни олган оддий бир чўпон бўлса-ю, ёнимдан подасини ҳайдаб ўтса! Мен унга мулойим табассум билан: “Салом, эй чўпон йигит! Сурувингни қаерга ҳайдаяпсан? Шу ерда ҳам ям-яшил майсалар етарли-ку улар учун, шу ерда ҳам гуллар қизариб ётибди; улардан қаллиғинг бошига гултож тўқиш мумкин”, – деган бўлардим. У бўлса менга жилмайиб боқиб, балки қўлимдан ушлаган бўлармиди... Оҳ, бу ширин хаёл!” Чўпон найини чалганича узоклашиб, подаси билан тепалик ортида ғойиб бўлди.

Шу дам Лиза эшкак овозини эшитиб қолди: дарёда қайиқ кўринди, унда эса Эраст...

Қизнинг вужуди титраб кетди, – лекин кўрққанидан эмас. У ўрнидан турди. Кетмоқчи бўлди, ammo кетолмади. Эраст сакраб қирғоққа тушди-да, бир зумда Лизанинг қаршисида пайдо бўлди. Қизнинг ширин орзуси қисман бўлса ҳам ушалган эди: йигит қизга мулойим бокиб, қўлидан ушлади... Лиза-чи?.. Лиза бўлса ҳеч нарсани кўрмас, яноқлари ёниб, юраги қинидан чиққудек талпинарди. Унинг юзига йигитнинг қизғиш лаблари яқинлашганда, на қўлини тортиб олишга ва на юзини ўгиришга мажоли бўлди. Йигит қизни шундай шиддат билан ўпдики, қизга бутун олам алангалангандай бўлиб кетди!

– Лиза, жонгинам! – деди Эраст, – жоним, мен сени севаман!

Бу сўзлар худди илоҳий тарона каби қиз қалбини тўлқинлантириб юборди. У ўз кулоқларига ишонмасди ва... Бас! Тўхта қалам! Фақат шуни айтиш керакки, шу дамда Лизанинг кўркуви йўқолди. Эраст ҳам ўзининг севилишини англади. Севганда ҳам мусаффо, пок ва жўшқин қалб уни севарди.

Улар бир-бирининг пинжига кириб ўтиришарди. Нигоҳлар бўлса бир-бирларига: “Мен сени севаман”, – дегандай бўларди...

Ўтган икки соат бир лаҳзадай туюлди. Лиза онаси хавотир олиши мумкинлигини эслаб қолди. Хайрлашиш пайти келганди.

– Эҳ, Эраст! – деди Лиза, – ҳамма вақт шундай севармикансан мени?

– Бир умр, Лизажоним!

– Шунга онт ича оласанми?

– Бўлмасам-чи, менинг Лизам, бўлмасам-чи!

– Йўқ, қасамнинг кераги йўқ. Мен ишонаман сенга, нахотки сен бечора Лизани алдайсан? Бундай бўлиши мумкин эмас, ахир.

– Мумкин эмас, жонгинам Лиза!

– Қандай бахтлиман! Мени севишингни онажоним эшитса, қандай хурсанд бўлади-я!

– Йўқ, йўқ, Лиза! Онангга ҳеч нарсани айтишнинг ҳожати йўқ!

– Нега энди?

– Қариялар ҳамма нарсадан ҳадиксирайдиган бўлишади. Яна ойинг ёмон фикрга бориб юрмасин.

– Бундай бўлиши мумкин эмас.

– Мен сендан ойингга ҳеч нарсани айтмасликни илтимос қиламан.

– Яхши, ойимдан ҳеч нарсани яширгим келмаса ҳам, сенингча бўла қолсин.

Улар хайрлашув олдидан ҳар куни кечқурун шу ерда ёки дарё бўйидами, қайинзордами, бўлмаса Лизанинг кулбаси атрофидами, албатта, учрашиб туришга келишиб олишди. Охирги марта ўпишиб, Лиза кетди. Лекин кўздан ғойиб бўлгунча, ҳамон дарё бўйида қиз ортидан тикилиб турган Эраст томон юз марталаб қайрилиб қаради.

Лиза кулбасига у ердан чиқиб кетаётганидагидек кайфиятда эмас, балки ўзгача, кўтаринки руҳда қайтди. Унинг юзида нозик табассум жилва қилар, қалбида хурсандчилик бор эди. “У мени севади”, – деган фикрдан қалби қувончга тўла эди...

– Оҳ, ойижоним! – гап бошлади Лиза энди уйғонган онасига. – Қандай гўзал кун бошланди-я! Атроф шунчалар гўзал! Ҳеч қачон тўрғайлар шундай

сайрамаган! Қуёш бунчалик чарақлаб чиқмаган! Гуллар бу қадар хушбуй бўлмаган!

Кампир ҳассага таянган ҳолда Лиза таърифлаётган эрталабки гўзал манзарадан ҳузурланмоқ учун ташқарига чиқди. Манзара ҳақиқатда ҳам тароватли кўринди онага: қизнинг шодлиги табиатга ҳам ўтгандек эди.

– Оҳ, Лиза! – деди у, – Худонинг қудрати нақадар чексиз! Мана мен олтмишга бориб қолган бўлсам ҳам, унинг кароматидан лолман; гумбазга ўхшаш мусаффо осмонга-ю, ҳар йили янгидан-янги майсаларга, гулларга бурканадиган заминга қараб хайратимни яширолмайман. Парвардигор одамзотни шунчалик севса керакки, унинг учун дунёни бунчалар гўзал қилиб яратиб қўйибди. Оҳ, Лиза! Баъзи-баъзида бахтсизликлар, қайғу-аламлар бўлиб турмаганда, бу дунёдан бирор кимсанинг кўз юмгиси келармиди?! Лекин ҳаёт шунақа экан... Кўзимиздан ёш тўкилмаса, биз иймонимизни унутиб қўйишимиз ҳеч гап эмас.

Лиза бўлса ўйларди: “Оҳ, мен иймонимни йўқотсам йўқотаманки, лекин севгимни йўқотмасман!”.

Ўшандан кейин Лиза ва Эраст ҳар кеч (Лизанинг онаси уйқуга кетган пайтларда) дарё бўйида ёки бўлмаса қайинзорда, кўпинча эса, кулбадан икки юз қадамча наридаги тиниқ сувли, қадим пайтларда чуқур қилиб қазилган, атрофи асрий эманлар билан ўралган кўл ёнида учрашиб турадиган бўлишди.

Сокин тун. Яшил япроқлар орасидан тушаётган ой шуъласида майин шабада билан биргаликда йигит бармоқлари қизнинг нозик сочларини силарди; ойдинда ахён-ахёнда ялт этиб Лизанинг кўзларида пайдо бўлаётган севинч ёшларини Эраст, қизнинг белидан қучган ҳолда, бўсалари билан қуритиб турарди. Бу ҳолат шундай табиий, туйғулари шундай самимий ва беғубордек кўринадикки, уларга ой ҳам доимо қулиб боқар, буталар ортига беркинмасди.

“Мен сени севаман, азизам!” – деган пайтларингда, – мулойим овоз билан Лиза Эрастга гапирарди, – сен мени бағрингга босган пайтларда, жодули кўзларингни менга тиккан дамларингда, бахтдан эс-ҳушимни йўқотиб, ҳамма нарсани унутаман, Эрастдан бошқа ҳаммасини эсдан чиқараман. Ҳайронман, сени танигунга қадар мен қандай тинч ва қувноқ ҳаёт кечириб юрган эканман? Энди билсам, мен учун сенсиз ҳаёт йўқ экан. Сенинг кўзларингсиз ёруғ ой ҳам қоронғи кўринадик; энди билсам, овозинг олдида булбул навоси ҳам зерикарлик; нафасингсиз майин шабада ҳам ёқимсиз...”

Лизанинг бундай чексиз муҳаббатидан Эраст мағрурланарди. Киборлар жамиятида бўладиган ҳар қандай айш-ишратлари ҳам бу пок қалб бағишлаётган ҳузур билан тенглашолмасди. Ўзининг бурунги юриш-туришини жирканиб эсларди. “Мен Лиза билан чин дўст бўлиб яшайман. Унинг муҳаббатига ҳеч қачон хиёнат қилмайман ва бир умр бахтиёр яшайман!” – деб хаёл сурарди Эраст.

Эҳ, нодон йигит, сен ўзингни, ўз қалбингни яхши билармикансан? Ақл-идрокинги ҳис-туйғуларинг устидан ҳамиша ҳукмрон бўла олармикан?

Лиза Эрастдан онасини бот-бот зиёрат этиб туришни илтимос қиларди.

– Мен онамни беҳад яхши кўраман ва ҳамма вақт кўнглини олишга интиламан, – дерди у, – менимча, сен ундан хабар олиб турсанг, анча кўнгли кўтарилган бўларди. Сен билан суҳбатлашиш ҳамма учун ҳам ҳузур бағишлайди, билсанг.

Кампир ҳақиқатдан ҳам Эрастни кўрган чоғлари беҳад қувонарди ва унга марҳум эри Иван тўғрисида, биринчи учрашувлари, улкан муҳаббат у осуда ҳаётлари ҳақида гапириб беришни яхши кўрарди.

– Бир-биримизни қанчалик севганимизни билсангиз эди! Машъум ажал олиб кетгунга қадар бир-биримизга тўймасдик. У қўлимда жон берди!

Эраст кампир ҳикояларини эътибор билан тинглар ва ундан Лиза тиккан ва тўқиган буюмларни сотиб оларди. Буюмлар учун Эраст ўн баравар ортиқ ҳақ тўлашга ҳам тайёр эди. Лекин кампир бирор марта бўлса-да ортиқча пул олмади. Шу тарзда бир неча ҳафта ўтди. Бир кеч Эраст Лизани анчагина кутиб қолди. Ниҳоят у келди, лекин кўзлари қизариб кетган ва анча ғамгин эди.

Йигит бундан кўрқиб кетди:

– Лиза, Лиза! Сенга нима бўлди?

– Ох, Эраст! Мен роса йиғладим!

– Нега энди? Нима учун?

– Сенга барини айтишим керак. Кўшни қишлоқлик бир бой деҳқон ўғли менга совчи кўйди. Ойим мени ўшанга узатмоқчи.

– Сен бунга розимисан?

– Шафқатсиз! Шу саволни бергани уялмадингми? Тўғри, онажонимга ачинаман: “Менга раҳминг келмайди. Тириклигимда сени куёвга узатсам, бу дунёдан азобланмасдан тинчгина кўз юмардим”, – дейди. Онажонимнинг сендай севгилим борлигидан хабари йўқ!

Эраст Лизани ўпди:

– Мен учун сенинг бахтингдан қимматли нарса йўқ. Онанга бирор гап бўлса, сени бу ерда ташлаб қўймайман. Биз доимо бирга бўламыз; ишонавер, худди жаннатдагидек ҳаёт кечирамыз.

– Лекин сен менга уйлана олмайсан, – деди хўрсиниб Лиза. – Мен бир камбағал деҳқон қизиман.

– Сен мени ранжитаяпсан. Дўстинг учун энг муҳими, бу соф муҳаббатга тўла қалб, сенинг меҳрли ва нозик қалбинг. Сен юрагимнинг тўридан жой олгансан.

Қиз йигит қучоғига отилди – худди шу дақиқадан бошлаб улар ўртасидаги поклик барбод бўлган эди. Эраст хаяжонга тушди, унинг қони мисли кўрилмаган даражада жўш уриб кетди. Лиза ҳар қачонгидан ҳам гўзал, латофатли кўринарди, унинг бўсалари эса ҳеч қачон Эрастнинг вужудини бу қадар куйдириб алангалатмаганди. Қиз эса нима бўлаётганини тушунмас, фаҳмламасди. Ҳамма ёқни кечки зулмат қоплаб, биронта ҳам нур нопокларни ёритмасди. Эрастни титроқ босар, Лизани ҳам, лекин нима учунлигини тушунмасди. Эҳ Лиза, Лиза! Қани энди сенинг иффатинг? Қаерда қолди сенинг қизлик номусинг?

Бир зумда бари барбод бўлди. Лиза нима бўлаётганини яхши тушунмас, ҳиссиётлари чувалашиб кетганди. Эрастдан сўраса у жим, чунки жавоб учун қидириб сўз тополмасди.

– Ох, нима бўлди энди, – деди кўрқув аралаш сал ўзига келган Лиза, – ўлиб қоламан деб ўйловдим, худди жоним чиқиб кетаётгандай бўлди. Нима дейишни ҳам билмайман. Нега жимсан, Эраст? Ё Худо, нима қилиб қўйдик?

Шу пайт чақмоқ қақиб момақалди роқ гумбурлади. Лиза титраб:

– Эраст, Эраст! Мен кўрқаяпман. Гуноҳим учун мени яшин уриб ўлмасайдим! – деди.

Бўрон даҳшат солиб ўқиради, қора булутлар челақлаб жала қуярди. Гўё табиат Лизанинг барбод бўлган номуси ҳақида қайғуриб, мотам тутаётгандек эди.

Эраст Лизани юпатган бўлиб, уни кулбагача кузатиб қўйди. Хайрлашаётганда қиз кўзидан ёш тирқирарди:

– Ох, Эраст! Аввалгидай бахтиёр бўлармиканмиз бундан буён?

– Бўламиз, Лиза, бўламиз!

– Илоҳим шундай бўлсин! Мен сенга ишонаман, чунки севаман сени. Лекин юрагим... Йўқ, йўқ! Нималар деяпман. Кечир! Эраст, кўришамиз-а?

Учрашувлари давом этиб турди. Лекин ҳамма нарса энди ўзгача эди. Эндиликда Эраст учун Лизанинг оддий эркалашлари камлик қиларди. Бўса ва нозик белдан кучишлар уни энди қондирмасди. У кундан-кун кўп нарсалар истар ва ниҳоят, муҳаббатдан меъдаси тўйгандай эди. Унга энди ҳеч нима керакмасди. Қалб сирларини яхши билган кишиларни бундай ҳолат ажаблантирмайди: ҳамма нарсага эришгач, муҳаббат одатда инқирозга учрайди. Эраст учун Лиза аввалгидек қалбга ўт солиб, хаёл оғушига чўмдирадиган бегуноҳ, сутдай оппоқ фаришта эмас эди. Йигит қалбида соф муҳаббат ҳақидаги ширин хаёллар ўрнини бошқа ҳислар эгаллади. Бу ҳислар унинг учун азалдан таниш ва шу сабабдан унга ҳеч ҳам қувонч бағишламасди.

Лизага келсак, у эс-ҳушини бутунлай йигитга олдириб қўйган, бор вужуди билан унга берилган, худди курбонликка келтирилган кўзичоқдай итоаткор эди. Эрастнинг ҳирси қонса, у ўзини бахтиёр сезар, унинг кўнглини овлаш билан банд эди...

Шундай бўлса-да, Эрастда кўзга чалинган ўзгаришлар Лизанинг эътиборидан четда қолмади.

– Авваллари қувноқроқ кўринардинг, иккимизнинг ҳам кўнглимиз тўқ ва бахтиёр эдик, муҳаббатингдан айриламан деб, ҳеч қачон ташвишланмасдим! – дерди у шикоятомуз.

Хайрлаша туриб, баъзан Эраст: “Лиза, эртага мен сен билан учраша олмайман. Жуда муҳим иш чиқиб қолди”, – дер эди. Бундай пайтларда Лиза хўрсинарди.

Бир сафар Эраст бирданига беш кун йўқ бўлиб кетди. Лиза бундан қаттиқ ташвишга тушди. Ва ниҳоят у олтинчи куни пайдо бўлди. Анча хомуш кўринарди.

– Азизам Лиза. Сен билан вақтинча хайрлашишга тўғри келади. Уруш давом этаётганидан хабаринг бор. Мен эса хизматдаман. Менинг полким шу кунларда юриш бошлайди.

Лизанинг ранги ўчиб, ҳушини йўқотишига оз қолди.

Эраст уни, мен сени бир умрга севаман, умид қиламанки, уруш тезда тугайди ва қайтиб келиб, сен билан ҳаётимнинг охиригача бирга бўламан, деб юпатган бўлди.

Лиза анчагача лом-мим деёлмай қолди. Сўнгра аччиқ кўз ёшлари билан Эрастнинг қўлидан ушлаб, унга меҳр-муҳаббат билан тикилиб, сўради:

– Қолишинг иложи йўқми?

– Бор, лекин бу шаънимга қатта доғ туширади. Кўрқоқ деб ном чиқараман ва ҳамма мендан ҳазар қилади.

– Ундай бўлса, бориш керак. Худонинг иродаси шу экан. Лекин сен ҳалок бўлишинг мумкин!

– Ватан учун ҳалок бўлишдан қўрқмайман, жонгинам Лиза!

– Сенга бирор нарса бўлса, мен чидаб туролмайман, ўлиб қоламан...

– Нега ёмон хаёлларга бориш керак энди? Мен эсон-омон ёнингга қайтиб келишга умид қиламан, жоним.

– Илоҳим, илоҳим! Мен ҳам Худодан шуни тилаб тураман. Қани энди, ёзишу ўқишни билганимда! Сен менга ҳамма воқеаларни ёзиб турардинг, мен бўлсам кўз ёшларим ҳақида ёзардим.

– Ортиқ қайғурмагин, Лиза. Сен ўзингни мен учун, дўстинг учун асрашинг керак. Мен йўқлигимда ҳеч йиғламагин.

– Бағритош! Мени шундан ҳам маҳрум қилмоқчимисан? Юрак-бағрим қуриб қолгандагина йиғламаслигим мумкин.

– Қўй бу гапларни, яхшиси биз учрашадиган ширин дамлар ҳақида ўйлагин.

– Албатта, ўйлайман. Қани энди ўша дамлар тезроқ келса! Эраст, жоним, Лизани, бечора Лизани унутмагин. Мен сени жонимдан ҳам ортиқ севаман!

Афсус, уларнинг дил изҳорларини бу ерда тўла келтириш анча мушкул...

Эртаси куни охирги марта учрашишлари керак эди. Эраст Лизанинг онаси билан хайрлашмоқчи эди. Меҳрибон, ёқимтой бойваччанинг урушга кетишини эшитиб, у йиғидан ўзини тутолмади.

Эраст бир оз пул бериб, оласизлар, деб қаттиқ туриб олди:

– Мен йўқлигимда Лиза ўзи тўқиган нарсаларни бировларга сотишини хоҳламайман. Унинг қўллари ила яратилган буюмлар фақат мен учун. Биз бу ҳақда бошда келишганмиз.

Кампир уни дуоларга кўмди.

– Илоҳим, эсон-омон қайтиб келгин. Бу дунёдан кўз юмгунимча, сени яна бир бор кўриш насиб қилсин менга. Балки унгача менинг Лизамга муносиб қаллиқ топилиб қолса ҳам ажаб эмас. Бизнинг тўйимизда иштирок этишингни Худодан тилайман! Лиза фарзанд кўрса, сен уни чўқинтиришинг керак. Оҳ, ўша кунларни кўрармиканман?

Лиза онасининг юзига қаролмасдан турарди. Шу дақиқада у нима ҳис қилаётгани-ю, нималар ҳақида ўйлаётганини, менимча, китобхон яхши тасаввур қилса керак.

Лекин Эраст Лизани охирги марта кучиб, сўнгги бора бағрига босиб: “Кечир мени, Лиза!..” – деганида қиз нимани ҳис қилди экан?!

Оҳ, қандай дил ўртар манзара! Тонг шуъласи худди алвон денгиз каби бутун шарқ осмонига ёйилган. Қайғуга ботган, ранги оҳақдек Эраст баланд эман дарахти ёнида ўз бахти – Лизани кучоқлаганича турарди.

Лиза хўнграб йиғлар, Эрастнинг ҳам кўзлари тўла ёш эди. Ниҳоят, Эраст Лизани қўйиб юбориб, кета бошлади. Қиз тиз чўқди-да, икки қўлини кўкка чўзиб, нола билан унинг кетидан қараб қолди. Йигит кўздан ғойиб бўлди... Бу орада куёш ҳам кўтарилди. Шўрлик Лиза эса хушсиз ётарди.

У хушига келганда бутун дунё қоронғи кўринадди кўзига. Табиат гўзалликлари ҳам суюклиси билан бирга ғойиб бўлгандай эди. “Оҳ, нега энди бу дашту биёбонда ёлғиз ўзим қолдим? Нега азизим Эраст кетидан учмадим? Урушдан кўрқмайман, севгилимдан ажралиш урушдан даҳшатлироқ-ку! Мен у билан бўлишим керак! Унинг учун жонимни қурбон қилишга ҳам тайёрман! Фақат у омон бўлса бас! Тикон ҳам кирмасин унга! Тўхта, шошмай тур, жонгинам! Мен ҳозир сенинг ортингдан учаман!” Шундай хаёл билан бечора Лиза Эраст ортидан қанот чиқариб учмоқчи эди, лекин уни: “Ахир, менинг онам бор-ку!” деган фикр тўхтатди.

Чукур хўрсиниб, бошини куйи солганича кулбаси томон аста йўл олди. Шу дамдан бошлаб ёруғ кунлари қаро тунга айланиб кетди. Қайғусини онасидан беркитишга мажбурлиги қизни яна ҳам азобларди. Вақти-вақти билан ўрмонга кириб зор-зор йиғлаб, суюклисини эсларди. Бунақа пайтларда дарахт тепасида ўтирган мусича, қизга раҳми келгандай, хаста овоз билан унга ҳамдард бўларди. Фақатгина аҳён-аҳёнда умиднинг заррин нури ғурбат босган қиз кўнглини ялт этиб ёритиб ўтарди: “У қайтиб келгач қандай бахтиёр бўламан-а! Ҳаммаси жойида бўлади!” – ўйларди у ўзича. Бундай ширин хаёлдан қизнинг кўзлари порлаб, ёноқлари бир дам қизарарди, шунақа пайтлардаги Лизанинг жилмайиши бўронли тундан сўнг келадиган завқли ва серсаховат май тонгини эслатарди.

Шу тарзда икки ойча ўтди.

Кунлардан бир кун онасининг кўзига суртгани атир суви олиш учун Лизанинг Москвага бориши зарур бўлиб қолди.

Катта кўчаларнинг бирида қизнинг кўзи чиройли каретага тушди. Унда Эраст ўтирарди. “Оҳ!”, – деб қичқириб, Лиза карета томон талпинди. Лекин карета тўхтамади. Нарирокқа бориб, бир ҳовли ичига бурилди. Эраст тушиб, каттакон уйнинг зинапоёси томон юрмоқчи бўлганда, бирдан ўзини Лизанинг кучоғида кўрди. У қоғоздек оқариб, бир нарса ҳам демай, Лизанинг қўлидан ушлаб ўз кабинетига олиб кирди-да, эшикни ичидан беркитди:

– Лиза, вазият ўзгариб қолди. Мен уйланишга мажбур бўлдим. Сен мени тинч қўйишинг керак, мени унут, ўзинг учун ҳам бу яхши бўлади. Мен сени ҳозир ҳам аввалгидек севаман ва сенга бахт тилайман. Мана бу юз сўмни олгин-да, – у пулни Лизанинг чўнтагига солди, – охири марта ўпишга рухсат бер менга... Энди уйингга боргин.

Лиза эс-ҳушини йиғиб улгурмай, Эраст уни кабинетдан олиб чиқиб, хизматқорига буюрди:

– Бу қизни ташқарига кузатиб қўй.

Шу дамда менинг юрагим қонга тўлиб кетганди. Эраст одам қиёфасини, шубҳасиз, йўқотган! Мен уни лаънатлашга тайёрман, лекин тилим лол, гапга келмас бу манзарадан! “Э Худо!” дейман-у, кўзимдан ёш тиркирайди.

Эҳ, нега энди мен роман эмас, қайғу тўла воқеий қисса ёзаяпман?

Демак, армияга кетаяпман, деб Эраст Лизани алдабди-да? Йўқ, у ҳақиқатдан ҳам армияга борди, лекин душман билан жанг қилишдан кўра карта ўйинига кўпроқ берилиб, бор бисотини ютқазиб қўйди. Тез орада уруш ҳам тугади ва қарзга ботган Эраст Москвага қайтиб келди. Аҳволини ўнглаб олиш учун унга бирдан-бир йўл қолганди – қари, лекин бой ва анчадан бери унга ошиқ бўлиб юрган бир тул хотинга уйланиш. Шундай қилиб, Эраст Лизани ўйлаб чин “оҳ” тортса ҳам, бой хотин уйига кўчиб ўтишга мажбур бўлди. Лекин чин “оҳи” унинг разиллигини оқлармиди?

Лиза қандай қилиб кўчага чиққанини ҳам билмай қолди. Унинг шу пайтдаги ҳолатини тасвирлашга ҳар қандай қалам ожиз. “У... у мени ҳайдаб чиқардимиз? Наҳотки у бошқани севади? Мен ўлдим!” – мана унинг миясини тирнаётган фикрлару ҳиссиётлар. Лиза ҳушидан кетди. Ўткинчи бир раҳмдил аёл ерда ётган Лизанинг олдига келиб, уни ҳушига келтиришга ёрдам берди. Шўрлик кўзини очиб, аёл ёрдамида ўрнидан турди ва унга ташаккур билдириб, йўлга тушди. Лекин қаёққа боришини билмасди. “Мен учун энди яшашдан маъно йўқ, – деб ўйларди у, – яшашим мумкин эмас! О,

қани энди фалак устимга қуласа! Қани энди мен бахтиқарони ер ютиб қўя қолса! На осмон тушади бошимга, на ер кимирлайди! Ох, шўр пешонам!” Шу қайғули ўйлар билан Лиза шаҳардан чиқиб, бундан бир неча ҳафта олдин унинг қувончли дамларининг тилсиз гувоҳлари бўлмиш қадимий эман дарахтлари билан ўралган чуқур кўл лабига қандай келиб қолганини сезмай қолди. Ўтган ширин дамларини эшлаш Лизанинг қалбини ларзага келтирди. Бир неча дақиқадан сўнг у чуқур хаёлга ботди. Атрофига назар солиб, йўлда кетаётган қўшни ўсмир қизга кўзи тушди.

– Айланай Анята, ўртоқжон! Шу пулларни ойимга элтиб бергин. Буларни ўғирлаганим йўқ. Яна шуларни айтгин: мен онам олдида гуноҳқорман, бир аблаҳ одамга бўлган муҳаббатимни ундан яширдим. Унинг исми Э... Исмини билишингнинг не кераги бор? У мени ташлаб кетди. Онамдан мени кечиришларини сўрагин, Худо ўзи мадақкор бўлсин унга. Унинг қўлларини, мана сеникини ўпганимдек ўпиб қўйгин, албатта. Бахтиқаро Лиза “ўпиб қўй” деб сўради дегин, яна айтгинки, мен...

Шу заҳоти Лиза ўзини сувга отди. Анята додлаб қичқирди, лекин қутқаришга ожиз эди. У қишлоққа қараб югурди, одамлар йиғилиб Лизани тортиб чиқаришди, лекин унинг жони аллақачон узилганди.

Пок қалб ва гўзал чехра соҳибаси ҳаётига мана шундай нуқта қўйди.

Лизани кўлга яқин жойдаги баҳайбат эман тагига дафн этишди. Қабр устига ёғоч хоч ўрнатишди...

Мен у ерда тез-тез бўлиб, Лизанинг қабри ёнида ўйга чўмиб узоқ-узоқ ўлтираман, кўз ёшларим кўлга қўшилиб кетади, тепамда барглар шивирлайди...

Лизанинг онаси қизининг фожиали ўлимини эшитиб, даҳшатдан қони музлади ва кўзлари абадий юмилди. Қулба бўм-бўш қолди. У ерда ҳамма вақт шамол увуллайди.

Буни эшитган хурофотчи одамлар: “У ерда мархума инграпти! У ерда бахтиқаро Лиза инграпти!” – деб қўйишади.

Эраст умрининг охиригача бебахт бўлиб ўтди. Лизанинг фожиасини эшитгач, ўзини қотил ҳисоблаб, бошини қаерга уришни билмай юрди, руҳан азобланди. Мен Эраст билан унинг ўлимидан бир йил аввал танишиб қолдим. Бу воқеани ўзи айтиб бериб, Лизанинг қабрини ҳам кўрсатган эди. Балки улар энди ярашишгандир!

SHE'RIYAT MINTAQALARI

Хорхе Каррера АНДРАДЕ

(1903–1978)

*Рус тилидан
Фулом МИРЗО
таржимаси*

Хорхе Каррера Андраде – эквадорлик шоир, адабиётшунос, сиёсат арбоби.

У “Гунг ҳовуз”, “Сукунат маржони”, “Сув ва ердан пайғомлар”, “Қушларнинг таржимаи ҳоли”, “Ёруғ деразалар даври”, “Ҳиндистон солномаси”, “Ҳайдалиш китоби” номли шеърӣ тўпламлар муаллифи.

Хорхе Каррера Андраде ижодида авангардизмнинг муайян бадиий усуллари бўртиб кўринади. У 1928–1933 йилларда Европага саёҳат қилган, Перу, Франция, Япония, АҚШда консул бўлиб ишлаган. Кейинчалик Венесуэла, Буюк Британия, Никарагуа, Франция, Бельгия, Нидерландия давлатларида элчи, Эквадорнинг ташқи ишлар вазири бўлган.

МЕҲМОН

*Ёз ҳукмини ўтказди – ўтдек қизиди ҳар ён,
қувгинди экинзорни ўринг, деб бўлди фармон
ва уйимга даладан меҳмонга келди шамол:
қўлида – пальмадан хат, ранг-рўйи афтодаҳол.*

*Қаҳва билан ананас дамламаси шу онда
ўқ томирларим бўйлаб чопди огоҳ этмоққа –
даштда оқиб ётганмиш илвиреган илонлар,
тўтиқушлар мевадек пишиб қолипти шохда.*

*Тўзгоқ кокилли тўп-тўп кокос ёнгоги эса
тебратар экан хушбўй ҳидлар бешигин тинмай
ва осмон сузар эмиш момик бутоқлар узра
бамисоли тушлар ва пахта ортилган кема.*

* Манба: Поэзия Латинской Америки. Библиотека всемирной литературы: Том 170. – М.: «Художественная литература», 1975; Хорхе Каррера Андраде. Инвентарь мира / Пер. С. Гончаренко. М.: «Художественная литература», 1977.

МАНГУ ГЎЗАЛ КИТО¹

Арқонбанд куйчилар – қўнғироқларга,
сабзавот сотувчи ҳиндуларга-да,
тараша ортилган от-уловларга –
малҳамдир тоғлардан эсган шабада.

Юз-кўзда итоат, бегамлик ҳатто;
ҳеч ким ташиши ичра шошилмас ҳеч вақт,
соқчиликда турар минорлар қатор:
ярми кибр, ярми гўзал салобат.

Бунда офтоб иссиқ нон каби азиз,
зарҳал нурларини аямайди, то
ёмғиргача ёки оқшом тушгунча.

Булутлардан қалпоқ кийган шаҳримиз –
орзулар қўйнида сузади Кито,
гўё кўк наҳрида – олтин сандиқча.

НАЗМ САНЪАТИ

Тушун, ҳар бир нарсанинг, албат
кўз илгамас қаноти бор ё
руҳи мавжуд қув, серкаромат.

Ажиб бир дарс берди-да, оинам,
бизга парвоз мактабида қуш:
ўзгарар, лек тугамас олам.

Ушлаб кўргин қўлларингда, ел –
учқур, парқу, беиён нарса;
лек дунёга қарама енгил.

Барглар эса – бахт ва кулгилар,
қун завққа бой, ари инидек
соат онларига бол тўла.

Бу фан қандай фан бўлсинки, бас –
безарар деб топса ўлатни,
ахир, ҳаёт – кўрганинг эмас.

Нарсаларни тушунмоқ даркор;
кашиф этмоққа севги асрорин
гуллар – жуда эм бўлгич тумор.

ДОИМИЙ ДЎСТЛИК

Деразалар, эшиклар ва чордоқ дарчалари –
тўрт девор орасидан қочиб чиқмогим учун
ҳар куни қўллайдиган дўсту кўмакчиларим
ёруғлик дунёсидан келган нур элчилари.

Денгиз сафари учун таклифнома – дераза;
дераза – нур дарёси; оқар жойи – осмонлар.
Унинг кўз жимирлатар тезоб мавжлари ичра
гарқ бўлган қанча-қанча гўзал орзу-армонлар!

¹Кито — Эквадор давлати пойтахти, шунингдек, сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази; қадимги ҳиндуларнинг киту қабиласи номи билан аталган. Шаҳар 1978 йилда ЮНЕСКО Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган дастлабки шаҳарлардандир (изоҳлар таржимонники).

Эшик – аскар, мен – зобит: ҳарбийчасига қутлаб
йўл очади, поинадек қарсиллаб кетар қулфлар.
Ўртада шартлашилган махфий сўз – исмларни
билгайдир фақат саҳар ҳамда тонг насимлари.

Сўнг дарича орқали ёғду арқонин ушлаб
осмоннинг тубигача бемалол мумкин тушмоқ.
Бу қудуққа кўз ташлаб ўтгайдир булут – қушлар,
хонаки кабутарлар айниқса келар кўпроқ.

ОБ-ҲАВО

Қиш. Ҳаводан бериб дараклар
қордек патлар ёғади, чунки
совуқда туллайди малаклар.

Баҳор – ҳофиз. Ҳар ён тантана,
қўклам қушлар бўсасин санар
барглар – ҳисоб варақлари-ла.

Ёзда тегиб шафақ қаноти
даштлар қонга ботса қип-қизил,
бошоқлардан найзалар отиб,
тореродек¹ яйрайди июль.

Октябрь. Экинзор гариб –
на дон қолган, на-да сомон бор.
Мажнунтолнинг ортидан юриб,
тиланчилик қилади шудгор.

МУҲАББАТИНГ

Сенинг муҳаббатинг – боланинг
юзимдан ҳадик-ла ўпган оними.

Ёхуд она жон берар ўша –
уй олдида журъатсиз қадам.

Ёки хушбўй пўсти олманинг,
Ҳайитнинг ясоғлиқ дастурхоними.

Ё ёбонда кимсасиз гўша.
Йўқ, у мангу бўзлатар бир ғам.

ТОНГГИ ХАБАРЛАР

Ёз ёмғири тинди тонг саҳар,
шолғом баргин тупроққа тўшаб,
ял-ял товланади карамлар
қат-қат либос қизларга ўхшаб.

Деразамни чертди-ю эрта,
қушча хабар берди шу ҳақда.
Доимгидек бу гал ҳам ҳақдир
қўш қанотли чипор газета.

¹ Тореро, тореадор – Испания ва Лотин Америкаси мамлакатларида буқа билан жанг қиладиган киши.

ПИЛЛАПОЯ

*Зиналар тарашадек қотиб уйқуни урар,
Пиллапоя сарвқомат суюнчиқни туш кўрар.*

*Тун бўйи тахталарин гичирлатиб чиқар пол,
китобни эрмак учун варақлашгани мисол.*

*Келар чақирилмаган икки хуфия меҳмон:
қимор ўйини учун қарта билан устухон.*

*Ғира-шира ёруғда арвоҳлар кезиб юрар.
Зина тиргакларида асроил пойлаб турар.*

*Соққа таиланар шу чоқ. Ўйин бошланар, бироқ
ёғ босган кўзлари-ла ўғринча боқар чироқ.*

*Ногаҳон пиллапоя гичирлайди фаромуш –
гўёки бемаҳалда тобутдан чиққан товуш.*

*Зиналар оҳ-воҳ қилар борлиққа қайғу солиб,
тун аталмиш ваҳшийнинг зулми остида қолиб.*

ЁЗ ВА САРВИНОЗ

*Шигил мевалари бор шажарми қадду бўйинг.
Шафтоли хуш бўйини таратгайсан тун бўйи.*

*Худди шаффоф булоқдан тўйиб сув ичган каби,
юрагим ҳузур қилар лабингга тегса лабим.*

*Шамол эркалашидан маст майсадек далада,
борлигим яйрагай сен нигоҳ солган паллада.*

*Сен – мевага лиммо-лим бежирим тилла лаган,
қўлларим етса экан, лабларим тегса экан.*

МОМАҚАЛДИРОҚ

*Самовий темирчи – нур
тепалик сағрисиға
чақиндан тамға босур.*

*Ундан ҳам баландроқда
сувға тўла идишни
бирова думалатмоқда.*

*Жала ҳам тугаб қолар, –
осмон етти рангдаги
камарин боғлаб олар.*

НЬЮ-ЙОРК ТУНИ

Осмонўпар бинолар сафи
Ойга қадар боргайдир чиқиб,
худдики тор зиналар каби.

Ойналарнинг пўлат ромига
инсон умидларин қалар тун
бамисоли гулхан домига.

ОКТЯБРЬ

Октябрь — йилнинг олмаси. Боглар
улов тобутига жойланган.
Дарахтлар яшинаган энг олтин чоғлар
бугдой бошоғидек бойланган.

Октябрь — мовий самодаги қуш,
четан девор унинг қопқони.
Ўттиз бир кун биз учун емиш
энди шу қуш эт-устухони.

Ҳашам-машиятга нуқта қўйилур,
тенглашур барчанинг ҳуқуқи:
бу чил-чил хазонлар – дарз кетган биллур,
мурдаларнинг хоки – ун юқи.

Мевалар ва барглар гулхани пайҳон,
оёқлар остида ер инграр.
Баъзан тишлар билан баҳс айлашибон
бодомлардан сачрар учқунлар.

Сипо октябрнинг тонги оҳорли,
зулмат ридосида тунлари.
У омборга жойлар йилнинг шарорли,
мезонда тобланган кунларин.

Октябрь ётди роса тўққиз ой
қурсоғида самонинг тутқун, –
бу тушқун дунёга бағишлаб чирой,
ўз бўй-бастин кўз-кўзлаш учун.

ЁЛГИЗЛИК ВА ЧАЙКА

Уммоннинг оқ дафтари –
чайка, қуш ёки хабар,
силкитар қанотларин
мисли қўш саҳифалар.

Денгиз қушига сингил –
ёлғизлик, сувдек тамкин.
Неларгадир муштоқ дил
қушларга боқар гамгин.

Қумурсқа ва гиёҳлар
ёриб чиқибди қумни:
ер остидаги оҳлар
дарак бергани шуми.

*Бу жойга арзандаман,
яшайман қушлар ичра,
мен ўзимга бандиман,
дўст менга хароб ҳужра.*

*Кўриб қоламан туйқус,
қулоқ тутаман бирдан,
ёлғизлигим тинимсиз
калтак ейди ёмғирдан.*

БЕНУҚСОН ҲАЁТ

*Қуёнбой, сергак оғам, файласуфу устозим:
сокинликдан сабоқдир ҳаёт йўлинг ҳар нафас.
Танҳоликда топгайсан олтин конларини жим,
фалакнинг тўфонлари тўпигингга ҳам чиқмас.*

*Сен дониш дунёсида изланувчисан мўъжаз,
оз ҳамда соз карамни китоб каби титгайсан
ва қалдирғоч парвозин хотиржам кузатгайсан,
муборак зотлар янглиг хилват гўшада бир пас.*

*Худойим марҳаматли, сўра жаннат боғини –
карамга тўла бўлсин биллур бахт идишлари,
сўнг сакраб юз ювишига тилан бол булогини,
бош устингда чарх урса соз-ку ризвон қушлари.*

*Табаррук нафаслардан яшайсан баҳра олиб,
авлиё Франциск¹ ҳам белбогин берган, гўё.
Вафот этсанг, руҳингнинг икки узун қулоғи
кўкдаги болаларга эрмак бўлар безиён.*

ШАМОЛНИНГ ЖАБРИ ВА ЖАЗОСИ

*Бир марсия ёзмасам бўлмас,
бугун бунинг бор сабабчиси:
ўзим кўрдим, шамол ўлди, бас –
катта йўлнинг бош қароқчиси.*

*Қароқчилик қилди кўчада,
бу ҳақдаги миш-мишлар озми:
шўрлик бир саводсиз бўлса-да,
уйлардан ўмарди қоғозни.*

*У кирганда ухларди қишлоқ;
пойлаб бориб манзилга етди –
дарахтлардан қучоқ ва қучоқ
япроқларни ўғирлаб кетди.*

*Кўрсиларни ағдарди пусиб,
Кўрсидагиларни – кўз қисиб.
Маҳалла-кўй болаларини
алдаб, юлди лолаларини.*

*Аммо уни ҳибс этди чақмоқ,
тушди ёмғир панжарасига.
Озодликка чиқди ел, бироқ
қутурди-ку басма-басига.*

*Бахайр бўлмади охири,
ўзим кўрдим айни тонготар:
кирлар билан дорга осилиб,
шамол бесас-бенафас ётар.*

¹ Авлиё Франциск (1182–1226) – Италиянинг Ассизи шаҳарчасида туғилган. Уй-рўзғори ва мол-давлатидан воз кечиб, католиклар черковининг Францисканлар жамоасига асос солган, 1228 йили авлиёлар сафига киритилган. Авлиё Франциск нафақат насронийлик дини, балки бутун Ғарб маданияти тарихида биринчилардан бўлиб инсон ва табиат маънавий нуқтаи назардан ўзаро тенг эканлини таъкидлаган, барча жонзотларга нисбатан меҳр-шафқатли бўлишни тарғиб этган. 1979 йилда Папа Иоанн Павел II томонидан Авлиё Франциск экологлар ҳомийси деб расман эълон қилинган.

Жан-Доминик БОБИ

(1952–1997)

СКАФАНДР ВА КАПАЛАК

Қисса¹

*Рус тилидан
Нилуфар УСМОНОВА
таржимаси*

Омадли кун

Бугун тонг отиши жуда секин кечди, гўё фалак 119-палатага кулаган каби. Ярим соатдан бери овқатланиш вақти келгани ҳақида дарак берадиган фавқулудда хабар аппарати бекорга, тўхтовсиз жирингламоқда. Мен бундай мияни чарчатадиган, асабни ўйнайдиган ва зерикарли “бип-бип” деб қайтарилаверадиган товушни умрим бўйи эшитмаганман. Бунинг устига ўнг кўзимни ёпиб турган ямоқ очилиб кетди ва ёпишиб қолган киприкларим кўзимга тегиб азобламоқда эди. Ундан ҳам даҳшати эса пешоб катетирим чиқиб кетган. Умуман, ёмон аҳволдаман. Ёрдам кутгунча Андри Салвадорнинг кўшиғини хиргойи қилипман: “Келақол, жонгинам, бунинг ҳаммаси ўткинчи”. Ва ниҳоят, ҳамшира келди. Одатдагидек телевизорни кўйишди. Реклама вақти. Теле-ахборот тармоғи “Минител” савол бермоқда: “Мўмай пулга эга бўлишга тайёرمىсиз?”

Илон изи

Кимдир мендан Лурдга зиёратга бориш ниятимиз борми, деб сўраса, мен аллақачон бориб келганимни айтаман. Бу воқеа 70-йиллар охирида бўлган эди. Жозефина билан мен мураккаблашиб кетган муносабатларимизни ўнглаш учун бирга сафарга боришга қарор қилдик. Лекин ҳар дақиқада жанжаллашардик. Эрталаб мўлжални олмасдан, йўлни танламасдан йўлга отланиш биз ўйлагандан-да мушкулроқ экан. Жозефина, худди мен каби туйғулар борасида жудаям самимий эди, шунинг учун унинг эски, мовий рангли машинаси оилавий муаммолар бўйича жанжаллашадиган жойга айланди. Эксле-терм номли жойдан бошлаб Жозефинанинг тоғасининг вилласи жойлашган Шамбр дэ Амургача Пиренея соҳили бўйлаб сайр қилдик. “Мен ҳеч қачон бундай демаганман!” номли баҳслар давомида босиб ўтилган изларимиз ортимизда қоларди.

Баҳсларимизнинг асосий мавзуси олти ёки етти юз бетлик, усти қизил-қора муқовадан иборат “Илон изи” номли китоб эди. Китоб Шарл Сображ

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

исмли одамнинг саргузаштлари ҳақида. У Бомбей ёки Катманду яқинида саёҳатчиларни алдаб, бор-йўғини ўғирлаб кетар экан. Бу насл-насаби француз-ҳинд бўлган “илон”нинг тарихи жуда узун эди. Асарда ёритилган воқеаларни аниқ эслолмайман-у, лекин Шарл Сображ персонажининг менга кўрсатган таъсирини яхшигина эслайман. Андоррани ўқигунча баъзида ён-атрофга қараш учун китобдан кўзимни узар эдим, лекин Пикдю-Миди асари кўлимга тушгач, машинадан тушиб сайр қилишни қатъиян рад этдим. Бунинг устига ўша куни тоғ атрофини сарғиш туман қоплаган, бу эса ўз навбатида саёҳат жозибасига путур етказаётган эди. Жозефина эса ёлғиз ўзимни машинада қолдириб аразлаганча қаергадир кетиб қолди. Балки у мени ёмон кўзлардан сақлаш мақсадида дуо ўқиш учун Лурдга ошиқаётгандир? Мен эса дунёга сеҳргарлари билан танилган шаҳарда ҳеч қачон бўлмаганимга ҳам розиман. Шарл Сображни ўқийверганимдан хаёлларим чалкашиб кетди, Бернадеттани Субира билан, Адурасувини Ганга тошқинлари билан адаштираман.

Кейинги кун Тур де Франс довонидан кўтарилгунча машаққатли йўл кечдик, ҳаво чидаб бўлмас даражада иссиқ эди. Машинани Жозефина ҳайдар, мен ёнида ўтирар эдим, “Илон изи” орқа ўриндикда ётар эди. Эрталабдан бери китобга кўлимни ҳам теккизмадим, Жозефина китобга бўлган иштиёқимни ногўғри тушуниб, рафикамга бўлган қизиқишим йўқолган, деб ўйламасин. Биз айна зиёратлар мавсумида келганимиз учун меҳмонхоналар тўла эди. Лекин мен ҳар бир меҳмонхонадан жой сўраб чиқдим. Ҳаммаси менга: “Минг афсус”, деган жавобни беришарди. Бундай жавобни қандай оҳангда айтилиши эса меҳмонхона баҳосига боғлиқ эди.

Терлаганимдан кўйлагим белимга ёпишиб қолган, унинг устига ҳар бир рад жавобидан кейин янги жанжал бошланиш эҳтимоли бор эди. Шу пайт “Англетер”, “Испания”, “Балканлар” ва яна қайсидир меҳмонхонадан маънос оҳангда: “Ҳа, жой бор”, деган жавоб келди. “Мўъжиза!”, деб бақириб юборишимга сал қолди, лекин вазият жиддий эди. Лифт жуда ҳам кенг экан, ўн дақиқадан сўнг эса душ қабул қилаётиб, ваннамиз ногиронлар учун мўлжалланганлигини тушундим.

Жозефина чўмилгунча мен устимда сочиқ билан музлаткич томон югурдим. Бошланишига ярим шиша сув ичиб юбордим. О, шиша! Мен лабларим қуриб турган вақтда шишадан сув ичишнинг роҳатини ҳеч қачон унутмайман. Шампань виносини олиб ўзим ва Жозефина учун қуйдим. Ҳамма вазифаларимни қилиб бўлганимдан сўнг секингина яна Шарл Сображнинг саргузаштларини ўқишга отланаётган эдим, шампань виносининг кучидан Жозефинада яна саёҳат қилиш иштиёқи пайдо бўлиб қолди. “Илоҳий Парини кўргим келяпти”, деди католик ёзувчи Франсуа Мориакнинг машхур расмидагидек икки оёғида сакраб.

Мана биз ўша илоҳий жойга қатор олиб кетилаётган ногиронлар аравачалари кетидан чиқиб боряпмиз. Астагина беморларни кузата бошладим. Улардан бирининг нигоҳи менга тушди, шунда унга табассум қилган эдим, у бўлса менга тилини чиқарди. Худди айб иш қилиб кўйгандек қулоқларимгача қизариб кетдим. Пушти оёқ кийим, пушти шим, пушти свитер кийиб олган Жозефина хурсанд бўлиб одамлар орасида кетиб борар эди. Ҳамма француз руҳонийлари шу ерга йиғилганга ўхшайди. Жозефинанинг болалигидаги кўшиғи: “Илоҳий Мария, гуноҳларимиздан кечгин”, кўшиғини руҳонийлар хор бўлиб айтишганида қувончи ичига

сиғмай кетди. Четдан кўрган одам ўзини гўё Европа чемпионатида тушиб колгандек хис қилган бўлар эди. Муқаддас Мария ғорига кириш учун жуда узун навбат турибди, рухонийлар эса тинмасдан ўз кўшиқларини айтишар эди. Мен ҳеч қачон бундай карвонни кўрмаганман. Худди Москвадаги Ленин мақбарасига ўхшарди.

– Менга қара, бунақа узун навбатда туришни хоҳламайман!

– Афсус, – деди Жозефина, – бу сендек бетавфиқлар учун фойдали бўлар эди.

– Асло бундай эмас, ҳатто бу хавфли ҳам. Тасаввур қил, вазиятнинг энг кизиган пайтида кимдир шол бўлиб қолса.

Ўнга яқин калла мен томонга қараб ким бундай кўркинчли гапларни гапираётганини билиш учун бурилди. “Аҳмоқ”, пичирлади Жозефина.

Ҳамманинг эътиборини ёмғир тортди. Биринчи ёмғирлар ерга тушиши биланоқ ер ҳиди кўтарилди. Ҳамма қатори биз ҳам Иоан XXIII нинг ертўласига кирдик. Дуо ўқиладиган бу ертўлада рухонийлар соат олтидан то ярим тунгача ҳар икки-уч соатда алмашиб ишлашар эдилар. Мен Жозефинани кетидан бўш жойларни қидиргани йўл олдим. Баланд товуш жаранглари эди: “Осмондаги қудратли Худога шукурлар бўлсин... шукурлар бўлсин... бўлсин...”

Тиловат пайтида олдимда турган одам, жуда эътиборли зиёратчи экан, дурбин чиқариб бўлаётган воқеаларни кузата бошлади. Бошқа диндорлар эса бундай қилишдан ўзларини тийдилар. Жозефинанинг отаси ҳаётга биринчи кўйган қадамини айнан метрода дурбин каби буюмларни сотиш билан бошлаган экан. Шу касби уни сўзга чечан қилиб, радиога ишга киришига сабаб ҳам бўлибди. Ҳозирда эса у ўз истеъдодини фақат тўй маросимлари, ер қимирлагани ва бўлиб ўтган бокс ўйини ҳақида гапираётганида ишлатади.

Ташқарида ёғаётган ёмғир тинди. Салқин ҳаво тушди. Жозефина “дўкон айланайлик”, деган гапни айтди. Кўз олдимга узун кўча, кетма-кет, бир-бирига зич жойлашган сувенир дўконлари ва тасаввурга сиғмайдиган даражада кўп диний нарсалар келди. Жозефина коллекция қилишни яхши кўрарди: эски атир идишлари, сигир ёки сигирлар тўдаси чизилган қадимий расмлар, Токио ресторанларида меню ўрнига кўрсатиладиган сунъий овқатли ликопчалар, умуман олганда, саёҳат вақтида топган ҳамма нарсасини йиғиб боради. Кўчанинг чап тарафидаги тўртинчи дўконда такводдорларнинг туморлари, Швейцария соатлари ва пишлоқ учун ликопчалар орасида уни бир нарса кутиб турар эди. Бу нарса чиройли, ёниб турадиган тошли, ажойиб ҳайкал эди.

– Мана менинг Илоҳий Парийим! – мамнун хўрсинди Жозефина.

– Мен сенга шуни совға қиламан, – дедим. Лекин кўнглим сезяптики, савдогар “бу ягона нуха” деган баҳона билан хоҳлаган нархини айтиб юборади. Шу кеча биз меҳмонхонада бу ноёб нарсани сотиб олганимизни нишонладик, унинг ёниб турган тошининг шуъласи кучоғимизни ёритиб турарди, шипга ажойиб нурлар тараларди.

– Биласанми, Жозефина, Парижга қайтганимиздан сўнг ажрашганимиз маъкулми дейман.

– Наҳотки мени бу ҳақида билмайди деб ўйласанг-а?

– Лекин, Жозе...

У ухлаб қолди. Жозефинанинг қийин пайтда бирданига ухлаб қолиш иктидори бор эди. У беш дақиқага ёки бир неча соатга ҳаётдан узилиб

қолар эди. Бир қанча вақт девордаги сояларга тикилиб ётдим. Қайси аҳмоқ бутун хонани олов рангига бўйган экан-а?

Жозефина ҳали ҳамон ухлар эди. Мен эса аста кийина бошладим. Кўнглимда сеvimли машғулотим – тунги дарбадарлик хохиши уйғонди. Бу менинг мушкул вазиятларни енгиш усулим эди. Тўхтамасдан то чарчагунгача олға қадам босиш даркор. Хиёбонда ўсмирлар бир-биридан қизганиб, пиво ичиб ўтиришар эди. Ёмғирдан сақланиш учун ахлат халталарини тешиб, кийиб олишган эди.

Ғорга кириш йўли оғир панжаралар билан беркитиб қўйилган. Лекин шу ерда туриб ҳам ғор ичидаги ёниб турган юзлаб шамларни кўриш мумкин. Кейин йўлим сувенир дўконлари жойлашган кўчага тушди. Тўртинчи дўконда худди бизникидек Мария хайкалининг янгиси қўйиб қўйилган экан. Шунда яна меҳмонхонага қайтиб узоқдан хонамиздан порлаб турган нурни кўргим келди. Қоровулни уйғотиб юбормаслик учун зинадан аста кўтарилдим. “Илон изи” ёстигим устида ётар эди. “Буни қаранг-а, – пичирладим мен, – Шарл Сображ ҳақида унутиб қўйибман-ку”.

Жозефинанинг ёзувини танидим. 168-бетда катта қилиб “Мен...” деб бошланган гап бутун саҳифани эгаллаб, уни ўқиб бўлмайдиган ҳолатга келтирганди:

“Мен сени севаман, ярамас. Жозефинангни қийнамагин”.

Хайриятки, мен бу бобни ўқиб бўлган эдим. Муқаддас Пари хайкалини ўчирдим, чунки тонг отаётган эди.

Парда

Мен болаларимни кузатаман, уларнинг онаси эса бу пайт мени ногиронлар аравачасида йўлакчалар бўйлаб олиб юради. Ўзимни арвоҳ ота каби ҳис қилсам-да, олдимда югуриб юрган фарзандларим Теофил ва Селеста менга қувонч бағишлайди. Юрган йўлида Теофил оғзимдан оқаётган сўлакни қоғоз салфетка билан артиб қўймоқда. Бир томондан авайлаб, меҳр билан артаётган бўлса, иккинчи томондан гўё тўсатдан хужум қилиб қолиши мумкин бўлган хавфли жонзот олдида турган каби кўрқаётган эди. Тўхташимиз биланоқ Селеста қўллари билан бошимни ушлаб, пешонамдан ўпиб, тинмай бир гапни жоду қилаётган каби такрорлар эди: “Бу менинг дадам, бу менинг дадам”. Оталар байрамини нишонляпмиз. Бу бахтсиз ҳолат мен билан юз беришидан олдин биз бу ўйлаб топилган байрамни изтиробли тақвимимизга қўшмаган эдик. Энди эса бу шарафли кун менга, бир бурдагина бўлиб қолган отага атаб нишонланмоқда. Мен аросатда қолган эдим: уларнинг қулишини, ўйнашини кўриш мен учун бахт бўлса, иккинчи томондан ўн ёшли бола ва унинг саккиз ёшли синглиси учун бу кўрқинчли ҳолат, ёмон таъсир қилишидан қаттиқ кўрқар эдим. Биз соҳил қирғоғига жойлашамиз – қуёш нури тушиб турадиган, шабада эсиб турадиган жойни шундай атаймиз. Маъмурият олдиндан стол ва ўриндиклар олиб чиқишган эди. Яқин атрофда худди пляжда ўсадиган дарахтлар ҳам ўсган. Бу жой касалхона ва қизғин ҳаёт давом этаётган шаҳарнинг ўртасида жойлашган бўлиб, қуёш нурида орзуларга берилиб ётса бўлади... қанийди, аравача учар елканли бўлиб қолса...

– Келинлар, “осилган”¹ни ўйнаймиз? – деди Теофил.

¹ “Осилганлар” – қоғозга чизиб ўйналадиган ўйин номи.

Агар гапириш қобилиятим ёмонлашмаганида, унга фалаж ҳолатим ҳам етарли эканлигини жон деб айтар эдим. Учли камон ўқини мўлжалга узоқ олаверсангиз ҳам ўткирлигини йўкотади. Бошида сўзларни ҳафсала билан ҳарфма-ҳарф ишора қила бошлайман-да, охирига бориб жонга тега бошлайди. Шунинг учун гапни қисқа қилишга тўғри келади. Тўғри, шу жойида бирон бир қизик, ўткир маъноли гап айтгиси келади киши. Лекин ноиложлик менга катта қийинчилик туғдиради.

Еттинчи синфларнинг миллий ўйини – “осилган”ни ўйнашни бошладик. Мен биринчи сўзни айтаман ва иккинчи сўзни айтаман, учинчисида тўхтаб қоламан. Тўғриси айтганда, ҳозир кўнглимга ўйин сиғмаяпти. Мен ғамга ботиб кетяпман. Олдимда ўғлим Теофил ўтирибди, мен унинг қалин сочларини сийпалолмайман, юзларини силай олмайман, бу жажжигина, иссиқ гавдасини кучоғимга боса олмайман! Қандай тушунтирсам экан? Бу жуда даҳшат, адолатсизлик, чидаб бўлмайдиган азоб! Охири чидай олмадим. Кўзимдан ёш чиқди, хириллаган овозим эшитила бошлади, Теофил чўчиб кетди. Қўрқма, болам. Мен сени жудаям яхши кўраман. Ўйинингдан хаёлимни узганим йўқ. Унинг гали ниҳоясига етди. Мен мағлуб бўлдим. Дафтар сўнггига осилган мурданинг расмини чизиб кўйди.

Бу пайти эса Селеста қум устида рақсга тушаётган эди. Бир дона кўзимнинг қовоғини кўтариш мен учун оғир атлетикада тош кўтариш билан барабар. Лекин назар ташлаганимда шуни тушундимки, қизим ҳақиқий акробат бўлибди. У қўлларида бемалол турарди, айланарди, “кўприкча” шаклига кирар, мушук каби эгилувчан эди. Келажакда танламоқчи бўлган касбларини рўйхатига яна бир касб қўшди: ўқитувчи, модель ва гул сотувчисидан кейин дор ўйинчиси. “Денгиз қирғоғи”да дам олаётганларни ўзининг рақслари билан мафтун қилган Селеста энди қўшиқ айтишга ўтди. Бу ҳол Теофилга ёқмади, чунки унинг энг ёмон кўрган нарсаси атрофдагиларнинг эътиборини тортиш эди. Теофил қанчалик оғир-вазмин, босиқ бўлса, синглиси шунчалик шўх, ҳамма билан киришимли эди. Ҳеч ким Теофилни бахтли яшайди деб айтолмайди, аммо бир нарсани аниқ – у одамови бўлиб ҳаёт кечиради.

Мени бир савол қийнар эди, Селеста қаердан бунча кўп олтмишинчи йиллар қўшиқларини билади? Арди Жонни, Силвия, Шейла, Кло-Кло, Француза Арди – ўша замоннинг бир донаям қўшиқчиси эсан чикмади. Ўттиз йилдан буён хаёлимизда янграшдан тўхтамаган машҳур Ришар Антони¹ ҳам шулар қаторида эсга олинди. Ўтмиш воқаларини яна эсга солиб, Селеста қўшиқ айтарди. Ўн икки ёшимда кўлимга теккан магнитофонимда Клода Франсуанинг “Бечора бой қизалоқ” мусиқасини қирқ беш марта такрор эшитганимдан сўнг бошқа ҳеч қачон қайтиб эшитмаган эдим. Селеста бошини айтиши биланок, қўшиқнинг ҳар бир сатри, мисраси, нақороти, мусиқаси – ҳаммаси бирдан яна ёдимга тушди. Кўз олдимда пластинканинг усти, қўшиқчининг юзи, унинг ёқаси тугмалик катак-катак кўйлаги яна пайдо бўлди. Айнан шу кўйлаги ўша пайтлар мен учун энг катта, ушалмайдиган орзу эди, чунки онам бу каби кўйлақларни бачкана ҳисобларди. Ўша пайшанба ҳеч эсимдан чиқмайди. Мен пластинкани отамнинг амакиваччасидан, оғзидан “Житан” сигарети тушмайдиган меҳрибон полвондан сотиб олган эдим. Бу одамнинг Шимолий вокзалнинг ертўласида миттигина дўкони бор эди. “Денгиз қирғоғида ёлғиз кезар, бечора бой қизалоқ...”

¹ Ришар Антонининг машҳур “Поезд овозини эшитяпман” кўшиғи назарга тутилган (1962).

Вақт ўтар, одамлар бирин-кетин ғойиб бўлишар эди. Биринчи бўлиб онам казо қилди, кейин электр токи зарбидан Кло-Кло, кейин эса отамнинг меҳрибон амакиваччаси вафот этди, болалари ва уй ҳайвонларини ёлғиз ташлаб кетди. Вақт ўтиб жавонимда ёқаси тугмали кўйлак кўпайиб кетди, миттигина дўконни эса менимча, шоколадлар билан савдо қилувчи киши сотиб олган. Қачон бўлса ҳам кимдандир қараб суриштириб келишни илтимос қиламан. Ахир Беркка поезд Шимолий вокзалдан кетади.

– Офарин, Селеста! – қичқирди Силвия.

– Ойи, жонимга тегди, – нолишни бошлади Теофил.

Соат беш бўлди. Одатда жуда ёқимли эшитиладиган кўнғироқ зарблари оилам билан ажралиш вақти келгани ҳақида хабар бергани учун гўё менга аза овозидек эшитилмоқда. Майин шабада эсмоқда.

Денгиз шунчалар кенгайиб кетган эдики, у ерда чўмилаётганлар уфқдаги майда нуқтачаларга айланишган эди. Кетишдан аввал болалар соҳилда ўйнаб келишга кетишган, Силвия ҳеч ким йўқ пайтда жонсиз кўлимни ушлаб олган эди. Очiq осмон акси кўриниб турган қора кўзойнаги ортида бахтсиз ҳаётимизни ўйлаб йиғлаётганини кўрмоқда эдим.

Сўнги гапларимизни айтиб олиш учун яна палатамга қайтиб кирамиз.

– Ахволлар қандай? – сўрайди Теофил.

Ахволлар ҳавас қиладиган даражада эмас, томоқ куриб қолган, қўллар қуёшдан куйган, бел эса узоқ вақт ўриндикда ўтирганим туфайли увушиб қолган. Лекин кун ажойиб ўтгани, шубҳасиз. Менинг чексиз ёлғизлик маконимга қилган саёҳатингиз сизда қандай таассурот қолдирар экан?

Улар кетишди. Париж томон йўлга чиқиб бўлишган бўлса керак. Мен Селеста олиб келган ва шу заҳотиёқ деворга осиб қўйилган суратга боқиб, ўйга толаман. Расмда балиқ тасвирланган: кўзчалари кўк киприклар билан ҳошияланган, ҳар бир тангачаси ҳар хил ранг. Лекин расмнинг қизиқ томони буларда эмас, асл моҳият балиқнинг чексизлик белгисига ўхшатиб чизилганидир. Қуёш нури деразадан тушиб турарди. Ҳозир айнан қуёш нури тўшагимнинг бош тарафига тушиб, куйдирадиган пайт, хайрлашув билан овора бўлиб пардани ёпишлари ҳақида белги бериш эсимдан чиқиб қолибди. Майли, яқин орада бирон-бир ҳамшира келиб қолар.

Париж

Мен узоқлашяпман. Секин, аммо тўғри йўл билан. Худди сузишни бошлаган денгизчи соҳилдан узоқлашаётгани каби ўтмишим аста-секин ўчиб бормоқда. Ўтмишдаги ҳаётимнинг ўрни ҳали илиқ эди, лекин хотиралар кулга айланиб бормоқда. “Скафандр ичида яшаш”ни бошлаганимдан кейин, иккита катта саёҳат уюштирдим. Булар Париждаги тиббий марказлардан маълумот йиғишдан иборат эди. Жуда замонавий усулда қурилган бино олдидан санитар машинасида ўтиб кетаётганимизда мени ҳаяжон босди. Мен айнан ўша ерда машҳур аёллар ҳафталик газетасида бош муҳаррир сифатида ишлар эдим. Олдин олтмишинчи йиллардан қолиб кетган қадимий кўшни бинони танидим. Кейин бизнинг бино: усти ойнали, осмондаги булутлар ва самолётлар акси кўриниб турадиган бино. Зиналарда ўн йилдан бери кўриб юрган одамингизни учратишингиз мумкин, лекин исмини билмайсиз. Мен қайрилиб қарадим, кетаётган болали аёлдан кейин таниш одам чиқиб қолса кўрмоқчи эдим. Аммо тақдир эмас экан. Балки олтинчи

каватдан кимдир мени “машина”да ўтиб кетаётганимни кўргандир? Ҳар кунни овқат сотиб олган ошхонамнинг олдидан ўтиб кетаётганимизда аста йиғлаб юбордим. Мен сездирмай йиғлашни биламан, бундай пайтларда атрофимдагилар кўзимга нимадир кириб қолган, шекилли, деб ўйлашади.

Тўрт ой ўтганидан кейин иккинчи марта Парижга борганимда, менга фарқи бўлмай қолган эди. Куёш кўчаларни иситиб турар, менда эса ҳали ҳам киш фасли давом этмоқда, машина ойнасидан эса суратга олинган хотираларни томоша қилаётганга ўхшар эдим. Кино санъатида бу репроекция дейилади: қахрамон машинаси йўлга чиққандек бўлади, аслида эса йўл кўрсатилаётган сахна олдида турган бўлади. Хичкок фильмлари бу усулга миннатдорчилик билдириши керак. Ҳамма нарса ўз жойида бўлган бўлса ҳам, бу сафарги Парижга бўлган сафар менда умуман таассурот қолдирмади. Гуллик кўйлак кийган аёллар ҳам, ролик учиб юрган ўсмирлар ҳам. Автобуснинг тариллаган товуши, Опера майдони эса Дюфи¹ суратидан чиқиб тургандек эди. Баланд дарахтлар ва осмондаги оппоқ пахталар... Мендан ташқари ҳамма нарса ўз ўрнида эди. Мен йўқ эдим.

Сабзавот

“Саккизинчи июнда янги ҳаётимнинг бошланганига ярим йил бўлади. Шифтда хатларингиз кўпайиб кетган, деворлар эса сизлар юборган расмлар билан тўлган. Ҳар бирингизга жавоб бериш имкониятим йўқлиги туфайли хаёлимга бир фикр келди. Ҳаётимда бўлаётган воқеаларни, ютуқларимни, умидларимни умумий қилиб ёзаман. Аввал мен кўрқинчли воқеа содир бўлмади, деб ўйлагим келган эди. Беҳушлик ҳолатидан чала чиққан ҳолимда ишончим комил эдики, яқин орада яна Париж ҳаётига қайтаман, лекин иккита қўлтиқтаёқ билан. Шуниси ҳам шукур қилган бўлар эдим...”

Беркдан дўстларимга, танишларимга жўнатмоқчи бўлган биринчи хатим шу жумлалар билан якунланди. Олтмишта манзилга жўнатилган бу хат барча миш-мишларга барҳам берди. Шаҳар, юзта оғизлик ва юзта кулоқлик махлуқ мендан аламини олишни хоҳлади. “Флора” кафеси – Париждаги олифталар, таъмагирлар гавжум бўлган жой. Шу кафед менинг дўстларим тилини тийиб юра олмайдиганлар менинг ғийбатимни қилишибди. “Эшитдингларми, жаноб Б. “сабзавот” га айланиб қолибдими?” сўрабди ғийбатчилардан бири. “Албатта хабарим бор, “сабзавот”га айланиб қолибди”.

“Сабзавот” сўзи буларнинг кўнглига хуш келибди, шекилли, ҳар икки гапнинг бирида ишлатишибди. Уларнинг фикрича, ўзимга ўхшаган “сабзавотлар” билангина гаплашишдан бошқа чорам йўқ. Замон тинч, ҳеч ким олдингидек ёмон хабар олиб келган одамни отиб ташламайди. Мен ўзимга ишонаман ва ақлий даражам ҳар қандай соқол ўстириб олган файласуфникидан баландроқ эканини бемалол исботлаб бера оламан.

Шу йўсинда умумий, ҳамма учун ёзиладиган бу хатлар ҳар ой яхши кўрган инсонларим манзилига юборилаверди. Гуруримни бир четга суриб, ҳаммага бўлаётган воқеаларни айта бошладим. Улар шуни тушуниб етдиларки, фақатгина айрим қийин вазиятларни ҳисобга олмаганда, менинг скафандримга киришнинг иложи бор.

¹ Рауль Дюфи (1877–1953) – француз рассоми.

Менга жуда ажойиб хатлар келмоқда. Уларни босиб чиқариб қаршимга, ўқишим учун қулай қилиб қўйишади. Бу ҳол одат тусига кириб қолди, хат ташувчи ҳар гал бир оғиз гап ҳам гапирмасдан хатни тайёрлаб кета бошлади. Ҳар бир хатни ўзим, синчиклаб ўқиб чиқаман. Айрим хатлар жуда жиддий кайфиятда ёзилган. Бу хатларда ҳаётнинг асл маъноси, қалб поклиги, тирикликнинг моҳияти ҳақида гап боради. Энг қизиғи, бундай чуқур маънога эга хатларни мен билан муносабати унчалик яхши бўлмаган инсонлар ёзишган. Уларнинг олдинги ҳаётимдаги бепарво муносабати ортида соф туйғулар яширинган экан. Наҳот шу пайтгача кўр бўлганман ёки инсонларнинг асл қиёфасини кўриш учун фалокатга йўлиқиб, бахтсиз бўлиб қолиш шартми?

Қолган хатлар кичкина воқеалар баёнидан иборат бўлиб, вақт ўтаётганини билдириб туради. Шомда узиб олинган атиргул, чеки йўқ ёмғирли яқшанбалар, уйқудан олдин йиғлайдиган чақалок. Фарқи йўқ, бу хатлар уч қаторлими ёки саккиз бетлими, узоқ Левантдан келдими ёки Леваллуа-Пеериданми – ҳаммасини хазинадек асрайман. Хоҳлардимки, бир кун келиб ҳамма хатларни бир-бирига улаб, улар учун километрлик тасма ҳосил қилай. Бу тасма дўстлик ришталарининг рамзи ҳисоблансин.

Шунда ғийбатчилар мағлуб бўлишади.

Сайр

Иссиқ ҳаво одамни ҳолдан тойдирмоқда. Лекин мени ташқарига чиққим келмаяпти. Бир неча ҳафталар, балки ойлар ҳам ўтдики, мен касалхона худудини тарк этиб, денгиз қирғоғига олиб борадиган йўл бўйлаб сайр қилганим йўқ. Сўнгги маротаба бундай сайр қишда бўлган эди. Совуқ, булутли кунда қирғоқда сайр килувчилар шамолга қарши энгашиб юришарди. Энди эса Берк соҳилини ёзги кўринишини кўргим келяпти. Айтишларича, кимсасиз чўлни эслатиб турган бу жой ҳозирда одамлар билан гавжум эмиш. Ташқарига чиқиш учун “Соррел” биносидан чиқиб, учта машиналар тўхташ майдонини кесиб ўтиш зарур. Йўл текис эмаслиги, ғадир-будурлиги аравачада ўтирган одам учун қанчалик азоб. Шунингдек, ўнқир-чўнқирликлар ва тинимсиз ҳаракатдаги машиналар ўтишим учун қийинчилик туғдириши турган гап.

Денгизга ҳам чиқиб олдик. Куёшдан сақловчи соябонлар, чўмилиш анжомлари, қора кўзойнак тақиб олган сузувчилар ёз кайфиятини яратиб турибди: таътил, хурсандчилик, хуш кайфият. Бу ер касалхонадан тубдан фарқ қилди, юракни сиқадиган кўринишдаги чексиз йўлақлар йўқ. Лекин баланд-паст тўлқинлар, туманли уфқ ўша-ўша.

Атроф тўла офтобдан қорайган оёқлар, музқаймоқ кўтариб олган дам олувчилар, биз эса тахта йўлақчадан кетиб бормоқдамиз. Мен ҳам ўзимнинг маза қиб музқаймоқ ялаб, куёш нурларидан баҳра олиб ётганимни тасаввур қилиб кўрдим. Тўғриси айтганда, ҳеч ким менга эътибор бермаётган эди. Ногиронлар аравачасидаги одам беркликлар учун худди Монте-Карлодагилар учун “Феррари”да кетаётган одамдек оддий ҳолат эди. Бундай омадлилар мендек мусибатга йўлиққан, синганни олдидан ҳавасимни келтириб ўтиб кетаверади. Бугун менинг ҳамроҳларим Клод ва Брис эди. Клодни мен икки ҳафтадан бери биламан, Брисни эса йигирма беш йилдан бери. Ҳар куни келиб мен ҳақимдаги шу китобни ёзиб борадиган аёлга узоқ йиллик дўстимнинг мен тўғримдаги айтиб бераётган маълумотлари-

ни эшитиш жуда ғалати бўлар экан. Менинг жиззакилимим, китобларга бўлган муҳаббатим, мазали овқатларни севишим, усти очиладиган қизил машинам – ҳамма-ҳаммаси ҳақида аралаштириб гапирмоқда. Қисқаси, ўтмишда қолиб кетган ҳаёт ҳақида айтиб бераётган ҳикоячи эди.

– Мен сизни бунақа деб тасаввур қилмаган эдим, – деди Клод.

Энди менинг атрофимдаги дунё иккига бўлинди: мени аввал таниган инсонлар ва кейин таниганлар. Мени қандай инсон бўлган деб ўйлашган экан? Уларга кўрсатиш учун палатамда ҳеч бўлмаганда расмим ҳам йўқ.

Соҳил қаҳвахонасининг кенг зиналари олдида тўхтаيمиз. Зиналар менга “Порт дэ-Отей” метро станциясининг кириш жойини эслатди. Болалигимда “Молиитор” ҳовузидан қайтаётиб шу метродан хлорнинг хиди деб кўзларим ёшланиб чиқиб келар эдим. Ҳовуз бир неча йиллар аввал бузиб ташланди. Зиналар эса энди мен учун буткул қоронғи.

– Балки қайтгинг келаётгандир? – сўради Брис.

Мен бор кучим билан бошимни қимирлатиб қаршилиқ кўрсатар эдим. Экспедициянинг асл мақсадига етиб бормас эканмиз, ортга қайтиш йўқ. Тезлик билан эски карусель олдига борамиз, карусельнинг мусиқаси эса асабимни ўйнар эди. Йўлда эса Фанхиони¹, касалхонанинг юлдузини учратиб қоламиз. Адолат каби эгилмайдиган Фанхио ўтира олмас эди. Фақатгина турар ёки ёта оладиган бу одам аравачасида ёнламачасига тезлик билан ҳаракатланар эди. Аммо бу, бўйлари узун, гавдали, “Фанхиога йўл беринг!” деб бақириб юрадиган одам асли ким экан? Умуман, хабарим йўқ. Ниҳоят, саёҳатимиз охирига, йўлак сўнггига етдик. Мен бу ерга чиройли манзарани кўргани келганим йўқ. Аслида менинг мақсадим соҳилнинг четида жойлашган таомхонадан чиқаётган мазали хиддан баҳра олиш эди. Бу иштахаочар манзилдаги ислар ҳузур бағишлар ва ҳеч қайси тирик инсон бу хидларга бефарқ бўла олмайди. “О, ля, ля, – орқамдан овоз эшитилди, – куйиб қолган чўчка гўшти сасияпти, шекилли”.

Мен эса қовурилган картошка хидига ҳеч тўя олмаяпман.

Бирга йигирма

Ниҳоят отнинг исмини эсладим. Унинг исми Митра-Граншан эди.

Венсан, ҳозирда адашмасам, Абвил деган жойдан ўтиб кетаётган бўлса керак. Бу шундай жойки, Париждан машинада ўтиб кетаётганингизда саёҳатингиз чўзилиб кетгандек туйилади. Катта тезлик билан келинадиган йўл иккига бўлинади. Ўша ердан бошлаб енгил ва юк ташувчи машиналарнинг тизилиб туриши бошланади.

Бу воқеага тахминан ўн йил бўлди. Венсан, мен ва яна бир нечта одамга газета (ҳозирда мавжуд бўлмаган) муҳаррири бўлиш имконияти пайдо бўлди. Ноширлик ишларига ўзини бағишлаган бу газетанинг бошқарувчиси бемалол ўз меросини Парижнинг энг ёш гуруҳига, бизга топширмоқда эди. Биз эса унга қарши ҳам сиёсий, ҳам молиявий ҳужум қилиб, беш-олти йил ичида тайёрлаган ижодини ундан тортиб олиш режасини тузиб қўйган эдик. Биз билан курашиш учун охириги ресурсларини тикди, биз эса юз фоиз жангга киришдик.

Мана ҳозир Венсан чорраҳадан ўтиб кетмоқда. Сал юриб чапга, Руан ва Кротуа томондан тор кўчага кириб, кичкина қишлоқлардан кезиб Берк-

¹ Хуан-Мануел Фанхио (1911–1995) – машҳур аргентиналик пойгачи.

ка келиши керак. Бунақа чалкаш йўллар кўникмаган одамни адаштириб юборади. Лекин Венсан йўлини йўкотмайди, у бир неча марта келиб мени кўриб кетди. Манзилни осонликча топиш хусусиятидан ташқари содиқлик ҳиссиёти ҳам Венсанда кучли эди.

Биз доимо бир хил эдик. Саҳарда ҳам, кечки пайт ҳам, дам олиш кунлари ҳам ва ҳатто ярим тунда ҳам бешовимиз ўн иккита одам эплай олмайдиган ишни қилар эдик. Бир ҳафта ичида Венсанда ўнга яқин режалар пайдо бўлди: учтаси зўр, бештаси яхши, иккитаси умуман ёмон. Мени вазифам Венсаннинг шошқалоқ хулқини тинчлантириб туриш эди. Чунки, у бирдан дунёдаги ҳамма нарсани бир вақтда хоҳлаб қолар эди.

Унинг машина ҳайдаётган вақтида асабийлашиб оёғи титраётганини ва йўллардаги тирбандликлардан жаҳл қилиб сўкинаётганини шу ердан туриб эшитаётгандекман. Катта, қулай йўл икки йилдан кейин Беркка етиб келади, ҳозир эса қурилиш давом этмоқда. Шунинг учун тор йўллардан юришга тўғри келади.

Биз ҳеч қачон ажралмас эдик. Бирга овқатланардик, ичардик, ухлардик, севардик, орзу қилардик – фақат ва фақат газета билан ва газета учун. Кимнинг хаёлига от чоптириш пойгасига бориш фикри келган эди? Совуқ, қуруқ, тоза ҳаволи қиш куни эди, Венсан эса пойга дардида. На мен, на у пойгага қизиқар эдик. Бир куни бир отчопар бизни ипподромда¹ меҳмон қилиб, от чоптириш “дунё” сига қизиқтириб қўйди. Унинг айтишича, Митра-Граншан исмли отнинг пойгада ютиши йигирмадан бирга тўғри келади, лекин ютса унга пул тикканлар жуда катта ҳажмда даромад қилар экан.

Венсан Беркнинг яқинига келиб ҳам қолгандир.

Ҳамма қонунбузарлар, қиморбозлар, пойга мухлислари йиғилиб олган залда овқатланиб олдик. Қорнимизни тўйдирганимиздан сўнг асабий сигарет чека бошладик. Ҳамма тўртинчи марта пойга бўлишини асабийлашиб кутар эди.

Венсан денгиз ёқасидаги хиёбондан бурилиб, тепага кетган йўлдан юрмоқда. Охирги марта қишда келганида кимсасиз кўринган Берк соҳилини ҳозирда одам тўлалигида кўриб бу жойларни зўрға таниди.

Қутиш жараёнига шунчалик берилиб кетибмизки, пойга бошланиб кетганини билмай қолибмиз. Гаров пули тикиладиган жой – касса биз боришимиз билан ёпилди. Мен ҳатто таҳририятдаги одамларимиз йиғиб берган пулни чўнтагимдан чиқаришга улгурмай қолдим. Митра-Граншан омадсиз от бўлишига қарамасдан, унинг исми ҳамма ёққа овоза бўлиб кетди ва миш-мишлар туфайли ҳамма айнан шу отга пул тикишга қизиқиб қолди. Энди фақат пойгани томоша қилишгина қолди... Охирги бурилишга келганда Митра-Граншан узоқлаша бошлади. Охирига борганда эса мўъжизавий ҳолатда ҳамма рақибларини тахминан қирқ метр ортда қолдириб, маррадан ўтиб кетди. Гўё қанот чиқаргандек. Таҳририятда ҳамма хурсанд бўлган бўлса керак.

Венсан машинасини касалхона машиналар турар жойига қўйди. Қуёш кўзни камаштирмоқда. Энди эса у мени дунёдан ажратиб турувчи йўлни сабр билан босиб ўтиши керак: ўзи автоматик ҳолда очиладиган ойнали эшиклар, 7 рақамли лифт ва 119-палатага олиб борадиган даҳшатли йўлак. Жиндек очиқ ҳолда турадиган эшик тавақасидан ҳаёт бир четга улоқтириб ташлаган одамларнинг ётоққа михланиб ётганини кўриш мумкин. Бу ҳолат

¹ Ипподром – от пойгаси ўтказиладиган жой, майдон.

инсонни ҳайратга солади. Мени кўргани келган ҳар бир одам палатамни топгунча бошида йўқолиб қолиши керак. Бу уларга кўз ёшларини артиб, ўзларига келиб олишга ёрдам беради. Улар мени кўрганларида аввалига нафасларини ушлаб турадилар, худди сузувчи сувга сакрашидан олдин нафас ушлаб тургандек. Менинг олдимга шундай инсонлар келганки, хонага кирмасдан туриб, чидай олмай, Парижга қайтиб кетишган.

Венсан эшикни тақиллатади-да, бир оғиз сўз ҳам гапирмай хонага кириб келади. Мен қолганларнинг ҳайрат тўла кўзларига ўрганиб қолган эканман, унинг тинч назарини кўриб ҳайрон қолдим. Фалаж юзим билан ташаккур сифатида табассум қилишга ҳаракат қиламан. Бунинг сезган Венсан пешонамдан ўпиб қўйди. У ҳеч ўзгармайди. Малла соч, хўмрайган юз, валлиялик касабани уюшмасининг бошлиғига ўхшар ва у ҳозирда “руда газининг портлашини қурбони” бўлган дўстини кўргани келган. Гавдали, оғир вазни курашчи каби тепамга келди.

Ўша куни Митра-Граншаннинг ғалабасидан кейин сўз бошлади: “Биз аҳмоқмиз. Ҳақиқий аҳмоқмиз. Таҳририятда бизни ўлдиришади”. Бу унинг тез-тез қайтариб турадиган ибораси эди.

Очиғини айтганда, Митра-Граншан воқеасини унутиб юборган эдим. Лекин ҳозир ҳаёлимга негадир ёлғизлик ҳисси ва ҳаётимдаги ўтказиб юборган имкониятларим келиб қолди ва битган ярани яна янгилади: Митра-Граншан – бу мен сева олмаган аёллар, мен фойдаланишни хоҳламаган имкониятлар, мен кўлдан бой берган бахтли дамлар. Шуни англаб етдимки, ҳаётим шундай майда омадсизликларнинг занжиридан иборат бўлган экан. Пойганинг натижаси қандай бўлишини биласан, лекин ғалабага эриша олмайсан. Айтгандек, биз бу вазиятдан ҳаммасига ўзимиз тўлаган ҳолда чиқиб кетдик.

Ўрдак ови

Locked-in syndrome касаллигидан азоб чекадиганларнинг қийинчиликларидан ташқари менинг эшитиш қобилиятим ҳам ёмон. Ўнг қулоғим билан ҳеч нарса эшитмайман, чап қулоғимнинг евстахий найчаси узоқни жуда баланд эшитади. Агар осмондан самолёт ўтиб кетаётган бўлса мен учун худди қулоғим остига кофе пиширадиган аппаратни ёкиб қўйишгандек туйилади. Лекин бу шунчаки бир неча лаҳзалик шовқин. Эшикни ёпиш эсидан чиқиб, хонамни тарк этишганда, ташқаридан келаётган ғалағовурлар ундан ҳам баттар мени қийнайди. Пошналарнинг тақиллаши, аравачаларнинг бир-бирига урилиб кетиши, тинимсиз гаплашишлар, ҳамширалар бир-бирига гап ташлайди, бунинг устига уларнинг овози бир-жачиларнинг тўнтариш кундаги овозига ўхшайди, ҳеч ким тингламаётган радио қўшилади, ҳаммасининг овозидан баланд бўлган электр полартгич қўшилади-да, мен дўзахга тушаман. Бу ерда шундайлар борки, тўхтовсиз битта кўшикни қайта-қайта эшитаверади. Палатада жуда ёш кўшним бор эди. Унга замонавий технологик имкониятлар билан қуроллантирилган ўйинчоқ ўрдак совға қилишган эди. Ҳар гал хонамизга одам кирганида ўзидан жудаям баланд, ёқимсиз овоз чиқарар эди. Кунига саксон марта. Шукрлар бўлсинки, бу ёш болага уйига кетишига рухсат беришди, йўқса, мен ўрдакни йўқ қилиш режамни ишга солмоқчи бўлиб турган эдим. Барибир бу режани кўз остимга олиб қўйганман. Худо билади, яна қандай қўшнилар менга тўғри келаркин. Лекин энг ғалати қўшним бўлган одам бу

комадан кейин ўзига кела олмаган бемор. У ҳамшираларни тишлар эдимией, бўғибмией ва ҳатто бир стакан сувни ҳам ҳаммаёкни бошига кўтариб сўрар эди. Бошида бу бақир-чақир докторларни хавотирга солаётган эди, кейин эса эртами-кечми бақирганига эътибор бермай қўйишди. Неврология бўлими қушлар инига ўхшаб қолди: тинимсиз шовқин-сурон. Кейин эса қўшнимни олиб чиқиб кетишди, у эса “Қутқаринглар, ўлдиришмоқда!” деб бақирарди. Тўғриси айтсам, қандайдир маънода раҳмим келди.

Палатамда яна тинчлик ҳукм сура бошлади ва мен ёлғизликда хаёлларимдаги капалакларнинг учиб юрганини тинглайман. Уларнинг ҳар бир қанот қоқишини эшитиш жуда кучли эътиборни талаб этади. Сал қаттиқроқ нафас олиш ҳам уларнинг овозини эшитилмайдиган қилиб қўяди. Бу жуда ғалати. Менинг эшитиш қобилиятим тикланмаган, лекин кундан-кунга уларни тиниқроқ эшита бошлаяпман. Менда капалаклар қулоғи бўлса керак.

Якшанба

Деразадан менга сариқ ғиштли девор кўринади, қуёш чиқаётганидаги дастлабки нурлардан уларнинг ранги ёрқинлаша бораверади. Девор пушти тусга кира бошлайди. Худди қадимги юнон грамматикаси Рата каби – тўртинчи синфдан хотиралар. Мен қадимги юнон тили ва адабиёти ҳақида кўп маълумотга эга бўлмаганман, лекин шу ранг менга жуда ёқади, мактаб даврларимдаги Алкивиада ити ва Фермопил қахрамонларини ёдимга солади. Бўёқ савдогарлари бу рангни “Антик давр пушти ранги” деб аташади. Бу нарсаларнинг касалхона пластерининг пушти ранглиги ва палатамдаги эшикнинг оч сиёҳ ранглиги билан умуман алоқаси йўқ.

Бугун якшанба. Вақт шунчалик секин ўтадики, агар бирон бир одам кўриш учун келмаса ҳеч қандай воқеа содир бўлмайди. На кинезитерапевт келади, на логопед ва на руҳшунос кўргани келади. Ягона қилинадиган иш – мени ювинтириб, кўринишимни тартибга келтириш. Лекин бу жараён ҳам одатдагидан тезроқ содир бўлади. Якшанба кунги оилавий ўтиришлар, балиқ овига сайрга боришлар, қисқаси, кўнгилхушликлардан навбатчилик туфайли махрум бўлган ҳамширалар феъл-атвори ўзгариб қолади. Ювинтириш эса жуда кўпол, оғриқли жараёнга айланади. Уч марта атир сепсангиз ҳам ҳақиқатни яшира олмаймиз: биз сасимоқдамыз.

Якшанба. Агар телевизор қўйишларини сўрамоқчи бўлсангиз, вазиятни қўлдан бой берманг. Чунки яна бошқа ҳамшира келгунича уч-тўрт соат ўтиши мумкин. Баъзан эса йиғлатадиган сериал ёки бемаъни кўрсатувни кўриш ўрнига умуман ҳеч нарса кўрмаганингиз яхшироқ. Кўрсатувлардаги баланд қарсақлар овози бошимни оғритади. Мен санъат ҳақидаги ёки табиат, ҳайвонлар ҳаёти ҳақидаги фильмларни афзал кўраман. Мен уларни кўзимни узмасдан томоша қиламан.

Якшанба. Деворда осиглиқ турган соат кўнғироқлари тантанали жангланади. Ҳар куни варақлари узиладиган тақвим эса бирпасда август келганини кўрсатиб турибди. Бу нима аҳвол, нега бу ерда вақт тўхтаб қолганга ўхшайди, ташқарида эса кўз очиб-юмгунча ўтиб кетмоқда? Менинг тушунарсиз дунёимда соатлар жуда секин ўтади, ойлар эса тез. Мен ҳали ҳеч нарсага кўника олганим йўқ, бирпасда август келиб қолибди. Дўстларни, аёлларни, болаларни таътил шамоли ўзи билан бирга учираб кетди. Хаёлан улар ҳозир дам олаётган жойга бораман, лекин кўнглим

бошқача бўлиб кетади. Бретанга арзон велосипедларда кўпгина болалар тўдалашиб келишади. Юзларида ёрқин табассум. Айримларининг ёши катта, лекин шундай кувнок дамларда улар ҳам болалардай бўлиб қолишади. Куннинг иккинчи ярмида кемада орол бўйлаб айлангани боришади. Кичкина мотор сув оқимиغا қарши курашади. Кимдир кема четига ёнбошлаб олиб, кўзларини юмган ҳолда бир кўлини сувга тикади. Жануб томонда соя жойларни топиш керак, йўқса, куёш куйдиради. Кимдир табиат расмини чизиб ўтиради. Панжаси синган мушукча боғда пана жой қидиряпти, Камаграда эса буқалар тўдаси дарёни ёриб ўтмоқда. Ҳар бир оилада оналар байрамга шошилиб тайёргарлик кўришмоқда. Мен учун эса ўтмишда қолиб кетган “маросим” – тушлик ҳам катта аҳамиятга эга бўлган бўларди.

Якшанба. Токчамда йиғилиб қолган китоблар кичкина кутубхонага айланмоқда. Аслида кераксиз кутубхона. Чунки ҳеч ким ёнимга келиб, бу китобларни ўқиб бермайди. Сенека, Золя, Шатобриан, Валери, Ларбо – ҳаммаси бир неча метр узоқликда мендан, лекин мен уларга етишишимнинг асло иложи йўқ. Қоп-қора пашша бурнимга кўнаверади. Мен кучим борича бошимни силкитаман, лекин ҳеч учиб кетмайди. Ҳатто Олимпия ўйинларидаги юнон-рим мусобақалари ҳам бунчалик шафқатсиз бўлмаган. Бугун якшанба.

Гонконглик қизлар

Мен саёҳат қилишни яхши кўрар эдим. Шукрки, ҳаётимда етарлича саёҳат қилганман. Бу хонада кулранг осмонга боқиб, саёҳатларим вақтидаги воқеалар, ҳиссиётларни яна қайтадан эслайман. Ғалати туйғу. Нью-Йорк майхонасининг сассиқ ҳиди. Рангун бозорининг камбағаллиги. Дунёнинг турли чеккалари. Санкт-Петербургнинг совук, ёрқин кечалари ва Невада чўлининг Фернес-Крикдаги жазирама иссиғи. Лекин бу ҳафта ўзгача. Ҳар кунни тонгда Гонконгга учаман. У ерда менинг журналимнинг халқаро нашр муҳаррирлари йиғилиши бўлиб ўтади. Мен ҳали ҳамон “менинг журналим” деган иборани ишлатмоқдаман, ваҳоланки, ҳозирда бу гап хатодир. Бу орзу-ният мени яшашдан умидимни узмаслигим учун боғлаб турган ришталардан биридир.

Гонконгга кўп йўқолиб қоляпман. Сабаби, бу шаҳарга бирон марта ҳам ташриф буюрмаганман. Қулай фурсат бўлиши билан тақдир мени жазоламоқда. Кетишим олдидан ё касал бўлиб қоламан, ё паспортимни йўқотиб кўяман ёки муҳим сабаблар билан бошқа шаҳарга учушимга тўғри келиб қолади. Қисқаси, Гонконгга кетишимга нимадир тўсқинлик қилган. Бир гал ўрнимга Жан-Пол К. ни юборишимга тўғри келди. У пайт ҳали Жан Байрут қийноқхонасига тушиб қолиб, ақлдан озмаслик учун қиммат виноларнинг номларини санаб ўтирмаган эди. Менга Гонконгдан радиотелефон олиб келганида думалоқ кўзойнак ортидаги кўзлари кувончга тўла эди. Ўша пайтлар радиотелефон энг замонавий буюм ҳисобланган. Мен Жан-Полни яхши кўрар эдим, лекин Ҳизболлохнинг асирга айланганидан кейин уни бошқа кўрмадим. Ҳозир эса асир – мен, у эса озод инсон. Медок шахрининг ҳамма қасрларини билмаганим туфайли ўзим учун бошқа машғулот топишимга тўғри келмоқда. Вақтни қандай қилиб бўлса ҳам ўтказиш керак-ку. Журналим нашр қилинадиган мамлакатларни санашни бошлайман. Ҳозирча йигирма саккизта БМТ давлатларини санаб ўтдим.

Айтмоқчи, менинг ҳамкасабаларим, French touch¹ элчилари, қаердасизлар ҳозир? Куни билан бирон-бир меҳмонхонанинг пардозхонасида “Элл”² аёли ким экан, деган саволга хитой, инглиз, португал, тайланд, чех тилида гаплашиб, жавоб қидиришдан чарчамас эдинглар-ку? Тасаввур қиялпман, доим бир хил галстук тақиб юрадиган президент-директоримиз кетидан неон лампалар билан безатилган, идишчаларда лағмон сотилаётган Гонконг кўчаларида эргашиб кетмоқдасизлар. Спируми, Бонапартми, фақат баланд бинолар олдида тўхтаб уларга ютиб юборгудек назар ташламоқда.

Қаерга кетаяпмиз, генерал? Наҳотки, денгиз тубига денгизости қанотларимиз билан сакраб, Макаога³ йўл олиб, дўзахда бир неча долларимизни ютқизиб келамиз? Ёки Филипп С. шарофати билан французларга тегишли бўлган “Пенинсюла” меҳмонхонасининг “Феликс” майхонасига чиқамизми? Миллатчилик туйғуси мени иккинчи жумлада тўхташга мажбур қилади. Мен суратга тушишни хуш кўрмайман, лекин шу қошона қовоқхонадаги ўриндиклар суянадиган жойида, бошқа машҳур французларнинг расмининг орасида меники ҳам бор. Албатта, расм тақдир мени “сабзавот” га айлантириб қўйишидан анча олдин бўлган. Менинг расмим чиқазилган ўриндиқ машҳурми йўқми билмадим-у, лекин мен ҳақимдаги ҳақиқатни майхоначига айта кўрманг. Йўқса, калта юбка кийган хитойлик қизларнинг ҳеч бири бу ўриндикка ўтирмайди.

Хат

Касалхона кўриниши қадимги англосаксларнинг мактабини эслатса-да, ошхонаси ҳеч ҳам “Ўлик шоирлар жамияти”⁴ га ўхшамас эди. Қизларнинг назари қаттиқ, йигитларнинг баданида ёзувлар, бармоқларида узуклар бор. Сигарет тутунини оғизларидан чиқармасдан ўриндикларда ўтириб кўча, мотоцикллар ҳақида баҳс олиб боришади. Ҳаммаси ўзини гуноҳга ботгандек тутади, гўё Беркда ўтказишаётган бемаъни ёшлик даврлари истикболсиз келажакларига йўлни ёпиб қўйгандек. Мени олдиларидан олиб ўтиб кетаётганларида ҳаммаси жим бўлиб қолади, лекин мен уларнинг кўзларида ҳеч қандай раҳм-шафқат сезмайман.

Очик деразамдан касалхонанинг бронза юраги, ҳар тўрт соатда осмонни ларзага келтирадиган – кўнғирок овозлари эшитилди. Бўш стаканлар билан тўлган ошхона столида ёзадиган машинка пушти ранг қоғоз билан қийшиқ ҳолда турарди. Ҳозирча қоғоз бўш, лекин яқин орада мен учун хат ёзиб қолдирилишини сезяпман. Кутаман.

Гревен музейида

Бу кеча Гревен⁵ музейига ташриф буюрдим. Жуда ўзгариб кетибди. Бел-Эпок⁶ усулидаги кириш қисми сақланиб қолган: қийшиқ ойналар ва ғаройиб кўринишли кабинет. Лекин замонавий қаҳрамонлар галереяси билан безатилибдими – биринчи залдаги кўргазмаларни танимадим. Ав-

¹ French touch (инг) – француз атири.

² Элл (Ell) – аёллар журналининг номи.

³ Макао – Хитой Халқ Республикасидаги махсус маъмурий туман.

⁴ “Ўлик шоирлар жамияти” – Питер Уир суратга олган фильмдаги адабий гуруҳ номи.

⁵ Гревен музейи – Париждаги мумдан ясалган ҳайкаллар музейи.

⁶ Бель Эпок (фран. Belle Époque) – XIX аср ва XX асрнинг бошларида Европа (айниқса, Франция ва Белгия) таъсирида гуллаган давр назарга тутилади.

валига ҳайкалларга шаҳар руҳидаги кийимлар кийдирилган деб ўйладим, лекин яхшироқ қарасам, бу энгил кўйлақлар, калта юбкалар кийдирилган ҳайкаллар аслида ҳамширалар, мотоцикл устида ўтирган йигит эса оқ халат кийган санитарлар экан. Қолган ҳолатида ҳаммаси меҳрибон, оққўнгил, бағрикенг, бефарқ, эринчоқ кўринар, мен эса уларнинг қўлида шунчаки кўпгина беморларнинг бириман.

Бошида улар кўзимга жуда қўрқинчли кўринди. Мен уларни камоқхонанинг соқчилари, устимдан уюштирилган фитна иштирокчилари, деб кўрдим. Қўлларимни синдириб, аравачага ўтқизиб, туни билан телевизор олдида қолдириб, оғриқли ҳолатда ётқизиб кетишгани туфайли мен уларни ёмон кўриб қолганман. Бир вақт мен уларни ўлдиришга ҳам тайёр эдим. Вақт ўтиши билан жаҳл йўқолди ва елкамиздаги оғир юкни сал бўлса ҳам энгил қиладиган бу инсонлар қадрдон бўлиб қолишди.

Мен уларнинг ҳар бирига алоҳида, фақат ўзимга таниш бўлган лақаб тўқиганман. Ҳар гал кириб келишганда лақабини хаёлан бақириб айтиб қўяман: “Хелло, мовий кўз!”, “Салом, тўпори!” Албатта, улар бу ҳақида ҳеч нарса билмайди. Каравотим олдига рақсга тушиб келиб: “Ишлар қандай?”, – деб сўрайдиган бу – Давид Бови. “Ишқилиб ҳеч нарса бўлмасин-да”, – деган гапни қайтараверадиган, сочи оқарган болага ўхшайдиган профессорни томоша қилиш кулгимни қистатади. Рембо ва Терминатор, сезган бўлсангиз керак, меҳр-шафқат кўрсатмайди. Термометр деган лақаб эса доимо термометрни қўлтиғимда эсдан чиқариб қолдириб кетадиган ҳамширага тегишли.

Гревенлик ҳайкалтарош шимол одамларининг юзларини бир хил қила олмабди, биронтаси ҳам Опал соҳилларининг шамоллари ва Пикардиянинг булутли ерлари орасида яшаган авлодга ўхшамаган. Улар француз тилида гаплашишади. Айримлари бир-бирига умуман ўхшамайди. Уларга мўъжизавий ҳолатда ҳусн берадиган ўрта асрлар рассомининг иқтидори керак эди. Бизнинг рассомда эса бундай иқтидор йўқ. Лекин у ёш ўқувчи ҳамшираларнинг дўмбоққина қўллари ва қизил яноқларини оддийгина бўлса ҳам тасвирлаган. Зални тарк этаётганимда ҳаммасини менинг жаллодларимни ҳаммасини яхши кўришимни айтдим.

Кейинги залда эса Беркдаги палатамга дуч келдим. Худди ўзи. Деворлардаги расмлар, суратлар, эълонларнинг ранглари яқинлашганимда бир-бирига аралашиб кетди. Каравотда ҳеч ким йўқ, фақат кўрпалари йиғиштирилмаган, ғижим эди. Хира ёруғлик. Бўш каравотнинг икки томонида турган одамларни кийинчиликсиз танидим. Улар мен фалокатнинг эртаси куни кўрган инсонлар эди. Ўриндикда ўтириб Мишел чаққонлик билан айтилган ҳар бир гапни ёзиб борар, Анна-Мария эса қирқта атиргулни идишга жойлаштирар эди. Бернар бир қўли билан Пол Мораннинг “Атташ элчисининг кундалиги” китобини очик ҳолда ушлар, иккинчи қўли билан шамол қилиб силкитар эди. Унинг чети темир кўзойнаги профессионал доктор кўринишини берар эди. Флоранс болаларнинг расмларини деворга илар, юзида ғамгин табассум, елкасидан қора сочлари тушиб турибди. Патрик деворга суяниб ўйга берилиб турарди. Деярли ҳақиқий бўлган бу ҳолатни кўриб, ҳар гал дўстларим келганида мен ҳис қиладиган меҳр, шунингдек, чуқур ғам туйғуларини кўнглимдан ўтказдим.

Мен музей бўйлаб яна бошқа саргузашт кидириш учун йўлимни давом эттирмоқчи эдим, лекин музей қоровули чироғини тўғри юзимга қаратди.

Кўзим қамашиб кетди. Уйғонсам, тепамда ёш ҳамшира дўмбоқ кўллари билан чирогини менга қаратиб савол бермоқда: “Уйқу дорини ҳозир берайми ёки бир соатдан кейинми?”

Мақтанчок

Мен орзу қилиб юрган шимимни биринчи марта кийиб юриш имкони-ятига эга бўлган жой, Париж лицейида, бир бола билан узоқ вақт дўстлашиб юрдим. Унинг исми Оливе бўлиб, тасаввур қилиш қобиляти унда ривожлангани туфайли дўстлигимиз қизиқ ўтган. Биз доимо кино томоша қилгани бориб, энг зўр жойларни эгаллаб, шунингдек, доим яхши фильм кўрар эдик. Душанба куни эса дам олиш кунлари бўлган воқеаларни “Минг бир кеча”ни гапириб бераётгандек айтиб берар эди. Агар у якшанба кунини Жонни Халлидей¹ билан ўтказмаган бўлса, бунга сабаб унинг Лондонга, “Жеймс Бонд” фильмининг янги қисмини премьерасига кетгани ёки “хонда” русумли машинани ҳайдаш имкониятидан фойдалангани сабаб бўлар эди. Мактаб ўқувчиларининг севимли мавзуси бўлган япон мотоцикллари ўша даврда Францияда ҳам тарқалди. Хуллас калом, бу дўстимиз бизни эрталабдан кечгача бири иккинчисига тўғри келмайдиган ёлғонлар билан лақиллатиб мақтанар эди. Эрталаб соат ўнда етим, тушликда ягона ўғил, кечки пайт эса бири муз устида учиш бўйича чемпион бўлган тўртта синглизиси пайдо бўлиб қолади. Аслида дурустгина амалдор бўлган отаси эса вазиятга қараб ё атом бомбасининг кашфиётчиси, ё “Битлз” гуруҳининг вакили ёки де Голлнинг ҳеч ким билмас ўғлига айланиб қолади. Оливенинг ўзи нега гапларини бир-бирига мос келмаслигини тушунтиришни рад этар эди. Қачонки ёлғонлари жуда ҳам ошиб кетса, биз эътирозимизни билдиришга мажбур бўлардик, лекин у “Қасам ичаман!”, деб ростгўйлигини исботлашга бор кучи билан ҳаракат қилар эди. Вазиятни ўзгартириб бўлмаслигини сезганимиздан кейин тинчгина рози бўлиб кўя қолардик.

Охирги маълумотларга қараганда, Оливе қанчалик тиришқоқ бўлганлигига қарамасдан на жанговор самолёт учувчиси, на жосус ва на бирон бир амир маслаҳатчиси бўла олибди. У чексиз иктидорини дори бўёкчиси сифатида намоён қилаётган экан.

Мен Оливега ўшанда ҳавас билан қараганимдан афсусдаман, чунки энди унинг турли ҳикоялар тўқиш иктидорига ҳасадим келмоқда. Ўзимга ҳар хил келажакда содир бўладиган воқеалар ўйлаб топаётган бўлсам ҳам унинг даражасигача етиб бора оламан, деб ўйламайман. Хўш, гоҳида формула-1 пойгачисига айланаман. Сиз мени Монсе ёки Силверстоундаги пойгада кўрган бўлишингиз керак. Сирли, марқасиз, оқ машина – мен бўламан. Каравотимда ётган ҳолимда кабинам тўғрисида икки оғиз сўзламоқчиман. Ҳайдаш жараёнида оғир шлем кийилган бошим катта тезлик туфайли ортга тортилади. Шунингдек, мен тарихий-ҳарбий кўрсатувларда аскар родини ўйнайман. Мен Алезия, Пуате, Мариняно, Аустерлице ва Шмен-де-Дам жангларида иштирок этаман. Нормандияда қаттиқ жароҳатланганим туфайли Денбенфуга етиб бора оламанми-йўқми деб шубҳа қилаяпман. Кинезитерапевт қўлида эса ўзимни “Тур де Франс” велосипед пойгасининг иштирокчисидек ҳис қиламан. У қаттиқ кучаниш оқибатида чарчаган мушакларимни дам олдиртиради. Энди эса Турмалга шиддат билан йўл олдим. Юқорига чиқаётганимда мухлисларимнинг олқишларини эшита-

¹ Жонни Халлидей (1943-йилда туғилган) – француз рок кўшиқчиси, актёр ва бастакор.

япман, тушаётганимда кулоқларимга кучли шамол овози эшитилмоқда. Тасаввур қила оласизми, мен энг кучли рақибларимдан чорак соатга ўзиб кетганман. “Қасам ичаман!”.

A day in the life¹

Мана ниҳоят йўлимизнинг сўнггига ҳам деярли етиб қолдик. Менга фақат энг даҳшатли кун бўлган 1995 йилнинг 8 декабрини ёдга олиш қолди, холос. Фалаж бўлганимнинг биринчи кунидан бошлаб соғлом ҳолатимнинг охириги дақиқаларига тушиб қолгим келган эди, ҳозир эса мен учун кийин бўлса ҳам ўтмишимга шўнғимоқчиман. Қаердан бошлашни билмайман. Назаримда, ўтказган ҳамма вақтим худди синган термометр симобининг томчиларини йиғиш каби бекор бўлган. Керакли сўзларни топа олмаяпман. Ҳаммаси рангсиз, кир, товушсиз эди: осмон, одамлар, жамоат транспортлари билан тўлиб кетган шаҳар. Ҳар бир париждликлар каби сўлғин кайфият билан мен ва Флоранс янги кунни қаршилаб олдик. Мен ҳар кунги тонги ишларимни бугун негадир ҳафсала билан бажардим: соқолимни олдим, кийиндим, қаҳва ичдим. Бир неча ҳафта олдин мен бу кун учун режа тузиб қўйган эдим. Бугун янги русумли, немисча машинани амалда синаб кўрмоқчиман. Машина фирмасининг бошлиғи уни менинг ихтиёримга ҳайдовчиси билан юборган. Келишилган вақтда уйимнинг олдида интизомли ҳайдовчи металл рангли “BMW” га суяниб кутиб турар эди. Деразадан бу ажойиб машинага қараб туриб ўйланиб қолдим, оддий кийимларимда шу машинани ҳайдасам қандай кўринар экан? Деразага пешонамни қўйиб кўчада қанчалик салқин ҳаволигини текшираман. Флоранс аста бошимни силайди. Енгил бўса билан шошилиб хайрлашамиз-да, мум иси келаётган зиналардан югуриб тушиб кетаман. Бу ўтиб кетган вақтлардан сўнгги ис бўлади.

I read the news today, oh boy ...

Йўлда содир бўлган иккита фалокат ҳақидаги маълумотдан кейин радио “Битлз” нинг “A day in the life” кўшиғини қўйди. Охириги ёзиб олинган кўшиғи 1970-йилда чиққан бу гуруҳнинг “эски” кўшиғини ёзиб олмоқчи бўлиб юрган эдим. Булон ўрмони бўйлаб ҳузур бағишлаб “BMW” гўё учар гилам каби кетмоқда. Ҳайдовчи келишган йигит, мен унга куннинг иккинчи ярмидаги режаларимни айтиб беряпман: ўғлимни олиб келгани онасиникига бориб келишим керак. У жой Париждан тахминан қирқ километр узоқликда жойлашган.

He did not notice that the lights had changed...

Июлда оиламдан кетганимдан кейин ўғлим – Теофил билан бафуржа, эркаларча гаплашиб олишимга фурсат бўлмади. Мен уни театрга, янги Ариас² томошасини кўришга олиб бормоқчиман, кейин Клиши майдонидаги ресторанда денгиз моллюскаларини тановул қиламиз. Бўлди тамом, дам олиш кунларини бирга ўтказамиз. Умид қиламанки, шаҳардаги муаммолар бизга ҳалақит қилмайди.

I'd like to turn you on ...

Менга кўшиқнинг айнан шу жойи ёқади, оркестр шу пайт баланд ноталарни чалади. Худди пианино олтинчи қаватдан тушиб кетгандек баланд товуш. Мана, Леваллуага ҳам етиб келдик. Журнал биносининг олдида тўхтаимиз. Мен соат учда ҳайдовчи билан кўришишга келишаман.

¹ A day in the life (ингл.) – ҳаётнинг бир куни.

² Ариас – Алфредо Ариас назарга тutilган – асли аргентиналик француз режиссёр.

Менинг хатлар столим устида бир дона хат турибди, лекин унинг қандайлигини билсангиз эди! Мен собиқ соғлиқни сақлаш вазирига ва Франциянинг машхур аёлларидан бири бўлган Симона Б. га тезда кўнғирок қилишим керак. Бундай кўнғироклар ҳеч қачон тўсатдан бўлмайди. Мен ҳатто ўйлаб қолдим ҳам, нима қилибмизки, шундай бебаҳо инсоннинг назарига тушдик? “Менимча, унга журналда чиққан охирги расми ёкмади”, деб эҳтиёткорлик билан гапирди ёрдамчим. Мен айтилган журналнинг, Симонанинг устидан қулишган сонини олиб, қарай бошладим. Бу ерда бизнинг касбимизнинг сири яширинган: сюжет устида бир неча ҳафта ишлашади, энг тажрибали мутахассислар қўли остидан ўтади, лекин ҳеч ким ўтиб кетган хатони сезмай қолади. Мен ҳақиқий телефон бўронини бошимдан кечираман. Ҳеч қайси журнал унга қарши босиб чиқаришга журъат қила олмаслигини таъкидлайди. Мен эса журналимиз аъзолари уни авлиё деб билишларини тушунтирдим. Одатда, бундай суҳбатларни Анна-Мария олиб боради, у юлдузлар билан баҳслашаётганда жуда сабрлидир. Мен эса бу борада Генри Киссинжердан¹ кўра капитан Хеддокка² ўхшайман. Гаплашиб бўлганимдан сўнг ўзимни дўппослангандек ҳис қилдим.

Журнал муҳаррирлари “Жамини ҳисоблаш” учун касбдошлари томонидан Людовик XI лақабини олган Жеронимо уюштирадиган тушликларни ҳеч қачон ўтказиб юбормайдилар. Жеронимонинг ўзи эса бундай тушликларни “жуда ҳам зерикарли” деб атайди. Энг охирги қаватда бинодаги энг оддий ошхона зали жойлашган бўлиб, айнан ўша ерда бошлиқ ишчиларнинг хатти-ҳаракатларини мажлис давомида мунозара қилади. Ёқимли овоз билан мақтовлар айтади-да, сўнг жиддий танбеҳлар ҳам берилади. Йиллар давомида бошлиғимиз қачон мақтайди ва қачон уришади олдиндан сезишни ўрганиб олганмиз. Бир стакан сув ичганимдан ташқари, мажлисда яна нима еганимизни умуман эслай олмайман. Адашмасам, мол гўшtidан таом тановул қилдик ва қутуриш касалини юқтириб олдик. Инкубация даври ўн беш кун давом этади, бизнинг ҳали кутиш учун вақтимиз бор. Ўша пайтда эълон қилинган ўлим даражасидаги ягона касаллик фақат Президент Миттераннинг касаллиги бўлди. Бутун Париж саросимага тушиб, ҳафта охирида ўлиб қолмасмикан, деган саволга жавоб қидиришди. Аслида, ўшанда унинг бир ойлик умри қолган эди. Шу каби тушликларнинг энг ёмон тарафи шундаки, уларнинг чеки йўқ.

Ҳайдовчим билан кўришганимда куёш уфққа ботаётган эди. Вақтдан ютиш учун ишхонада ҳеч ким билан хайрлашмасдан шошиб чиқиб кетдим. Соат беш.

- Йўлда тирбандликка учрасак керак.
- Афсус...
- Мен сиз учун қайғуряпман...

Шу пайт ҳамма нарсага тупурдим: театрни ҳам, Теофил билан учрашувни ҳам бекор қилмоқчи бўлдим. Бир банка творог ва кроссворд билан қандайдир хонага қамалиб олгим келди. Лекин кучим борича томоғимга тикилиб келаётган аламни ютишга ҳаракат қилдим.

- Катта йўлга чиқмаганимиз яхшироқ.
- Сиз нима десангиз шу...

Қанчалик салобатли бўлмасин, “BMW” ҳам Сюрен кўпригидаги тир-

¹ Генри Альфред Киссинжер (1923-йилда туғилган) – америкалик давлат арбоби, сиёсатчи, халқаро муносабатларга масъул киши.

² Капитан Хеддок – белгиялик рассом Эрженнинг қаламига мансуб “Паҳлавон саргузаштлари” комиксининг сўкинадиган ва ичишни ҳуш кўрадиган қахрамони.

бандликда тўхтаб қолди. Сен-Клу ипподромини ортда қолдириб, кейин Гаршадаги Раймонд Пуанкаре касалхонасидан ҳам ўтиб кетдик. Ҳар гал ўша ердан ўтиб кетаётганимда болалик хотираларим эсимга тушади. Кондорсё лицейида ўқиб юрган вақтимда ўқитувчимиз тоза ҳавода машқ қилишимиз учун Вокрессондаги Марш майдонига олиб борар, мен эса бунга ўлгудай ёмон кўрар эдим. Бир куни шу касалхонадан бир бемор тўсатдан югуриб чикди-ю, биз кетаётган автобус уни босиб кетди. Ғалати овоз чикди, автобус мотори ғирчиллади ва бемор шу оннинг ўзидаёқ ўлди. Ундан фақат автобус ойнасида қон излари қолди. Бу воқеа қишда, худди ҳозиргидек шом пайтида бўлган эди. Бўлган воқеанинг оворагарчиликлари туфайли қоронғи тушадиган пайтгача қолиб кетган эдик. Парижгача бизни бошқа ҳайдовчи олиб борди. Автобусда қалтираган овоз билан ҳаммамиз “Penry Lane” кўшиғини айтар эдик. Яна “Битлз”. Қизиқ, Теофил қирқ тўрт ёш бўлганида қайси кўшиқларни эслар экан?

Бир ярим соат ўтганидан кейин белгиланган жойга, мен ўн йил яшаган уйга етиб бордик. Катта боғимизни туман босибди. Бир пайтлар у ердан қувонч тўла кулги овозлари эшитилар эди. Теофил дам олиш кунлари учун қуролланган сумкачаси билан эшик олдида бизни кутиб турар эди. Мен янги қайлиғим Флорансга қўнғироқ қилмоқчи бўлдим, лекин жума кунги ибодат учун ота-онасининг уйига кетгани эсимга тушди. Яхшиси, театрдан кейин қўнғироқ қиламан. Умримда бир мартагина яхудийларнинг бу маросимида иштирок этганман. Айнан шу ерда, Монтенвилда, болаларимни туғдирган тунислик шифокорнинг уйида содир бўлган.

Шу пайтдан бошлаб ҳамма нарса чалкашиб кетди.

Кўз олдим хиралашиб, хаёлларим аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Лекин фикримни жамлашга ҳаракат қилиб, машинага ўтирдим. Чироқларни фаркига бормай қоляпман, минг марта ўтиб-қайтилган йўлларни зўрға танияпман. Пешонамдан тер оқаётганини сездим, йўлимиздан машина чикса, кўзимга иккита бўлиб кўринмоқда. Биринчи чорраҳада машинани четга олиб тўхтадим. Титраган ҳолатда “BMW” дан тушдим. Зўрға оёқда турибман. Шу пайт орқа ўриндиққа чиқиб чўзилдим. Хаёлимда битта фикр чарх уради: қишлоққа, қайнисинглим Диананинг олдига етиб боришим керак, у ҳамшира. Унинг уйига етиб боришимиз билан Теофилдан тезда холасини чақириб чиқишини сўрайман. Бир неча сониядан кейин Диана югуриб келди. Мени текшириши учун бир дақиқа кифоя қилди ва: “Зудлик билан шифохонага бориш керак”, – деди. Йўл – ўн беш километрлик. Бу сафар ҳайдовчи машинани катта тезлик билан ҳайдади. Ўзимни худди наркотик моддасини ютиб юборгандек ҳис қилар эдим. Лекин ўлишим мумкинлиги ҳақида ўйламасдим. Катта тезлик билан “BMW” кетар, қолган машиналар эса ортимиздан сигнал чалиб қоларди. “Тўхтанглар, ҳозир яхши бўлиб қоламан, фалокатга учрамайлик”, демоқчи бўламан, лекин қани энди гапира олсам. Хаёлимга эрталаб эшитган “Битлз” нинг кўшиғи келади.

“And as the news were rather sad, I saw the photograph.”

Мана клиникага ҳам етиб келдик. Ҳаммаёқ югур-югур. Мени деярли жонсиз ҳолатимда ғилдиракчали аравачага ўтказишди. “BMW” эшиклари товушсиз ёпилди. Қачонлардир кимдандир эшитган эдим, яхши машинани овозидан билса бўларкан. Йўлаклардаги неон чироқлар кўзимни камаштирар эди. Лифтда нотаниш одамлар менга далда беришмоқчи бўлади, менинг хаёлимда эса “Битлз”нинг “A day in the life” кўшиғи ниҳоясига етади. Пианино олтинчи қаватдан тушиб кетади. У тушишига

қадар эса бир фикр хаёлимдан ўтади: театрни бекор қилиш керак, барибир кеч қолдик. Ҳечқиси йўқ, эртага кечки пайт борамиз. Айтмоқчи, Теофил қаерга ғойиб бўлди? Мен комага тушдим.

Янги мавсум

Ёз охирига етмоқда, тунлар эса совуқлашиб кетмоқда. Мен яна “Париж касалхонаси” тамғали қалин, кўк кўрпага ўрана бошладим. Ёзги таътилда кўринмай кетган одамлар яна пайдо бўлди: хўжалик назоратчиси, тиш дўхтири, мухбир, яқинда жажжи Томнинг бувиси бўлган ҳамшира, июнда беморларнинг каравотини кўтариш жараёнида бармоғини синдириб олган одам – ҳаммаси яна қайтадан эски одатлари билан қишги мавсумни бошлашди. Мен учун ҳам янги ҳаёт бошланди ва у шу ерда, шу каравот, ўриндик, йўлаклар орасидагина ўтади.

Мен кенгуру ҳақидаги, гапириш хусусиятимни ривожлантириш учун логопед томонидан ёдлатилган қўшиқни хиргойи қилишга уринаман:

*Ҳайвонот боғида кенгуру,
Жарликдан сакраб ўтди.
Салобати сочар ёғду,
Чаққонгина кенгуру.*

Қишги мавсумнинг янгилашиши ҳақидаги маълумотлар менга кам келмоқда. Янги адабий мавсум, янги ўқув йилининг бошланиши, Париж мавсумининг очилиши – ҳаммасини тез орада Беркка, кўришга келадиган инсонлар айтиб беришади. Янгидан-янги маълумотлар олиб келишади. Айтишларича, Теофил юрса тагига ўрнатилган чироклари ёнадиган оёқ кийим кийиб юрган эмиш. Қоронғиликда унинг кетидан юрса бўлади. Мен эса ҳозирча августнинг охириги ҳафтасидан баҳра олмоқдаман, чунки менинг юрагимни бошқа ўқинч ҳисси қийнамаяпти. Клод ғилдиракли столга тираниб, икки ой давомида ҳар куни не-не қийинчилик билан битган ёзувларимизни кўздан кечирмоқда. Айрим саҳифаларини роҳат билан қайтадан ўқийман. Қолганлари эса биз кутганчалик чиқмади. Бу ёзувлардан китоб чиқармикан? Клодни эшитиб туриб, унинг қора сочларига, оппоқ, қуёшдан озгина қизарган юзларига, кўкимтир томирлари кўриниб турган қўлларига боқаман. Ёзги қилинган ҳамма меҳнатимиз эсда қолади. Унинг қалин, кўк дафтари, текис, босиб ёзилган хати, заҳираси билан йиғиб қўйган мўйқаламлари, ҳар эҳтимолга қарши қоғоз салфеткалар ва гоҳида ичидан кофе учун пул чиқарадиган қизил сумкаси – ҳаммасига бирма-бир назар ташлайман. Очиқ сумкасидан меҳмонхона калити, метро чиптаси ва букланган юз франк пул кўриниб турибди. Бу нарсалар гўё ўзга сайёраликлар ерни ўрганиш учун келаётганда ўзи билан оладиган энг керакли буюмларга ўхшар эди. Бу ҳолат мени чуқур ўйга солди. Қизик, самода менинг скафандримни кулфини очадиган калит бормикан? Тўхташ жойи мавжуд бўлмаган, яъни чексиз бўлган метро линияси бормикан? Менинг озодлигимни сотиб олиш учун етарлича бўлган маблағ-чи? Қидириш керак. Яхшиси, ўша ерга бораман.

Берк соҳили, июль-август, 1996 йил

Китоб нашр қилинганидан икки кун ўтиб Жан-Доминик Боби вафот этди.

Мангу умр кечирадиган капалак – қалби скафандр ичидан озодликка чиқиб, учиб кетди...

Ян ПАРАНДОВСКИЙ

(1895–1978)

СЎЗ КИМЁСИ¹

*Рус тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

ИЛК ҒОЯДАН ТО СЎНГГИ ФИКРГА ҚАДАР

Энг гўзал поэма, бу – унинг тузилиши ва ўз ижодкори ҳаётидаги барча воқеалар силсиласида ривож топган яратилиш тарихидир. Ушбу фикрга тан берган Поль Валери гўё буни ўзи англаб етгандай, уни кўп марта такрорлаб юрган ва бундан ташқари, намуна сифатида “Бир поэма кундалигидан парчалар”ни ҳам нашр эттирган. Мазкур нашр, шоирнинг ўзи эътироф этишича, унга ҳаётидаги энг бахтли онларни инъом этган, “Навқирон хаёл” устида олиб борган кўпйиллик меҳнатлари тарихини акс эттирган, бироқ тўла-тўқис, тугал бўлмаган варақлардан иборат бўлган. Атиги кичик бир лавҳа акс этган “Кундалик”дан кўриниб турибдики, ижодий жараённинг мукамал тарихини ҳеч қачон ёритиб ҳам бўлмайди, ёзиб ҳам. Ҳаттоки муаллиф ёзув, қайдларни кунига олиб борган тақдирда ҳам, композиция тафсилотлари, сатрлар ёки жумлалар тузилиши, образлар, иборалар ва айрим сўзларнинг ўз миясида, ҳаёлида қачон ва қай тарзда пайдо бўлганини барибир англаёлмас ёки аниқлаб ҳам ололмас эди.

Бундан бир неча йиллар муқаддам Франсис Понжнинг “Қарағайзор ён дафтарчаси” босилиб чиққан эди. Унда қарағайзор ўрмонда шеър ёзиш билан ўтган икки ҳафтанинг батафсил хроникаси баён этилган. Уни ўқир эканмиз, август ойининг очик, хушҳаво кунларида дарахтзор оралаб айланиб юрган шоир кўз олдимизда намоён бўлади. Дарахт шохларини икки томонга суриб, ўзига йўл очаркан, у сўз, истиоралар билан пўстлоқлар атрофини “тўқиллатиб” уриб, ранг-тус ва оҳанглари қидиради ҳамда кейинроқ луғатларни варақлаб, ўрмонга оид бўлган ҳар бир сўзнинг тўғри-нотўғрилигини текшириб чиқади. Изланишлар ва топилмалар ҳақида ҳаяжон билан ёзилган бу ҳикоя, афсуски, ғамгин хотима билан тугайди, чунки шеър мазкур бобдаги биринчи жумланинг тасдиғи эди, холос. Антоний Слонимскийнинг “Шеърлар қандай пайдо бўлади” деб номланган унча катта бўлмаган эссеси ўқувчида хийла кучли таассурот қолдиради, негаки шеърнинг (“Зигмунт колоннаси”) ўзиям яхши ёзилган, қолаверса, муаллиф иқрори Варшаванинг ўша фожиали кунларида кўнглимиздан ўтган шахсий кечинмаларимиз билан уйғунлашиб кетади.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

Поэма яратишнинг барча касбий сир-асрорларини очиб берувчи ҳаққоний тарихини ёзишга муваффақ бўлган биринчи шоир Эдгар Аллан По эди десак, эҳтимол, муболаға бўлмас. Унинг шу мавзудаги ниҳоятда қизиқарли ёзилган очерки “Кузғун”нинг яратилиш тарихига бағишланган. Илгариги замонларда муаллифлар ўз ишхоналарига чет кишиларнинг киришини ёқтиришмаган. Улар ўзларини худди антик математик Диофант сингари тутишган, у алгебрани яхши билгани ҳолда ўз билимларини бошқалардан сир тутган; энг қийин математик масалаларни ҳам ечиб, барчани лол қолдирган, аммо бунга қандай эришган, буни каттиқ сир сақлаган. Қадимги ёзувчилар ҳам бу борадаги узук-юлук фикр ва қайдларини мактубларда ёки суҳбатлар асносида шунчаки йўл-йўлакай айтиб ўтишган. Мана шундай камчил, етарлича бўлмаган материаллар асосида энг сўнгги тадқиқотчилар баъзан поэманинг яратилиш тарихини асл ҳолига келтириб, қайта тиклашга муваффақ бўлишган. Бунга мисол қилиб, Станислав Пигонянинг Адам Мицкевич қаламига мансуб “Пан Тадеуш” поэмаси ҳақидаги монографиясини айтиб ўтиш мумкин. Бу ишни олиб борган хат-ёзишмаларидан фойдаланган ҳолда, Флобернинг исталган асари билан ҳам амалга оширса бўлади. Худди шундай йўл билан, гарчи бир ҳовучгина бўлса-да, аммо-лекин муаллифларнинг муфассал фикрлари, гоҳида эса бир оз бўрттириб юбориладиган шахсий хотира-эсдаликларига қараганда анча аниқроқ, ишончлироқ бўлган далил ва маълумотларга эга бўламиз. Ҳенри Жеймснинг ўз романларига ёзган сўзбошилари ёки Жозеф Конрад ўз асарларининг янги нашрлари муносабати билан битган муқаддималар – булар наинки ижод психологияси бўйича ҳужжатлар, балки ёзувчилик санъати ҳақидаги теран фикрларга тўла ажойиб, мустақил бадиалар ҳамдир.

Бернард Шоунинг кириш сўзлари кўпинча пьесаларининг яратилиш тарихини ўз ичига олган бўларди. Бунга мисол қилиб, “Инсон ва ўта қудратли одам”, “Қалбаки пул ясовчилар” каби асарларини айтиб ўтиш мумкин. Томас Манн “Доктор Фаустус”да ушбу романни яратишга сарф бўлган ўз умрининг бир неча йилларини баён этиш билан бирга, иккинчи жаҳон уруши билан боғлиқ воқеаларга ҳам тўхталиб ўтади. Муаллифлар томонидан ўз адабий асарининг юзага келишига ёки тугалланишига бағишланган бир қанча назмий ва насрий саҳифалар мавжуд, улар орасида – “Пан Тадеуш”га ёзилган эпилог ёки “Фауст” асарининг аввалидаги “Бағишлов” ва ҳ. к. ларни учратиш мумкин. Муаллифнинг шахсий эътирофлари баъзан қаҳрамоннинг руҳий ҳолати баёнига яширинган бўладик, бунда қаҳрамон ҳам ижодкор, бироқ ҳар доим ҳам ёзувчи эмас, чунки ёзувчилар ўз ижодий тажриба ва кечинмаларини кўпинча бастакорлар, рассомлар, файласуфлар ва олимларга “инъом” қилиб юборишади. “Жан Кристоф”да мусикий ижод соҳасидан адабиётга кўчириш мумкин бўлган жойлар бор. Айнан ана шундай саҳифаларда ижодий кечинмаларга хос лиризм ҳаммадан ҳам кўра ёрқинроқ ифодаланган бўлади.

Бадий асар ёзишни ният қилишнинг ўзиёқ, бу – қойил қоладиган, мафтункор, зўр кечинмадир. Гиббон Юпитер Капитолий ибодатхонаси харобаларидаги роҳиблар ибодати чоғида “Рим империясининг таназзул ва ҳалокати тарихи”ни ёзишга аҳд қилади; қўшиқлар, Пиранези гравюраларида тасвирланган, бегона ўтлар босиб кетган харобазорлар, баҳорги намгарчилик сабабли зах хиди анкиб турган шаҳар ҳақидаги хотиралар кўп йиллар давомида Гиббоннинг ёдида сақланиб қолади. Кўпгина

адабий асарлар расм, суратлардан олинган таассуротлар остида дунёга келган: мисга ўйиб ишланган сурат Клайстга “Синган кўза” учун мавзу берган бўлса, Ҳеббел ўзининг “Юдиф” ини Жулио Романо чизган расмдан “топган”, Флобер “Авлиё Антоний васвасаси” учун Брейгель суратидан, Малларме эса “Фавн”¹нинг тушдан сўнгги ҳордиғи”ни яратишда Буше фантазиясидан илҳом олган.

Аммо муаллифнинг ўй-ният, режалари кўпинча хийла камтарона доирада, дейлик, одатдаги, оддий кундалик дақиқалар ичида туғилади ва бу фусункор мўъжизанинг бирдан-бир, ягона унсури унинг ўзи – сеҳргар-ижодкор бўлади. Бундай ҳодиса шунчаки суҳбат пайтида, газета ўқиётганда, дўконга бораётиб ёки бўлмасам, эрталабки ювиниш-тараниш, ясан-тусан чоғида – бир сўз билан айтганда, хаёл, фантазиянинг уйғониши учун деярли ҳеч қандай қулай бўлмаган вазият, шароитлар остида содир бўлади, бу шундайки, ёзувчи ўз сўзини ёки гапини тугатмасдан бирдангина жимиб ёки ярим қадам босар-босмас тўсатдан тўхтаб қолади, шу сонияда у ажойиб сукунат оғушига чўмиб, ҳаракатсизлик ҳолатига тушади ва ана шундай бир неча лаҳзалар ичида унинг кўз ўнгида, хира, туссиз нур пардаси ортида қандайдир образ, манзаралар, бир қанча сўзлар ёки улар янграйдиган вазн, маром, мақом пайдо бўла бошлайди, – бунда ният, режа туғилишига ҳамроҳ, йўлдош бўлаётган чуқур сукунатни ҳатто унинг юрак уриши ҳам бузишга ботинолмайди. Йейте полга тушиб кетган перони олмоқчи бўлиб энгашган маҳал миясида “лоп” этиб пайдо бўлган асар режаси ҳақидаги ҳайратланарли воқеани айтиб берган эди. Америкалик ёзувчи Айра Моррис ўзининг “Bombay Meeting” – “Бомбейдаги учрашув” номли қизиқарли ёзилган романида ПЕН клуби конгресси ва қатнашчиларининг характерли қиёфаларини акс эттириш билан бирга, ўзи кўйлак кияётган пайтида хаёлида бирдан янги асар ғояси пайдо бўлгани билан боғлиқ воқеани ҳам баён қилган.

Аммо “илҳом калити”, одамлар ўйлаганидек, ҳар доим ҳам тепадан тап-тайёр бўлиб тушавермайди, айниқса, бундай ҳоллар камдан-кам учрайди. Ҳеч кимнинг эътиборини ўзига тортмаган қандайдир жумла ёки саҳифанинг қуйи қисмига битилган кўшимча ёзув, вақти келса, қутилмаган янгиликка айланиши мумкин ва айтиш жоизки, ёзувчи ижодини ўрганувчи тадқиқотчилар гоҳо йўл бўйида ётган оддий тошдан чиқадиган учкунни кидириб, катта ва қалин китобларни титкилаган кўйи вақтни беҳуда ўтказадилар.

Кўпгина замонавий ёзувчиларнинг каминага илтифот кўрсатиб билдирган эътироф-иқрорномалари орасида мени ҳайрон қолдиргани – ўй-ният, режанинг юзага келишида режиссёр вазифасини ўтайдиган ажойиб, мўъжизакор гном (митти одам) бўлди. Мана, тасаввур қилинг, кимдир бўм-бўш хонага кираётиб, стол атрофига териб қўйилган стулларга кўзи тушгач, бирдан миясига ажойиб бир мавзуга оид фикр келади, лекин кизиғи шундаки, ушбу фикр на хона ва на ундаги стуллар билан ҳеч қандай боғлиқ бўлмайди. Яна бошқа биров эса печкани очиб, унинг қулини сидириб оларкан, кўзига ногоҳ қақағлаб, макиёнини чақираётган катта ўрмон қуши – карқур кўришиб кетади ва шу сониядан эътиборан у ўрмон ҳақидаги романи ҳавоси билан нафас ола бошлайди. Митти одамча фойдаланадиган реквизитлар орасида консерва банкаларидан тортиб, то

¹ Фавн – юнон мифологиясида ҳосилдорлик маъбудиди; чорвачилик, дала ва ўрмонлар ҳомийси – тарж.

костёл¹ минорасининг соати, янги дазмолланган ичкийим, чойшаб ва ҳ. к. ҳиди ва ҳатто метрога тушган тасодифий ҳамроҳнинг юзидаги сўгалгача, барчасини учратиш мумкин.

Қисқа асарлар – афоризм, хикматли сўзлар, эпиграмма, масал, лирик шеър – одатда Юпитер бошидаги Минерва янглиғ, етук ҳолда дунёга келади. Сўзларни кунлар, ҳафталар ва ҳатто ойлар давомида силлиқлаб, сайқаллаш мумкин, аммо асосий маъно-мазмун, туб моҳият эса кутилмаганда ёзувчининг хаёлига фикр, ғоя келган ўша қанотли, учар лаҳзадаёқ пайдо бўлган бўлади. Леопарди билан ҳам худди шундай ҳолат рўй берар, мавзу ўз кўлами, барча тафсилотлари билан бирданига пайдо бўларди, бироқ ... “Сўнгра мен уни ривожлантира бошлардим, лекин бу жараён шу қадар секин кечардики, ҳатто кичкинагина шеър ҳам икки ойдан то уч ойгача вақтимни олар эди”. Шундай бўлса ҳам, ёзувчини режа, ғоя, фикр бирданига ўзига жалб қила олмайди.

Бизни дастлабки кўз қамашиш ҳолатидан ҳар қандай фикр, ғоянинг “ўгай она”си – ўйлаш, мулоҳаза қилиш олиб чиқиб кетади. Уларнинг янгилиги ва жозибасига берилмай, ёзувчи ҳар томонини ўйлаб, мулоҳаза қила бошлайди ва қай даражада оригинал, долзарб, жозибадорлигини қайд этар экан, ўз ният-режасини амалга ошириш йўлида сохта теранликларга дуч келиши, уни қатор қийинчиликлар ҳамда иш ҳажми чўчитиб юбориши ҳам мумкин. Ўйлаш, мулоҳаза қилиш бизларга гўё яратилажак дурдона, шоҳ асарларни ваъда қилгандай туюлган ижодий завқ-шавқнинг минглаб лаҳзаларини ўлимга маҳкум қилган. У қуёшнинг чиқиши ва ботиши, қорли чўққилар ва яшил водийлар ҳақидаги, фоний ёшликнинг ва муқаррар ўлимнинг кучоғига, зулфу гажакларига туташиб кетган бўсалар ҳақидаги қанчадан-қанча шеърларни ҳали туғилмасиданоқ маҳв этишга улгурган!

Мазкур азалий мавзулардан воз кечиш учун кўпинча қатъият, уларни янгича, ўзига хос сўзлар билан ифодалашга эса куч-ғайрат ва маблағ етишмайди. Кўпчилик ер юзида пайдо бўлган биринчи одам сингари ўзини қудратли ҳис этиб, ҳали ҳеч ким тополмаган сўзни топа оламан деган умидда ўз-ўзини алдаб юради. Муҳаббат ҳар бир авлоддан-авлодга бемаза шоирларни ҳам дунёга келтираверади.

Баъзан шоирларни гўё самодан юборилган биринчи сатрни ёзиб бўлгач, балки бас қилиб қўяқолиш керакмиди, деган андиша ўйга толдирган. Одатда қийинчилик билан, қофияга боғлиқ барча инжиқликлар ва тасодифий ҳоллар эвазига эришиладиган иккинчи сатрни кўшишнинг аслида нима ҳожати бор эди? Қолаверса, мана шу иккинчи сатр гоҳо биринчи сатрнинг жозибасига путур етказиш мақсадида бизга ёвуз ва маккор душман томонидан атай тиқиштирилгандай бўлиб туюлмайдими? Модомики, шоирларнинг вафотидан сўнг, уларнинг чоп этиладиган дастлабки ёзув ва хомаки қўлёзмаларидаги ана шундай бир сатрли шеърлар бизларда завқ уйғотар экан, нега энди ўша бир хил, ўзгармас оҳангли шеърларнинг мустақил мавжуд бўлиш ҳуқуқи мустаҳкам белгилаб қўйилмайди? Гап шундаки, уруғ униб чиққандан, гул ғунча очгандан сўнг ўсишдан тўхтаб қолмагани каби, шоирлардан ҳали ҳеч ким юрак ютиб, бунга журъат қилолгани йўқ.

Ёзувчи: унинг ўйлаганлари янги, ўзига хос, мустақил, тўғрими, мақбулми, меҳнат қилишга арзийдими, деган саволларга ўзи ижобий жавоб қилгач, энди кўнглида сўнгги шубҳа, хавотир пайдо бўлади: ўз олдида қўйган вазифа унга оғирлик қилмасмикин?

¹ Костёл – поляк католиклари черкови – тарж.

“Беғалва иш” куйчиси Ҳораций ҳам ўз даврида ёзувчининг қобилияти кўтаролмайдиган “юк”дан хушёр бўлиш ҳақида огоҳлантирган ва ундан кейинги барча ақлли, доно, мулоҳазали адабиёт устоз, мураббийлари ҳам худди шу масалани тақрор айтиб ўтишган.

Аммо ўз имкониятларини тўғри баҳолай олиш худди анқонинг уруғидай камдан-кам учраши бор гап. Улар тугаган жойда тўхташ анча мушкул, айниқса, юқорига қараб олийжаноб интилиш бўлса! Бундай васвасалар кўпинча шуҳратпарастлик, ҳасад, дарғазаб рақобат, тез ёки дабдабали шон-шуҳратга эришишга интилиш каби тубан мақсад ва иллатлар оқибатида юзага келади. Шунда мисол учун дейлик, тарихий мавзу бўйича ажойиб асарлар яратиш учун мўлжалланган қалам ўтмаслашиб, оддий, ўртамиёна ёки шунчаки бемаза романлар ёзаётган пайтда ҳаттоки синиб кетиши ҳам мумкин; қувноқ фантазияларга бой, мафтункор кичик асарлар ёзишга қодир комедиограф эса, бунинг ўрнига кўтаринки, жўшқин ва хира, бўғик, туман босган трагедиялар сари отланиб, охир-оқибат ҳафсаласи пир бўлиши тайин. Баъзан шунақаси ҳам учраб туради, яъни бинойидек ажойиб романлар ёзиб юрган муаллифлар бирдан ўзларини драматургияга уриб, шуҳрат қозонгилари келиб қолади, пировардида эса мағлубиятга учрайдилар. Пьесаси шармандали равишда муваффақиятсизликка учраб, ана шундай мағлубият аламини тортган Золя норозилик билан ҳуштак ча-либ “обрўсизлантирилган драматурглар” учун имлама зиёфат уюштириб, Флобер, Мопассан, Гонкур ва Доде билан бир дастурхон атрофида ўтириб улфатчилик қилган экан.

Баъзида эса бунинг тескариси ҳам бўлади. Масалан, Сент-Бёв шеърятдан воз кечиб, замонавий адабий танқиднинг асосчисига айланган. Альбер Сорель заиф, бўш беллетристика ўрнига аъло тарихни афзал кўрган. Аммо бу борада рўй берган энг қизиқ, ажиб воқеани Конан Дойл мисолида кўриш мумкин. Аввалига у ойлик журналлар таҳририятларини ва театрлар маъмуриятларини ўзининг драма қўлёзмалари билан кўмиб ташлайди. Бир куни эътиборсизлик қилиб, навбатдаги трагедия саҳифалари орасига ўз хурсандчилиги учун ёзилган детектив ҳикояни ҳам билмай кўшиб юборади. Бемаза трагедия қўлёмасини қовоқ уйиб варақларкан, муҳаррир бирдан ҳикояга кўзи тушиб, уни ўқиб чиқади ва ўз хайратини яширолмай, зимдан қойил қолади. Сўнг, аввалига чек ёрдамида, кейин эса жиддий далиллар билан муаллифни ишонтиришга киришади, ваҳоланки, барибир Шекспирдан ўтолмайсиз, келинг, ундан кўра, яхшиси қурбингиз етадиган ўз адабий жанрингизни яратсангиз бўлмайдими, дейди у. Хуллас, Конан Дойл муҳаррирнинг маслаҳатига амал қилиб, машҳур бўлиб кетади. “Naturae non imperatur nisi parendo” – “Унга бўйсунмай туриб, табиатни енгиб бўлмайди”, дейилади қадимий ҳикматда. Бироқ табиат Шерлок Холмс образини яратган ижодкор учун яна бир кутилмаган совға тайёрлаб қўйган экан: умрининг охирларида у спиритизм билан қизиқиб қолади ва асл иқтидорини марҳумларнинг руҳини безовта қилиб, улар билан суҳбатлар олиб боришга бағишлайди.

Бошқа биров томонидан ўргатилган йўл-йўриқ ёзувчи ижодига чуқурроқ кириб бориб, унга ўзи ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган мавзуни мажбуран қабул қилдириши ҳам мумкин. Кимдир Грилпарцерни Сафо ҳақида, Хёббелни Гигес ҳақида драма ёзишга кўндирган. Ҳа, бунақа ҳолатлар тез-тез учраб туради. Театр директори, ношир, газета муҳаррири замон руҳи, мода, томо-

шабин ёки ўқувчилар таъб-диди ҳамда муаллиф имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, уни маълум бир мавзуни олишга кўндирадидлар. Бундан бир неча йиллар аввал Америкада Таврот мавзуига бағишланган, жуда катта ададда босилиб чиққан романларнинг деярли барчаси бевосита ноширлар томонидан буюртма қилинган, чунки китобхонларнинг талаби катта бўлган. Бунда аввало, фойдани кўзлаб иш тутилгани сир эмас. Бироқ мавзу ҳам кўп ҳолларда диққат-эътиборга сазовор бўлиб, ёзувчи буюртма олади ва унинг бажарилиши ташаббускорларга ҳам, муаллифга ҳам бирдай обрў-эътибор олиб келади. Албатта, бу ҳеч қачон ўз-ўзидан кўр-кўрона, тасодифий ҳолат бўлмайди, балки бегона фикр маълум бир муаллифга хос бўлган тегишли ижодий хусусиятлар ривожини бирмунча тезлаштиради, холос, шунда ташқи рағбат таъсирида яратилган асар ёзувчи кўнглида туғилиб, пишиб етилган ғоя асосида дунёга келган асардан ҳеч қандай фарқ қилмайди.

Кимки ўз қобилияти, истеъдодининг характери ҳамда сарҳадларини аниқ ажрата олса, норозилик билдириш ўрнига, қалбига кулоқ солиб ишласа, албатта, нафақат муваффақиятга, балки бахт-омадга ҳам эришади, бу эса камдан-кам яхши ёзувчиларга насиб этади. Бу йўлни ақл-идрок кўрсатиб беради. Аслида ҳам шундаймикин... Шу ўринда Леопольд Стаффнинг бир маърузасида айтган ушбу сўзлари ёдимга тушади: “Ақл-идрок, бу – қанотсиз ақлдир”. Мен бу сўзларни ҳамиша ҳар бир ижодкор ўз-ўзи билан ҳормай-толмай олиб бориши лозим бўлган ботиний кураш учун шиор сифатида эслайман, зотан, унинг олдида иккиланиш кўндаланг туради: ўз кучини ният-мақсадлар билан ўлчасинми ёки ният-мақсадларини кучларига мослаштирадими, қай бири маъқул. Бинобарин, бизда мардлик, жасурлик, довбюраклик, жўшқинликдан нимаики бўлса, ҳаммаси, колоқликда ҳали қотиб қолмаган нимаики бўлса, – буларнинг барчаси югуриш йўлкамиздаги финиш чизигини борган сайин, тобора узокроққа суриб кўяверади. Аммо мақсадга ҳар доим ҳам эришиб бўлмайди. Адабиёт тарихида мардонавор мағлубиятга доир мисоллар тўлиб ётибди, лотин шоири эса уларга атаб муносиб эпитафия ёзган: “In magnis et voluisse sat est” – “Улуғлар учун биргина хоҳишнинг ўзи кифоя”.

Бунда митти одамча ўзининг сеҳрли ният-режалар тўрвахалтаси билан буйруқ бермайди, уларни энди ёзувчининг ўзи қидириб топади. Сенкевич ўзининг мактубларидан бирида беллетристик майда-чуйдалардан сўнг ижоднинг янги даврини бошлашга ваъда бериб, шундай деб ёзади: “Буюк ғоялар кўнғироғини чалиш вақти етди”. Бундай дақиқаларда ёзувчи у-бу нарсаларни камдан-кам аниқ кўради, у фақат ўзи учун азиз бўлган ғоя ёки ишга хизмат қилиши учун ақли ёки қалби буюрган нарсанигина ҳис этади, холос. Аммо шу аснода бирдан унинг хаёлини худди афсун билан бошқа тусга кирган ёки кира оладиган Пергюнт одамлари янглиғ, кўнғил қулайликлари ардоқлаб вояга етказган иштиёқ, ҳавас ва одатлар банд қилиб, иродасини сусайтиради, уни эсанкиратиб, довдиратади ва айни чоқда мавзуларни синаб кўришга ҳам ундайдикки, бунда илгариги тажриба ва шаклланган маҳоратдан унумли фойдаланиш учун қулай фурсат туғилади. Кураш эса осон кечмайди. Ёзувчи халқ, давр, инсоният ва идеаллар олдидаги бурчи асносида ўз иттифоқчисини топади. Галабани кўлга киритиш учун оғир меҳнат қилишга, кўп ҳолларда соғлиқдан кечишга, баъзан эса жон фидо қилишга ҳам тўғри келади. Лекин бу йўл ёзувчиларни энг буюк тантана сари олиб боради: бир ҳовуч мухлислар ўрнига у миллионлаб китобхонларнинг таҳсин ва ташаккурига, меҳр-мухаббатига сазовор бўлади.

Узоқ давом этган иккиланишлардан сўнг, ёзувчи ниҳоят, узил-кесил қарор қабул қилиб, ишга киришади ва бу давр бир неча йилларни ўз ичига олади. У энди ўзини шу пайтгача қизиқтирган ва келгусида йўлдан оздириши мумкин бўлган барча нарсалар билан хайр-маъзур қилиши лозим, у юзлаб бошқа мавзулар ичидан айнан шунисини танлаб олганига кўп марта афсусланади – аламли, оғир дақиқаларда ҳар қандай бошқа мавзу кўзига яхшироқ ва меҳнатга арзийдиганроқ бўлиб кўринаверади; шунда янги кунлар, янги ишлар ва янгича ғоялар ўз олдига қўядиган талаб ва таклифларнинг барчасини рад этиши ёки уларни навбат кутишга мажбурлаши ёки бўлмасам, шунчаки унутишига тўғри келади. Серғайрат қалам соҳиблари (масалан, Лопе де Вега) бу масалада анча омадироқ бўлишган, улар битта нарсага узоқ вақт боғланиб қолмаган ва айримлари фақат умр поёнидагина ўз бадиий виждонлари билан орани очиқ қилганлар. Мисол учун, кекса Крашевский Сенкевичнинг “Ўқ ва тиғ”ини ўқиётиб, шундай йўл тутган. Бошқаларда эса асосий иш билан бўлиб, четга суриб қўйилган, бироқ “таслим” бўлгиси келмаган ният ва режалар кейинчалик ана шу асосий ишга алоҳида қисмлар, лавҳалар сифатида қўшилиб кетиши, баъзан эса ўзлари билан қандайдир янги мавзулар, янгича оҳанглар олиб келиб, дастлабки режага ўзгартиришлар киритиши ҳам мумкин.

Ҳар қандай, ҳатто бир қарашда бемаъни (“футуризм тарафдорлариники каби тутуриксиз” демокчийдим, ўзимни тийдим, чунки улар аллақачон ўтмишга айланган) туюлган адабий асарнинг ҳам маълум бир мақсадга хизмат қиладиган ва муайян мантиққа бўйсунадиган ўз тизими, композицияси бўлади. Юзага келадиган, туғилаётган ҳар бир фикр, ғоя, ўй-ният, режа, таъбир жоиз бўлса – сирғалиб, чап бериб, ёйилиб, ҳар томонга тарқалиб, кўздан йўқолиши мумкин бўлган илк нафас, сиртки кўриниш, шакл, шарпа, соя, кўланкалардир. Биринчи мавзуга бирмунча кейинроқ янгилари келиб қўшилади, улар “тебраниб” туради, шу боис дафъатан “ушлаб” олиш қийин, уларни фақат жиддий эътибор, кескин, зўр тасаввур ва ён бермайдиган фикргина гуруҳларга бўлиб, ажратиб, тартибга сола бошлайди. Бу ерда воқеалар худди Анаксагор космогониясидагидек кечади: *πυρ* – “ақл” – тарқоқ, бетартиб унсурларга уйғунлик бахш этади. Ҳақиқий ижодни тафаккур интизомисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсоният тарихининг кўплаб ва албатта, энг яхши асрлари давомида фикрларни мантиқий тартибда бирга қўшиб олиб бориш, уларни ўзаро мутаносиблик асосида тасарруф этиш, бир шеърий банддан бошқасига, насрда эса бир қисмдан бошқасига ўтишда уйғунликка, образларнинг аниқ, ёрқин ва тушунарли бўлишига эришиш маҳорати доимий ўзгармас қоида бўлиб келган. Ҳораций ана шундай ёзган, унинг ҳар бир қасидаси баайни ўзак ва бурчакларга ажраладиган кристалл тузилишига эга бўлган. Барча классиклар шундай ёзишган. Эдгар Аллан По “Қузғун”нинг яратилиш жараёнини баён этар экан, уни қуйидагича изоҳлайди: “Унинг композициясидаги биронта ҳам унсурни тасодиф ёки муаллифлик илҳоми деб бўлмайди. Поэма ечими аниқлик ва математик масалага хос қатъий мантиқ асосида қадам-бақадам ҳал этилган”.

Демак, мумтоз адабиёт учун мажбурий деб ҳисобланган нарса ўз мақсадларини яхши тушунган ҳар қандай етук, ҳақиқий ижод мактаби учун ҳам қонун саналади. Бу қонунга “Энеида” гекзаметрлари ҳам, “Илоҳий комедия” терциналари ҳам, “Роланд ҳақида қўшиқ” ва Мицкевичнинг “Қрим сонетлари” ҳам бирдай бўйсунди.

Данте ўз поэмасини хайратланарли даражада изчиллик билан, қонун-қоидаларга қатъий амал қилган ҳолда ёзган. Унда шеър – терцина шаклида ҳам, поэманинг ҳар бири ўттиз уч қўшиқдан иборат уч қисмга бўлинишида ҳам уч турлик принципи ҳукм суради. Муқаддима-шеър билан ҳаммаси бўлиб 100 та. Шеъринг сатрлар сони – 14 233 та, учга бўлинган, лекин қолдиқсиз эмас, – битта ортиқча сатр ўзининг зарралар оламида гўё муқаддима-қўшиққа мос тушадигандек. Қисмларнинг баб-бараварлиги, мутаносиблиги ва композициянинг аниқлиги бўйича жаҳон адабиётида унга тенг келадиган бошқа дoston йўк.

Юксак маҳорат, номига бўлса-да, ҳатто майда-чуйдаларгача эътибор билан пухта сайқал бериш баъзи бир даврларда фавқулодда кадрланган. Бугунги кунда Лео Ларгье “Кузнинг 1059 катрени”ни ёзди, ундаги сонлар йиғиндиси – 666 – Апокалипсисдаги йирткич хайвон ва 393 – электрум белгиси, етти сайёрага мос келадиган етти металл синтезига тенг. Вергилий буколика¹ларида эса Пифагор сонлари тизимини пайқаш кийин эмас. Бир давр диний ҳис-туйғу билан йўғрилган бўлса, бошқаси шунчаки эрмакка айланган. Бироқ поэзия галма-гал дам ўзига юзаки қийинчиликлар орттиришни, дам уларни мазах қилиб ёки дарғазаб ҳолда менсимасликни ёқтиришини инкор этиб бўлмайди. Наср ҳам мумтоз шеърят қонун-қоидаларидан бир нималарни ўзига қабул қилиши мумкин: Жойс “Финнеган маъракаси”да “Илоҳий комедия”нинг асосини ташкил этган “тўрт ҳисса ошиқ” – яъни сўзма-сўз, маънавий-ахлоқий, бир-бирига ўхшаш ва кинояли, мажозий принципни қўллаган.

Ромен Роллан “Жан Кристоф”нинг “Бўлғуси кун” деб номланган сўнгги қисмида ижодкор кўнглидаги асарнинг туғилиш жараёнини тасвирлайди. У бастакор ҳақида сўзласа-да, шубҳасиз, ёзувчини назарда тутди. Аввалига ўй-ният, режа билан “ҳомилдорлик” даврини баён қилади, унда ижодкор “пишган бошқодай у ёқдан-бу ёққа чайқалиб, номаълум қувонч ҳиссини туяди” ва туғилажак янги ҳаёт нафаси сезила бошлайди. “Шунда ирода ҳаракатга келиб, от қаби гижинглаб турган орзу устига минади ва уни тиззалари билан қисиб олади. Рух уни ўзига жалб қилаётган, авж олган кучларни жиловлаётган вазн, маром қонунларини тутиб, уларга мақсад сари йўл кўрсатади. Ақл-идрок ва инстинкт симфонияси пайдо бўлади. Зимистон тарқалади. Йўлнинг узун тасмаси чувалиб, унда туғилажак асарда алоҳида сайёралар оламининг ўз куёш тизими доирасидаги марказлари бўлиши мўлжалланган ёрқин, ловуллаган гулханлар ёқилади. Шу ондан эътиборан, образнинг асосий кийёфаси сезилиб, сўнг янаям аниқроқ кўрина бошлайди ва ғира-шира қоронғилик ичидан чиқиб келиб, ниҳоят, ҳамма нарсалар: гуллар уйғунлиги-ю кийёфалар бекамикўстлиги тўла намён бўлади. Энди фақат барча кучларни сафарбар қилиб, ишни охирига етказиш қолади. Мана, хотиранинг чиройли, нафис қутичаси очилиб, ундан анвойи ҳидлар таралади. Ақл ҳис-туйғуларни озод қилади, уларнинг туғён уришига изн бериб, ўзи жим бўлиб қолади. Бироқ шундоқ ёнларида бекиниб олиб, улардан кўз узмай, ўлжасини пойлаб ётади...”

Эвоҳ! Ромен Роллан айнан шундай ёзган. Мен бу моҳирона, чигал ёзилган саҳифани келтирсамми-йўқми деб, узоқ иккиландим, лекин гарчи у бизга камгина маълумот берса-да, аммо барибир жуда бўлмаганда, ижодий жараёнлар ҳақидаги хотира ёзувчи кўнглида қандай акс садо беришининг

¹ Буколика – чўпонлар ва қишлоқ ҳаёти идеаллаштириб тасвирланган адабий асар тури – тарж.

лирик ҳаяжон намунаси бўлиб қолишига шак-шубҳа йўқ. Энди баёнимизни яна давом эттирамиз.

Асар тузиш, уни тартиблаш, қисмларини жой-жойига қўйиш иш бошланиши олдидан ёки иш қандай силжиётганига қараб бўлади. Ана шу иккала метод бўйича ёзувчиларни икки тоифага бўлиш мумкин. Ишга киришишдан олдин муфассал режа тузиб оладиган муаллифлар хусусида шуни айтиш керакки, бу усул зинҳор илҳом ёки фантазия йўқлигини билдирмайди ва улар устидан кулиш ҳамда иккинчи тоифа вакиллари тўғрилиқ, софдиллик, самимият ва югурик фикрлар эвазига эришган муваффақиятлари учун зўр бериб мақташнинг ҳам ҳожати йўқ. Ва яна, Шопенхауэр айтганидек, ёзув столига ўтиргандан кейингина, нима ёзиш ҳақида ўйлайдиган ёзувчини ҳам ёмон муаллифлар қаторига қўшиш керак эмас. Бунда фақат характер хусусиятларидан, таъб-дид, тарбия ва одатлардан келиб чиқадиган тафовутлар мавжуд, холос. Тартибга ўрганмаган, асабий, қизиққон ёзувчи ҳеч қачон олдиндан режа тузиб олмайди, чунки у шунчаки саҳифаларни қоралаб ўтиришни хоҳламайди, улар йўқолиб қолиши ҳам мумкин.

Флобер бўлғуси роман режасини тузиш устида бир неча ойлар мобайнида ҳар куни соатлаб ишлар эди. Режани тугатволгач, шундай дерди: “Романим тайёр, фақат уни ёзиш қолди, холос”. Ва унинг режаси шунчалик муфассал бўлардики, вафотидан олдин тугаллашга улгурмаган “Бювар ва Пекюше”нинг сўнгги боблари режада худди тугал матндек таассурот қолдиради. Ёшлигида дорихоначи бўлиб ишлаган ва ўз касби туфайли тартиб “атири” билан каттиқ дўст тутинган Ибсеннинг кўп ғаладонли қутигаси бўлиб, ўша даврда ёзувчи драма устида ишлаётгани боис, унинг ҳар бир ғаладони драма персонажларидан бири учун мўлжалланган эди. Бутун ойлар давомида у ҳеч нарса ёзмас, фақат ёлғиз ўзи узоқ сайр қилиб юрар ва уйга қаҳрамонлар характерига хос янги хусусиятлар, диалоглардан парчалар ҳамда бутун бир саҳна кўринишлари билан қайтар, сўнгра буларнинг барчасини қоғозга тушириб, қутиганинг тегишли бўлмаларига солиб, териб қўяр эди. Таъбир жоиз бўлса, у худди асаларига ўхшаб ишлар, қутиганинг барча ғаладонлари асал билан тўлар-тўлмас, драматург ёзишга ўтирарди. Асарнинг муфассал режасини наинки ёзув ва қайдларсиз ўз миясида саклашга, балки ана шу хаёлий режада ҳатто тузатишлар ва қисқартишлар қила оладиган ёзувчилар ҳам борки, бунда улар миясининг бурма-бурма бўлиб турган жойлари бамисоли дафтар саҳифаларига ўхшаб кетади. Руссо шундай ишлар эди. У ёзув столига ўтирволиб, фикрлайдиганлардан эмасди. Ёлғиз ўзи сайр қилиб юрган пайтларида ўзича тўхтовсиз монологлар айтар, шу тариқа мавзунини ўзлаштириб, уни бир бутун ҳолга келтирар, қайта ишларди. Кўпгина шоирлар ҳам худди шундай ишлайди. Улар ёзув столига узоқ вақт хаёлан ўйлаб, пишитиб юрган тайёр асарини ёзиш учунгина ўтирадилар. Асар режаси ёки композицияси ўз моҳиятига кўра – ёзувчининг мавзу, фон, персонажлар, кайфият билан, асарнинг эмоционал уйғунлиги ва ҳ. к. билан бирга яшаши, ҳамнафас бўлиши, дунёга келаётган асарни ўраб, чулғаб олган зим-зиё зимистоннинг аста-секин тарқалишидир. Бошланаётган ҳар бир янги кун ўзи билан бирга нур зарраларини олиб келади.

Асар яратишда ўз олдида мақсад қўйиш ва шу мақсад сари олиб борадиган йўлни белгилаб олишга органик жиҳатдан ноқобил бўлган ёзувчилар кўпчиликни ташкил этади. Бу асло ўртамиёналик, уқувсизлик ёки

қобилиятсизлик дегани эмас, бундайлар ҳатто энг буюк ёзувчилар орасида ҳам учраб туради. Улар олдиндан нимаики бўлмасин, пухта ўйлаб, режалаштириб олган бўлишларига қарамасдан, иш соатларида ҳаммаси хазондай шамолга учиб кетади. Чунки улар – тасаввурий инжиқликлар, кутилмаган воқеа, ҳодиса, тасодифлар қўлидаги ўйинчоқлардир. Иш қайси йўналишда кетиши керак, бунга уларда қатъий ишонч йўқ, қатта йўлдан боришаётганда бирдан сўқмоқ чиқиб қолса, унга чалғиб кетиб, кутилмаганда номаълум, гўзал бир водийга кириб қолиб, баттар ҳайрон бўлишади, ҳолбуки, йўлга отланаётиб, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўришмаган. Сокин суҳбат асносида кулоққа чалинган қандайдир ўзгача, ғайриоддий ёки сергаклантирувчи сўз, ҳозиргина бир четга опқўйилган китобчадан олинган фикр, йўл-йўлакай кўрилган сурат ва ниҳоят, ҳар бир жумла замирида намоён бўладиган ассоциацияларнинг бутун бир дабдабали флораси, – яратилаётган асарнинг ўзгартиришлар ва қайта ишлаш, унинг ривожини ва бутун бойлигини билан боғлиқ бўлган манбалар мана шулардир. Обдан ўйлаб чиқилган ва бинойидек тайёрланган драма бирдангина комедияга айланиб кетиб, биринчи пардадаёқ комедия қатнашчилари мудҳиш шарпалар кўланкасида фалокат сари юз тутган воқеалар ҳам бўлган.

Шоирлар ижодида қофия – буюк сеҳргардир. Шоир уйғунлик, ҳамоҳанглик излаб, тил кенгликлари бўйлаб сафар қиларкан, ногоҳ мўлжалдаги йўлдан бурилиб, янгиликлар кашф қилади. Кутилмаган, хаёлга келмаган, ногаҳоний, тасодифий сўз янгича фикр, янги образ, янгича хусусият, баъзан эса ҳатто поэманинг янги персонажи, қолаверса, янги қисми учун ҳам тугунча, уруғдон бўла олади. Юлиуш Словацкий қаламига мансуб “Бенёвский” ёки “Рух-Қирол”даги қанчадан-қанча шеърлар шу тариқа вужудга келган. Гоҳо шоирни чалғитган сўзлар кетидан эргашган югурик фикр қолдирган изларни ҳам пайқаш мумкин. Уни йўлнинг ҳар бир бурилиш, муюлишида янги истиоралар кутиб ётган бўлади, бошни айлантирадиган даражадаги ҳиссиётлар, фавқулодда ҳайратомуз фикрлар хаёлини банд қилаверади. Гарчи сабаблар сал бошқачароқ бўлган бўлса-да, лекин “Пан Тадеуш”нинг яратилиш жараёни ҳам шундай кечган. Биз барчамиз билган поэма 1832 йилнинг кузида ёзила бошлаганидан бутунлай фарқ қилади. Биринчи вариантда Граф университетдан қайтади ва унинг *portrait-charge* – романтик йигитчанинг намунали портретига айлангани ҳеч қандай билинмайди; кашини¹ Робакнинг ҳақиқий характери эгнидаги сутана²дан аранг сезилиб туради. Билмадим, Наполеон легионлари унинг эпопеясига бостириб киришини ва шу туфайли уни Наполеон ҳақида дoston ёзишга ундаган қандайдир немис профессорининг башорати амалга ошишини шоирнинг ўзи олдиндан сезганми-йўқми: ахир, Мицкевич “тамом” сўзини ўнинчи кўшиқдан сўнг қўйган-да! Мицкевич қаламига мансуб мазкур дурдона асар – ушбу ёрқин ва жўшқин тарих бизга фақат қисман таниш, холос, яхлит олганда эса – афсус! – уни аслидай тасаввур қилиш ғоят мушкулдир.

Кимки аввал пухта режа тузиб олган бўлса, уни кунма-кун, бобма-боб, кўшиқдан кўшиққа бажариб боради. Ўз ишининг суръат ва маромини билган муаллиф бир ҳафтадан сўнг боғни тасвирлаши лозимлигини, бир ойдан кейин эса севишганларнинг бўса онларини баён қилишига тўғри

¹ Кашин – поляк католикларининг руҳонийси – *тарж.*

² Сутана – католик руҳонийларининг узун устки кийими – *тарж.*

келишини олдиндан кўра олади. Ишда интизомга риоя қилмайдиганлар эса, масалан, Гонкурга ўхшаб, турлича йўл тутади: илк ижодий шижоатдан рухланиб, дарҳол асарнинг боши билан охирини ёзиб ташлайди, кейинроқ ўртасидан бошлаб ёки орада нима бўлиши лозим бўлса, ҳаммасини ёхуд Зофья Налковская сингари ҳар хил қисмларини қоғозга туширади, лекин уларни қаерга жойлаштириш масаласи очиқ қолади, шу боис доимо нокерак нарсаларнинг кўпайиб кетиш хавфи мавжуд бўлади ёки уларни бутунлай қайтадан ишлашга тўғри келади.

Лекин энг муҳим нарса, бу – биринчи сўзлардир, деган фикрга ҳамма кўшилади. Башарти улар ҳали топилмаган бўлса, унда ишлаш учун ўтириш бефойда: ўчириб, чизишлар, ўкинч, ачиниш, ранж, алам, ғижиниш, дарғазаб бўлиш билан орадан бирор соат вақт ўтгач, ғижимланган бир неча саҳифалар қоғоз ирғитиладиган савагчага равона бўлиши тайин. Илк сўзлар, бу – “сарахбор”, яъни кўшиқнинг боши. Улар ишнинг йўналишини белгилабгина қолмай, балки бутун бир бошли асарнинг характери ҳамда услубини ўзида намоён қилади. Шу ўринда ўз шахсий тажрибамдан мисол келтириб ўтмоқчиман. “Олимпия гардиши”нинг биринчи таҳририда Аркадиядан бошланадиган Олимпия дарёси – Алфей тасвирининг илк жумласи устида тиришиб ишлаганман. Ушбу фрагмент ўзимга ҳам жуда ёққан ва у кейинчалик алоҳида босилган, бироқ “Олимпия гардиши”га тўғри келмагани сабабли, асарга киритилмай, чиқитга чикди, чунки ундаги характер хусусиятлари бутунлай бошқача, ундан беллетристтик асардан кўра кўпроқ эсседа фойдаланиш мумкин эди, бинобарин, китоб шароитига мутлақо ҳамоҳанг эмасди ва бу муҳит ўша илк жумладаёқ ўз ифодасини топган ва китоб то шу бугунги кунга қадар ҳам айнан ўша жумла билан бошланади.

Сеҳрли илк сўзларнинг албатта асар бошида бўлиши шарт эмас, баъзан улар қаердадир ўртада яширинган бўлади, шу боис ҳали бокира саҳифага ташланган биринчи уруғ айнан улар эканлигини билиб олиш ҳам мушкул. Эҳтимол, зайтун дарахтининг кесилган новдасига ўрнатилган ўша эр-хотинлар ложаси ҳақидаги шеърни “Одиссея”нинг ниш урган илк куртаги, деб ҳисоблаган Клодель ҳақдир, – ким ҳам бунини тасдиқлай ёки рад қила оларди? Ўзидаги ижодий тафаккурнинг худди ўша хусусиятларини ўз ҳамкасбидан ҳам топа олган шоирнинг ички ҳис-туйғусига ишонишдан бошқа иложимиз йўқ.

Шелли қаламига мансуб “Атласлик афсунгар” каби камдан-кам асарларни ҳисобга олмаганда, унинг етмиш саккиз октаваси¹ атиги уч кун² ичида ёзиб тугалланган, шиддат билан ёза бошлаган югурик қалам бора-бора секинлаб, охир-оқибат тақа-тақ тўхтаб ҳам қолади. Совуқ ноябрь ойини эслатувчи оғир кезлар бошланади. Ёзувчи ҳайрон бўлиб, умидсизликка тушади: ҳозиргина кучли ва ёрқин бўлиб кўринган нарса бирданига кучсиз ва хира тортиб, ишни давом эттиришга ҳам арзимайдигандек туюлади. Яна бир оз куймалангач, бор кизиқиши ҳам йўқолиб, уни ё ёзув столининг ғаладонига солиб қўяди ё бўлмасам, савагчага қараб ирғитади. Ёзувчиларнинг вафотидан кейин қоғозлари орасидан топилган ва тўла асарлар тўпламининг кўпгина жилдларини тўлдирган ана шундай фрагментлар, булар – у ёки бу сабабга кўра муаллиф олдида ўзининг илгариги жозибасини йўқотган ва унинг ҳафсаласини пир қилган адабий ёдгорликлардир.

¹ Октава – саккиз мисрали шеърининг шакли – *тарж.*

² Поляк шоири Кленович ўзининг “Флис” номли поэмасини икки ҳафтада ёзган! – *муаллиф изоҳи.*

Ҳатто Гёте ҳам ўзидан кейин кўплаб тугалланмаган фрагмент асарлар қолдирган. Отаси уни болалигидан бошлаб, ишни тугатмасдан ташлаб кетмасликка ўргатганига ва у гапга унамайдиган, бир сўзли майдакаш бўлганига қарамасдан, барибир фойдаси бўлмаган. У ўзи ҳақидаги афсоналарда тасвирланганидек, ўшанчалик руҳий мувозанатга, бир текис, сокин ва осойишта ижодий куч-ғайратга эга бўлмаган. “Фауст”га ўлимидан беш кун олдин сўнгги марта назар ташлаган экан. “Фауст” ҳақидаги ғоя айни кучга тўлган ёшлик пайтимда пайдо бўлган, – деб ёзади шоир, – ўшандан буён орадан олтмиш йил ўтибди – барча саҳналар кўнглимдагидек аниқ-тиниқ, ифодали, муқаррар изчиллик билан кўз олдимдан ўтиб турган. Мазкур давр ичида мени ўзига энг кўп жалб қилган дам бу тафсилотни, дам унисини ишлаб чиққан ҳолда, камина ушбу режамга бутун умр бўйи садоқат билан амал қилиб келдим. Аммо қизиқишим сусайгач, камчилик, нуқсонлар пайдо бўлди, улар айниқса, асарнинг иккинчи қисмида сезилиб туради”.

Клоделнинг “L’annonce faite a Marie” – “Марямнинг ҳомиладор бўлгани ҳақидаги ваҳий” асари хусусида ҳам худди шундай дейиш мумкин, у мазкур пьесани эллик олти йил мобайнида ёзган ва шу йиллар давомида унинг тўртта вариантини яратган.

Ҳар бир йирик адабий асар тарихи умидсизликлар, айрилиқ, жудоликлар ва қайтаришлар билан боғлиқ. Баъзан муаллиф уни узоқ вақт бир чеккага олиб қўяди ва гўё бутунлай унутиб юборгандек, кўплаб бошқа нарсалар ёзиш билан машғул бўлади. Жозеф Конрад “Нажот”ни бир неча марта четга суриб қўйиб, яна кейин қайта қўлига олган ва уни йигирма йилдан сўнггина тугатишга муваффақ бўлган. Бунга сабаб шуки, ёзувчи кутилмаганда бўшлиққа дуч келиб, уни нима билан тўлдиришни билолмай қолади: ё тажрибаси ёки ушбу предмет ҳақида билими етишмайди. Кўпинча белгиланган тартибни бузиб бўлса-да, ҳамма нарсани оёғини осмондан қилиб, барчасини қайтадан ишлагиси келади, чунки бирданига ҳаммаси сохта, ясама, шартли, хаёлий, бемаъни ва тутуриқсиз туюлиб кетади. Каден-Бандровскийнинг “Қора қанотлар”и асар устидаги ишнинг қийинчилиги, мураккабликлари мисол бўла олади: “Суратли ҳафтанома”да босилган дастлабки матн кейинчалик амалга оширилган китоб шаклидаги нашридан анчагина фарқ қилади, бунинг сабаби ўша пайтдаги сиёсий вазиятнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлса керак, эҳтимол. Сиёсий тартиботлар муаллифларни ўз қаҳрамонларининг тақдир ва характерларини, китоб тенденцияси ва физиономиясини ўзгартиришга мажбур қилган ҳолатлар билан боғлиқ мисоллар ягона эмас. Бунга кўпинча мутлақо оддий ваз, баҳоналар ҳам сабаб бўлган, мисол учун, ношир соф тижорий фойдани кўзлаб, муаллифдан ҳажман каттароқ китоб ёзиб беришни талаб қилган ва х. к. “Дориан Грей портрети” худди шу тарзда кенгайтирилган, натижада асар композициясига жиддий путур етган.

Қадимгилар адабий асарларда, хоҳ кичик шеър ёки узун дoston бўлсин, хоҳ қисқа лукма ёки катта нутқ бўлсин, бундан қатъи назар, энг аввало, тартиб ва уйғунлик бўлиши ҳақида қайғуришган. Қисмларнинг мутаносиблигига алоҳида эътибор қаратилган, асарнинг бутун вужуди ўзаро уйғунлик, мувофиқликка бўйсундирилган – бусиз бадий асар бўлиши мумкин эмас эди. “Вергилий “Фауст” ҳақида нима деган бўларди?” – дея ўзига ўзи савол беради Красинский. – У буни расво бир нима деган бўлар эди”. Аммо

Вергилий Красиньскийнинг “Ноилоҳий комедия” сига ҳам худди шундай баҳо бериб, унинг чексиз чекинишларга тўла “Дон Жуан” ини эса иккита фикрни мантикий бир бутун қилиб боғлай олмайдиган хиралашган ақл маҳсули, деб атаган бўлармиди, эҳтимол.

Мана, салкам бир ярим асрдирки, бизлар қадимги авлодлардан ўқиб-ўрганишни йиғиштириб қўйганмиз. Нотиқ учун ўз сўзини кириш, асосий ва якуний қисмларга аниқ ва лўнда қилиб бўлиш ҳамиша фойдали бўлган, агар бу қоидага илгаригидек риоя қилинганда эди, бугунги кундаги тартибсиз, мантиксиз ва ҳеч нима билан тўхтатиб бўлмайдиган тийиксиз маҳмаданагарчилик, сафсатабозликлар барҳам топган бўларди, аммо ушбу қоида нотикдан фарқли ўлароқ, ёзувчи учун ҳар доим ҳам фойдали бўлавермайди. Драмаларнинг қадимги намуналар асосида мажбурий экспозиция, конфликт, перипетия (кутилмаган ҳаётий қийинчилик)лар ҳамда кульминациядан ташкил топиши бугунги кунда кўплаб драматургларни кониктирмайди. Ҳатто Ҳорацийнинг йирик асарларда *in medias res* – “ишнинг моҳияти” га кириб бориш ҳақидаги ўгити ҳам бу масалада ёрдам беролмайди. Ўзининг баъзи бир романларини охиридан ёзишга киришган Конрад бу борада ажойиб натижаларга эришган. Тарихий шахснинг таржимаи ҳолини қаҳрамоннинг ўлимини баён қилишдан бошлаб, таваллуди билан тугаллаш эса ушбу ғояни ўзининг Гогасига тиқиштирган Папинининг ғалатилигига қараганда қандайдир катта нарса бўлса ажабмас ва бу тимсол бўлишга ҳам арзийди.

Композициянинг мумтоз назариясига бўлган ишонч сусайган даврдан бошлаб, у ёки бу ёзувчи ўз назариясини яратишга ҳаракат қилиб келмоқда. Болеслав Прус ёшлигидан то умрининг охирига қадар, адабий ижод назариясини илмий жиҳатдан ишлаб чиқиш ниятида бўлган ва унинг қоғозлари орасида шу мавзуга оид ўта кизиқарли хомаки режа, лойиҳалар топилган. Позитивизм йўналишининг вакили сифатида у ҳар бир масалага бағишлаб, кенг кўламли ва мураккаб схемалар тузган, бироқ ҳозирча улар етарли даражада тадқиқ қилинмаган, чунки фрагмент шаклида берилган, лекин қисқа очеркдан йирик романгача – барча мавзулар пухта таҳлил этилгани билан аҳамиятлидир. Пухта ўйлаб чиқиб, тузилган мазкур лойиҳалар кўздан кечирилганда, “Қўғирчоқ” муаллифи ўз ижодида ушбу қоидаларга риоя қилмай, ўзи ишлаб чиққан барча йўл-йўриқларни унутиб, яхшиямки, фантазия ва жўшқинликка эрк берганини сезмаслик мумкин эмас.

Модомики, асар композициясига шунча меҳнат, куч-ғайрат сарфланиб, унинг ҳақида ё танбех ёки мактов сўзлар янграр экан, – бунинг сабаби шундаки, композиция ёзувчи томонидан яратилаётган бадиий организмнинг яшовчанлиги ва гўзаллигини олдиндан ҳал қилиб, белгилаб беради, композицияси яхши тузилган асар соғлом қадди-қоматга хос бўлган ҳислат, фазилатларга эга бўлади. Ҳар қандай майиб-мажруҳлик ва аламли айниш, бузилишлар – оксоқ, букур, мажмағил асарлар ҳам бўлади-ку – қандайдир ўзига хос, ўзгача, масалан, ногирон одамнинг чиройли кўзлари ёки ўткир ақл-идроқ, заковати каби кўркам фазилатлар туфайлигина яшай олиши мумкин. Бироқ уларнинг ҳам замондошлар, ҳам авлодлар томонидан эътироф этилиши сари олиб борадиган йўли хийла оғирроқ кечади.

Тўғри, келаси авлодларга маълум бир муаллиф асари у қолдирган шаклда эмас, балки бошқачароқ кўринишда етиб боради. Ҳомердан сўнг, орадан бир неча асрлар ўтгач, “Илиада” ва “Одиссея” йигирма тўртта

қўшиққа бўлинган бўлиб, айримлари шу қадар кониқарсиз чиққанки, буни Ҳомернинг ўзи ҳам маъқуллаши амримаҳол эди: “Одиссея”нинг VIII китоби суҳбат ўртасида тугайди, давоми эса IX китобга кўчирилган. Лекин одамлар нималарга қойил қолиб, тақлид қилмайди дейсиз! Бобларни шу йўсинда тугаллаш усули Вергилий, ундан сўнг эса бошқалар томонидан қабул қилинган. “Пан Тадеуш”нинг X китобида “кетишмоқда жанг майдонидан, унда стихиялар олишар тезда...” деган шеърини сатрларни ўқирканман, ушбу узилган шеър Мицкевичга “Энеида”нинг тугалланмаган гекзаметрлари ҳақидаги хотирани эслатган бўлса ажаб эмас, деб ўйлаб қолдим. Ҳеродотнинг узлуксиз ҳикоясини тўққизта китобга бўлиб, ҳар бирига тўққиз музадан бирининг номини беришган; Гёте “Ҳерманн ва Доротея”да худди шундай қилган. Шатобриан ўзининг “Memoires d’outre tombe” – “Нариги дунёдан хатлар”идаги қисм ва бобларни ҳафсала билан жойлаштириб чиққан, – энг сўнгги ноширлар эса уларни аямай ўзгартириб, қайта тузиб чиқишган. Муаллифларнинг ўзлари томонидан қисмларга ёки жилдларга бўлинган кўплаб асарлар тақдири шундай кечади, – кейинги нашрларда бу бўлинишлар кўпинча ўзгариб, китоб композицияси бу ёқда қолиб, кўпроқ унинг ҳажмига мослаштирилади. Сенкевич асарлари билан ҳам худди шундай бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Агар янги эмас, – бундай топилмага умид боғлаш қийин – ҳеч бўлмаганда, у қадар сийқаси чиқмаган композицияни қидириб кўрилса, бу худди қарталарни чийлашга ўхшаб кетади, лекин қарталар сони чекланган. Шунинг учун бўлса керак, ўтган қандайдир вақт оралиғида олдин учратган композицияларимиз яна қайтиб келади, ҳолбуки улар яқиндагина гўё эскиргандек туюлар эди. Ва ҳар гал мана шу “эскирганлик” ёзувчиларга ҳаяжонли таъсир кўрсатишига амин бўламиз. Катта, улкан васваса, бу – ё мох босган мавзуни тадқиқ қилишга ёки қандайдир унутилган адабий шакл мадригал¹ ҳақидаги фикр таъқиб қиладиган шоирларни биламан.

Саҳна монологларига берилган қақшатқич зарбани Ибсеннинг хизмати деб кўрсатишади. Ибсендан сўнг ҳеч ким нафақат бу оддий, содда усулни қўллашга журъат қилолмаган, балки унинг устидан ҳатто Ибсеннинг барча ўтмишдошлари ҳам кулган. Расин ва Шекспир трагедияларида роль ўйнаган актёрлар шартномада монологларни тушириб қолдириш ҳақида олдиндан келишиб олишган. Ҳозир эса биз монологларни қаршиликсиз қабул қиламиз, баъзида эса ҳатто бош ария операсидаги каби, сабрсизлик билан кутамиз. Замонавий драматурглар ўз қаҳрамонларини бўм-бўш саҳнада, софит²лар маржони олдида туриб, истиффор келтиргизадилар-у, аммо ўзларини ҳечам обрўсизлангандек ҳис қилмайдилар. Қачонлардир саҳнавий диалогдаги индивидуаллашган тилнинг, мактабнинг адабиёт дарсликларида – “ҳар бир сўз персонаж характери ақс эттиради!” деб мақталган тилнинг дахлсизлиги таъминланади, деб ўйлашган. Буни қарангки, Жироду ўз драматик фантазияларининг барча персонажларига истисносиз худди ўша ўткир ва жозибатор поэтик нутқни жазо бермай бағишлай олар экан.

Реалистик роман муаллифнинг бевосита китобхонга нисбатан ҳар қанаканги мурожаатларини, ҳазил-хузул, персонажлар ордидан маънодор кўз қисишларини супуриб ташлаб, уларни ғалати, кулгили, қизиқ нарсалар сақланадиган ажойибхонага топширворгач, муаллифнинг шахсий

¹ Мадригал – қисқа ишқий шеър – тарж.

² Софит – саҳнани олддан ва юқоридан ёритувчи чироқ – тарж.

фикр, мулоҳазалари ва тушунтиришларига ҳам барҳам берди: борди-ю, эҳтиётсизлик туфайли бирон-бир жумлага муаллиф кўланкаси тушиб колгудай бўлса, у худди Апулейнинг “Метаморфозалар”идаги эшак соясига ўхшаб колган бўлар эди. Бу принципга қатъий амал қилган Флобер Ҳомернинг эришган обрўсини далил сифатида келтирган. Ҳақиқатан ҳам, шоир “Илиада”да фақат икки марта, “Одиссея”да бир марта “ўз номидан”, ундаям “мен” шаклида эмас, балки камтарлик қилиб: “менга” ёки “бизга”, ўқувчига эмас, балки ўз кўшиғи узра уйғоқ турган Муза¹га, кўринмас ҳомийга мурожаат қилиб гапиради. Эндиликда камдан-кам одам кулоқ соладиган Ҳомерни ҳисобга олмаганда, замонавий буюк реалистлар ҳам муаллифга хос камтарлик ва вазминликда ибрат бўлишни бас қилиб, ўз нутқларига ўрин бериш ва ўз шахсий ҳис-туйғуларини ифодалаш учун персонаж ва пейзажларни бетакаллуфлик билан нари суриб, ўзларидан соқит қилмоқдалар. Ваҳоланки, қадимги яхши замонларда ҳам тартибли оилада ёш қиз болага ғамхўрлик қилишгани каби, романни ҳам мураббийсиз қолдиришмаган.

Бизнинг замонга келиб, қахрамонларни бешиқдан то қабргача бир умр ёки хронологик тартибда бутун бир давр мобайнида қамраб оладиган тарихий романлар урчиб, кўпайиб кетди. Қачонлардир йилномаларнинг муаллифлари ёки солномачилар воқеа, ҳодисаларнинг асл моҳиятини англашга интилувчи прагматик тарих йўналишини ана шундай тайёрлаб боришган. Замон ва одамлар ҳаётига нур ёғилган энг муҳим даврларни акс эттирган буюк романлар тантана қилгандан сўнг, уларнинг қайта тикланишини ким ҳам кутибди дейсиз? Ҳораций ўшандаёқ Троя уруши тарихини *ab ovo*, яъни, Елена очиб чиққан Леда тухумидан бошлаб ҳикоя қилишдан бошқасига ярамаган ғоятда “пухта” шоирлар устидан кулган эди. Ҳомер композициянинг ҳеч ким тенг келолмайдиган, энг биринчи устаси эди. Кўпйиллик урушлар ва узоқ сафар, саёхатлар билан боғлиқ воқеаларни қандай қилиб икки ҳафталик вақт оралиғига сиғдира олишни кўплаб асрлар давомида ундан ўқиб-ўрганиб келишган. Ҳикоянинг узоқ вақт бекор қилинган, нокерак шакли дея ҳисоблаб келинган муфассал хроникалар қайтадан тикланиб, янгича санъат, тўғриси айтганда, гарчи хира, туссиз бўлса-да, жонланиб, яна ҳаётга қайтди.

Пруст романи – асар узра вақт уйғоқ туриб, унинг бутун вужудини ёриб ўтади, – санъат асари ўтган кунларни қайтаришнинг бирдан-бир, ягона воситасидир, деган фикрнинг амалий тадбиғи ҳисобланади. Адабий муҳитда ўсиб улғайган Пруст ҳар гал ёзув столига “бирон нима ёзмоқчийдим” ёки “бирон нима ёзиш керагийди” деган ўй билан ўтирар ва бу ҳолат то “ёзадиган нарса бор” деган ишонч билан бир варақ қоғоз олиб, ниҳоят, жойлашиб ўтириб олмагунига қадар давом этарди. Бу ишонч унга баайни илҳом каби кириб келарди: у ўз ҳаёти томонидан адабий асар учун тўпланган материал ўзида мужассам эканини яхши англади. Ҳеч қандай арзигулик воқеалар содир бўлмаган арзон-гаров вақтичоғликлар, беҳуда ўтган дамлар орасида, майда ҳис-туйғулар ва ҳеч бир маънисиз суҳбатлар, ўтиб кетган сон-саноксиз лаҳзалар орасида қатлам-қатлам таассуротлар, кузатувлар кейинга сурилар ва улар бирдан унинг онгида қайғу-алам, дард ва ҳасрат тўлқинига айланиб туғён урар, буларнинг барчасини қайтариш, вақтни орқага қайтариш ва уни этагидан бошига қараб оқишга мажбур этишдан иборат азоб берувчи, оғир ташналик бўлиб кўтарилиб келарди.

¹ Муза – юнон мифологиясида: адабиёт, санъат ва илм-фан илоҳаси – тарж.

Замонавий физиклар Аристотель ва Кантга нисбатан иззат-хурматсизлик қилиб, улар томонидан ишлаб чиқилган “вақт учун мустақил ҳолат”ни ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакнинг азалий изчиллигини асраб қолиш осон бўлмайдиган мужмал ўринга суриб қўйдилар. Олдос Ҳаксли бундан ўзининг “Ғазодаги сўқир” номли романида фойдаланиб, ўз қахрамонлари ҳаётини худди кубик тахлаётган бола каби тартибга солган, аммо улар акс эттириши лозим бўлган оптик яхлитлик ҳақида ўйламаган. Бироқ бундай усул романтиклар томонидан ҳам қўлланилган: уларнинг қахрамони дам улғайиб, умр баҳорига қадам қўйса, дам соч-соқоли оқариб, ўлим тўшагида ётади, бир қарасанг, лўппи қирмизи лабларида табассум жилва қилиб, яна ҳаётга қайтади. Бу – сешанбадан кейин чоршанба, нонуштадан сўнг эса чошгоҳ бошланадиган ўзгармас дунё эмас, балки бошқа оламдир. Эҳтимол, келаси юзйилликда вақт тушунчаси физиканинг тўртинчи ўлчови сифатида XX асрда шоирлар таъсири остида яратилгани маълум бўлиб қолса ҳам ажабмас.

Ёзувчи бир вақтнинг ўзиде иккала вақт ўлчови ичра мавжуд – бирини ўзи яратса, иккинчисига эса, соат милларига кўзи тушиб, тонг ёришган ва қош қорайган пайтларни, йил фасллари алмашинувини кўриб, бўйсуниб яшайди. Лиризмга бой бўлган қисқа лаҳзаларни ҳисобга олмаганда, ҳаёт ва ижод ҳеч қачон барабар мавжуд бўлмайди. Бунинг эса ўзига хос гўзаллик, жозибалари, ўз афзалликлари ва ноқулайликлари бор. Кескин фарқ туғдирган туйғулар жонажон туманлар ва қишни, пўстинга ўралган одамларни, мўйловини қиров босган денгизчиларни – мен бу ерда Гоголь ва Диккенснинг Италияда бўлган пайтларини назарда тутяпман – жанубнинг серкуёш ёғдусида жилва қилиб, ҳаммасидан ҳам кўра яхшироқ тасвирлашга ёрдам беради. Руссо фақатгина қиш фаслидаги шамолларнинг увиллаб эсишлари унга баҳор қўшиқлари бўлиб янграшини таъкидлаган. Ежи Либертнинг “Июль” деб номланган ҳароратли шеърига: 25 январь, 1922 йил санаси қўйилган. Худди унга ўхшаб, Уланд ҳам ўзининг “Lenzlieder” – “Баҳор қўшиқлари”ни қиш фаслида ёзган. Бошқа ёзувчилар эса – булар ҳам худди ўшалар каби, фақат бошқача шарт-шароитлар остида – ёзаётган асарларидаги йил фаслини кўзда тутадилар, баъзида эса ишни тўхтатиб, керакли фурсат келишини кутадилар. Фақат хотираларнинг ўзигина бирданига тасаввур учун озлик қилиб, ёвғон ва кам тўйимли озуқага айланади. Бу қанчалик ҳайрон қоларли бўлмасин, аммо энг хатарли саргузаштлар ва сафар, саёҳатлар тасвирланган асарлар, не тонгки, айнан уйдан эшикка чиқмасдан яшайдиган кишиларнинг қалами остидан чиққан. Бу хилдаги ёзувчилар ўзлари ўйлаб топган йўналишлар бўйича сузиб бораётган кемада туриб, ўз шаҳарча ёки кварталларида истиқомат қиладиган одамлар ҳақида ёзишади.

Ана энди, ёзувчининг шахсий ҳаёти қандай қилиб мутлақ шахсий характерга эга бўлмаган асарга аралашиб қолишига бир мисол. Мишле ўз кундалигига қуйидагиларни ёзиб кўяди: “Хотиним ўлди, юрагим эзилиб, тилка-пора бўлди. Аммо айнан мана шу руҳий тушқунлик менга ғоят катта, деярли иблисона куч бағишлади: ғамгин завқ билан Франциянинг XV асрдаги жон талвасасини, ҳам ўзимга азоб бераётган, ҳам мавзуга оид мудҳиш, даҳшатли воқеаларни ёзишга киришиб кетдим”. Тарихчининг шахсий драмаси шу тарзда Карл VI замонасининг ақлсизлик манзаралари билан, ўша даврнинг ўлим рақси ҳамда маънавий инқирози билан уйғунлашиб, чатишиб кетади. Бундан кўриниб турибдики, муаллиф кайфияти айнан мавзу характерига мос келиб қолган, аммо бунинг тескариси бўлган, яъни юморист-ёзувчи

Энг қувноқ саҳифаларни ўз ҳаётининг ғамгин ёки аламли лаҳзаларида ёзгани ҳақида ҳам қанчадан-қанча мисоллар мавжуд! Кимки агар бунақа нарсалардан йироқ бўлиб, ногоҳ уларга тўқнаш келиб қолгудай бўлса, қутурган тўлқинлар узра ҳар томонга қаттиқ чайқалиб бораётган кемада ноғора чалиб ўтирган беғам денгизчига кўзи тушиб, аччиқ устида унинг кўлини орқасига қайриб ташлаган одам ҳолига тушиши ҳам мумкин.

Ҳатто энг ашаддий таркидунёчи зоҳидлар ҳам ташқи дунёдан бутунлай узилиб кетишга, ҳозирги кундан қандайдир қочиб қутулишга қодир эмас. Энг эҳтиёткор қалам ҳам кечаги ёки бугунги воқеани доимо йўл-йўлакай беихтиёр тилга олиб ўтади ва у матнга муқояса, истиора ёки ундов сўз тарзида “лип” этиб кириб қолади. Классик филология ўтган даврларга оид бунақанги шама, ишора, асар, аломатларни “тутиб” олишга моҳир ва улар шубҳали хронология билан йўғрилган асарлардаги саналарни аниқлаб, уни тақдирлайдилар. Биографлар муаллифларнинг давлат тузуми, оилавий келишмовчиликлар, жисмоний дармонсизлик ва ҳ. к. ларга оид сезилар-сезилмас шама, ишораларини қидириб топиб, ўзларининг ўткир ақл-заковатларини минг марталаб намойиш қилишган.

Бизга ҳамма нарсалар таъсир кўрсатади, бизни ҳамма нарсалар ўзгартиради. Ҳар бир лаҳзада миямизни қутилмаган, ногаҳоний, тасодифий таассуротлар қуршаб олади, улар ёзувчи яратаётган персонажнинг жумлалар колоритига, фикр оҳангига, характер хусусиятларига, адабий асар сюжетига таъсир қилиб, баъзан арзимас, баъзан кескин даражада ўзгартиради, улар таркибига ҳар доим ҳам мақбул бўлмаган ёт унсурларни олиб киради. Қалам ҳали саҳифага тегмай туриб, ҳаттоки бир ёки иккита жумла худди кўнгилдагидек ёзилади деб, ким ҳам кафил бўла оларди? Ҳатто керакли, зарур сўзларни топиш йўлидаги изланишларимиз ҳам кўпинча иродамиз измига бўйсунмай, сирғалиб кетиб қолаверади.

“Китобларни исталгандек яратиб бўлмайди, – деб ёзишади ака-ука Гонкурлар ўзларининг “Кундалик” саҳифаларида. – Аввалбошданок, фикр ҳаёлимизга келар-келмас, биз ана шу ҳолат измида бўламиз ва кейин қандайдир номаълум куч мажбурий равишда мавзу ривожини олдиндан белгилайди ва қаламни юрита бошлайди. Баъзан биз ҳатто ўз ижодимиз маҳсули бўлган, ўзимиз ёзган китобларни тан олишга ҳам қийналамиз: шунча нарсалар, буларнинг барчаси ўзимизда мавжуд бўлганига ҳайрон бўлиб, лол қоламиз, биз эса бундан мутлақо беҳабар эдик...” Айниқса, ёзувчи фанодан, йўқлик қаъридан чорлаган инсоний образлар хавотирли, ташвишлантирарли даражада мустақилликни кўлга киритади. Персонажлари ўзининг измида эмаслиги, уларнинг сўзлари ва хатти-ҳаракатлари унинг учун қутилмаган ҳодиса эканлигини тан олиб, эътироф этган ёлғиз Теккерей эмас. Гончаровга ҳам ўз қаҳрамонлари мудом тинчлик бермай, унинг кўз олдида ҳар хил саҳналарда намоён бўлишар, узук-юлуқ гаплари қулоғига чалинар, атрофида буткул мустақил мавжудотлар айланиб юргандай туюлар, ўзи эса бор-йўғи сусткаш томошабинга айланар эди. Шунга ўхшаш галлюцинация¹лар Ибсен билан ҳам содир бўларди. “Бугун, – деганди у бир куни хотинига, – менинг олдимга Нора келди. Эгнида хаворанг қўйлак бор эди. У хонага кириб келиб, елкамга кўлини қўйди...”

Ижодий тасаввурга эга инсонларнинг ўз персонажлари ҳақида фантазия билан гапиришлари ҳеч қандай ҳайратланарли эмас. Улар поэма, драма ва

¹ Галлюцинация –йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши, сезилиши – тарж.

романларнинг қахрамонлари фаолият бошлашлари биланоқ, мантикий ва изчил ривожланиб борадиган воқеалар доирасига киришлари ҳақидаги оддий ҳақиқатни образли тил билан баён қиладилар, зеро, муаллиф ўз асарига путур етказишни истамас экан, ана шу изчилликни ҳам буза олмайди. Уларнинг характерлари, ижтимоий муҳит, оилавий муносабатлар, феъл-атвор, юриш-туришга сабаб бўладиган барча шарт-шароитларни аниқлаб олгач, муаллиф ўзини гўё ўз қахрамонларига мақсад ва воситалар танлашда тўла эркинлик бергандай тутати. Аслида эса у фақат ўзига ва инсоний ҳақиқатга ишонади, холос.

Мифологиядаги худоларга ўхшаб, мўъжизалар ва кутилмаган янгиликларни сохтлаштирувчи инжиқ, бекарор муаллифлар, костёл минорасидаги флюгер сингари ўзгарувчан, бебурд, бетайин қахрамонларни яратувчи ижодкорлар ҳатто энг хайрихоҳ, окқўнгил ўқувчининг ҳам тоқатини тоқ қилиб юбориши мумкин. Агар муаллиф китобнинг ҳар галги қайта нашрида персонажларни қайтадан ишлайверса, уларга ишониш ва кўнгил кўйиш мумкинми? Башарти улар ҳар доим ўзгараверса, унда бутунлай мавжуд бўла олмас ҳам эдилар.

Мабодо асар жуда кенгайиб, йириклашиб кетаверса, бу муаллифнинг ўзини ҳам тонг қолдириши мумкин. Мицкевич эпизодик фигура – оддийгина сенбернар ит қандай қилиб ўз эпопеясидаги бош қахрамонга айланиб қолганидан ажабланиб, ўзига келолмаган экан. Сенкевич эса, трилогиянинг сўнгги қисмини ёзаётиб, Володиевскийни дастлаб комик фигурага айлантириб қўйгани учун ўзини ўзи айблаган. Толстой, Стендаль, Достоевский, Ибсен каби буюк руҳшунослар пайдо бўлиши билан, муаллифлар шуни олдиндан яхши билишардики, уларнинг қахрамонлари сўнгги саҳифага етиб боргунга қадар, илк саҳифалардагидан фарқли ўлароқ, бошқа одамларга айланиб қолишнинг сон-саноксиз имкониятларига эга бўладилар. Ўз қахрамонларини ўзгаришлар ва ривожланиш йўлига олиб чиққан улуғ устозлар санъатини шунчалик яхши таҳлил қилиб, таништиришда адабиёт тарихи ва назарияси бўйича тадқиқотларнинг ёрдами катта бўлди. Натижада ягона формулага уюшган адабий образларнинг турлари йўқ бўлиб кетмади. Уларни ҳали ҳам китобларнинг саҳифаларида, саҳналарда учратиш мумкин, эри ва жазманларини алдаш бўйича ажойиб қобилиятга эга бўлган эпчил ва топқир, шўх хотинча эса, Милет қиссалари замонларидан буён ҳам ҳеч қандай ўзгаргани йўқ. Ўз саҳифаларини ана шунақанги “кўғирчок”ларга раво кўрадиган муаллифлар – бунини пародия тарзида қилмаётган бўлсалар агар, – бемаза ёзувчиларнинг шу қадар паст тоифасига мансубки, улар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳам фойдаси йўқ.

Адабиёт тўғри маънодаги қахрамонлардан бошқасини билмаган даврларда, муаллиф ўзи яратган персонажларнинг самимий ҳурмат-эҳтиромига умид боғлай олмас эди. Агар худолар, улуғ сиймолар, даҳолар, ҳоким, ҳукмдор, ҳокон, султонлар, мағрур ва такаббур рицарьлар тирилиб келиб, унинг камтарона ижодий лабораториясига юқоридан туриб назар ташлаганларида, шоир уларни яратиб, ўз бурчини адо этган, холос ва унинг тунларини тўлдирган чиройли, ширин тушлар учун ҳамда улар ҳақида сўзлаб бермоқ мақсадида ҳормай-толмай кидириб топган гўзал, жарангдор сўзлар учун ҳам улардан минатдор бўлиши лозим, деган қарорга келган бўлар эдилар. Лекин уларнинг ўрнига келган ва улардан қахрамонларнинг номларини мерос қилиб олган оддий, содда одамлар ўзлари ва ўз ҳаёти билан ёзувчига қанчалик ташвиш, безовталиклар, хафагарчилик, ранж,

алам, озор етказганликларини ҳеч қачон англаб етмаган бўлардилар. Уларнинг оддий уй-жойлари, бир коса ёвғон шўрва билан бир бурда нондан иборат тушлик овқатларини тасвирлаб бериш учун ёзувчининг шунча меҳнат қилганига сираям ишонишмаган бўларди. Ажойиб ва ўткир ақл-заковат соҳиби улар билан кўп кунлар давомида машғул бўлишини, уларнинг тақдири, турмуш тафсилотлари, суҳбатлари уни уйқудан ҳам маҳрум қилаётганини билгач, лол қолган бўлишар эди. Аммо буни балки муболаға ёки шунчаки уйдирма деб ўйлаган ҳам бўлишармиди, эҳтимол. Ва шу ўринда бир эмас, балки бир неча, кўпгина ёзувчилар ҳам улар билан ҳамфикр бўлган бўлишарди. Негаки, сўз санъаткорларининг реалистик роман яратиш йўлида сарфлаётган куч-ғайрат ва меҳнатлари ҳаммага ҳам бирдек манзур эмас. Масалан, Польшада бунинг устидан Лесьмян кулган бўлса, Францияда – Поль Валери. Икковлон сийқаси чиққан маросим, расм-русумлар, удумлар ва кундалик воқеаларни тасвирлашга “провинциал мешчанликнинг қолоқ турмушига атаб услубий ёдгорликлар бино қилган” Флоберга ўхшаб катта маҳорат сарфлаб ўтиришни бемаънилик деб ҳисоблашган. Валери ўз фикрини худди шундай ифода қилган. У куйидагича жумлани ёзолмаслигини ўзи тан олган: “Қаҳвахонага кирдим ва бир шиша пиво буюрдим”. Валерини ҳаётнинг интеллектуал шодлигидан ташқаридаги ҳеч нарса қизиқтирмас эди.

Тўғри, санъат соҳасидаги ортик кучайишдан, бадиийликдан гўёки азият чекадиган кўплаб асарлар бор, уларда восита билан муҳит ўртасидаги номутаносиблик кўзга ташланадики, уни мана шу воситалар шунақанги ёрқин тарзда қандай бўлса шундай тасвирлаб беради. Айниқса, содда тилда сўзлашувчи, оддий, кундалик фикрларни ифода қилувчи персонажлар диалогларининг табиат, шаҳар, авеню, улкан, баҳайбат уйлар, ҳашаматли хонадонларнинг дабдабали, тамтароқли тасвири билан навбатма-навбат бўлиниб туриши ўқувчининг ғашини келтиради. Бир-бири билан ўзаро суҳбатлашаётган ана шу содда, гўл одамлар гўёки ўзларининг оддий, камтарин ҳаётдан ҳам кўра муҳимроқ қандайдир тантана учун тайёрлаб қўйилган ажойиб декорациялар орасида худди адашиб қолгандай таассурот уйғотади. Ким билади, эҳтимол, XIX–XX асрларда яратилган баъзи бир романлар келаси авлодларга бизга сарой шоирларининг буколика¹лари қандай туюлган бўлса, шундай сунъий кўринса ҳам ажабмас. Лекин шундай бўлса ҳам, кўплаб асрлар мобайнида ёзувчилар фақат имтиёзли мавзулар ва қаҳрамонларни танлай олишган, деган фикрдан бизни ҳеч ким қайтаролмайди. Танлов келиб чиқиш, маданият даражаси, бойлик, таълим, ўзига хослик, фавқулоддалик, устунликни белгилаган. Мана энди оддий, одатдаги, кундалик ҳаётнинг мукамал адабий шаклда тасвирланишга муносиб эканлиги адабиёт томонидан эътироф этилган пайтдан бошлаб, бу борада янгича юксалиш даврига қадам қўйилди.

Сўз билан алоқага киришар экан, нарсалар ва воқеалар сийқалиқдан озод бўлиб, уларни фавқулоддалик шуъласи мунаввар айлайди. Сўз нафақат тушларимиз ва ўй, орзу, хаёлларимизни мужассамлантирибгина қолмасдан, балки бизни ўраб турган кундалик доимийликни ҳодисалар чигаллигидан халос қилиб, ўзгартириб юборади, ажойиблик ва ғаройиблик бахш этади.

Ана, тахтачадан юқорига чиқди югуриб,

Ортга ҳам қарамай,

Очиқ деразадан учиб кирди пир этиб,

¹ Буколика – чўпонлар ва қишлоқ ҳаёти идеаллаштириб тасвирланган адабий асар тури – тарж.

Янги ой каби, йигит олдиди

Кўринди ялт этиб.

Ва кўйлакчасин олди чангаллаб...

Шоир қаламига мансуб ушбу арзимас сатрлар абадиятга бурканади, у совут кийган Ахилл билан учрашади. Ҳар бир шеър, ҳар бир жумла – лаҳзалар, предметларга, одамларнинг имо-ишоралари, табассумлари, ўй, хаёл, ниятларининг ўткинчи, бебақолигига кўйилган ёдгорликдир. Ёзувчи ушбу ёдгорликларни бир вақтнинг ўзида ҳам воқеликнинг ўзига, ҳам шиддатли оқим олиб кетаётган ўз ҳаётига кўяди. У яратаётган барча нарсалар қатъий равишда унинг ўзи билан ҳам қандайдир руҳий-маънавий алоқага эга. Унинг асарларида ўз тақдир-қисматининг, завқ-шавқ, қувончларининг, афсус, армон ва ғам-андуҳларининг зарралари, аломатлари баайни қон таначалари янглиғ айланади...

Оқ кўйлакни ким миҳчадан олиб,

Юмиоқ оромкурси суянчиқларига

Илиб кўйди чала-чулла, кенг қилиб?

“Пан Тадеуш”нинг ўқувчилари учун бу Зося хонаси тасвирига оид кўплаб тафсилотлардан бири, холос ва оқ кўйлакча образи саҳифалар узра сирғалаётган нигоҳни ўзида аранг тутиб қолади. Шоир учун бу ҳаётий лаҳза, у худди юракка яқин тақиб юриладиган медальон каби ардоқлидир. Айнан шундай кўйлакни Мицкевич Тухановичига илк бор келган пайтда Мариланинг хонасида кўрган ва илмга чанқоқ дўстларининг ҳазиллашиб айтишларича, у аввал кўйлакни, сўнг эса қизни севиб қолган.

Адабий асар яратиш жараёнининг шаклланишига оид сон-саноксиз жиҳатлар ичида иккита энг муҳими – ибтидо ва интиҳодир. Биринчисида кўклам шамолининг эсишини эслатувчи нимадир бор, у – қанотларнинг париллашида ва тонгги шафақнинг енгил, мафтункор, ҳаётбахш безакларида мужассам – бамисоли қайиқ, елкани эса умид. Иккинчиси, гарчи уни олдиндан кўриб, пайқашган ва шу пайтгача кутишган бўлса ҳам, ҳар доим тўсатдан кириб келиб, ҳайрон қолдиради, безовта қилади, озор беради. Аслида ҳам бу интиҳо – охиримикин, деган фикрни ўзлаштириш қийин, бунга ишонгинг келмайди. Эртасига ёки кейинги кунлар ичида шубҳа-гумон тобора ортиб боради, ёзувчи яна тағин сўнгги саҳифага қайтади, ўзгартишлар, янги қўшимчалар қилади, йўл кўйган хатосига амин бўлмагунча ва дастлабки хотимани тугатмагунча, бетўхтов узилиб қолган мавзуни янада ривожлантириб, мукаммалаштираверади. Қўлёзмада кўпинча муаллиф сўнгги нуқтани кўйгандан кейин ҳам, унинг иккиланишлари ва безовталикларидан далолат берувчи изларни учратиш мумкин. Бу айниқса, кенг қўламли, йирик асарлар – драмалар, поэмалар, романлар учун характерлидир. Асар ниҳоясини муаллиф иш бажарилди, деган руҳий енгиллик туйғусини ҳис этган ҳолда, лекин бир оз ғамгин кайфият билан қарши олиши мумкин.

Бу ҳақда икки ёзувчи қуйидагича фикр юритади. Диккенс: “Икки йил давом этган тасавурий меҳнатдан сўнг, қаламни қанчалик ғам-ғусса билан четга олиб кўясан! Муаллиф гўё вужудининг бир қисми у дунёга ўтиб кетаётгандек ҳис қилади ўзини”. Конрад: “Тамом” сўзини ёзаётган перо гичирлайди ва мени тан олиб, эътироф этган, олдимда имо-ишоралар қилиб турган, мен билан шунча йил бирга яшаган одамларнинг бутун бир жамоаси ғуж-ғуж шарпаларга айланади – улар ортга чекинади, шакл-шамойиллари

хиралашиб, ғира-шира туман билан қопланади... Бугун эрталаб шундай хиссиёт билан уйғондим, гўё танамнинг бир парчасини стол устидаги саҳифалар орасига кўмгандек эдим”. Икки овоз ва улар бир-бирига қанчалик ўхшаш, бу каби овозларни эса юзлаб эшитиш мумкин. Ёзувчи ўзи тўқиб чиқарган олам билан хотиржам хайрлаша олиш учун унда жуда узоқ вақт яшайди. Баъзан ижодкор ўз қахрамонлари ёки даврдан буткул узилиб кетолмайди, бундай ҳолларда Сенкевичнинг “Трилогия”си ёки Голсуорсининг “Форсайтлар ҳақида сага”сига ўхшаш туркум асарлар, гоҳида эса Сенкевичнинг қоғозлари орасидан топилган, “Камо грядеши”нинг давоми сифатида ўйлаб кўйилган романнинг биринчи боби сингари қисқа фрагментлар юзага келади.

Аммо тугалланган асар ўз ижодкоридан кўпинча бир умрга ажралиб, узоқлашиб кетади ва вақт ўтган сайин унга тобора бегоналашиб бораверади. У янги асарлар ёзади ва улар эскиларини дилдан ва хотирадан (янги нарса яқинроқ бўлади-да) суриб чиқариб, уларнинг ўрнини эгаллайди, орадан бир неча йиллар ўтиб эса, ёзувчи ўзининг эски китобларидан униси ёки бунисига ногоҳ кўзи тушиб қолгудай бўлса, унга ўз ҳаётининг шундай қимматли бир бўлагини бағишлагани, китобнинг режасини шунча узоқ вақт ўйлаб юргани, у бир пайтлар ўзига шу қадар азиз ва яқин бўлганини эслаб, хайрон бўлиб, изтироб чекади. Муаллифлар ўзларининг ҳамма асарларини ҳам бирдай яхши кўравермайди. Мицкевич энг охириги йилларда “Конрад Валленрод”ни ёқтирмай қолган ва энг ёмони, “Пан Тадеуш”дан ҳам шу қадар кўнгли совиганки, натижада уни йўқ қилиб юбормокчи бўлган, яхшиямки, иш шунгача бориб етмаган. Вергилий ўз васиятномасида агар ҳаётлигида “Энеида”ни тугаллай олмаса, уни йўқ қилишларини тайинлаган. У тўсатдан вафот этгач, император Август шоирнинг сўнгги истагини бажо қилиш ўрнига, ёзиб тугалланмаган, икки минг йил шон-шухратга бурканган бир неча гексаметрларни беради. Киплинг ўзининг “Recessional” номли машҳур шеърини чиқинди саватчасига ташлаб юборади, сўнгра уни Сара Нортон исмли бир аёл олиб, шоирга шундай қаттиқ ёпишиб оладикки, охир-оқибат шеърни чоп эттиришга розилик беришга мажбур бўлади. Эндиликда ўз муаллифлари хуш кўрмаслиги сабабли йўқ бўлиб кетган қанчадан-қанча ажойиб асарларни санаб, саноғига етиб бўлмайди. Бундай ёқтирмасликнинг келиб чиқишига одатда – биз кутган, орзулаган китоб билан номукамал чиққан асар ўртасидаги узилиш, нумовофиклик сабаб бўлади. Чунки ўзи ҳаёлан ўйлаб юрган, орзуманда бўлган, ҳис қилган тўла-тўқис, мукамал асар яратишнинг уддасидан чиқа оладиган даҳо ҳали туғилмаган. Йиллар ўтиши билан ёзувчи ўзининг у ёки бу асарига, ҳаттоки бутун ижодига кўнгли тўлмай, нафрат билан қараши ҳам мумкин. Ўйлайманки, Франц Кафка ҳам кўп йиллар мобайнида ёзув столида йиғилиб қолган қоғозлар уюмига худди шундай назар билан қараган. Уларни йўқ қилиб ташлаш ҳақидаги васиятига дўсти Макс Брод қарши туриб, Кафкани ҳалокат ва унут бўлишдан сақлаб қолган.

Шундай ёзувчилар ҳам борки, китоби нашрдан чиқиши билан уни ба-тамом унутади – лоқайд ва паришон бир алпозда қўлига олади-да, сўнг токчага ташлаб қўяди, вассалом. Ҳолбуки, бундан атиги икки ҳафта олдин сўнгги корректуралар устида безовталаниб, хатоларни тўғрилаш ва тузатишлар киритиш ҳақида босмахомага кўнғироқ қилган, китобнинг охириги жумласидаги сифатни ўйлаб, кечалари ухламай чиққан, мундарижа, қоғоз

сифати, муқовани деб ношир билан аразлашиб қолган эди – мана энди эса ўша хавотир, ташвишлари ва югур-югурлари объекти бўлмиш китоб ҳали босмаҳона бўёғининг ҳиди кетмай, қўлига келиб тушиши билан унга бўлган қизиқиши бирдан сўнади-қолади. Буни адабиёт тарихидаги ғалати, қизиқ, кулгили воқеа, ҳодисалар орасидаги энг ҳайратланарлиларидан бири деса бўлади. Уни айрим драматургларнинг шундай бир одати билан қиёслаш мумкин, улар ўз пьесаларининг ҳар бир репетициясида ҳаяжон, ташвиш, хавотир, ҳатто зарда, жаҳл ва жон-жаҳди билан ҳозир бўладилар-да, сўнг премьерара куни эса қаёққадир ғойиб бўлиб, пьеса ҳақидаги мақола чиққан газета ҳам етиб бормайдиган қандайдир гадойтипмас, овлоқ жойларга яшириниб олишади.

Албатта, бу ўз асарига баҳо бериши лозим бўлган бегона, ёт фикрлар олдида пайдо бўладиган ногаҳоний қўрқув ифодасидир. Нимаям дердик, ёзувчи халқининг шунақа асабий ва инжиқ бўлиши маълум. Уларнинг баъзилари ўз китобларига нисбатан нафратланиш ёки жирканиш даражасига етиб бормасалар ҳам, лекин барибир унча яхши муносабатда бўлишмайди. Китобни камдан-кам ҳолларда қўлларига олиб, шундаям деярли ҳеч қачон беғараз, холисона қайта ўқиб чиқмайдилар. Бироқ асарнинг қайта нашр қилиниши кутилаётган ва унга қандайдир ўзгартиришлар киритиш зарур бўлган пайтлардагина шундай қилишга мажбур бўладилар. Ўта сермахсул ёзувчиларда эса ҳатто иш шунгача ҳам бориб етмайди – улар ўзларининг эски китоблари билан фақат ноширлар ила тузиладиган шартномалар орқали алоқада бўлишади ва гўё ўзлари ҳеч қачон ёзмагандек, уларни унутиб ҳам юборади. Гёте бир куни бир неча тарқоқ, бут бўлмаган саҳифаларга дуч келиб, катта қизиқиш билан ўқиб чиқади, кейин маълум бўлишича, уларни бир вақтлар ўзи ёзган экан. Ҳатто ўз китобларига нисбатан жирканиш ёки нафрат билан муносабатда бўлиб, уларни ўзида сақламаслик ҳоллари ҳам учраб туради. Фақат кам ёзадиган ва ҳар бир шеърини хаёлида узоқ вақт ўйлаб, пишитиб юрадиган шоирларгина ўз асарларини яхши билладилар ва деярли барча шеърларини ёдда сақлайдилар. Феликс Пшисецкий ўзининг “Зимистон қўшиғи”ни тўлиқ ёдда сақлаган ва дўстлари илтимос қилиб қистайвергач, шундан кейингина шу бир ҳовуч шеърларни аввал дўқондан сотиб олинган дафтарчага кўчириб ёзган-да, сўнгра мўъжазгина китобча ҳолида нашр эттирган ва ундаги барча шеърларни ёддан билган.

Ёзувчиларнинг ўз китобларига нисбатан турлича муносабатда бўлишларини кузатишимга тўғри келган. Баъзи бирларида ҳар бир нашр чиройли муқовалари билан хронологик тартибда териб қўйилган бўлади, гоҳида улар шахсий кутубхонанинг энг катта бўлимини ташкил этади, бошқалари эса китобларни худди нокерак лаш-луш, эски-туски нарсалар сингари у ер-бу ерга тикиб ташлайверади, уларни ҳеч қачон тополмайди ҳам, бу китоблар кўпинча тўзиган, кир-чир бўлади, зарур бўлган пайтда бундай муаллифлар ўз китобларини кутубхонадан олишларига тўғри келади. Мазкур ёзувчиларни ўз асарлари барчага тарқаб кетганининг ўзиёқ тўла қониқтиради ва ушбу китоблар уларни ортиқ қизиқтирмайди. Тугалланган нарсаларнинг бизлар учун шунчалик кам аҳамиятга эга бўлишининг боиси, ёзишни орзу қилаётган асарларимиз фикр-хаёлимизни буткул банд қилиб қўйганида бўлса керак, эҳтимол ва бу китоблар дунёга келиши мумкин ёки ёзилмай қолиб кетиши ҳам мумкин.

Абрахам ВАЛЬДЕЛОМОР

(1888–1919)

КАБАЛЬЕРО КАРМЕЛО

Ҳикоя

*Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси*

Перулик ёзувчи, шоир, драматург, журналист. Камбағал оилада туғилиб ўсган А.Вальделомор 1910 йили Сан-Маркос миллий университетининг филология факультетини битиргач, ўзини дастлаб журналистика соҳасида синаб кўрган. А.Вальделомор Перу авангард адабиётининг асосчиси саналади. Унинг турфа хил услубда ёзилган ҳикояларида эркин ижодий тажриба етакчилик қилади. А.Вальделомор шеърят ва драматургияда ҳам сермаҳсул ижод қилган.

I

Кунлардан бир кун нонуштадан сўнг, қуёш нурлари аллақачон киздира бошлаган маҳал чоғроққина майдон бўйлаб, уйимиз томонга зулукдек отини никтаганча бир суворий елиб келаётганига кўзимиз тушди: унинг бўйнидаги рўмолча шамолда ҳилпирар, қора ипак ёпинчиқнинг попилтириғи пирпирар, лик тўла, вазмин хуржуни чайқаларди.

Биз уни дарҳол танидик. Узоқ айрилиқдан сўнг уйга қайтиб келаётган қадрдон акамиз эди. Биз кувончдан ақлу ҳушимиздан айрилгандек қийқирганча унга пешвоз чиққани югурдик:

– Роберто! Роберто!

Отлиқ тош тўшалган, гир айлана деворлари устунларига чирмовуқгул ва гулбеорлар чирмашиб кетган ҳовлига кириб келди-да, отдан тўғри бизнинг бағримизга отилди.

Онамнинг қанчалар суюнганини кўрсангиз эди! У ўғлини тинмай бағрига босар, офтобда қорайган қўлларини силаб-сийпалар, акам унинг назарида озган, ҳорғин ва қийналгандек эди. Роберто чанг-чунг қийимини алмаштирмай ҳаммамизни – укалари ва сингилларини лол қолдириб уйимизни кўздан кечириб чиқди: ўзининг хонасига, емакхонага бош сукди, ўзи йўқлигида пайдо бўлган буюмларга назар солди ва охири боққа оралади.

– Мен эккан анжир дарахти қани?

У аччиқланиб ўзи уруғини қадаб кетган кўчатни излай бошлади. Биз ҳаммамиз кулиб юбордик.

– Ўша қидираётган дарахтинг тагида турибсан-ку!..

Дарахт баланд бўлиб ўсган, денгиздан эсаётган шамолда шохлари

* Манба: Перуанские рассказы XX века. Издательство «Художественная литература», 1973 г.

оҳиста чайқаларди. Акам унинг танасига бир-икки қоқди, ғубор қоплаган япроқларини сийпалаб артган бўлди; кейин ҳаммамиз биргаликда ошхонага қайтиб кирдик.

Столда акамнинг лиқ тўла хуржуни ётарди; у хуржундан битта-битталаб ҳар хил совға-саломлар олиб ҳар биримизга улаша бошлади. Бу совғалар орасида шунақа нарсалар бор эдики, асти қўяверасиз! Қаерларга бормаган, нималар келтирмаган дейсиз! Кебрада-де Умайнинг донғи кетган узундан-узун пишлоқ қаламчаларидан тортиб кокос, ёнғоқ ва мағиздан пиширилган ширинликлар дейсизми, қайнатилган ловиядан тайёрланган обакидандону, қовоқчалар ичига ранг-баранг попуқлар, қанд-курс мевачевалардан солиб, рангли қопқоқларига “Чинчо-Бахо”да тайёрланган номи ёзиб қўйилган ширинликлар; қоғоз қутиларда картошка уни билан тухум сариғини аралаштириб қовурилган сарғиш, латиф, енгилгина, асалдек ширин бисквитлар; Сьерра вилоятида “Гуаманг тошларидан” тарошлаб ясалган азиз-авлиёларнинг ҳайкалчалари; коробка-коробка манхар бланко¹. Баъзан гўшт, мағиз билан қиймаланган грейфрут соққалари ҳамда жангари хўрозларнинг оёғини боғлаш учун махсус, оқ-қизил чилвир. Акам совғаларни улаша туриб кимгалигини номма ном эълон қилар эди.

– Бу ойимга... Бу Росага.. Мана бу сингилгинам Хесусга... Бу эса Эктарга...

– Дадамизга-чи?.. – деб сўрадик ҳаммамиз бараварига, у совғаларни улашиб бўлгач.

– Ҳеч нарса...

– Вой?! Дадамларга ҳеч нарса келтирмадингми?

Оиламизда ҳамманинг жони-дили бўлган Роберто ўттиз иккита тишини кўрсатиб илжайди ва хизматкорни чакирди.

– Кармелони келтир! – деди у.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас хизматкор қафас кўтариб келди ва ичидаги хўрозни чиқариб юборди; озодликка чиққанини сезган хўроз қотиб қолган оёқларини букиб очди, қанотларини патирлатиб қўйди-да, янғрок овозда кичқирди:

– Қо-қо-қо-қоо!

– Бу эса дадамизга совға! – деди акам.

Ўша олис болагимизда ҳаммамизнинг юрагимиздан ўрин олган хўроз шу тариқа уйиимзга келиб қолган эди; бу қадрдон жониворнинг ҳаёти ҳикоя қилиб беришга арзигулик эди; у ҳақидаги мунис хотиралар ҳали-ҳануз хонадонимиз калбидан ўчмайди. Кабальеро Кармело ҳақидаги хотиралар...

II

Писко узра сутдек тонг нури ёйила бошлади. Биз дадамизга қаҳва тайёрлаш учун ошхонада ғимирлаб юрган онамдан кўз узмай бўзариб келаётган субҳидам ҳарорати оғушида яйраб ётардик. Дадам ишга ошиқмоқда эди. Онам бориб оқсочни уйғотди; кўча эшикнинг ғирчиллаб очилгани эшитилди; хўроз кичқирди, бунга жавобан кўни-кўшнилари даканг хўрозлари жўр бўлишди; денгиз гувиллаши эшитилди; биз ётган хонага салқин, ҳузурбахш шабада ёпирилди. Отамни ишга кузатгач, онам тепамизга келиб, тунги қўйлақларимизни ечмай, каравотнинг ўзида тиззалаб

¹ Манхар бланко – Лотин Америкаси мамлакатларида хамирсимон маҳсулотлар устига суртилдиган оқ рангли сутли паста.

ибодат қилишга ундади. Кейин биз кийиниб, ювиниб-тарангач, узокдан новвойнинг элас-элас овози эшитилди. Уйимиз ёнига келгач, у ховлида юрган онам билан ҳол-аҳвол сўрашди. Бу хушнуд, беозор мўйсафид эди, у онамнинг айтишига қараганда, анчадан буён ҳар куни бир хил пайтда эшакка икки сават қайноқ, мағзи ширин нон ортиб уйимиз ёнидан ўтар эди. Ҳар хил нонлар бўларди саватда: жайдари ундан ёпилган гижда, патир, французча булочкалар, майизли кулчалар, ширмойнонлар.

Онам нон танлар, синглим Хесус саватга тахлар эди. Новвой кетгач, бизлар нонларни ошхонадаги клеёнка билан қопланган столда қолдириб, парранда-ю, кўй-кўзиларимизга овқат бергани борардик. Биз нонларни ажратиб, тўрваларга солар ва ўша ёқимтой жониворлар қишлайдиган кўрага борардик, бизни кўрган захоти улар олдимизга ошиқишарди. Каптарлар учиб тушган, товуклар дон талашиб уришган, қуёнлар эса оёқ остида уймалашган. Қоринлари тўйгач ҳам нари кетмасди. Эчки тумшуги билан тиззамизга суқилар, жўжалар чий-чийлаб, хит қилиб юборар, узункулок, аразлаган боланикига ўхшаш тугмадек кўзлари жавдираган қуёнлар хавотир ичида яқинлашар, куни кеча тухумдан чиққан, тухум сариғидек тилларанг ўрдак полапонлар ёғоч тоғорада ғимирлашар эди. Оёқларидан чилвир билан боғлаб қўйилган Кармело ўзи эгаллаган кунжакдан туриб кичкирарди; ўзининг нафратини намоёйиш этгандек хурпайиб олган бир ёқимсиз курка кўра ичида у ёқдан-бу ёққа гердайиб юрар, бикқа семиз хотинлар каби алпанг-талпанг қилиб юрган ўрдаклар эса ғўдайган бу олифтани ғийбат қилаётгандек бир-бирларига суйкалишиб ғағалашарди. Шундай кунларнинг бири эди, биз бу итоатгўй, беозор жониворлар билан андармон бўлаётган маҳал “Тақирбош” дея ном қўйганимиз патлари юлинган, ёшгина хўрозча отилиб чиқди; у ўн беш ёшлардаги ўспиринни эслатарди. Қолаверса, Тақирбош ўта уришқоқ ва жангари хўроз эди; ўша куни корралда осойишталик ҳукм сураётган ва ҳали бошқа паррандалар бамайлихотир донлаб юришганида у оғзига ёқадиган хушхўрроқ егулик ахтариб бизлар овқатланадиган столга чиққан-да, бир нечта чинни тақсимчаларни тушириб синдирган – ўзи шундоғам уйда идиш-товокдан сиқилиб юрардик.

Нонушта пайтида зараркунанда Тақирбошнинг бу қилмиши учун патини битталаб юлиш, дея кулиб ўтиргандик, гапларимизни жимгина тинглаётган отам дона-дона қилиб:

– Яқшанба куни сўйиб қовурамиз... – деди.

Укаларимдан бири Анфилокио йиғламсираб, ўзи яхши кўрган хўрозининг бир қошиқ қонидан кечинг деб, ялиниб-ёлворди. Бу хўрознинг насли тоза, ундан зўр жўжалар оламан, деб ишонтирди.

Уйимизда Кармело пайдо бўлгандан бери ҳамма Тақирбошга ола қарайдиган бўлди, ваҳоланки, у корралнинг фаҳри ҳамда насли-насаби энг тозаси эди, дея дийдиё қилди.

– Нега ўрдакларни сўймайсиз, – дерди у хўрозининг ёни бўлиб, – ахир улар сув ҳавзасидаги ичадиган сувимизни ифлос қилса ёки улоқчани, кеча жўжани босиб ўлдирди-ю, ёки чўчқани ахлат ташийдиган ва хўр-хўр қилишдан бошқасини билмайдиган ... нукул бахтсизлик келтиришади...

Унга улоқчанинг жунлари майин, дўмбоққина, ширин, мугузлари эндигина бўртиб қолган, шаталоқ отишни яхши кўради, қолаверса, жўжани босиб олганини ким кўрибди, дея тушунтирмоқчи бўлишди. Чўчка эса шу

ерда, туғилганидан бери ҳовлимизда яшаётган бўлса, қанотлари елпиғичга ўхшаб ёйиладиган каптарлар хавода бирам чиройли чарх уришадими, худди оқ байроқлар ҳилпираяптими дейсан; уйимизнинг бўғотига жойлашиб, ўша ерда ғуб-ғуб деганларида ҳамма хурсанд бўлади, уя қуришди, бўқоқларидаги жўхори дони билан полапонларини қанақа боқишларини кўргансан-ку, деб тилга олган жонивору паррандаларнинг таърифини келтиришди.

Бечора Тақирбошнинг куни битганди. Ака-укаларимнинг ҳаммаси уни сақлаб қолишни ёлвориб сўрашарди, бироқ биринчидан, унинг зарарку-нандалиги бизга қимматга тушган бўлса, иккинчидан, бечоранинг бор-йўғи битта ҳимоячиси, уям бўлса, гапи инобатга олиниши эҳтимолдан йироқ менинг укам эди, унинг хўжайини ҳам ана шу укам эди. У гапларининг инобатга олинмаслигини фаҳмлагач, бошини қуйи солди, кўзларидан йирик-йирик икки томчи ёш Тақирбошга томди-ю, ўкраб юборишдан ўзини аранг тийди. Биз лом-мим демадик. Шунда онам ўтирган ўрnidан туриб, укамнинг тепасига борди ва оҳиста манглайдан ўпиб қўйди-да:

– Йиғлама, уни сўймаймиз... – деди.

III

Агар Пискодан темир йўл станцияси биқинидаги Кастильо кўчасига бориш мумкин бўлса, мўъжазгина, денгизнинг оппоқ тузи қопланган номсиз майдонча орқали унинг адоғига бориб, бошқа майдондан чиқасан; бу яккам-дуккам мальвина ўсган майдонга тақаларди.

Ғарб томондан майдон очиқ денгизга туташиб кетган, унинг бу қисмини тураржой бинолари эгаллаган, уйлар ўрнига гулхайри, майсалар ям-яшил чойшабдек тўшалган эди; беозоргина шарақлаб қирғоқдан тошиб чиққан тўлқинлар узра у мавж уриб чимзорда оппоқ жимжимадор ва нафис кўпиклар қолдириб ортига қайтарди.

Порт шаҳар шу ерда тугаб, у ёғига жанубга қараб ўнг тарафи денгиз, чап тарафи эса баъзи ерлари ҳосилдор, баъзи ерларида экин битмаган энсиз, эгри-бугри қумлоқ йўл чўзилиб кетганди; шарқ тарафида кета-кетганча кимсасиз дашт ястаниб ётар, у даштнинг адоғида дам у ер, дам бу ерида сўлиёзган пальмалар, пастаккина, сертомир анжирлар ҳамда нимжон, лекин майин дарахтлар посбонлар каби қад ростлаб турарди. Баъзи-баъзида тўлқинлар шамол измида, дастлаб яшил ва серсув, гуллаётганида тубдан ўзгарувчан, кузда эса қирмизи тусда товланадиган “чаёнўт чакалакзорлари” устига бостириб келарди. Мана шу дашту биёбоннинг бепоён миёнларида бамисли бу ернинг сокинлиги ва унумсизлигидан ўтақаси ёрилган пальмалар тўп-тўп бўлиб ўсарди.

Яна озгинадан кейин соҳилда, денгизнинг кулранг қуюқ тумани аро Сант-Андрес-де-лос-Пескадорес қишлоғига дуч келасиз; унда оддий балиқчилар яшайдиган, кулбалари сершовқин, қирғоқ билан қизарган адир орасида жойлашган эди. Гир айлана зич экилган пальмалар билан ўраб олган одамларнинг уйларини анжир дарахтлари бегона кўзлардан яшириб, шундай беозор ва салкин қад ростлаган эди, гўё улар дуоибад қилинган ёки бу қарғишлар аллақачон ўзининг кучини йўқотган, шохларида ҳосилни кўтариб турган дарахтлар етарли даражада жазосини олган ва шу боис энди унинг гуллари туккан мевалар пишар-пишмас тарсиллаб ёриларди.

Бу хушманзара кишлоқда кулбалар нозик қамишдан тўқилар, устини эса енгилгина бордон билан ёпишар, эшиклар олдида эса бамисли посбонлар каби пальмалар бўй чўзиб туришарди; кулбалардан бирининг ёнида белига қадар юмшоқ қумга ботганча балиқчиларнинг кичкина қайиғи турарди; унинг узун борти ёқалаб, думалоклаб ўраб қўйилган елканлари, ерда эшаклар ётар, уларнинг ўртасида енгилгина руль чамбараги, сувни чўмичлаб олиш ва денгизга сепиб юбориш учун ишлатиладиган қовоқдан ўйиб ишланган идиш ҳамда бамисли ухлаётган илондек билтанглаб арқон ётарди. Оғирлиги чакса келмайдиган тикинлар ва оқ мантилья боғланган балиқчиларнинг тўрлари унчалик катта бўлмаган кема устига ёпиб қўйилган эди.

Дарахт соясида майин, хузурбахш шабада эсаётган туш пайтида ўша қайиқ ёнида тўр тўқиётган мўйсафид балиқчини кўриш мумкин бўларди; у хуркак балиқлар ўралашиб қолишига мослаб каноп тизимчага дағал бармоқлари билан тугун солар, унинг кампири бўлса, ҳозиргина қария тутган кумуш балиқчани тозалар ва балиқнинг тилла тангалари куёш нурларида тилларанг учқунлар каби жилва қилиб ҳар томонга отиларди; кампирнинг оёқлари остида ётган балиқнинг ичак-чавоғини юмшоқ феълли ит хидлаб-хидлаб кўярди. Шу яқин ўртада, баҳайбат наҳанг суяклари билан тўсилган корралда, яланғоч болалар ердан бошини кўтармаётган ҳангига миниб олишга тиришар, бошқалари – қирғоқда тобланиб ётар, соябон остидаги ёши каттароқ бола эшак четларини йўнар, қўл-оёғи чакқонгина, миқтидан келган қиз қудуқдан сув олар, шодиёна чағиллаётган балиқчи кушлар фақирона кулбалар узра қанот қоқишарди.

Қайиқ ёнида денгизнинг чинакам ўғлони, қайноқ шабада ва қумдан уфураётган намхуш, илиқ ҳаво элтган қалта иштонли, хушқомат йигит донг қотиб ухларди. У тангачалар каби тирноқлари пишиқ, гўштдор бармоқлари учида кўринмай қолган бақувват пайдор оёқларини чалиштирганча ерда чўзилиб ётарди. Йигитнинг юз-бети шамолда ва офтобда қорайган, хиёл очик лаблари орасидан сокин нафас олар, худо тортиқ қилган бойликлар ичида энг уйғун ва мукамал бўлган буюк Ҳаётга монанд тарзда қудратли, яланғоч кўкси бир маромда кўтарилиб тушарди. Тушга яқин Сан-Андрес кўчалари хувиллаб қолар ва куннинг бундан бу ёғига бирорта нарса, шу ерда ўсган йигирматача пальмаларнинг ҳосилидан кўп бўлмаган аҳоли яшайдиган кишлоқнинг оромини бузмас эди. Мен тилга олаётган замонларда бу ерларда на черков, на рухоний бўларди. Якшанба кунлари тонг отиши ҳамоно, янги тутилган балиқлар ортилган эшакларини эргаштириб шаҳарга йўл олишар, кейин эса бутхоналарда худонинг фарзини адо этишарди. Булар зоҳиран ювош ва кўзлари сокин боқувчи, камсуқум ва соддадил одамлар, ҳинду ирқининг насли айнамаган вакиллари, тўғрисиўз, хаттоки Қуёш фарзандларининг узоқ авлоди бўлсалар-да, Инклар салтанатининг бахтиёр ҳукмронлиги даврида барча йўлларни қадам-бақадам босиб ўтгандилар; улар тўда-тўда бўлиб дарё ёқалаб меҳрибон коҳин Пачакамак¹ни сўроқлаб ибодатхона сари йўл олардилар; улар хуржунларида совға-саломлар, хотираларида саволлар, алдашни билмайдиган содда кўнгилларида имон-этиқодни асраб боришарди.

Биронта жанжал-тўполон уларнинг ҳаётларини заррача бўлсин бузолмас, эркаклар ўзларининг бир ёстикқа бош қўйган рафиқаларидан бошқа

¹ Пачакамак – инкларда олий зот.

хотинларни ўпмасдилар; бу софкўнгил ва иродали одамлар учун нафрат ва ғийбатнинг битмас-туганмас манбаи бўлган севгини мусаффо, кўз қорачиғидай асраб-авайлашарди.

Забардаст, тўрт мучаси соғлом оталардан доя нималигини билмаган хотинлар дўмбок, оёқ-қўллари бўғим-бўғим, ширин-шакар болалар туғиб беришарди; улар денгиз ҳавосидан яйраб-ййраб ўсардилар; шу маконда улкан балиқлардек сузишга, денгизнинг қудратли ва асов ғалаёнларини энгишга ўрганишар, илма-тешиқ қайиқларда ҳайбатли тўлқинлар бағрига ёриб киришдан ҳайиқишмасди.

Навқирон, бақувват, ҳали ҳаётнинг пасту баландидан беҳабар ва ювошгина йигитчалар Писколик руҳоний уларнинг бошини иккита қилиб қўймагунча ёшликлари нашъу навосидан масрур яшашар, кейин эса ўзлари учун янги бошпана тиклашар ва ўша ерда мурод-мақсадларига етишар, ота-оналар, хонадонлар посбони асрий тошбақалар даврларнинг ўтишини вазмингина кузатиб туришарди; бу ҳаётни кўравериш пишиб кетган, хорғин, эртанги кундан бошқа ҳеч нарса кутмасликка ризо бу жониворлар ёшланиб турадиган кўзлари билан энди қайтиб бориш насиб этмаслиги муқаррар денгизга умидвор боқишарди ва ҳар куни кун ботарда куёш денгизга ғарқ бўлмагунча узоқ кўз ёшлари тўкишар, шундан сўнггина бошларини кўпқиррали зирҳлари ичига яширишарди – ҳаёт давом этаверсин, сусткаш, ялқов, бепушт ва ёлғиз, доно тошбақалар ҳеч нарсага ишонмаслик билан бирга оламнинг азал-азалидан зулм манбаи бўлиб келганлигига зорланиб кўядилар.

IV

У хушқад, абжир, жангари ва бадқовок эди; киррадор, қип-қизил тож безаган боши мардонавор, адолатпеша ва олийжаноб идольго¹га ўхшаб мағрур кўтарилганди. Ёй шаклида қайрилган думи камалакдай товланар, лоларанг бақбақаси, оловранг нафис тожи ва темирдан ўткир тумшуғи унинг насл-насабидан дарак берарди, думалоқ, ёнар кўзлари, таҳдидли ва менсимаган қарашлари ҳар битта гапи учун жавоб берадиган марду майдонни эслатарди. У оч жигарранг пат қоплаган бақувват кўксини бамисли қалқон сингари олдинга чиқариб юрарди. Тангачалар билан қопланган ва ярим ой шаклидаги ўткир пихи қайрилган, кучли оёқлари ўрта асрдаги жангчининг совут кийган оёғини ёдга соларди.

Кунлардан бир кун отам бизга янги бир хушхабар айтди. У Кармелони Сан-де-Андресда 28 июлда бўладиган хўроз жангида қўйишга рози бўпти. Йўқ, дейишнинг иложини тополмаганмиш. Ҳамма бало шундаки, кимдир гўё Кармелони насл-насаби йўқ хўроз, деганмиш, ҳолбуки у бизда нақ алькальдандан кўра машҳурроқ эди. Мана шу отамга тегиб, жанжал бўлишига оз қолибди. Гапдан гап чиқиб, гаров ўйнашибди. Бир ойдан сўнг Кармелони ўзига ўхшаган машҳур, нимжон, ҳали бир марта ҳам энгилиш нималигини билмаган Ахисеко билан яккама-якка қўйишадиган бўлишибди, унинг хўжайини учига чиққан хўрозбозлардан эди. Бу янгиликни эшитиб дилимиз сиёҳ бўлди. Бу Кармело ўзидан кучли ва ёш рақиби билан ҳаёт-мамот жангига киради, дегани эди. Бизнинг хўроз ана-мана уч йилдан буён биз-

¹ Идольго – ўрта асрларда Испанияда наслу насаблик оиладан чиққан ва алоҳида мақом ҳамда ҳуқуққа эга бўлган одамлар.

никида яшар, биз улғайгуниimizча у анча қариб қолганди. Нима кераги бор эди бунақа қаҳри қаттиқликни! Нима кераги бор уни урушишга мажбур қилишнинг – шунчалик ҳам ноинсофлик бўладими!

Мана, ниҳоят ўша дахшатли кун етиб келди. Уйда ҳамма сувга тушган бўлка нондек бўшашиб юрарди. Бизнинг Кармело билан аллақандай одам машқ қилар – ҳафта давомида ҳар куни келарди. Бизга ҳатто хўрозни кўришга рухсат беришмасди. Йигирма саккизинчи июль куни тушдан кейин тренер яна келди ва қутичадан пахтага ўралган икки ёни тасмачали ярим ой шаклидаги темир олди: бу жанговар ханжар, ҳарбийларнинг пичоғи эди. Тренер уни чархлай бошлади. Тиғини тирноғига уриб синаб кўрди ва отамга кўрсатди. Сўнг лом-лим демай қандайдир вазминлик билан хўрозни олишди ва тренер уни чақалоқдек кўлида кўтариб кетди. Ортларидан пичокни кўтарганча хизматкор йўлга тушди. Уларга иккита акам ҳам эргашди.

– Ваҳшийлик ҳам шунчалик бўладими, – деди онам.

Опаларим ҳиқ-ҳиқ йиғлашар, кичкина синглим Хесус эса уларнинг ортидан эшик ёпилгач паст овозда шивирлади:

– Менга қара, сенам борақолмайсанми... Лоақал бечорага мадад бўларсан!..

У шундай деди-да, хўнграб юборди. Мен кўчага отилдим ва уларнинг ортидан югурдим, иккита кўчадан ўтиб уларга етиб олдим.

Биз Сан-Андресга келдик. Қишлоқда байрам кайфияти ҳукм сурарди. Ватан шарафига ўтказилаётгани учун уйларнинг пештоқига илинган миллий байроқлар ҳилпиради. Бу байрам куни Сан-Андресда хўрозлар жанги уюштирилар, ўша куни одатда бутун водийнинг манаман деган бойваччалари йиғилишарди. Олдида мажнунтол новдалари пояндоз бўлиб ерга тўшалган арзон-гаров овқатхонадан идиш-товоқнинг кўнгилга урмайдиган тарақлаши эшитиларди; кўмирда қовуриб пиширилган янги балиқ ва сиркада ўлдирилган пиёз сепилган янги балиқни шовқин-сурон билан сотишарди. Карвонсаройлар башанг кийинган шанғи одамлар билан тўла эди. Яп-янги оқ-қизил йўл-йўл кўйлак, похол шляпа, альпаргат¹ кийиб бўйинларига рўмолча боғлаб олган балиқчилар турланишарди.

Биз хўроз уриштириладиган майдонга йўл олдик. Анжирнинг эгилган, қуноқ шохлари гўё аренага кириш йўлини ташкил этганди. Отам билан бир қанча ошна-оғайнилари жойларини топиб ўтиришди. Улардан олдинроқда судья, ўнг тарафни эса донғи кетган жангари Ахисеконинг хўжайини эгаллади. Кўнғироқчалар чалинди, томошабинлар жойлашиб ўтиришди ва байрам бошланди. Турли томондан майдончага хўрозларини кўтариб икки нафар одам тушди. Улар ўзига хос бир ҳаракат билан хўрозларини улоқтиришди. Ўткир тиғлар ярақлаб кетди, икки нафар нимжон парранда – иккита рақиб бир-бирларига қадалиб қолишди. Уларнинг биттаси қичқириб юборди, иккинчиси асабий равишда унга жавоб қилди ва давра ўртасига отилди; рақиблар яна бир-бирларнинг кўзларига тикилишди-да, патларини хурпайтириб, шиддат билан жангга отилишди. Тарс-тарс бир-бирига урилди, ҳавода патлар тўзиди, оломон жунбушга келди. Омонсиз олишув бир неча сония давом этди ва хўрозлардан бири йиқилди. Унинг қирмизи калласи шилқ этиб ерга тушди.

¹ Альпаргат – қўлда тўқилган шиппак.

– Унинг тумшуғи ерга тегди, жаноблар! – судьянинг овози янгради.

Ғолиб хўроз патларини қоқди. Қони қайнаган томошабинлар чапак чаплиб юборди, қонига беланган иккала хўрозни майдончадан олиб кетишди. Биринчи олишув тугади. Энди бизнинг Кабальеро Кармелонинг навбати эди. Одамлар қатор оралаб шовкин таралди.

– Ахисеко билан Кармело.

– Дов – юз соль!

Яна судьянинг қўнғироқчаси янгради-ю, мени қалтироқ босди.

Ҳамма бесабрлик билан кута бошлади; майдончага яна бояги иккита киши хўрозларини кўтариб чиқди. Сукунат чўкди, рақибларни ўртага қўйиб юборишди. Нариги хўрозга нисбатан бизнинг Кармело қари ва заиф кўринарди, шу боис гўё Кармелога муқаррар ўлим башорат қилаётгандек, довни унинг рақибига тикишди. Тўғри, унинг ғалаба қозонишига ишонган ишқибозлари ҳам бор эди, бироқ кўпчилик Ахисекони афзал деб билишарди. Кармело рақибига рўпара бўлиши биланок ирғишлаб ўзини унга отиб, қанотлари билан уриб, шиддат билан қичқирди. Очиғини айтганда, зоти ва насабининг тоза эмаслиги сезилиб қолган нариги хўроз ўзини виқорли тутгани билан эҳтиёткорликни унутмасди, у бизнинг Кармелони назар-писанд қилмаган каби худди майдончанинг танҳо эгасидек айланиб юрарди. Ниҳоят ғайрати жўш урган хўрозлар сапчиб давра ўртасига чиқишди ва патлари хурпайган бўйинларини чўзиб, тумшукларини бир-бирига уриштиришди, лекин иккови ҳам чекинмади. Рақибига биринчи бўлиб Ахисеко хужум қилди, шу тариқа жанг бошланиб кетди. Нафасларини ичларига ютган томошабинлар бу хайрон қоларли олишувни кузатишар, мен бўлсам худодан бизнинг қари хўрозимизга бугунги омонсиз жангдан шараф билан чиқишини сўрадим.

Кармело ҳалокатли уруш санъатини пухта эгаллаган чинакам жангчилардек олишарди. У рақибини ўткир тиғлар боғланган пихлари билан тепмоқчи бўларди: аммо бир марта бўлсин, удалай олмади – бу кўрқоқлик ва муғомбирлик ҳисобланади – шу орада мақтанчоқ ва тўрс Ахисеко жангни ҳамла ва қанотларнинг зарбаси билан ҳал қилиш мумкин деб ўйларди шекилли, нафаси тикилиб бир нафас тўхтаб қолишди. Кармелонинг оёғидан қон оқа бошлади. У яраланган эди, лекин оғриқни ҳис қилмаётганга ўхшарди. Ахисекога тикилган дов тобора кўтарилар, ишқибозлар аллақачон бу телба-тескари парранданинг эгасини табриклашмоқда эди. Рақиблар яна жангга киришди, Кармело бирдан қийқариб, ўтган даврларни эслагандек рақибига шунчалар шиддат ва ғазаб билан отилдики, азбаройи, битта зарб билан кулатди. Ахисеко турганда, тасира-тусур, бетартиб ҳамда шафқатсиз олишув бошланди. Охири оғир яраланган ва ҳолдан тойган Кармело йиқилди.

– Офарин! Қойил, Ахисеко! – деб бақаришарди олишув тугаганига кўзи етган ишқибозлар.

Бироқ жангни зийраклик билан ва ўйин қондасига риоя қилинаётганини кузатаётган судья эълон қилди:

– Йўқ жаноблар, у ҳали тумшуғини ерга ишқамади!

Чинданам Кармело ўрнидан турди, рақибни гўё ерга урмоқчидек унга яқин келди, лекин Кармелога тегмади. Ана шунда мағлубият алами ҳамда оғриқ зўридан ҳамма хўрозларнинг жасорати унда мужассамлангандек бўлди-да, у рақибига залворли ва сўнгги ҳал қилувчи зарбани берди, буни

кутмаган Ахисеко беҳуш бўлиб ерга йиқилди. У тумшуғини ерга тираганча жон бергандан кейингина Кармело ҳам кулади. У ғалаба қозонганди, майдончада тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада шовқин кўтарилди, ҳамма отамни зафар билан қутлади, бу ҳаддан ташқари марокли ва эсдан чиқмайдиган олишув бўлгани учун томошабинлар тарқай бошлаганда ҳам ҳавода:

– Яшасин Кармело! Яшасин Кармело! – деган таҳсинлар янграрди.

Хўрозни мен билан акамга топширишди ва юрагимизда бир дунё ўқинч билан уни денгиз ёқалаб уйга олиб кетдик; дақиқа сайин мажолсиз бўлиб бораётган музаффар хўрозимизнинг қанотлари остига агуардъенте¹ – узум виноси пуркаб ўтирар эканмиз, кўнглимиз ҳеч нарса сезмасди.

V

Биз Кармелони икки кун давомида парвариш қилдик. Хесус билан кўлимиздан келганини қилдик, ҳатто донни тўғридан тўғри тумшуғига жойлаб қўйдик ҳам, бироқ шўрлик уни на юта олар, на оёғида тура оларди. Уйда ҳамманинг ичига чироқ ёқса ёришмасди. Эртасига дарслардан кейин синглим билан ундан хабар олгани кирганимизда аҳволи шу қадар ёмон эдики, биз беихтиёр йиғлаб юбордик. Кармелога ховучимизда сув ичиришга уриниб кўрдик, уни силаб-сийпадик, тумшуғига анор доналарини солиб қўйдик. Дафъатан хўроз ўрнидан турди. Қош қорайиб қолган, дераза орқали Кармело ётган хонага заволга юз тутган қондек қизғиш қуёшнинг нурлари ёпирилиб кирарди. Хўроз дераза ёнига борди ва шу нурга талпингандек қанотларини оҳистагина қоқиб, осмонга қадалиб қолди. Сўнгра яна титраб-қақшаб олтин тусли қанотларини керди ва бамисли ҳали бу қанотларда куч-қувват етарли эканини ҳис қилгандек кўксини баланд кўтариб қичқирди. Сўнг озгина ортига тисарилди, тилла рангда товланаётган бўйни кўксига тушиб қалтираб кетди ва полга гурсиллаб кулади; танасидаги тангача қоплаган дармонсиз оёқларини узатиб юборди; кейин бизга бир илҳақлик, меҳр тўла кўзлари билан қараб турди-да, жимгина жон берди.

Биз ўкраб юбордик. Югурганча онамизни чақириб келгани кетдик. Ўша кунни окшом дастурхон атрофида ҳамма ичига чироқ ёқса ёришмайдиган аҳволда ўтирди. Онамиз лом-мим демас, мойчироқнинг сарғиш нурида биз ҳам сукут сақлаб ўтирардик. Эртасига эрталаб тун зулмати заволга юз тутаётган маҳал бундан буён Кармелонинг қувноқ кўшиғини эшитишдан маҳрум бўлганимизни ўқинч билан ҳис қилдик.

Болалигимиздаги севимли дўстимиз Кабальеро Кармело деган олийжаноб рицарларнинг мумтоз вакили таратган довруғи билан гуллаб-яшнаётган серҳосил Каукато водийсида яшаётган одамларнинг бари фахрланадиган насли тоза жангари хўрозлар тоифасидан чиққан номаълум қаҳрамон тақдири ана шундан иборат.

¹ Агуардъенте – узумдан тайёрланган ароқ.

QIYOS VA TALQIN

СУРАТ ВА КЎЗГУ ТИЛСИМИ

Бир қарашда турли ижтимоий-тарихий даврда яшаган ва турли миллий-маданий катламга мансуб бўлган икки адиб ижодида муштарак жиҳатларнинг мавжудлиги кишини ҳайратга солиши мумкин. Лекин Оскар Уайльднинг “Дориан Грейнинг портрети” ва О.Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам” асарлари билан яқиндан танишиш орқали бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин¹.

Оскар Уайльд (1854-1900)нинг “Дориан Грейнинг портрети” романи 1891 йилда яратилган бўлса ҳам, адабиётшунослар ва ўқувчилар орасида бу асарга бўлган қизиқиш ҳамон катта. Романнинг О. Шарафиддинов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниши эса инглиз адиби ижодини ўзбек ўқувчилари орасида тарғиб қилишда яна бир муҳим қадам бўлган.

“Дориан Грейнинг портрети” ёзувчининг роман жанридаги ягона асари бўлиб, унда Уайльд истедоди тўла намоён бўлган дейиш мумкин. Муаллиф гаров боғлашиб, асарни атиги уч ҳафта ичида ёзиб тугаллаган (ёзувчига ҳеч қачон роман ёза олмаслигини айтишган). Асар нашр этилиши билан муаллиф ахлоқсизликда айблана бошланди. Уайльд танқидларга шундай жавоб беради: “Ахлоқий ёки ахлоқсиз китоблар бўлмайди. Фақат яхши ёзилган ёки ёмон ёзилган китобларгина бўлади, холос. Тамом-вассалом”. Оскар Уайльднинг ўзи таъкидлаганидек, “агар санъат асари баҳсларга сабаб бўлса, демак унда алланечук янги, мураккаб ва муҳим нарса бор”. Лекин жиддий ёндашилса, романда танқидчилар томонидан эътироф этилган шахсиятпарастлик ва ахлоқсизлик тарғиботи эмас, балки шу ҳислар кули бўлган инсоннинг фожиаси кўрсатиб берилганлигини англаш мумкин. Машҳур ёзувчи Френсис Скотт Фицджеральд қизига ёзган мактубида ушбу асар ўн етти ёшдаги ўсмирларга жуда ҳам зарур эканлиги, чунки у жиддий мулоҳаза қилишга ундаши, вақтида ёзувчининг ўзига ҳам таъсир ўтказганлиги ҳақида айтган эди.

О.Уайльд ижодига қиёсламоқчи бўлганимиз ўзбек адиби Омон Мухтор асарлари эса ўзбек адабиётига ўзига хос нафас олиб кирган ижод намуналаридан саналади. Унинг “Тўрт томон қибла” трилогияси, “Аёллар мамлакати ва салтанати”, “Афлотун”, “Навой ва рассом Абулхайр”, “Хотин подшоҳ” сингари романлари адабиётшунослар ва китобхонлар ўртасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Баъзилар О.Мухтор романларини Ғарб модерн адабиётига тақлидан ёзилган, миллийликдан йироқ деб билса, бошқалар уни ўзбек модерн адабиёти намунаси деб баҳолайдилар. Адибнинг таъкидлашича: “Шарқ адабиётида ҳам фантастика, детектив, жаҳон адабиётига хос ҳамма белгилар бор. Инкор этмайман, Ғарбдан ҳам ўрганаман, бироқ Шарқдан кўпроқ ўргандим”². Шу жиҳатдан сўнгги йилларда ўзбек адабиётшунослигида О.Мухтор ижоди тадқиқига ҳам кенг ўрин берилётгани бежиз эмас.

Ёзувчи асар номланишига олиб чиққан кўзгу рамзи бош қаҳрамонлар ички дунёси, руҳий оламидаги яширин жиҳатларни, улар қалбининг

¹ Уайльд О. Дориан Грейнинг портрети // Жаҳон адабиёти, 2000 йил, 1-3-сонлар. Мухтор О. Кўзгу олдидаги одам. – Тошкент, Ф.Фуллом номидаги АСН, 1996.

² Мухтор О. Тўрт томон қибла. Трилогия. – Тошкент, Шарқ, 2000, 420-бет.

рахмоний ва шайтоний тарафларини очиб беришда мохирлик билан қўлланилган. Асарда кўзгуга ўзига хос рухий ва фалсафий вазифа юклатилган. Эътибор қаратилса, психологик тимсоллардан фойдаланиш асарнинг бадиий қурилмаси – сюжети ва композициясига, унинг образлар структурасига ҳам ўз таъсирини ўтказганлиги маълум бўлади. Адабиётшунос И.Солижонов бу борада фикр юритар экан, ёзувчи шартли – рамзий образлар билан танланган мавзу ва муаммо, конфликт ва характерларни тўлақонли ифодалашга интилганини таъкидлайди.

“Кўзгу олдидаги одам” ва “Дориан Грейнинг портрети” асарлари яратилишида туртки бўлган тарихий-фалсафий омиллар турлича бўлишига карамай улардаги ғоя ва образлар талқини бир-бирига жуда яқин.

Биринчидан, Омон Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам” романидаги кўзгу, Оскар Уайльднинг “Дориан Грейнинг портрети” романидаги портрет деталлари тош ойна сингари қаҳрамонларнинг қалб ўзгаришларини кўрсатиб турувчи тимсолга айланади. Иккинчидан, асарлардаги Лорд Генри ва Сирож муаллим образлари Иблис қиёфасини беради. Ҳар икки асар сюжетиغا Фаустнинг абадий навқиронлик учун иблисга жонини бергани ҳақдаги ривоят асос қилиб олинган.

Миф ва ривоятларда айтилишича, иблис ҳеч қачон ўзи гуноҳ ишлар қилмайди, лекин уларга ундайди. У доимо ердаги қабихликларни чиройли кўрсатишга, инсонларни йўлдан оздиришга уринади. Иблис одам вужудида қондек юради, инсон танасига таом билан киради. Ҳар бир юракнинг чап томонида туриб, қалбга васваса солувчи биттадан шайтон бўлади.

Тасаввуф таълимотига мурожаат қиладиган бўлсак, унда раҳмон ва шайтон бирлигидан ташкил топган инсон ўзидаги шайтонийликни енгиб, раҳмоний фазилатларини ошириб, комиллик сари бориши асосий мақсад ҳисобланади.

О.Уайльд романидаги Лорд Генри образи Дориан Грейга салбий таъсир қилиши билан Сирож муаллимга жуда ўхшаш. Асар бошида Лорд Генрининг дўсти рассом Безил Холлуорд унга: “Ҳеч қачон бирон-бир виждонга дахлдор гап гапирмайсан ва ҳеч қачон бирон-бир виждонсиз иш ҳам қилмайсан” – дейди.

Сирож муаллим ҳақида одамлар қандай яхши фикрда бўлсалар, Дориан сиймосида ҳам ўз орзу қилган идеалларини кўришади.

“Инсон ақлли, эзгу, чиройли бўлиши мумкин. Лекин у ўзини ақлли, эзгу, чиройли қилиб кўрсатиши ҳам мумкин. Бу иккиси бир нарса эмас...” О.Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам” романи бош қаҳрамони ҳаётидаги содир этган чигал ва гуноҳ ишларидан афсусланар экан, ойнада ўз шакли қолиб бошқа бир шакл акс этишидан кўрқиб яшайди. У ўзига “Бу ўзи нимадан бошланди, мен қачон бундай тасқара одамга айланиб қолдим”, – деб савол беради. Вали ўз қилмишлари ҳақида ўйларкан, қалби исён қилган пайтларда: “Мен Ҳанифа тўғрисида Алвасти, ўз тўғримда Иблис деб ўйлайман” – дейди.

Муаллиф Сирож муаллим образи ортида Иблис яширинганига бир неча ўринларда ишора қилади. Хусусан, Вали Сирож муаллим ортида яшириниб ётган сирни англагач, у билан суҳбат қураётган маҳал қандайдир кўкиш алангани эслашини, муаллимнинг оёқлари гавдасига нисбатан каттароқ эканлигини пайкайди. “Иблис! – деб юбордим мен беихтиёр. – Бу Иблис-ку, ахир!”. Умуман олганда, Вали ва Дориан Грей бадиий персонаж сифатида турли давр, муҳит ва миллатга мансуб бўлса-да, улар ўртасида қандайдир яқинлик, умумийлик бордек тасаввур уйғонади. Бизнингча, Ва-

лининг Дориан Грейга яқинлиги уларнинг ғўрлиги, ҳимоясизлиги, ҳаётий тажрибасизлигидадир.

“Кўзгу олдидаги одам” ва “Дориан Грейнинг портрети” асарларида Сирож муаллим ҳамда Лорд Генри тимсолларида бош қаҳрамонлар Вали ва Дориан Грейни йўлдан оздирувчи, гуноҳ ишларга ундовчи инсон қиёфасидаги шайтон тасвирланган.

О.Мухтор ва О.Уайльд асарларидаги яна бир яқинлик – ойна ва портретнинг қаҳрамонлар қалбини акс эттирувчи кўзгу вазифасида қўлланилишидир.

Жисмимиздаги аъзоларимиз ичида энг илоҳийси ва мукаммали қалбимиз бўлиб, у инсон ички дунёсининг кўзгуси саналади. “Кўзгу олдидаги одам”, “Дориан Грейнинг портрети” асарларида муаллифлар кўзгу, портрет сингари бадиий деталлардан қаҳрамонларнинг қалб рамзи сифатида фойдаланганлигига гувоҳ бўламиз. Бу асарларда инсоннинг нафс – шайтон қутқуси билан таъма, манманлик, жаҳолат, фахш домига ғарқ бўлиши ҳақида ҳикоя қилинади.

Халқ орасида “ойнани синдириш марҳум руҳини кучдан қолдиришдир” деган ақида бор. О.Мухтор ва О.Уайльд ҳам асарларида синган кўзгудан қаҳрамонлар ҳаётининг интиҳосини англаувчи рамз сифатида фойдаланади. “Кўзгу олдидаги одам” қаҳрамони Сирож муаллим кўзгуда ўз шакли қолиб бадбашара бир қиёфани кўради. У бундан дарғазаб бўлиб Кўзгуни синдиради ва шу куни ўзи ҳам ҳалок бўлади. Бош қаҳрамонлардан бири Валини “ойна ўзи синганмиди ёки уни Сирож муаллим синдирганми?” деган савол қийнайди. Вали Сирож муаллим ҳақида сўраб борганда келини Сожидахон: “Биласизми, дадам йўлакда турган кўзгу олдида баъзан уймалашиб қолардилар. Шунақа одатлари бор эди” – дейди. Ҳақиқатдан ҳам бахтсиз ҳодиса рўй берган куни Сирож муаллим Кўзгуга кўп тикилиб қолиб, кейин уни сўкиб, синдиради. Ўзини қийнаб келаётган саволларга Вали: “Сирож муаллим, оғзи юзига нисбатан каттароқ эканлигини айтмаганда, келишган киши! Лекин у ойнага қараганда ўз шакли қолиб, баъзан бадбашара бир шакл акс этарди! Бунга чидаёлмаганидан кўзгуни синдирган эди” деган жавоб олади.

О.Уайльд қаҳрамони Дориан Грей ўз ажали етган куни биринчи бор машъум сувратини томоша қилмоқчи бўлганда қўлига кўзгуни олди ва унга тикилиб, ҳусну жамоли ўзига тасқара бўлиб кўринди. У кўзгуни ерга отиб, оёғи билан тепкилаб парчалайди. У ҳам Сирож муаллимдай кўзгуни синдирган куни ўз ажалини топади.

О.Уайльд асарда портретдан асосий мотив сифатида фойдаланиб, сурат ва унинг ўзгариб бориши оркали инсон қалби, руҳий дунёсидаги ўзгаришларнинг рамзий тимсолини яратди. О.Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам” романида ойна ва О.Уайльдининг “Дориан Грейнинг портрети” романидаги портрет чизиш рамзи, гуноҳнинг оқибати ва ҳамиша инсон ўз руҳини ўзи нобуд қилиши мумкинлигини исботловчи далил сифатида келади.

Ушбу асарлар яқин юз йил вақт оралиғида яратилган бўлса-да, уларни эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги зиддият, “инсон “мен”ининг ўзлигини англашиш учун кураши, ички маънавий-ахлоқий эврилишлар ягона мавзу бўлиб бирлаштириб туради.

*Абдуғафур ҚОСИМОВ,
филология фанлари доктори
Наргиза ТООРОВА,*

ФарДУ катта илмий ходим изланувчиси

Шаҳноза НАЗАРОВА

ЙЎЛ ҚАЕРДАН ЎТАДИ?

Адабиётнинг бугунги қиёфаси ва келажак ҳаёти ҳақида ўзбек адабиёт-шунослигида ҳам баҳсли фикрлар билдирилмоқда. Журналимизнинг 2015 йил 1-сонида ёзувчи, адабиётшунос Улугбек Ҳамдамнинг “Адабиёт – олдинда ёнган чироқ” номли мақоласи ва фикр-мулоҳазага чорловчи саволлари чоп этилган эди. Биз ҳам бу борада ўз қарашларимизни билдиришни ҳамда саволларга жавоб топишни хоҳладик.

“Адабиётнинг таъсири нолга тенг” дея жуда кўп айтилди, шунга яраша онга сингди. Ростлигига ишона бошланди. Агар “Адабиёт (санъат) – нажот йўлидир” дея ўшанча миқдорда такрорлайверсак, бу ҳам тушунчаларга таъсир кўрсатади, ҳаракатларни бошқара бошлайди. Бу ўта реал таклиф бўлмаса-да, фикр тақчил замонда асосли мулоҳаза билан кучларни ишонтириш мумкин.

Айтиш мумкинки, ҳар бир авлод тарбияси ўтган аср авлоди берган тарбиядан ортиқ бўлмайди. Адабиётларда иккала жаҳон уруши ва Совуқ уруш йўқотишларидан изтироб чекаётган дунёни бизга ҳеч тuzалмас дарддек тушкунликка йўликқан, ўз изтиробидан зада дунё дея тушунтирадилар. Аммо ҳолат айни шундай эмас. Изтироб ўта фаол рухий жараён. Камюнинг Мерсози, Кафка яратган жаноб К.нинг маҳкамаларда жавоб излаб тентиши катта ички ҳаракат ва эврилишлар ифодасидир. Достоевскийнинг Ипполити ҳам касал изтироб ичида керагидан ортиқ ҳаракатчан. Уларда тушкунлик мавжуд, аммо куюқ тумандек бутунлай қоплаб олган эмас. Эҳтимол, адашаётгандирман. Мен ўз замонимдан туриб уларга қарайман. Бир даврнинг тушкунлиги ва юксалиши бошқасиникига ўхшамайди. Лекин барибир тирик жамиятнинг бундай туман ичида қолиб кетишига ишонмайман, бунга унинг рухий ва биологик интилишлари ҳам йўл қўймайди. Инсоният бошдан кечирган бу жараёнлар, уларнинг таъсирида юзага келган ҳозирги жараён ҳам одамзод учун янги йўл қидириш билан алоқадор. Адабиёт бундай вазиятда ўзини қандай тутди, қандай тутиши керак? Тинимсиз олдинга интилаётган ҳаёт мароми маънавий муҳитдан кўра моддий муҳитда фаоллашмоқда. Адабиёт ўз ҳуқуқларини ўзида саклаб қола оладими? Ўйлашимча, у энди илҳомлантирувчи куч бўла олмайди, йўл ҳам кўрсата олмайди. Келажакни яратиб, чўнтагимизга солиб қўймайди. Йўл топишга йўналтиради, келажакка ишоралар беради, аммо йўл қаердан ўтади? Ўйлашимча, адабиёт амалий кучга айланадиган барча тузилмаларни яшаб бўлди. Аммо ижодкорлар бунга ишонмайдилар, ишона олмайдилар. Ишонч ва ишончсизлик ўртасида колганлар қулайлик излаётган ижтимоий мавжудотга айланади. Чинакам адабий кўрикхонада фидойилар қоладилар.

Қулайлик ва манфаат, табиий тарзда, бизга алоқадор барча соҳаларга таъсир кўрсата бошлади. Адабиётда ҳам Манфаатли талқин кучайиб бормоқда.

* Шаҳноза Назарова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

Бундай талқинлар инсоният яралгандан буён ўйнаб келаётган “санъат” номли қўғирчоққа ёркинрок-ёркинрок-ёркинрок бўёқ чаплайвериш, уни жуда бачкана қилиб юборди. Поп-арт, сонористика, хепенинг каби санъат йўналишлари ўта сунъий бўлиб, уларда индивидуал ижодни парчалайдиган омма иштироки атай уюштирилар эди. Аммо бу интилишу киноялар устида ўйин ўйнайдиган буюк ижодкорлар ҳам майдонга келди. Умуман, санъат хануз ўз-ўзини қутқариш, яъни инсонни қутқаришда давом этмоқда.

Йўл қаердан ўтади? Зулмат ва ёруғлик уйғунлигидан яралган одамда ёвузлик ва эзгуликнинг аниқ чегараси борми? Улар ҳеч бир-бирисиз ёки бири биридан фойдаланмасдан мавжуд бўла оладими? Ёки инсондаги ожизликни севмаслик мумкинми? Инсондаги адашишларни севмаслик мумкинми? Умуман, бизга йўлланган узлуксиз яхшиликлар ахлоқ ва тарбиямизни қанчалик шакллантира олади, қарорларимизга кескинлик бера оладими? Куннинг неча қисмида яхши, неча қисмида ёмонмиз? Ёруғлик ва Зулмат ўз Яратувчиси тарафида турибди, Мен қайси томонда туришим керак? “Бўл” дегани тушунарли, “яхши бўл” дегани нима дегани, буни ким айтаяпти, ниманинг қувончига ёки ниманинг аламига айтаяпти бу гапни? “Фақат Ёруғ, фақат Ҳаётпараст, фақат Некбин, фақат Кучли” – шундай бўлиш мумкинми? Адабиёт фақат шундай бўлиши мумкинми? Унда “Ёвузлик гуллари”, “Калигула” ва бизнинг “Иқрорнома” миз адабиёт эмасми? Керагича қоришиқ, аммо аниқ чегара девор билан ажратиш қўядиган даражада содда эмас, шундай туюлади. Бизни ўртаётган бузғунчилик, фахш – булар биз етарлича бадбин эмаслигимиздан, булар бахтиёр ҳавойилиқдан. Инсоният тушқунликка ботиб бораяпти, дейдилар. Гап омма ҳақида кетадиган бўлса, унинг ўйин-кулги, мода, эрмаклардан вақт орттириб тушқун юришга имкони йўқ, тўр ичига тушиб бўлди. Биз уларни “Телба”, “Уруш ва тинчлик”, “Чол ва денгиз”ни ўқитиш орқали бироз ғамгин қила олганимизда эди, шахсий изтиробларини эрмак қилмасликка ўргата олганимизда эди, уларга секинрок, дея олганимизда эди. Ойдинлик ана ундан сўнг бизни қуршаб келарди. Жисм мавжудлигидан миллиард-миллиард йиллар аввал Арш бўсағасида туриб бир бўлиб бўйнимизга олганмиз: қутқариш, қайтариш зарур. Аммо умумий қутқарув йўлаги йўқ. Ҳар ким ўз-ўзини қутқармаса, қандай қутқарасиз? Замонавий дунёнинг, тасаввуримга кўра, қуйидагича адабиётга эҳтиёжи бор: кам саҳифали, қисқа баёнли, янги маълумотга эга, бироз ҳузурланиш учун бироз рамзий ишораларга эга ва яна судокуга ўхшаш нимадир аралашса яна ҳам яхши. Биз барибир, бора-бора, талабга кўра шундай адабиёт яратиш йўлига ўтаемиз. Ҳажман қисқа, рамзий маъноларига кўра улкан асарларни ярата бошлаймиз. Ўшандай ҳолатда ҳам омма талабини тўла қондирмаймиз, унга енгиллик эмас, фикр ва туйғуларига залвор берадиган асарларни тақдим қиламиз, шундай қилишимиз шарт.

Умидбахшлик бўлиши шарт, шеър кўнгилга нур олиб киргани яхши дейдилар. Аммо зулмат ҳақида узоқ фикр юритадилар. Умид ва ёруғликка фақат зулматни кесиб ўтиб эришиш мумкин. Қўшиламан, Толстой асарларида Достоевский асарларидагига қараганда азоб камроқ. Аммо у Достоевскийдан фарқли бутун умр ўзини ўлдириш ҳақида бош қотирган. Уларнинг ҳар иккиси зулматни ёриб ўтиб нурни топган. Бундай азобли парчаланиш ва иккиланишлар ичида ижодкорни тушуниш, инсон вужудида кўкка интилганини тушуниш, айтилганидек, чиғириқдан ўтказиш керак. Аммо биздаги чиғириқлар қандай ишляяпти? Данте, Гёте, Хайём, Машраб, Мусо, Исо – уларнинг ҳаммаси қоронғилик, ўлимни оралаб, енгиб зиё топ-

ганлар. Улар қўлида ёзилган ва уларга ато этилган асарлар ўқилганда бу жараён, албатта, такрорланади. Фақатгина нур – бу йўқ нарса. Инсондаги нур ва зулмат “Панчатантра” қахрамони бошига ўрнатилган ғилдиракдек узлуксиз айланиб, алмашиниб туради, улардан бири ортиб кетса, халос бўлиш, чалғиш керак. Санъат айнан мана шунинг учун мавжуд. Бу жараёндан омон ва насиба топиб чиқиб кетиш учун эса, устозлар такрор-такрор уқтирганидек, тайёргарлик ўталган бўлиши керак. Шу маънода, биз ҳеч бўлмаганда лицей-коллежлар учун ўқиладиган бадиий асарлар рўйхатини яратишимиз зарур. Бу рўйхатдаги асарлар учун бола тафаккурини асоратга солмаган ҳолда изоҳлар тўпламини яратишимиз зарур.

Бугунги кунда тарбия воситалари ўз шаклини ўзгартирди. Аммо барибир бадиий асар энг яхши, синалган тарбия воситаси бўлиб қолаверади-ю, тарбия учун энди жавобгар бўла олмайди.

“Қора сўз” деган тушунча бор экан, демак, ўшандай китоблар ҳам бор. Яхши китоб ҳам, ёмон китоб ҳам ўз белгиларига эга. Уларнинг бош белгиси китобнинг қандай ниятда яратилганида. Афсуски, асримизга келиб ёмон китоблар кўпайди. Аммо китоб деган сўз жуда азиз, табаррук бўлиб, бу ўринда бу сўзни келтирганимга ҳайфим келади. Ёмон китоблар борасида фақатгина чеклов ўрнатиш керакли натижани бермайди. Назаримда, иммун тизимни шакллантириш орқали масалани етарлича ҳал этиш мумкин. Фойдали китоб нотўғри ўқилиб, акс таъсир бериши ҳам мумкин. Бу ўқувчининг ёши, дунёқараши, тарбиясига тўла боғлиқ. Шу жиҳатдан тартибли ва тизимли ўқиш, умуман, ўқиш малакасини эгаллаш жуда муҳим бўлиб, бу жараён шахсни шакллантиради ва бу малака умр бўйи бойиб боради. Лицейда биринчи босқичда ўқийдиган синглим Жек Лондоннинг, Чингиз Айтматовнинг биздаги таржималарини ўқиб чиқди, аммо Стендални ўқишни хоҳламади. “Қиморбоз”ни, “Маъсума”ни, “Ойдин тунлар”ни ўқиди, мен мактасам ҳам “Телба”ни биров ўқиб, кейинга олиб кўйди. Демак, табиий руҳий жараённинг ўзи танловни амалга оширмоқда. У ўзи эпполмайдиган ғояларни кейинга суриб кўйди. Такрор бўлса-да айтаманки, қайси асарни ўқиш борасидаги тавсияларни, шундай асарлар рўйхатини ҳеч бўлмаса ўрта мактаб ва лицейлар учун яратиш зарур.

“Вақти етмай” буюк асарларни ўқиб, ўз йўлида ночор туриб қолган ёшлар ҳолати Достоевскийнинг “Иблислар” романидаги парчани ёдимга солади: “У шундай идеал рус хилқатларидан бири эдики, буларни қандайдир кучли бир ғоя бирдан ҳайратга солади ва шу заҳоти дарҳол ўз остига босиб тушади, баъзан бир умр шу юк остида қолиб кетадилар. Ғояни улар ҳеч қачон эпполмайдилар, лекин жон-жаҳдлари билан унга ишонадилар, шу тариқа устларига қулаб, бутун оғирлиги билан ярим вужудини эзган қоя тагида талваса ичида умр кечирадилар”. Бу ёшлар менга жуда таниш. Улар олов-оташ бўлиб кўринишни, ўз тушунишлари, тақлидлари билан ҳам, жуда табиий тарзда, шуҳрат қозонишни хоҳлайдилар. Буюк асарлар бўлса йиллар давомида қонга сингади, йиллар оралаб ўша асарлардаги ўлим, эротика чинакам ғоялар, интилишлар олдида хира торгади. Ёшлар (балки, менга тенгдошлар) жуда эрта хоҳлаган чинакам маънодаги ўзгариш жуда кеч юзага чиқади. Аммо қонга сингунича бу озукани улар ўзларида тутиб тура оладиларми, иммунитети заиф келмайдими, гап шунда. Ёш ёзувчи, шоир, танқидчи, таржимоннинг буюк ғоялар измида чирпирак бўлиб тажриба орттириши бу унинг пешона ёзиғи. Ғоядан, кайфият инжикликларидан, билмасликдан ошиб ўтишда бу асарлар заруратга айланади.

“Жаҳон адабиёти” журналида Ф.Клингернинг “Фауст ҳаёти, аъмоли ва жаҳаннамга кулаши”, П.Зюскинднинг “Ифор” романлари нашр бўлди. Ҳар икки асардаги фахш эпизодларни журналнинг таҳрир ҳуқуқи берган миқдорда қисқартирдик. Матнга, мазмунга хиёнат қилмаслик мажбурияти тепамизда соатдек бонг уриб турди. Журналхонлар талабалар ва ундан юқори қатламдагилар бўлгани учун бу асарлар босилди. Улар миллатдошларимиз, борингки, қардошлар бўлгани учун ҳам қисқартиришларга йўл қўйдик. Тақдим, таҳрир, талкин этишда меъёр жуда муҳим бўлиб, асар тақдирини мана шулар белгилайди, менимча. Журналда чоп этилган А.Гайгернинг “Қувғиндаги кекса қирол” қиссасини, А.Барикконинг “1900” пьесасини бўлса кенг оммага тақдим этиш мумкин. Ж.Стейнбекнинг “Одамлар ва сичқонлар”, А.Камюнинг “Калигула”, А.Дударевнинг “Чиқиндихона” драмаларини қани эди изоҳи, таҳлили билан тақдим эта олсак. Улар таржима бўлган, ўқилган, аммо ҳалигача асарга изоҳ бўлувчи бирор акс-садо эшитилгани йўқ. Ахир Достоевскийнинг Шатов исмли қаҳрамони айтганидек: “Билмаган нарсангни севиш мумкин эмас”.

Китобларни ҳавола қилишда хос ва омма савиясини ҳисобга олиб маълум мезонларни ишлаб чиқиш керакдек. Хўп дейман, чинакам санъат асарида ҳаммага алоқадор умумий дард, умумий орзу бўлади. Бирок бу уни энди ҳамма ўқий олади, дегани эмас. Бор нарсани эрмакка айлантираётган истаклар кучга кираётган бир вақтда маълум мезонларга, уларнинг тезроқ жорий этилишига эҳтиёж туғилади, туғилган. Фикр билан мураса йўлини тутиш доимо тўғри йўл бўлган.

Бизда хослар учун чоп этилган “юкли” асарлар тақдирини билан боғлиқ муаммолар ҳам бор. Бундай китобларни хослар белгиси билан нашр қилиш орқали муаммони ҳал қилиб бўлармикин? Ижодкору олимларнинг барчаси ҳам ўқиш муҳаббатига берилгани йўқ. Ж.Жойснинг “Улисс” романини, С.Беккэтнинг “Годони кутиш” пьесасини кимлар – неча киши бошдан охир ўқиган экан?

Битга асар жамиятга турлича таъсир кўрсатиши мумкин. Бу ижтимоий қатламларнинг истак, интилиш ва дунёқарашидаги тафовутлар билан боғлиқ. Бир аъзога буюрилган дори бошқа аъзога юборилса оғуға айланади. “Улисс” ҳақида доим баҳслашадилар. Мен эса “Бу асарни нега ўқидим?” деган саволга жавоб топишга уринаман.

Асарнинг маълум қатламларида қолиб кетадиган тубан ва нафратангиз сахналарни деб буёқ тафаккур ўйинлари, масхаралари, ижоди ва илтижоларидан маҳрум қолиш мумкинми. Маънавий раҳнамоларнинг асарда акс эттирилган руҳоний қиёфасидан беҳабар XXI асрни ҳам ўтказиб юбориш мумкинми.

Хўш. Асар “Одиссей” қолипиди яратилган. Бу асарнинг энг юза қопламаси. Сўнг мифология, халқ қўшиқлари, Библия, Данте, Шекспир қаватлари асарни ўраб боради. Ўзак бўлса 1904 йил 16 июнь санаси билан Жойс даврига миҳланган. Асар ўзаги ўз доирасидан чиқмай чексиз узлуксиз айланаётган шарга ўхшайди. Унда юнон тафаккури “Инжил” тафаккури билан, “Инжил” тафаккури Данте, Данте бўлса Шекспир тафаккури билан кинояга олинади. Даврлар шу аснода сингишиб борадилар, ажраладилар, курашадилар ва яна 1904 йил 16 июнь санасида бирлашадилар. Саҳнага айланган фоҳишахонада бутун тарих салобату сафсатаси билан рақсга тушади, бутун тарих эришган билимлар бўлса декорацияга эврилади. Маданият, санъат, сиёсат, дин, фан бўлиқ рамзлару, нозик ишораларда бутун бир бадий қатламларни юзага келтиради. Стивен Дедал ким? Қаноти куйган юнонми, ўлдирилган диний раҳнамоми, XX ва XXI аср прототиби бўлган

Маллиганга эрмакми? Стивенда ишонч ва ишончсизлик парчаланиб айнаи замон одами киёфаси яратилади. Хўш. Кутулиш ва кутқаришнинг аввали шу тушунчалар билан боғлиқ эмасми?

Онг оқими орқали ўрнатилган замонлар ўртасидаги чексиз мулоқот, мангу саргардонлик, тафаккурнинг ўз устидан юритган кулгиси, ўлим ва хирснинг уйғун тасвирлари, фахшнинг шармандали тарзда рад этилиши. Асар ўқувчининг тафаккур кучини тарих ва инсон ҳақидаги ишоралари, ишораларга бўлган ишоралари орқали бутун ҳолдан тойдиради. Диний матнларнинг бадий матнга сингиб бориши, илмий, публицистик услубларнинг, юздан ортиқ бадий услубларнинг ўзлаштирилиши, уларнинг ночор имкониятларини кўрсатиб бериш ва кулиш, юкиниш – ушбу услубларнинг бадий деталга айланиб кетиши. Асл матндаги лотин, юнон, итальян, инглиз, ирланд, француз тилларининг мусикий оҳангжамалари. Бир вақтнинг ўзида Дублиннинг бир неча кўчаларида бўлиш, шохлаб кетган ҳаракатларни қамраб олиш, сабабокибатларни тушуниш, тутиб қолиш, муҳрлаш. Блумни, Стивенни, Моллини ўзлари сузаётган онг ва тил оқими ичида, ундан ташқарида кузатиш. Сиёсат ва диннинг Фуқаро ва Блум киёфасидаги баҳслари. Булар менга тотли жумбоқдек туюлади, “Улисс”ни ўқиганда ўз кучимни чамалаб кўраман. Тил ва онг оқими ўз сатҳидан жуда баланд кўтарилган 15-эпизод диалогларидан “Годони кутиш” каби ўнлаб пьесаларга шакл, мазмун ундириш мумкин.

18-эпизодни қайтадан ўқиб чиқаман. Бу эпизод билан боғлиқ саволларга чап бергим келмайди. Эпизоддан парча келтираман: “...ариклару жарларнинг бўйларида бинафшалар бойчечаклар бўй тортади шу ҳаммаси табиат анавилар эса нима дейди гўё Худо йўқмиш сариқ чақага арзимайди уларнинг илму амаллари қани ўзлари лоақал биттагина майсани яратиб кўришсин-чи мен ундан баъзан сўраб тураман шу даҳрийларни улар ўзларини билмайман ким аташади аввал ўзларининг бутун кир наҳс разолатларини қатрон қилиб тозалашсин кейин ўлим кўзларига кўриниб қолганда дод-вой солишади руҳонийни чақиртиришади нега нега деганда виждони тоза эмас дўзахга тушишдан кўрқишади о ҳа уларни жуда яхши биламан оламда ҳали ҳеч ким бўлмаганда ким бўлган эди илк одамни ким яратганди барини ким о ҳа улар буни билишмайди худди шундай мен ҳам билмайман шундай бўлгандан кейин ана шунақа қилиб сизга эртага қуёш чиқишини тўхтатиб қўйишга уринишлари ҳам мумкин...” Аёл – Ер, Молли – Ер рамзи. Бу узлуксиз кўтарилиб тушаётган оҳанг, оқим, унинг охирида бўлса эътироф ва умид: асрларнинг, Европа ва яна кўп минтақаларнинг кайфияти, тавбанинг Молли тилида айтилиши, ҳеч бирида – Блумда, Стивенда топилмаган умиднинг Моллида яшаётгани. Заминнинг тавбаси яна қандай бўлиши керак. Замин пок-покиза эмас, аммо Яратганига шу вақтга қадар ҳеч бир яратиғи Замин қадар муҳаббат изҳор этган эмас.

Ғарб адабиётидан ўқир эканман, сўнг Шарқдан нимадир ўқигим келади ёки аксинча. Ишончсизликка берилганимда мен азиз билган устозларимнинг бири айтган эдики: “Навоийни ўқинг, ишончга қайтасиз”. Шу аснода тарози палласи тенглашиб борса керак-да. Адабиёт ишонганларни халос эта олади, адабиётшунос Улуғбек Ҳамдам бу борадаги баҳсларда такрор-такрор уқтирганидек, чирокдек йўлимизни ёрита олади. Бу чирокдан фойдаланиш одамнинг ички истаги ва табиатига боғлиқ. Агар енгил ҳаётни истаса, энди адабиёт унга халакит беради. Чирокни юкорирок тутинг! Аммо йўл қаердан ўтади?

Николай Гаврилович ХЛУДОВ

(1850-1935)

Николай Хлудов 1850 йилда Орлов губерниясида туғилган. Ўз фаолиятини харита чизувчиликдан бошлаган рассом эллик йиллик умрини қозоқ халқи ҳаёти, турмуш тарзи, қадриятлари, менталитетини тасвирий санъат орқали акс эттиришга бағишлади.

Рассом Қозоғистонда рангтасвир мактабининг асосчиларидан ҳисобланади. Қозоқ халқининг тасвирий санъати ривожига ҳақида гапирилганда, унинг номини

тилга олмай иложимиз йўқ.

Кўчманчилар ҳаёти ва маданияти унинг сеvimли мавзуси эди. Шу мавзуга оид “Бўронда қолганлар”, “Буқа минган бола”, “Сигир соғиш”, “Подачи” каби асарлари қозоқ халқи маданиятида алоҳида ўрин эгаллайди.

Николай Хлудов Одесса мусаввирлик мактаби ҳамда Петербургдаги хусусий мактабларда таҳсил олган. 1877 йил Қозоғистонга келиб, бир неча биолог ва тадқиқотчилар билан биргаликда илмий изланишлар олиб борган. Чизмачи топограф сифатида турли худудлар, манзаралар тузилишини ўрганиш ишларида фаол иштирок этган. Шу саёхатлар таассуротлари натижасида кўплаб манзара, портретлар яратди.

1904-1907 йиллари рассом Вознесенский Кафедрал черковини безашда қатнашган. Шу йиллар давомида Олма-отадаги ўрта мактаблардан бирида тасвирий санъат фанидан дарс берди. 1925 йилда Ёттисув ўлкасида биринчи кўрғазмасини ташкил қилди.

Таникли рус санъатшуноси Юрий Домбровский “Қадимги буюмлар сақловчиси” асарининг тўртинчи бобини тўлиқ Николай Хлудов ижодига бағишлаган. У ерда шундай сўзлар бор: “Ёркинлик, қувноқлик ва ҳаётийликни холстга туширганлиги учун Хлудов ижодини яхши кўраман”.

Муқовамизда акс этган картинада оддийгина қозоқ аёллари тасвирланган. Арчазор ва майсалар фонида улар яққол кўзга ташланиб турибди. Олдиндаги нозик аёл таёққа таяниб, сувдан оҳиста ўтаётганини кўришимиз мумкин, орқа пландаги аёлнинг елкасида эса оғир юкни кўрасиз. Суратда тасвирланган аёлнинг билагида осилган арқон унинг ҳам ўтин ташишга кетаётганини англатади. Бу асарда турмуш тақозоси сабаб турли вазиятларга тушиб қолган бўлса-да, ўз нафосати ва назокатини йўқотмаган қозоқ аёлининг гўзал сиймоси тасвирланган.

Николай Гаврилович 1920 йили етмиш ёшида шаҳардаги биринчи рассомлик студиясини очди.

Унинг ишлари Москва, Санкт-Петербург, Бишкек, Олма-ота шаҳарларида сақланади. Бундан ташқари, 117 та рангтасвир, 39 та қаламтасвир, 55 та акварель ва 3 та этюд альбомлари Қозоғистон марказий давлат музейи фондидан ўрин олган.

Оловиддин СОБИР ўғли тайёрлади

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

1 НОЯБРЬ

1917–1985 йиллар. Қайсин Шуваевич ҚУЛИЕВ, болқор шоири. У “Ассалом тонг”, “Қўшнилари”, “Даралар кўшиғи” шеърӣ тўпламлари, “Ярадор тош”, “Ер китоби”, “Оқшом”, “Замин чиройи” каби дostonлар муаллифи. Болқор халқи тарихи ва тақдирига бағишланган “Қиш эди” эпик асари умрининг охирларида ёзилган. Шоирнинг “Гул ва ханжар”, “Кўзларингни севаман”, “Мени ардоқлаган аёлларга” китоблари ўзбек тилида нашр қилинган.

13 НОЯБРЬ

1912–1944 йиллар. Усмон НОСИР, таниқли ўзбек шоири. “Қуёш билан суҳба”, “Сафарбар сатрлар”, “Тракторобод”, “Юрак” ва “Меҳрим” каби шеърӣ китоблари нашр этилган. Усмон Носир қисқа ижодий умри давомида драматургия соҳасида ҳам қалам тебратиб, “Зафар”, “Назиржон Халилов”, “Душман”, “Сўнгги кун”, “Атлас” сингари сахна асарларини ёзган ва бу пьесалар Кўкон шаҳар театрида сахналлаштирилган. Усмон Носир ижодида таржима муҳим ўринни эгаллайди. А.С.Пушкиннинг “Бокчасарой фонтани” ва М.Ю.Лермонтовнинг “Демон” дostonларини моҳирлик билан ўзбек тилига таржима қилган.

14 НОЯБРЬ

1907–2002 йиллар. Линдгрен Астрид Анна ЭМИЛИЯ, швед ёзувчиси. Нобель мукофоти лауреати (1994). Адиба Швеция болалар адабиётидаги дидактик сентиментал анъаналарни ўзгартирди. У болаларга аталган “Пеппи-Узун Пайпок”, “Мио, болагинам Мио!”, “Кичкинтой ва томда яшайдиган Карлсон”, “Машхур изкувар Калле Блюмквист”, “Дайди Расмус” “Лённеберглик Эмил”, “Қароқчининг қизи Роня” каби асарлар муаллифи. Линдгрен инсонпарварлик руҳидаги ижоди учун Х.К.Андерсен номидаги Халқаро олтин медаль билан тақдирланган (1958).

15 НОЯБРЬ

1961 йил. Насиба АБДУЛЛАЕВА, хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1993). “Меҳнат шуҳрати” ордени билан мукофотланган (1999). “Хоразм лазгиси”, “Баригал”, “Танавор”, шунингдек, Шарқ халқлари кўшиқлари билан танилди. Лирик майинлик, бадий маҳорат, теран мазмун, ёқимлилиқ ва ширадорлик Абдуллаева ижодига хос. Хорижий халқлар кўшиқлари “Санада галмас”, “Айрилиқ” (Озарбайжон), “Ишқумидиман” (Эрон), “Рўёларда бўлушурсиз” (турк) ва бошқалар хонанда ижодида муҳим ўрин тутди. Насиба Абдуллаева ижодига бағишланган “Насиба” телефильми суратга олинган.

1862–1946 йиллар. Герхарт Иоганн Роберт ГАУПТМАН, немис драматурги ва романнависи. Нобель мукофоти лауреати (1912). Адиб антик давр санъатига алоҳида қизиқиши сабабли Прометей ҳақидаги афсоналар асосида эпик-романтик поэма яратади. Унинг биринчи сахна асари “Тонг олдидан” драмаси ҳақиқатни беаёв очиб ташлагани ва жонли халқ тилида яратилгани билан оммани ҳайратга қолдиради. Бундан ташқари, у “Ярашув тантанаси”, “Ёлғизлар” “Ханнел меърожи” “Флориан Гейер” каби қатор пьесалар ва “Девона Эммануэль Квинт”, “Буюк она ороли” романлари муаллифи.

16 НОЯБРЬ

1922–2010 йиллар. Жозе САРАМАГО, португалиялик адиб, шоир, драматург ва таржимон. Нобель мукофоти совриндори (1998). Адиб “Бева”, “Чизмачилик ва каллиграфия дарслиги”, “Монастир ҳақидаги хотиралар”, “Ўнгири” каби романлар, “Квазиобъект” фалсафий ҳикоялар тўплами, “Балки, бу шодликдир”, “Шу ва нариги дунёдан лавҳалар” шеърий тўпламлар ва бир қатор сахна асарлари муаллифи. Унинг асарлари қарийб қирқдан ортиқ тилларга таржима қилинган.

22 НОЯБРЬ

1877–1970 йиллар. Андрей Упит МАРТИНОВИЧ, латиш адабиёти асосчиларидан бири, адабиётшунос, давлат арбоби. Латвия халқ ёзувчиси (1943). У “Робежниеклар”, “Аёл”, “Олтин”, “Хоинлар”, “Камалак кўприк бўйлаб” каби романлар, “Чўмилиувчи Сусанна”, “Чағалай парвози”, “Яшнаётган чўл” комедиялари, “Метамарфоза”, “Қашшоқ ҳаёт”, “Пастор ҳақида ҳикоялар” тўпламлари ва тарихий мавзудаги “Асрлар бошида” тетралогияси муаллифи. “Жаннатдан қувилганлар” ва “Яшил ер” асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

25 НОЯБРЬ

1892–1956 йиллар. Рашод Нури ГУНТЕКИН, турк ёзувчиси, драматург, таржимон, адабиётшунос. Дастлабки асарлари “Эски ошна”, “Ханжар”, “Сирли қўл”да киборлар жамиятига хос иллатлар фош этилган. Ёзувчининг машҳур “Чолиқуши” романида турк кишлоқларининг ёрқин манзараси чизилган, асар қахрамонлари ҳаёти, саргузаштлари тасвирланган. “Тамға”, “Шафқат қилинг”, “Яшил тун”, “Хазонрезги” сингари романларида замонасининг ўткир ижтимоий масалалари, инсон ва жамият, яшашнинг маъноси каби муаммоларни кўтариб чиқади. У “Лев Толстой” монографияси муаллифи.

26 НОЯБРЬ

1960 йил. Муножотхон Абдувалиевна ЙЎЛЧИЕВА, хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1994). “Эл-юрт ҳурмати” ордени билан мукофотланган (1998). “Шарқ тароналари” 1-халқаро мусиқа фестивали ғолиби (1997). Репертуаридан “Сарахбори Наво”, “Сарахбори дугоҳ”, “Мўғулчаи Наво”, “Талқини Ушшоқ”, ўзбек мумтоз ва халқ ашулалари “Ушшоқ”, “Муножот”, “Чоргоҳ”, “Танавор”, “Ўзганча”, “Гиря”, катта ашулалари “Эй дилбари жононим”, “Ишқинг ўтиға”, ўзбек бастакорлари асарлари “Нихон

этди”, “Меҳнат аҳли”, “Бул ажаб”, “Қаёнди”, “Раъно киби” ва бошқалар ўрин олган. Унинг ижодига бағишланган видеофильм суратга олинган.

28 НОЯБРЬ

1881–1942 йиллар. Цвейг СТЕФАН, австриялик таниқли ёзувчи. “Кумуш торлар” шеърий, “Эрика Эвальд муҳаббати”, “Илк кечинмалар”, “Амок”, “Туйғулар тўлкини” каби насрий тўпламлари муаллифи. Цвейгнинг “Жаҳон бунёдкорлари” туркумига кирган эсселари орасида Ф.М.Достоевский, Ч.Диккенс, Р.Роллан ижодига бағишланганлари алоҳида эътиборга сазовор. “Бальзак” асари жаҳон адабиётидаги биографик роман жанрининг энг яхши намуналаридан. Адиб машхур тарихий сиймолар ҳақида “Магеллан” ва “Америго” сингари романлар ҳам яратган.

29 НОЯБРЬ

1910–2001 йиллар. Иззат СУЛТОН, адабиётшунос, танқидчи, драматург. Ўзбекистон Фанлар Академияси академиги (1995), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1981), Беруний номидаги Ўзбекистон мукофоти лауреати (1970). “Шухрат” медали билан мукофотланган (1992). Замонавий адабиётшунослик фанининг асосчиларидан. Иззат Султон “Ўзбек адабиёти масалалари”, “Адабиёт назарияси”, “Ўзбек адабий танқиди тарихи”, дарсликлари муаллифи. “Навоийнинг қалб дафтари” асарида улуғ шоирнинг ҳар тарафлама далилланган ижодий биографиясини яратди. Адиб “Бургутнинг парвози”, “Алишер Навоий” (Уйғун билан ҳаммуалифликда), “Имон”, “Номаълум киши”, “Кўрмайин босдим тиконни”, “Истеҳком”, “Донишманднинг ёшлиги” каби драмалар муаллифи. Бундан ташқари, “Фидойи”, “Сенга пешвоз” сценарийлари, “Шоир қалби” опера либереттосини ёзган.

1667–1745 йиллар. Жонатан СВИФТ, инглиз ёзувчиси, жамоат арбоби. “Вильям Сэнкрофтга қасида”си адибнинг илк асаридир. “Китоблар жанги”, “Мовутчининг хатлари”, “Камтарин таклиф” памфлетлари ва “Дунёвий суҳбатчилар”, “Малайларга ўғитлар” каби ҳажвияларида ирланд халқи бошидан кечираётган зулм қораланган. Свифт ижодидаги энг муҳим ва ягона роман – “Гулливернинг саёҳатлари” инглиз жамиятидаги иллатларни фош этувчи аччиқ сатира, ўткир айбномадан иборат.

30 НОЯБРЬ

1835–1910 йиллар. Марк ТВЕН (асл исми Сэмюэл Ленгхорн Клеменс), америкалик ёзувчи, жаҳон адабиётининг йирик намояндаси. “Миссисипидаги эски даврлар”, “Шаҳзода ва гадо”, “Овсар Вильсон”, “Том Сойер чет элда”, “Сирли нотаниш одам”, “Ялтироқ аср” каби роман ва қиссалар муаллифи. Фольклор сюжети асосида ёзилган “Калаверасдан чиққан машхур сакровчи қурбақа” асарида соддадил америкаликларнинг ҳазил-мутойибаси ва ҳаёти тасвирланган. Адибнинг “Чет эллардаги соддадил кишилар”, “Тобланганлар”, “Экватор бўйлаб” каби очеркларида жаҳон бўйлаб қилган саёҳат таассуротлари баён этилган.

Жамила АСҚАРОВА тайёрлади.

РЕЗЮМЕ

●● Тщательно изучив историю и культуру древней Греции, талантливый русский писатель Анатолий Домбровский посвятил данной тематике ряд произведений. На основе документальных сведений о событиях 2500 летней давности также была создана книга “Великий стагирит”. В данной книге автор мастерски отобразил жизненный путь, взаимоотношения двух великих мыслителей Платона и Аристотеля, а также тонко передал духовную атмосферу той эпохи.

●● Древняя японская поэзия имеет глубокие корни и свои традиции. Когда-то в стране восходящего солнца считался популярным жанр танка (пятистишье). Позднее он уступил место хайку (трехстишьям). Узбекская поэтесса Фарида Афруз представила вниманию читателей переводы образцов творчества таких мастеров хайку, как Мацуо Басё, Ёса Бусон, Кобаяси Исса и Масаока Сики.

●● Крупнейший представитель эпохи русского сентиментализма Николай Карамзин одновременно является реформатором русского литературного языка. Повесть Карамзина “Бедная Лиза” также отличает изящный язык, иные считают ее коронным произведением писателя. В повести описана трагическая участь юной крестьянской девушки, оказавшейся игрушкой в руках мужчины из господствующего класса.

●● Узбекский читатель впервые познакомился с произведениями великого колумбийского писателя, лауреата Нобелевской премии, Габриэля Гарсиа Маркеса в конце восьмидесятых годов прошлого столетия. Повесть “Полковнику никто не пишет”, принесшая автору популярность, отчетливо демонстрирует многогранность литературного стиля писателя. Читайте в данном номере журнала, в переводе Вафо Файзуллы.

●● Два писателя, жившие в разные социально-исторические эпохи, относящиеся к различным национально-культурным условиям – что между ними может быть общего? Литературоведы Абдугафур Касымов и Наргиза Таирова задались этим вопросом, изучая произведения Оскара Уайльда “Портрет Дориан Грей” и узбекского писателя Амана Мухтара “Человек перед зеркалом”. Авторы статьи “Тайны зримого и скрытого” уловили ряд схожих моментов в вышеуказанных произведениях.

RESUME

●● Well-known Russian writer Anatoliy Dombrowsky deeply researched history and culture of ancient Greece and described the life of this country 2500 years ago in his “Plato and Aristotle” novel. The life and relations between two great philosophers, a cultural aura of that period was brilliantly depicted in this novel.

●● There are many traditions in ancient Japanese poetry. Tanka (five-line poem) was the first traditional style in poetry of this country. Than haiku (three-line poem) became popular. Poems by haiku masters Matsuo Basio, Yosa Buson, Kobayasi Isse and Masaoka Siki were translated by Farida Afruz and presented in this issue.

●● A famous sentimental writer Karamzin’s creation had a great influence to Russian literary language. “Poor Liza” narrative is a main work of the author and it was a novelty for that period. Author wrote about tragic fate of a deceived girl whose beautiful dreams were crushed.

●● A great Columbian writer, Nobel Prize winner Gabriel Garcia Marquez who wrote in magical realism manner became popular among Uzbek readers since 1980 when his main works have been translated in our country. “No One Writes to the Colonel”, a narrative which made his author famous, was translated by well-known translator Vafo Fayzullo.

●● Similar aspects in creation of two authors who lived in different social-historical periods and who belong to different national-cultural areas seem surprising in the first look. You feel it when you read Oskar Wilde’s “Dorian Grey’s Portrait” and Omon Mukhtor’s “A Man In front of Mirror”. Literary critics Abdugafur Khosimov and Nargiza Toirova research some similar aspects of two authors’ works in “A Magic of Picture and Inner World” article.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2017 йил ноябрь сони

Навбатчи муҳаррир: Ш.НАЗАРОВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 19.12.2017 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 2110 нусха. 5048 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмахона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2017 й.**